

בס"ד

ליקוט תשובות

ומכתבי גדולי ישראל שליט"א

בענין בית הקברות העתיק בבית שמש

(מתחם גולובנציץ)

אדר ב' תשע"ד

בס"ד

מודעה רבא לאורייתא

בהיות ועשרות גדולי ישראל ות"ח שליט"א
מכל רחבי העולם, כתבו תשובות בנושא זה
העומד על הפרק, אשר חלקם לא הגיעו
לציבור הרחב מבקשי ה' - זו דבר הלכה

לזאת הננו בזה להודיע, כי ניתן לשלוח
התשובות למייל:

7186936@gmail.com

או בפקס: 153-5271-86936

ובס"ד אחרי שהתשובות יעברו ביקורת ת"ח
יסודרו בעימוד חדש ויצאו לאור בספר יחדיו

ע"מ שנוכל לסדר עצהיו"ט, נא לשלוח התשובות
בקובץ ווארד WORD פתוח

הספר יפורסם בל"נ בכל רחבי העולם היהודי

מפתח התשובות:

א) הגאון הגדול רבי דוד מיכאל שמידל שליט"א

ב-ג) הגאון הגדול רבי משה זאב זארגער שליט"א

ד) הגאון הגדול רבי חיים יוסף דוד ווייס שליט"א

ה) אחד מגדולי הת"ח שליט"א

ו) הרה"ג ר' יחיאל מיכל אינדיג שליט"א

ז) הרה"ג ר' יוסף טאמבאק שליט"א

ח) הגה"צ רבי אפרים צבי שמילאוויטש שליט"א

ט) אחד מגדולי הרבנים שליט"א

י) אחד מגדולי מרביצי התורה שליט"א

יא) ראש כולל חשוב בבני ברק

יב) דברי התעוררות מהגאון הגדול רבי אברהם אטיק שליט"א

ונלוו אליהם מכתבי הרבנים שליט"א

בס"ד

בענין מערות הקבורה באדמות גולובנציץ שבבית שמש

במקום המיועד לבנות קריה חרדית.
ומה נמצא עד כה בחפירות הבדיקה,
והאם יש תועלת להמשיך בבדיקות כאלה,
והאם מותר הדבר.

תשרי תשע"ג

א. ודאי שהמערות המצויות שם הן מערות קבורה.

בזה אין שום ספק ושום ויכוח אצל כל היודעים בענין, כל הפקפוקים והספקות נשמעו רק מצדם של אינטערסאנטים (ואולי גם מקצת אנשים שאין להם בזה שום נסיון, רק כך דרכם לפקפק בכל), מערות בצורה זו דהיינו פיר כניסה עגול היורד מלמעלה, ובתחתיתו כניסה לחדרי קבורה מכאן ומכאן, ניכרות וידועות ממקומות אחרים כולם כשנבדקו [בעוה"ר] נמצאו קברים, אין צורך ליותר מזה כדי להיות בטוח שאלו מערות קבורה, אבל הדבר גם מוכח מעצמו, לא יתכן שאלה בורות מים או מחסנים בתי אוצר כפי שטענו המפקקים, בבור מים פתח השאיבה הוא מעל המים ולא בצד, מחסנים פתחיהם עשויים כך שיתאימו גם להכניס וגם להוציא, ואילו במערות קבורה שנעשו להכניס בלבד, מבוא הכניסה יכול להיות עמוק וצר, וכך הוא במערות דנן.

ועוד, אבני הגולל שבתחתיתו של פיר הכניסה, הסותמים את הכניסות לחדרים, מוכיחים שאלה הם קברים.

ב. האם אלה קברי ישראל ?

אין הוכחה ברורה לכך, וברוב רובן של הקברים הנושנים הנמצאים ברחבי ארה"ק אין הוכחה ברורה בזה, ואנו מוזהרים מלפגוע בקברים כאלה, כמבואר בפוסקים.

ומכל מקום המערות ראויות ומתאימות למנהג ישראל בקבורה, וז"ל הרמב"ם בפ"ד מהל' אבל (ה"א עד ה"ד) מנהג ישראל בקבורה כך הוא כו' וחופרים בעפר מערות ועושין כוך בצד המערה עכ"ל. היינו שלא כמנהגנו היום לחפור חפירה כדי לטמון בתוך חפירה זו עצמה ולכסותה מלמעלה בשפיכת עפר, אלא החפירה, הקרויה ברמב"ם מערה, היא כניסה לחפור בצדיה כוכי קבורה, שבהם טומנים את המת כשגם מעליו קרקע עולם כברייתה ולא עפר שהיה תלוש,

אפשר להעלות כמה השערות לטעמו של מנהג זה ואכמ"ל. קבורה כזו, בצורות שונות, ידועה ומצויה בקברותינו הישנים ומנהג זה קיים עד ימינו בקאהיר עירו של הרמב"ם ז"ל בקברותיהם של נשואי פנים דשם.

מה שטענו לחלק בין מרובעים לעגולים ואמרו שקברי ישראל שמצאנו כאלה חפירתם היא מרובעת ועוד חילוקים בצורת חציבת המערה, הוא חילוק בדוי כשאין לנו טעם לחדש שישראל הקפידו לעשותו דווקא בצורה מסויימת שלא נזכרה, ועוד מצאנו הרבה קברי ישראל קדמונים שמערתם היא בעיגול.

ג - ד. האם יש תועלת בחפירות בדיקה בתוך הקברים שמא בכך יתברר שאינם קברי ישראל

אמנם אם בהמשך הבדיקות ימצאו בקברים צלמים ועבודה - זרות או שאר כלים ודברים שאין דרך ישראל בהם יתכן שיהיה בזה הוכחה על הקבר ואפילו על שכניו, אבל בינתיים, בקברים שנפתחו, לא מצאו שום דבר (והארכיאולוג שהיה שם תמה על שלא מצאו שום כלים, כי בקברי נכרים רגילים למצוא כלים מכלים שונים). והעצמות הם במצב התפוררות כמו שיבואר להלן, סעיף ה'.

ואפילו אם יבוא מה שאינו צפוי, דהיינו שיימצאו בקברים כלים כאלה שמתוכם יתברר, עפ"י הלכה, שהקברים אינם יהודיים, עדיין לא הועלנו לרוכשי הדירות, אדרבה זה יגרום עיכוב גדול לבניה, אולי אפילו עיכוב של שנים. כידוע הארכיאולוגים להוטים מאוד למצוא כלים וחפצים מתקופה קדומה כזו, שהם יקרי המציאות (מעט יש להם מזמן בית ראשון וכמעט אין להם דבר מימי השופטים), ונראה שלא יוותרו על זכותם לבדוק את המערות הרבות, דבר העלול להמשך חדשים וגם שנים בלי סוף וביחוד אם ימצא להם שוב ושוב משהו שיש להם ענין מיוחד בו.

ברור שלטובתו של ציבור רוכשי הדירות, המחכים בכליון עינים מתי יבנה, רצוי שלא להכנס לזה אלא לבנות מלמעלה בלי לחפור ובלי לבדוק והוא דבר הניתן, וניתן להתחיל בו מיד.

ה. מה מצאו בבדיקות שנעשו עד כה.

במערה שהיתה ראשונה לבדיקה מצאו חלקי עצמות אדם, ומיד כשמצאו מספר עצמות שהיו נראים שוכבים במקומם הפסיקו את הבדיקה בעלי השטח ועוזריהם, והארכיאולוג השכור על ידם, מנעו את המשך בדיקתה של מערה זו על אף שהגאב"ד שליט"א הורה להמשיך בבדיקה מנעו כי חששו שימצאו עוד עצמות, גם בשתי המערות האחרות מצאו מה שמצאו משרידי הנקברים ואע"פ שהפסיקו את הבדיקה לפני שהגיעו לתחתית המערה שהוא מקום הינוח השלדים.

בסינון העפר שנעשה ע"י הארכיאולוג מצאו הרבה רקב עצמות אדם שהתפוררו, וכמו שכתב מרן החת"ס בתשובה (חיו"ד סי' של"ז ד"ה לומר שבאורך) וז"ל מקובלים אנחנו שכל עצמות שבאדם נרקבים ונימוחים כמבואר במדרשים ומייתי לה בס' מטה משה בהל' הבדלה בשם ויקרא רבה וס' הזוהר ומייתי לה בקיצור בס' אליה רבה סי' שי"ן דכל העצמות נימוחים חוץ מעצם קטן כו', עכ"ל החת"ס ויעויין שם, ויעויין גם בפנים המקורות שציין מרן, ובהגהות חסד לאברהם על הלבוש (הנדמ"ח בספרי לבוש שי"ל לאחרונה בירושלים) או"ח סי' ש', שכתבו דברים מלהיבים בחשיבות אותו העצם הקטן שאינו נימות. מעשה דהחת"ס היה בבי"ק של למעלה מד' מאות שנים, וכאן בבית שמש המערות הינן מלפני אלפי שנים.

ו. מה דינו של קבר שעצמותיו נתפוררו לאבק

מתשובת חת"ס הנ"ל למדנו שאחר שנרקבו העצמות בקברם וכבר אין כאן רוב מנין ובנין [או שאר השיעורים שנאמרו לטומאות אהל בריש מס' אהלות, כך מוכח מדהוצרך מרן לכתוב שעצם הנסכוי אין בו שיעור רובע הקב] פקעה גם טומאת הקבר מלטמא באהל מדין קבר ואע"פ שכל שרידי המת שנקבר נשארו בתוך הקבר, וכל זה לטומאה אבל לא שמענו שפקעו מהקבר שאר כל הלכותיו,

היינו איסור ניוול וחרדת הדין שבפתיחת הקבר, ובעלותו של המת על קברו, ואיסורי קלות ראש הנוהגים בביהק"ב, ומש"כ בספה"ק שנפשות המתים מצויות וקשורות לקבר מקומו של הגוף וגם הרוח שורה לפעמים שם (עי' בחי' אגדות מהרש"א ברכות כח: ד"ה מעשה), ואיסור פינוי קברים.

וכמדומה שמעולם לא נשמע שביק"ב נושן בטלו ממנו הלכותיו כשהעצמות כבר הפכו לאבק ורקב, ומרגלא בפ"י כל שקבר ישראל קנוי עד תחיית המתים למתים הקבורים בו, וכך אנו מתפללים עליהם שינוחו בשלום עד בוא מנחם משמיע שלום.

שוב הראני הרה"ג ר"י טומבאק מפורש בס' חסדי דוד למוהרד"ף זי"ע על התוספתא של מצא כוך בקיע ומערה, והעולה מדב"ק שגם כשנעשה כולו רקב עדיין עושה שכונת קברות לאיסור פינוי, ואפילו לחיוב בדיקת כ' אמה, [וצ"ל שבודקין שמא בבדיקה ימצא מת שעדיין לא נרקב, או שיימצא עוד כוך ובקיע], גם עולה מדבריו שמערה וכוך וכו' הם בחזקת קבר לכל דיני שכונת קברות ואפילו כשבדקו ולא מצאו במערה כלום, שאומרים שהיה ונרקב. וע"ע בחזו"א יור"ד סי' ר"ח סק"ו שכ' גם הוא וז"ל ונראה דאיסור פינוי המת הוא אפילו לאחר שנעשה כולו רקב, עכ"ל.

ז. הקושי המעשי בבדיקת הקברים שבבית שמש

מלבד האמור לעיל סע' ו' חשוב גם להודיע שהעצמות, כשהן מונחות בקברן במצב של התפוררות, קשה להבחין בהם, ולפעמים - וכך הוא גם בשטח שאנו דנים בו, - צבע העפר דשם קרוב לצבע העצמות וזה מוסיף קושי להבחין בעצמות, קרוב לומר שעד שיבחינו בעצמות כבר פגעו מיהא קצת, כל זה אפילו כשהחופר הוא מומחה וירא חטא.

וכדי להבחין בעצם צריך שהחופר הבודק יהיה מומחה ובעל נסיון בזה ואין צורך להסביר שרחוק מאוד למצוא במחנה שומרי תומו"צ איש שיש לו נסיון

למצוא עצמות אדם בעפר, וכש"כ נסיון לחפש אחר עצמות נושנות ומתפוררות כאלה, שרק ארכיאולוגים עוסקים בהם.

ואגב, שמענו אומרים שלצורך הבדיקה יחפשו "אנשים שעבדו באתרא קדישא", ליהוי ידוע שאתרא קדישא לא עסקה מעולם בכזאת, לא חפרו בתוך קברים, אנשים שפעלו באתרא קדישא מלאכתם היתה לעקוב אחרי המחללים ולמנוע כניסתם לקברים, ואפילו אותם בודדים בעסקני אתר"ק שעסקו לפעמים בבדיקות למצוא קברים, היה זה חיפוש אחר קברים בנויים או מערות קבורה חצובות בסלע, דברים הניכרים היטב ואין להם שום דמיון לחפירות בתוך קברים נושנים לחפש שרידי עצמות, בבדיקה כזו בתוך הקברים אין לאנשי "אתרא קדישא" נסיון ופראקטיקא יותר מאשר לכל אדם החדש בענין.

(בדפי ההכנה למכתב זה הארכתי כאן להסביר שלא כל מי שעבד בבית מטבחיים מבין בבדיקת סכין השחיטה, וכדומה שאינו נצרך כעת להאריך כשנראה שהצעת בדיקת תוך הקברים ירדה מעל הפרק).

ח. מה העצה הנכונה למקום זה.

ברור שהעצה הנכונה לטובתם של המצפים לדירותיהם, הוא לבנות מעל פני הקרקע הקיימים, ובתיקון "אהל חוצץ" לכהנים שהוא דבר שקל היום לעשותו, וכמו שכבר נעשה במקומות רבים בארה"ק וזה אפשר לעשותו מיד.

ובלאו הכי עולה מאותם התכניות שבאו לידינו כי כמעט כל דירות המגורים מתוכננות להיות מעל פני הקרקע הקיימים כעת, רק קומות מסחר ומחסנים וכו' אינו בתכניות הנ"ל שהם מתוכננים לכמה קומות במפלסים שמתחת לפני הקרקע דהאינדא (יצוין, אין לנו ידיעה מי מבעלי הבניה עומד לזכות באותן קומות תת קרקעיות, פרט זה לא מצאנו בתכניות).

ההפסד שבבניה מעל פני הקרקע הקיימים אינו איפוא "הפסד מרובה" לעניים, - שאף הוא לא יתיר פגיעה בקברים - אלא מניעת תוספת רווח.

ט. האם טכנית ניתן לבנות שם בלי חדירה פוגעת בקברים

ברור לנו שהדבר אפשרי, אך תחילה יש להדגיש שאיסור הפגיעה בקברים אינו תלוי בשום אופן בשאלה זו האם יש לנו פתרון איך לבנות בביהק"ב בלי לפגוע, למותר לומר כי מה שאסור הוא אסור בכל אופן, ומה שאתר"ק עוסקת תמיד בכ"מ במציאת דרכים איך לבנות בלי לפגוע אינו אלא כדי להציל בכך את הקברים ולהקל את הנסיון. ולעצם הענין, כל הטענות שנשמעו עד כה שכאילו בקרקע רכה כזו אי אפשר לבנות בלי ריבוי כלונסאות לעומק או כאילו בניה כזו שאינה חודרת למערות הקברים תעלה סכומים אדירים שאי אפשר לעמוד בהם נשמעו רק מצד האינטערסנטים שהיה להם ענין בזה כדי להשאיר בתכניותיהם המקוריות (ואולי גם מאנשי מקצוע שנשלחו על ידם).

בדיקה אובייקטיבית של מומחים תביא לתכנית ברורה איך אפשר לבנות שם בלי לפגוע בקברים והיא הדרך המהירה להביא בניית הדירות לידי גמר, ובזה גם נמלטנו מכל צורך להכנס לקברים לבדקם.

י. לא נכנסנו לדון האם ואיפה יש כאן דין שכונת קברות.

אע"פ שיש בדברי רבותינו דעות בזה, כי לא נצרך אלא לשאלת חיוב בדיקת כ' אמה (פחות מ- 12 מעטער) סביב לקברים, ולא לאיסור פינוי, די להעתיק כאן את לשון רבינו עובדי' מברטנורא (במס' אהלות פט"ז מ"ג, וכן כתב גם בפירושו למס' נזיר פ"ט מ"ג) ז"ל ואפילו מת אחד אם ניכר שלשם קבורה נתנוהו שם אסור לפנותו אלא שבאחד או בשנים אנו תולים שלא נקברו שם אלא לפי שעה והיה דעתם לפנותם אבל בשלשה מוכח שזה מקום מיוחד לקברות, עכ"ל. גם הרשב"ם במס' בבב קא: כ' טעם להיתר פינוי כשמצא פחות משלשה וז"ל דאיכא למימר לא היה המקום הזה מקום קבורה אלא על ידי הדחק שלא הי' להם פנאי להוליכו לבית

הקברות קברוהו לשם עכ"ל. ועיי"ש עוד בטעמים להתיר פינאי שכ' וז"ל באקראי השליכוהו לשם עד שיהא להם פנאי ויטלוהו מכאן לקברו בבית הקברות עכ"ל, ובדף קב. בהתר פינוי במצאן רצופין כ' הרשב"ם וז"ל על ידי הדחק נקברו לשם על מנת לפנות היום ולמחר, עכ"ל.

בבית קברות גדול כזה, שבו קרוב למאה פתחי מערות קבורה שכבר נמצאו ועדיין לא הכל נחשף, והן מערות גדולות חצובות בסלע בהכנה מרובה, לא יעלה על הדעת לומר שבאקראי השליכוהו או קבורה על ידי הדחק או שלא מדעת הבעלים, דברים שנזכרו להתיר פינאיים, ברור שזה מקום מיוחד לקברות, כלשון רבינו עובדיה.

והשי"ת ידריך בדרך אמת

דוד מיכאל שמידל

נ.ב. משהו הפיץ קצת את מהדורת ההכנה לרשימה זו שכתבתיה בחפזה ביום ערב חג הסוכות, ולא חתמתי שמי עליה כי לא נועדה להפצה אלא עבור חכם ומבין מדעתו ואין שינוי מהותי בין הכתוב שם לכתוב כאן אלא שכעת נכתב בקצת יתר בהירות ושיפור לשון. בכותרת למהדורת ההכנה הנ"ל נרשם "מקום הנקרא גבעת ירושלים", בתור שם כולל לכל הגבעה, העירו לי ש"גבעת ירושלים" הוא שמו של אחד מן הגופים שהשטח מתחלק ביניהם, לכן תיקנתי כעת שם וכתבתי לשון אחרת הכוללת את כולם, וכאמור כבר, לא קבלנו מפה או מסמך שמתוכם יהיה ניתן לדעת גבולות חלוקת השטח בין הקבוצות השונות.

משה זאב זארגער

רב ומו"צ בהעדה החרדית

מח"ס שו"ת "וישב משה" וש"ס

פניה"ק ירושלים תובב"א

בעז"ה מוצאי שמחת תורה תשע"ג לפ"ק.

הראוני כעת מכתב מגדול אחד מגדולי דורינו שליט"א שכתב היתר לחפור במקום שהוא חשוד בקברים לדעת כמה מומחים שהתמחו שנים רבות בזה.

ובמה דסיים אפתח שקורא "לרבני ישראל שיבררו ההלכה ויצטרפו לדברינו", ואעמוד ואתפלא, הרי כבר כתב בשו"ת הרא"ש כלל נ"ה "מי לנו גדול מרש"י שהאיר עיני הגולה וסתר דבריו בהרבה מקומות יוצאי יריכו ר"ת ור"י ז"ל כי תורת אמת הוא ואין מחניפים לשום אדם עכ"ל, ובכל ענין בהורמנא דיליה נברר ההלכה, ואתו הסליחה, כי כן דרכה של תורה זה בונה וזה סותר, והגם שאני רחוק מלחוות דעה בדברים כאלו, לכאורה בסכנה זו שיתבאר להלן, כל חלש יאמר גבור אני.

שאר קברים וכו' ולא יקבלו תירוץ לחלק בין מת וכו' עכ"ל, ובאופן זה לא רצה להתיר בשום אופן אם יבא מכשול כזה, ושם היה המדובר בסיבות חשובות מאוד לפנות, אבל לא רצה להתיר משום שהממשלה לא תחלק בין הדברים, ותתיר לעצמה לפנות בכל מקום.

וק"ו ב"ב של ק"ו כאן, שאין כאן מלכי חסד כלשון ח"ס שם, רק ממשלת זדים כופרים,

ומ"ש הגדול הנ"ל במכתבו שלא מתחשבים בנו, הרי ידוע לכל לולי ה' שהיה לנו במסיני של החרדים שידוע לכל שלולי שמפחדים מההפגנות בחו"ל ובארה"ק מה היה כאן כידוע לכל בר דעת, ולולי מרן מבריסק זי"ע בשנת תשט"ז ששפך דמעות נחל על הריסות הקברים בטבריה, כדי לשפץ קבר הרמב"ם בשביל התיירים, שגם אז היה בהיתר רבנים שונים משום ספק גוים וספק בע"ח, וידוע הפזמון הזה כבר עשרות בשנים שארץ הקודש מלא עם בתי קברות שעשו לבהמות וחיות או נוצרים, וכמעט לא נקברו יהודים בא"י אתמהה, ואם יש עדיין קברי ישראל, הרי הם קברים שמזיקים את הרבים, שצורך דירה לכל אחד הוא פיקוח נפש, שאולי מותר גם לחלל שבת ע"ז.

ולולי זה הרי כבר חפרו בכל מקום גם בבתי קברות ידועים כי מי מעכב את הכופרים בהשאת הנפש שר"י להפוך כל בתי הקברות משום הדוחק במקום ופיקוח נפש לבנות בכל מקום שהוא, ולמה לא יחפרו בהמשך הזמן בהר הזיתים שהוא מקום גבוה ומקום אויר שהוא חיוני לפקו"נ, הכי אין החיים קודמים למתים, כפזמון שבעו"ה כבר נכנס בפה

והנה בעיקר הענין אוכל להעיד שלפני כל' שנה ויותר, הצעתי אני הקטן לפני מרן בעל מנחת יצחק זצ"ל שכיון שבמציאות אין המשתלטים שר"י שומעים לקולינו, וטוחנים העצמות בטרקטורים, הרי לכאורה הלא הוא ההיתר שדנו האחרונים בעת שבנו הרכבות טרעינ"ס במקומות רבים והתירו לפנות העצמות מדוחק גדול שלא יבוא לידי בזיון, וענה לי המנחת יצחק זצ"ל ברורות, שהגר"ד שמידל שליט"א נאמן עליו יותר מכל אדם, ולפי דבריו חוץ ממה שא"א לפנות כיון שהעצמות נופלות תחת החפירה. זה יביא לפנות בתי קברות שלמים בחו"ל ובכל אר"י, ובהמשך הזמן יתירו לפנות גם בתי קברות משום דוחק גדול, או עוד יותר כלשון הגדול הנ"ל שהוא פיקוח נפש, ומוכן שזה יהיה חורבן גדול, לכן אין ברירה רק ללחום בכל מקום האפשרי, וחפץ ה' הצליח בדינו במקומות רבים שהצילו הקברים.

ומ"ש הג' הנ"ל שאין לחוש מה יאמרו כיון שנוגע להפסד אלף משפחות, הנה זה לשון מרן החתם סופר זי"ע (שו"ת ח"ו סי' ל"ז) כשהיה הנידון לפנות קבר הגאון עולם מרנא מהר"ם באנעט זי"ע שצויה שיפנוהו וקברוהו ע"מ לפנותו ואחר כל אורך דבריו כתב וז"ל "שיש לחוש לחטוטי שכבי שכל ישראל משתדלים בכל עוז להחזיק עכ"פ אדמת קודש הישנה לבלתי ישלוט בהם יד זרים ויעש מהם מרעה או שדות בטענה שהוא נגד דתנו להוציא עצמות המתים מקבריהם, ויען כי מלכי חסד מגינים עלינו וחסים עלינו לבל יתבטל דת תוה"ק ואמנם עתה יאמרו שהתירו פרושים את הדבר, ואם עצמות הגאון פינו מקבר לקבר, וכ"ש עצמות

רק מה שיש לדון עוד. הוא שלפי דבריו אין שום חזקה שיש שם קברים כיון שאין ג' מתים מושכבים כדרכם. והוא תמוה האִךְ ניתן למצוא בביהקב"ר ישן כזה ג' מתים כדרכם, וכיון שהמומחים מעידים שהוא בצורה שמוצאים בכל מקום קבורת ישראל, שבפתח המערות יש גולל, ואם יש סימנים שהם קבורות ברור שאין צריך למצוא ג' מתים, ואם נמצא שדה מלא מערות מלא גולל בפתח המערה שניכר שהם קברי מתים, יש לדון רק אם הם ישראל ולא על דברים אחרים שרגלים לדבר, והרמב"ם (פ"ט טו"מ ה"ו) כתב אחד המוצא שלשה מתים כדרכן או שמצא שלשה כוכין או כוך ונקיע במערה הרי זה שכונת קבורות עכ"ל, והוא מתוספתא שהובא בר"ש ורא"ש אהלות (פ"ט מ"ג) באין חולק, ופי' חז"א (אהלות סי' כ"ב סקט"ו) שאם אין כוך ויש נקיע אפשר שהכוך נפל עיי"ש, וכיון מומחים שראו מערות רבות כאלו בכל צורותיהם מלפנים (עי' רמב"ם פ"ד אבל) אם כן הדבר, אין מקום לדון אם יש עצמות וא"צ למצוא עצמות כלל, ומה שמצאו רק עצמות קטנות הוא ככל בית הקברות ישן שמלא רקב וכה"ג כמ"ש ח"ס בר"ס של"ז, וכתב הח"ס שם שחזקה שיש שם עצמת נסכוי עיי"ש, וגם הרי יש שם בכל קבר גולל כראוי האם עשו גולל לחיות ובהמות, וז"ל רמב"ם (פ"י טומאת מת ה"ד) חזקת העצמות המכוסות שהן של אדם עד שיודע שהן של בהמה ע"כ.

ומ"ש שיש מומחים מסל"ת שהוא מתקופה קדומה (בשפתם "תקופת הברונזה", ור"ז קורן שהביא הג' הנ"ל, פלפל במכתבו אם הוא תקופת ברונזה א' או ב' ועוד בדברי הבליהם, ובשפתם יש תקופת האבן, תקופה הטרומה הסטורי, שהוא מליוני שנים ועוד, בוז ולעגה להבליהם, וחרפה לענות על דבריהם, שגם המתקונים שבאומות לועגים להם), ולא הבנתי הרי מבואר ביו"ד סי' ס"ט ס"י ובאה"ע סי' י"ז ס"ד שהיודע דיני ישראל אינו מסל"ת, ומסברא וכי יש לך אינם מסל"ת כמו מומחים אלו שכל דבריהם להגדיל הממצאים שלהם שהוא מעשרת אלפים שנה ואולי ממליוני שנים וק"ו בכה"ג, והכי הגר"ד שמידל שליט"א שהוא מומחה מטעם גדולי ישראל זה כמה דורות וכל סייעתו, אינם נאמנים כאותם כופרים שוטים, ומ"ש הגדול הנ"ל בשם הגר"ד אופנהיים שיש לתלות בספק נכרים, הוא בעצמו כתב שאר"י הוא בחזקת רוב ישראל מזמן יהושע בן נון וכל ימי הגולה, ואם נדון לכל התקופות יחד ברור שהנכרים הם מיעוטא דמיעוטא, ועימ"ש בוישב משה ח"א סי' ט' שכתבתי בנעורי

רבים דמתקרי חרדים, ואז לא היה ויהיה שום אחד ברור במנוחתו אחר מאה ועשרים רח"ל, (ואדרבא נראה אם יחפרו ב"הר הטמא הידוע" מה יעשו להחופרים), וכבר ידוע דברי החז"א זי"ע שלחלל שבת במקום פקו"נ התירו אבל לא לבטל את השבת משום פקו"נ, וכמ"ש הוא ז"ל שהרי יש למצוא היתר לעבוד בשבת שמשלמים כפל ויכול להאכיל את ילדיו במזון יותר טוב שגופם יהיה חזק דיו בעת ששולטים מחלות, ובסברות כאלו יכולים להתיר כל התורה. והנה במקום זה שאנו דנים עליו, אומרים הכל שהארכילוגים ממתינים שיחפרו שם, ואז יוכלו לחפור בכל מקום בארה"ק, ויבואו לחפור גם בתי קברות ידועים בארץ וחז"ל, כמו שעשו בטבריה בתחילת שנות המדינה, והמתירים - נרצעי המדינה - כתבו אז - שגם בקברי צדיקים הוא ספק קברי גוים לכן מותר לכהן ללכת שם להתפלל שהוא ספק צדיק ספק גוי, ועוד דברי חוכא ואטלולא בקלות הדעת משועת ר"ל. והעידו חז"ל והיה יד' ה' בכסם ואבותיכם שזה חטוטי שכבי, ובכל המקומות במשך שנות גלות ישראל חרדו ראשונים ואחרונים מחטוטי שכבי, והשתדלו בכל יכלתם למנוע זאת, עי' בשיבת ציון סי' ס"ג ראש המתירים ואכמ"ל.

ועכשיו נדון עוד לעצם גוף ההלכה.

הנה מה שציירף הגדול הנ"ל דברי הנו"ב סי' פ"ט שאין חרדת הדין בעצמות כבר הזכיר בעצמו כמה אחרונים שחלקו עליו, אבל בלא"ה חוץ ממה שכל האחרונים שדנו בחפירות בתי קברות שונים דנו מעצמות שלפני מאות בשנים וא"צ להזכירם שיכלה היריעה מהם, הרי הנ"ב עצמו שם לא התיר למעשה כלל, רק אם אין שום עצה וישאר ביד הנכרי לחרוש ולזרוע עליו, והרי שלא היה ההיתר ברי בידו כלל רק כתבו לצירוף בעלמא, ומ"ש הגדול הנ"ל שהחולקים הוא רק בעצמות שיש להם צורה, לא כתב לזה שום יסוד, שהרי אחרונים דנו על בתי קברות מלפני מאות בשנים, ואציין לדוגמא בח"ס סי' של"ז שכתב שהגם שנוקבו נשאר עצם נסכוי עיי"ש וכ"ד כל האחרונים, ומ"ש ממהר"ם שיק סי' שנ"ד שהתיר לפנות אחר יב"ח, חוץ ממה שחלקו עליו כמ"ש בעצמו, לכאורה לא עיין בפנים כלל, שיראה המעיין שלא עלה על דעתו להתיר אחר יב"ח כלל רק כתבו כלשונו שם בלשון "לכאורה" ליישב דקדוק הח"ס שאין חרדת הדין אחר יב"ח, אבל ודאי שיש איסור ניוול עיי"ש, אבל למעשה המהר"ם שיק בעצמו לא צירפו להתיר כלל ולמעשה אסר לגמרי עיי"ש, וא"כ לכאורה אין שום מקום לצרף זאת.

עד עולם, והמחטט הוא גזלן ממש, ובזה נדחה מ"ש הג' הנ"ל שרק מרחץ אסור לבנות שם, שהרי הוא גזל גמור מבעל המקום שקנאו לפני אלפי שנים, רק אם הוא לטובת המתים שבונים עליהם באופן שלא יבואו לבזיון מותר, וכה"ג כתבו הביד"צ בשנת תשנ"ח זצ"ל שאסור מלא תסיג גבול עולם דקאי על קברות אר"י שמשנה תחום חברו, וא"כ עניינינו אינו דין קבר המזיק שדנו האחרונים שלפעמים מותר לפנות, שזה נאמר רק בקבר יחידי, אבל בחשש ביהקב"ר הכי יבנה אחד ברשות חברו הפנוי, כיון שהוא מזיק לו, שע"י שמניחו ריק לא יהיה לו דירה, ואולי נתיר לו לבנותו גם בשבת שהוא פיקוח נפש אתמהה.

ועוד שלכאורה איזה פיקוח נפש היה במה שאומרים שהנוגעים בדבר הפריעו לפתוח המערות עד הסוף, ואם היה צורך לפתוח המערות הרי היה אסור להנוגעים בדבר לעמוד בעת הבדיקה, כמו שאסרו גדולי הדורות שלפנינו את הקצבים לעמוד בעת בדיקת השוחט כידוע, רק במעמד הביד"צ ובראשם הגאב"ד שליט"א שיוכחו בעיניהם, אבל כיון שנתבאר שבלא"ה א"צ למצוא עצמות בשטח, כיון שהוחזק במערות וכוכין, א"כ אם לצורך שעה התירו הביד"צ שליט"א לפתוח המערות כדי להוכיח להמתקשים בדבר, וסו"ס מצאו עצמות קטנות בין הרקב, מה ענין יש לספור מספר העצמות כמה מצאו אתמהה.

רק היות שב"ה איני מאותם שיש בידם למחות בדבר, וכל דברים אלו באו לי רק מפי השמועה ומכ"י הגר"ד שמידל, והיות שע"ז אני יכול להעיד משמועתי ממרן המנחת יצחק שליט"א שהגר"ד שליט"א נאמן בדברים אלו ביותר, וקיי"ל (או"ח ר"ס תרי"ח) שהולכים אחר הבקאים ומופלגים יותר בחכמה זו, ואותם שאינם בקיאים הרי הם כשאר כל אדם, (ושמעתי מפי רב אחד שהטיח ברבים שמה שמוצאים הכל הם צעצועים שקוראים להם עצמות, ואמרתי שילך לבתי חולים ויראו לו שם קצת ליחות ומים שיצא מהחולה, וע"ז יגיד איזה מחלה זו, וישחק מהרופאים שאומרים על קצת ליחות שזה מחלה זו או זו).

ובכ"ע העובדות תלוי בגב"ע של מרנן הביד"צ שליט"א ובראשם מרן הגאב"ד שליט"א.

ובעיקר ענין הפקו"נ, הרי לפ"ד הגר"ד שליט"א יכולים לבנות כל האלף דירות בלי שיחפרו כלום, וכל החפירות הוא מניעת ריוח של איזה אנשים נוגעים בדבר שרוצים להרויח על חשבון חילול השם.

לבקשת מרן המנחת יצחק זצ"ל בראיות ברורות שמעולם היה באר"י בחזקת רוב ישראל, ועי"ש ח"ב סי' ק"כ מה שכתבנו להגאון בעל משנה הלכות זצ"ל בראיות ברורות.

ובהכרח אכפיל קצת מלשון האלשיך באגרתו שהועתק שם "מלבד עצמות אדם המובאים תמיד עד אין מספר לצדיקים אשר בקרבה כי אין קץ לגויה, ומי בכל ערי הגולה שאין לו בה אב או אח או אחות או מכל שאר בשרו הם או עצמותיהם", והוא בשנות הש', והדבר מוסכם גם מקוראי הדורות שתמיד הביאו מתים לאלפים לקברם בארץ הקודש.

((*)נוסף לאחר כתיבת התשובה) ומ"ש מתשובת הגר"א שבסו"ס תשובת חו"י מהא דובחים קט"ז שבושה לטמא קברות אבותינו, וכן מהא דר"ל (כתובות כ"ב ע"ב) עילה מצאו לטהר אר"י, או לגירסות אחרות כל אר"י, הנה הגר"א שם בעצמו וכ"ד ח"ס סי' של"ז והאחרונים ששם היה תליה שפינוי כל הקברים משם רק נשאר עצמות, ומחמת בושה טיהרו כיון שא"א לומר שכל הכהנים בכל הדורות נטמאו ח"ו, ועי' בח"ס שם שלא בכ"מ תולים שפינום וביארנו זאת היטב בוישב משה ח"א סי' ט' (ובתשובתי משנת תש"נ שת"ח הרוצה אוכל להעתיק לו), ועי' היטב בשטמ"ק כתובות שם דיעות השונות בסוגיא זו, ותבין שלרובם ככולם אינו ענין לנידון דידן, רק מה שיש לדון הוא מ"ש הרד"א מהב"י (סי' שס"ד) והמעייץ בפנים יראה שפי' הב"י הוא שדין ג' קברות הוא שבזה מקומו אסור בהנאה, וקבר אחד כיון שנקבר שלא ברשות בעל השדה מותר, אבל לפנותו מותר גם בג' שהוא מדרבנן משום כבוד המת, והנה גם לפי דבריו נאסר הקבר בהנאה, רק משום שלא יכשלו כהנים מותר לפנותו בפניו הראוי שיכולים לפנותו לגמרי, רק אינו כבוד המת לפנותו ממקום למקום והותר, אבל לפנותו באופן שיטחנו כל עצמותיו לא מצאנו כאן שהוא ניוול לחיים ומתים, ואין אחד רוצה שבשביל הפסד ממון יעשו לו כן חלילה, ובכ"ע דעת אחרונים שהוא דבר חמור מאוד וגם לב"י כיון שמקומו נאסר ע"כ שהוא משום גזל מקומו כיון שנקבר ברשות, וזה מ"ש כאן, ובכ"ע מ"ש הגאון הנ"ל לחפש בטרקטור קטן אם ימצא גלגולת וכו' אינו מובן, ולכאורה הוא נגד המציאות שהוא מרסק הכל, ואולי יש איזה דרך לזה, אבל אינו מפורט וצ"ע – עד לאן (ההוספה))

ובזכרוני מ"ש השאילת דוד מקארלין שכיון שהדרך לשלם בעד מקום הקבר כמו שעשה אאע"ה נקנה המקום להנקבר

חז"ל (קידושין ע') בכיוצא בזה, חדש נכנס וחדש יוצא וממונם אבד ר"ל, וגם המזלזלים בכל המחאות השונות, מי יערום להם שלא יחפרו עצמותיהם אחר שנים, ויסבלו מכל הצרות השונות שנכתבו בפוסקים שאין המקום לחשבם.

ובעיקר הענין יש לחוש מאוד כיון שהפגנות אלו הם כבר יותר מחמשים שנה, שכל הבתי דינים ורבים מגדולי ישראל זצ"ל ושליט"א חתמו ועזרו על ידם, ועכשיו יאמרו כולם שפרושים התירו את הדבר כשנוגע לצורך עצמם, וכל ההפגנות שנעשו תחת ידי הביד"צ זי"ע ודעכשיו שליט"א היה בחנם על לא דבר כיון שאפשר למצוא התירים לולי המתעקשים, ומובן שגם ההפגנות על ניתוחי מתים ואולי גם על השירות לאומי היה בחנם, שהרי יש חזקת טהרה וכוחא דהתירא על כל דבר, עד שיודע לך שנאסר מפי כל רב וגדול, ואין רב אחד שמתיר גם בעד כסף וכבוד, וזה חוכא מרה שתמיד ימצאו מתירים לכל דבר, וע"ז נאמר חכמים הזהירו בדבריכם, ובעת מר ומרור כזה, שהממשלה רוצה להעביר כל צעירי ישראל על דתם, מובן שתמיד ימצאו רבנים שיתירו גם זה משום פיקוח נפש של כל ארץ ישראל, שהוא יותר פקו"נ והפ"מ ושעה"ד מדירות אלו, בהבטחות שונות שיעשו רק בתנאים אלו ואלו והוא חורבן הדת ממש רח"ל.

והוא ק"ו ב"ב של ק"ו מדברי מרן הח"ס הנ"ל שלא ירצו לשמוע תירוצים לחלק בין זה לזה. סוף דבר אחזור על דברי שאין דבר זה שייך אלי, רק היות שהגדול שליט"א ציוה לעיין בזה, העליתי מה שניתן לפקפק בדבריו במכחת"ה, ואתו הסליחה.

וסוף דבר הכל נשמע שהדבר עומד באמצע הדיון על שלחן הביד"צ ובראשם מרן הגאב"ד, והשי"ת נצב בעדת א-ל לידע מה לעשות הלאה, שיתקדש שם שמים, בלי שיצא מכשול לדורות חלילה, וחלילה לא יעשו אגודות אגודות ח"ו. כו"ח שמי לש"ש לבד בלי שום נגיעה אישית חלילה, והשי"ת יעזרנו על דבר כבוד שמו שיתקדש ש"ש על ידינו ולא יתחלל חלילה וחלילה

הקטן בדעת ויראה משה זאב זארגער

ונזכרתי במ"ש מרנא הח"ס ח"ו סי' פ"ה וז"ל אין דעתי נוטה כלל להדפיס בזה שום ספר, כי גם המה ידפיסו כהנה, ויהיו המכריעים בין ב' הספרים יושבים בשערי בית המשתאות והקאפע אשר חלב זבחמו יאכלו, וגם עי"ז יתערבו הרבה חנפים אשר אין לבם שלם עם צד אחד, וידפיסו להחניף צד אחד ולרדוף צד השני, וכונתו לעשות לו שם, וכל מחלוקה שאינה לש"ש יבא השטן בתוכם וכו' עיי"ש.

לכן אודיע נאמנה שדפים אלו לא נתנו לפירסום כלל עד שיסכימו הגאב"ד וביד"צ על כל מה שכתבנו.

ולמי שניתן דפים אלו הוא רק לעיון אישי ולא לפרסומי, ויתרבה כבוד שם שמים.

כתבנו כל דברינו בדרך לכאורה, כי איני רוצה להטיל דעתנו על הציבור, רק שרבנים רבים מהציבור החרדי האמיתי שרובם ככולם צווחים על ההיתר, תבעו ממני שנביע דעתנו העניה, שהרי אמרו חז"ל במקום שאין אנשים השתדל להיות איש, וכולם צווחים שיוכל להיות חורבן הדת, שבודאי לא עלה ע"ד הגאון הגדול הכותב שליט"א חלילה לו, וכבר אמרו מודים דרבנן היינו שבחייהו, וגם להגר"ד שמידל מארי דעובדא שהתחמק מפרסומת, אמרתי שמוכרח לפרסם דבריו ברחובות, אבל אני בעצמי הריני לכאורה כמי שעומד מן הצד.

אבל מרן הגאב"ד שליט"א שעבר על כל המכתב בעיון, ציוה לי לשלוח מכתב זה להדיינים מבית דינו שליט"א.

תשובתו השניה

של הגאון הגדול רבי משה זאב זארגער שליט"א

בעז"ה, ג' לך תשע"ג

הנה קיבלתי מענה מאת כב"ת הגאון הגדול המפורסם וכו' מהרמ"ש שליט"א ביום א' לך העבר. וכמה ימים התלבטתי אם להניח הדבר כמו שהוא מטעם שכתב מרן הח"ס שהבאתי בסוף מכתבי הראשונה שהמכריעים יהיו בזה יושבי קרנות, ובנוסף והוא העיקר, שהנוגעים בדבר הפיצו בכל מקום שידם מגעת, שמי שהוא נגד ההיתר כאילו פוגע בכבוד העדה החרדית, וההיפוך הוא הנכון כמו שיתבאר להלן, ומאוד גדול בעינינו כבוד הביד"צ שהוא מעוזה וחומת ירושלים. וגם בענין זה לולי הם לא היה עם מי ללכת למחות, וחלילה לנו לעמוד בצד אותם הפוגעים בכבוד מרן והביד"צ, וחס לנו לכופ דעתנו על הביד"צ מה יעשו, רק כדרך תורה כתבנו הנלענ"ד, וחלילה שיהיה חלקנו עם אותם הבוטים מילים על הביד"צ, שהוא היחידי שאינו תחת השפעת הרשעים כדברי מרן זי"ע בשנת תשכ"ה כידוע, יהיה איזה גדול שיהיה.

אבל חזקו עלי דברי גדולי ישראל שליט"א שאענה עכ"פ בקצרה שלא יהיה שתיקה כהודאה, ורשמתי לעצמי התשובות עליהם, ואני צריך ישוב הדעת אם אשלח זאת, שאם ילך מכתב הלוח וחזור, איזה כבוד שמים יהיה בזה, והרי ב"ה וב"ש אין לי מזה שום נגיעת כסף וכבוד ואולי להפך.

לכן אענה בקצרה ממש ובוזה אשים קנצי למילין והביד"צ שליט"א יחליטו ואינו תלוי בי כלל ב"ה.

מה שהשיב עמ"ש שילמדו היתר, וע"ז חזר על טענותיו שאמר לי בהיותי אצלו במוצש"ק.

כמדומני שלא הבין כבוד הגאון שליט"א מה שכתבתי, שאין חשש הח"ס שם שאם יתנו היתר במקום אחד לפי השעה אז יתירו בכ"מ, וכי לא ידענא שבשו"ת האחרונים יש היתרים כאלו וגם הח"ס התיר כמ"פ, רק כאן שהדבר נוגע ליהדות החרדית עצמה כמו שהיה בנידון מרנא הח"ס.

ודוקא בנידון שכזה הרי יאמרו שכל השנים שצועקים ומוחים ואסרו בנק לאומי

וחברת אלקטרה ועוד והרשימה ארוכה והיה הפסד מרובה יותר ויותר אז במחכ"ת הן אם הסכים או לא הסכים, ידעו הכל שהאמינו להגר"ד שמידל שליט"א שהוא היה המומחה מכל גדולי ישראל, וזה היה שותא דשוקא וכל ינוקא, למרות שהארכיאולוגים ותלמידיהם דמתקרי חרדים צעקו תמיד שהוא מבהמות או מנכרים או שאין עצמות ומערות כלל והוא עפרא בעלמא והכל הוא רק הקיצוניות של אתרא קדישא בכל זאת לא שמעו לקולם, ודוקא עכשיו שנוגע לדירות החרדים אז יש הרבה היתרים, עפרא בעלמא, פיקוח נפש, קברות עמים הקדמונים שלפי חשבונם יתכן שהוא קודם המבול.

וכמו שהפגנות הרבות האלו לא היה בהם ממש, שהכל לפי תועלת החרדים, כן כל ההפגנות שרוממות הדת בגרונם אין בהם ממש והוא חילול השם גדול ונורא חלילה.

והנה מ"ש מהנאמן מומחה (איני מכירו) ר' זלמן קורן מקרית ארבע שמו, כלשון כהדר"ג, כלומר מהמתנחלים המזרחיים מתלמידי הארכיאולוגים, כמו שנראה מכל מכתבו שהגיע לידי, וכתב כהדר"ג שיש לו מכתב תחת ידו שנתמנה ממרן המנחת יצחק זצ"ל, והנה כל המתעסקים בדברים אלו יעידו שלא שמעו את שמעו בחיי המנח"י, רק שמעתי מהעסקנים שנזכרו שהיה פעם שהממשלה רצתה להעמיד מצידם אחד שהוא יעמוד תחת המנח"י והמנח"י לא רצה לכתוב שמו של הנ"ל בהמכתב, והגר"ד אמר להמנח"י שלטובת הענין אין עצה אחרת ובסוף ממילא הארכיאולוגים לא הסכימו, והמכתב הזה ניתן להרשויות.

והנה יהיה איך שיהיה הרי הגר"ד שליט"א מפורסם בארבעים שנה האחרונות בפי כל תינוק חכם וצורב שהוא הדבר והוא המומחה, וכל משמשי מרן המנח"י זצ"ל יעידו ע"ד (וכעת שמעתי מהמשב"ק של המנח"י הרה"ג... שליט"א דברים נפלאים האיך סמך כל ידו עליו ורק אותו האמין, וכן שמעתי ממנו בעצמי כמ"ש במכתבי הראשון וראו את מי אתם מחליפים במי) ויש ע"ז עשרות עדים ואולי יותר, והמפורסם א"צ ראייה.

אבל גם לפי דבריו הרי לשונו שהעתיק כהדר"ג "שאם יתמנה לא יהיו הפגנות לא מהעדה ולא מאתרא קדישא" הרי המכתב זה מעיד שהוא ממונה באופן שלא יהיו הפגנות לא מאתרא קדישא ולא מהעדה וא"כ כאן שהאתרא קדישא מפגינים נגדו

וגם רבני העדה אם לא רובם חלקם הגדול הם ברור כנגדו ואותם שבידם לשלוח מפגינים הם הכל נגדם, א"כ בטל המכתב מעיקרא והוא כחספא בעלמא, ובכ"ע יתפלא כל אחד שמרן המנח"י יכתוב נוסח משונה שכזה וע"כ שהיה איזה הכרח בזה (ולדעתי העניה הוא ברור כמעט כבא הרוג ברגליו שבתוס' יבמות פ"ח ע"א).

ומ"ש שגם הגר"ד ביקש מפרופ' בהט שיבוא, האם אין אנו יודעים שמאנשים כאלו מביאים ראייה נגד המתנגדים להחמיר ולא להקל כיון שהמערות לפנינו, רק כדי שלא להכחיש השמש בצהרים באמרם כמו שאומרים אנשי כהדר"ג שליט"א, שאינם מערות קבורה רק משמן ויין, ע"ז צריך להביא ראייה מאותם המאמינים להם.

ופשוט שלהגיד בשפת הארכיאולוגים שהוא תקופת ברונזא שהוא תקופה הקודמת הרבה להתיישבות היהודים באר"י, במחילת כבודכם הגדולה, כנראה שאינכם מכירים את שפתם כלל, שלפי הכופרים נתישבו בני ישראל באמצע שנות השופטים או יותר מאוחר ויש מאחרים יותר, שהם אין מאמינים בתה"ק ובנביאים ראשונים כלל שהם כופרים בכל דבר להכעיס, והם מונים אלפי שנים רבים קודם זה עד שמגיעים ליותר משמונת אלפים שנה להתהוות האדם, ומליוני שנה ליצירת העולם, שלפי הבליהם העולם נברא מעצמו בהתפתחות גיאולוגית עפרא לפומייהו, וזה כונתם למי שידוע את הבליהם.

ויזכר לנו לפני עשר שנה בערך כשארכיאולוג מפורסם הביא בת"ת חסידית אחת שמתפללים בהתלהבות גדולה, מתנה יקרה, והוא אבן אחת שעתיקה יותר מעשרת אלפים שנה עפ"ל, ודרש לפני הילדים והילדים סיפרו לפני הוריהם חידוש הזה ר"ל, ומה לנו ולהם כיון שאין להם נאמנות כלל, וברור שהנ"ל ששומע מהם את הבליהם בקביעות כמו שידוע הוא נגוע בעיקרי האמונה.

מ"ש שכתבתי שמצאו כוכין, איני יודע איזה מכתב שהגיע לידו, שבמכתב שמסרתי הבאנו מחזו"א בפי' הרמב"ם שמערות עם בקיעין דיו וא"צ כוכין שיתכן שהכוח נתפורר עיי"ש.

ומ"ש מח"ס שכתב להפך מדברי, הרי תורף דבריו לכל המעיין ישר, שעל נסכוי אין חשש אוהל לכהנים כיון שאינו רוב בנין ומנין, רק לטומאת היסט, רק כמו שיש לחוש לנסכוי יש לרוב בנין ומנין שלא נרקבו שירקבו סמוך לתחיית המתים, א"כ

במח"כ דמי כהאי עורבא דמייתי נורא לקיניה.

ומ"ש שמוצאים עצמות קטנות בכל מקום שחופרים, במח"כ הוא דברי הרב מטבריה בשנת תשט"ז שנמכר לרבנות שהתיר גם בטבריה לחפור סביב קבורות הרמב"ם, ומיניה וביה לישדי ביה נרגא, שהציץ אליעזר ח"ה סי' כ' דחה כל דבריו היטב וקבל האמת ממי שאמרו, ומה שפרסמו שגם בעזרת תורה והסביבות נמצאו עצמות אינו נכון כלל, ולפי דבריו יש להתיר לחפור בכל הארץ ואינו נכון כלל, וחלילה.

ומ"ש שמותר לקצב לעמוד בעת הבדיקה אם הרב הוא המכריע, וכאן הביד"צ המכריעים, הוא תמוה, והכל יודעים והוא שותא דינוקי שגם הרב השליח מפחד על פרנסתו מהבע"ב האלו, ומה נ"מ אם הרב או השוחט יאמר מה שראה, והכל תלוי מה שיעיד לפי הבנתו, וגם אם השוחט ישאל את הרב הרי יעיד מה שראה, ואם מפחד מהקצבים לא יוכל לבדוק, וימחל לעיין בדרכי תשובה סי'/ ל"ט סקכ"ה שבו קיבץ כל מה ששייך בענין זה, ויראה שהשובי"ם הם המורים בדבר ותלוי כפי אומנתם והבנת לבם עיי"ש, וראש המדברים הוא שואל ומשיב קמא ח"ב סי' מ"ח, והמעיין בפנים יראה שעיקר ראיותיו הוא מסנהדרין כ"ט שמוציאים את הבע"ד לחוץ שמא אחד הדיינים ישא פניו, וכתב שאם גם בב"ד חוששים שישא פניהם, ק"ו כשהשוחט הוא המורה היחיד, א"כ מה לנו שיעידו בפני הביד"צ, הרי מה שאסרו כל גדולי ישראל להבע"ב לעמוד בעת הזבח, הוא משום שבאובנתא דלבא תליאי וק"ו ב"ב של ק"ו במומחיות של קברים שהרבה תלוי לפי הבנת הלב מה הם, ופשוט כביעתא דכותחא כמ"ש שהם אסורים להיות שם, ואם לא כן לפי תקנת כל גדולי ישראל אם עמדו שם אין הבדיקה כלום, והכל תלוי בהבנת מרן הגאב"ד והביד"צ אם היה להם השפעה אם לאו, א"כ הלב יודע אם לעקל וכו' עי' סנהדרין כ"ו א.

ומ"ש על דברי שכתבתי שאינו פקוח נפש, כיון שלפ"ד הגר"ד אפשר לבנות בלי לחפור, שכבר ביררו שאינו נכון, הנה חוץ שלפי ידיעתי הברור הוא אצל הנוגעים בדבר שמשחדים כל מי ומי, וידוע אצל כל הרוכשים דירות שאין עצה רק לשכור בעצמו עו"ד, שעו"ד המוכר חשוד על כל מין רמאות, וכמה שנוכחתי מפעמים שהייתי מעורב בענינים כאלו מצאו פתרון אם רצו, ואז היה המדובר מחילוניים

שיראו מהפגנות הדתיים, לכן כתבתי שהדבר תלוי בידי הביד"צ שיבררו אצל אחרים שאינם משוחדים ונחזה, אבל הרי כל דה כתבתי ליתר שאת, שהכי באמת כהדר"ג חושב זה לפיקו"נ ויתיר לחלל שבת גם בשבות בעלמא אתמהה. ומהו עם גזל הקברים שכתבתי במכתבי שם.

ומ"ש שגם בכיפין קנה האויר, אולי שכח מ"ש יו"ד סי' שס"ב ס"ד שביניהם אויר ו' טפחים מותר וע"ד כן נקנה הקבר כמו שעשו בהרבה מקומות קברים על קברים. ומ"ש שאם מפנה ל"ש גזל שלא יהיה שם קדושת ביהקב"ר, לא ידענא מאי קאמר ואם יפנו אדם חי ממקומו ויתנו לו מקום במדבר לא יהיה שייך גזל, ומ"ש על דברי שהחפירות היו להוכיח להמתעקשים שאינו נכון כלל, לא הבין דברי שלא כתבתי כלל שהנוגעים התעקשו לפתוח המערות, שההיפוך הוא הנכון שהם לא רצו ועוד איך לא רצו שפחדו שמא יראו האמת, רק לפי דברי אין שום צורך בעצמות כיון שהם מערות קבורה לכ"ע, כתבתי שאם התירו לפתוח להוכיח שהם באמת עצמות קבורה, שמי שהשוחד לא עיוור עיניו יראה האמת, מה נ"מ כמה מצאו, והדברים ברורים.

ומ"ש אודות לפנות קברים, כ"כ במכתבי הראשון מה ששמעתי מהמנח"י, ומה שיכריעו הבד"צ אינו באחריותי, רק כתבתי האמת.

ומ"ש שאני מאמין להגר"ד, אמת נכון הוא כיון שבתחילת שימושי בהוראה הייתי הרבה אצל מרן המנח"י שהיו אצלו כמעט כל יום רבנים וגדולים, וראיתי בעיני האין היה חביב אצל רוב גדולי ישראל ככולם ומה אעשה.

וכעת רשמתי הדברים אלו רק לזכרון.

ואם יגיע המכתב למי שהוא, וישיבו ע"ז, איני מוכן להשיב כי אין לי זמן עוד ע"ז, ומהיום לא אשיב בזה מאומה, כי בלא"ה זה ביד הביד"צ שליט"א וכבר יראו האמת עם מי שהוא.

והשי"ת יהיה בעזרת גדולי ישראל מרן הגאב"ד והביד"צ שליט"א שיזכו לקדש שם שמים בהוראותיהם.

זעירא ולא מחבריא

משה זאב זארגער

שאלות ותשובות ויען דוד

ד' תשובות
בנדון ספיקות בבית הקברות
בית שמש

בהמל"ת ד' ע"י
חיים יוסף דוד וזיים
דומ"צ קהל יטב לב אנטווערפן

ניסן תשע"ד

תשובה א'

נתבקשתי לחו"ד בגדון בית הקברות שבעיר בית שמש, יס שהתירו לפנותו כדי לבנות דירות שם, מחמת שהם קברי עכו"ם, ומאידך גיסא רוצם אסרו (בכתב) לפנותו, והתחילו לחפור שם, וכנגדם לעומתם מוחים שם עד זב דם וסבירת עצמות וגלגולת ועד ככלל.

והנה בהיותי בזה, יס למחות באלו שמזים ת"ח, מחמת שלדעתם היה להם להחזיק ידי המוחים, והנה כלל זה מסר לנו דהמע"ה (בבא מיעא דף נ"ט ע"א), הבא על א"ס יס לו חלק לעוה"ב, אבל המלצין את פני חבירו ברבים אין לו חלק לעוה"ב, ואם זה נאמר בחבירו, בת"ח שמחוייבים בכבודו עאכ"כ, ועקילתם עקילת עקרב, והפוער פיו יחוש לנפשו, לא זו הדרך, ועיין ברמב"ם (פ"ו מהלכות לעות ה"ח) במלות תוכחה, דהמבזה את חבירו בהוכיחו עובר בלאו דלא תשא עליו חטא, ועון גדול הוא.

ומאידך גיסא ראיתי למחות על המכות אכזריות שבעלי הקרקע גרמו להמוחים, כי אם מוחים מחמת יראתם ומוסרים נפשם למנוע חטוטי שכבי, איך יעמדו כנגדם ובפרט בהכאות, ושמעתי שיש ממליצים עליהם שברשות הם עושים, עפ"י הא דקיי"ל (חור"מ סימן ד') עבד איניש דינא לנפשיה, ובגמרא (בבא מיעא דף כ"ח ע"א) למי שבא ברשות חבירו, לנקוט פזרא וליתבי, וזה אינו, דהא קיי"ל (שם דף מ"ח ע"א), נהי דאית לך רשות לאפוקי, לאזוקי לית לך רשותא, ובחור"מ (בכמה מקומות), וההולך באכזריות יס לחוש שאינו מזרע ישראל, וכדאיתא בגמרא (בילה דף ל"ב ע"ב) כל המרחם על הבריות זידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו וכל שאינו מרחם על הבריות זידוע שאינו מזרעו של א"א, ובשו"ע (אהע"ז סימן ב' סעיף ב') מי שיש בו עזות פנים ואכזריות ושונא את הבריות ואינו גומל להם חסד, חוששין לו ביותר שמה גבעוני הוא, וראוי להתרחק מהם ע"כ, וכבר ביארתי (בח"ב סימן ס"א) דלרכיה דרכי נועם, ובחילוקי דיעות כאלו היו לריכים להיות באחזה ושלום כדכתיב האמת והשלום אהבו (יבמות דף י"ד ע"ב).

א

לא תתגודדו

מר לי מאד שהגענו למאב כזה, שעלם הב"ד הגדול בירושלים ניתן למסיסה ע"י מחלוקת, אשר הדיינים והרבנים לוחמים זה כנגד זה, בהלכה למעשה, בלי שיחליטו כולם ביחד ע"י רוב דעות או בהסכמה אחרת, ואדרבה כ"א בונה במה לעצמו, ויש בזה משום לא תתגודדו, וההירוס בזה הוא צביה לדורות.

בגמרא (יבמות דף י"ד ע"א) נחלקו אביי ורבא אם האיסור אף ב' בתי דינים בעיר אחת, או רק כשנחלקו באותו ב"ד כדברי רבא, וברמב"ם (בפי"ב מהלכות ע"ז הי"ד) כתב וז"ל, ובכלל אזהרה זו, שלא יהו שני בתי דינים בעיר אחת, זה נוהג כמנהג זה נוהג כמנהג אחר, שדבר זה גורם למחלוקת גדולה, וכתוב לא תתגודדו וכו' עכ"ל.

ונלחקו בכמה מפרשים לתרץ דבריו, דהרי קיי"ל כרבא נגד אביי, ובחם משנה בשם שו"ת הרד"ך (בית י"ג), דבאמת פסק כרבא, וז"ל, ומה שאמר שלא יעשו שני בתי דינים, ר"ל ב"ד אחד פלג מורים כחד ופלג מורים כחד, דנראין כשני בתי דינים, והוא דוחק גדול ונ"ע עכ"ל.

ובשו"ת מעיל אדמה (סימן מ"ט) כתב, ללאו זה הוא כלל גדול עד מאד מאד, עוד כתב, וז"ל הרמב"ם וכו', הרי להדיא בדבר שגורם למחלוקת, הוא בכלל אזהרת ולאו לאורייתא ללא תתגודדו, פלג מורין כן ופלג מורין כן, משמע דוקא במורין כן הלכה למעשה יש איסור, כבר כתוב עליו מהר"ר דוד כהן והגיה הרב רמב"ם והובא דבריו בחם משנה שם עכ"ל, אך בשו"ת בנימין זאב (סימן ש"ג) כתב להלכה כאביי דמסתבר כוותיה עיי"ש דסוגיא כוותיה ע"כ, ועכ"פ דברי רבא נכללים בכלל דברי אביי, ובב"ד אחד כו"ע מודו לאסור, ובשו"ת מהר"מ אלשיך (סימן נ"ט ד"ה והנה) כתב וז"ל, אבל כשב"ד אחד יש ביניהם שינוי, יראה לעם תורה כשתי תורות עכ"ל.

ובש"ך (יו"ד סוף סימן רמ"ב) הוסיף וז"ל, ב"ד בעיר אחת שנחלקו בדבר, אסור להורות מקצתן כך ומקצתן כך, ודבר זה גורם מחלוקת בישראל והתורה נעשית כשתי תורות, וכן אסור לעשות כל כת וכת מהם כדבריו, או לנהוג כן, אע"פ שאין מורין כן להדיא וכו' עכ"ל.

והנשמע כזאת, שהדיינים שצאוחו ב"ד יורו לכאן ולכאן, ואם יבא המליץ להמליץ שבב"ד של העדה החרדית צירושלים יש כמה הרכבים, פעם דנין אלו ופעם אלו, היות שבכללות נקראים ב"ד אחד, פשוט דאסור, ולשון הרמב"ם יוכיח, שגורם למחלוקת גדולה, והן הן הדברים שנוגעים לבב"ד זה, ואריכות ארך למותר.

והיה להם ללכת אחרי הרוב, והמיעוט יבטלו עצמן, כמס"כ בספר מנחת חינוך (מאנה ע"ח) עיי"ש, (ורק אחר שישבו ודנו ביחד, דבעינן רובו מתוך כולו, כדאיתא בשו"ת מהרל"ח (בקונטרס הסמיכה), ובשו"ת מהרש"ם (חיו"ד סימן קנ"ג), ובשו"ת משפטים ישרים (ח"א סימן רל"ח), ובשו"ת חתם סופר (חאו"ח סוף סימן ק"מ), וע"ע בספר ויואל משה (ח"א סימן קע"ג), ובשו"ת בית יצחק (חיו"ד ח"ב סימן פ"ט) דן בזה עיי"ש היטב).

וראף אם אחד מהם חושב שהוא מחודד טפי, הרי לא קיי"ל כבית שמאי (בגמרא שם), ובהג"א (פ"ק דע"ז) בשם האו"ז, וכן פסק בש"ך (יו"ד סוף סימן רמ"ד ד"ה ועוד תימה), ובשם הסמ"ע (סימן כ"ה ס"ק י"ח), ובאש"ל אברהם (או"ח סימן נ"ג סק"ג) בשם הרא"ש, ובצאה"ט (שם סק"א) בשם הרמ"א, ובצרכ"י (חור"מ סימן ז' אות ט"ז) בשם הראב"ד, והפרי"ח והראב"ה, והמהרש"ך (ח"ב סימן ל"ה) וע"ש בצרכ"י שהאריך (ועיין מש"כ בדברי או"ז הנ"ל, ומה שהקשה בשו"ת שער אפרים (חיו"ד סימן י') על הש"ך עיין בצרכ"י שם ד"ה ואתיא), וכן נוהגין, (ובצ"י או"ח סימן תרי"ח ד"ה איכא) כתב וז"ל, לא שמענו בסנהדרין שהולכין אחר רוב חכמה, אלא אחר רוב מנין וכו', דחיינים הם וכולם צריכים לאותו הדיון, ומדינא לא היה ראוי להיות דין עד שיסכימו כל הצריכים לדעת א', אלא דרחמנא אמר אחרי רבים להטות וכו' עכ"ל, הביאו בשו"ת תשורת שי (ח"א סימן ש"ד).

אך בספר החינוך (מאנה ע"ח, וע"ש במנחת"ח), להולכין אחר הרוב רק בשוין, ובחידושי הרמב"ן (סנהדרין סוף פ"ג) בשם רב האי גאון דיכולים ללכת אחר רוב חכמה, וכ"כ במאירי (יצמות שם) מהא דבית שמאי עשו כדבריהם, ואם דכנגדם מחדדי טפי, אין מכריעין בדבר, ועיין בספר מגן אבות (להרשב"ץ על אבות פ"ד אל תאמר קבלו דעתי כו'), ובשו"ת מהרש"ם (חאו"ח סימן ל"ז, חור"מ סימן ל"ה), ובשו"ת תשורת שי (שם) דבדיני ממונות יכול הנתבע לומר קים לי כשיטת רה"ג, ועכ"פ אף להסוברים דכשאל אחד מחודד טפי צאוחו ב"ד א"א להכריע,

אסור ששניהם יפסקו הלכה למעשה, דזה בכלל הלכו ללא תגודו, ופשוט.

ב

דרך ההוראה

ומקודם שגדון על גופא דעובדא, יא להקדים איזה הקדמות:

(א) לפני שדנים בהלכה, יא לדעת המציאות, וזה יסוד גדול בהוראה, וכמש"כ (כמ"פ) בשו"ת חצלת השרון בשם רבו הדרך המלך, דכשדין על עגונה, מקודם יא לברר לפי כחו ודעתו, אם הבעל חי או לא, ואח"כ לדון בהלכה, (והעושים להיפך, דהיינו שע"י ההלכה יבררו המציאות, זה סילוף דרכי ההוראה).

ואעתיק מש"כ בתשובה בספרי ויען דוד (ח"ה חו"מ סימן ק"כ אות ז') וז"ל, בשו"ת חצלת השרון בשם הדרך המלך, שדין הבא לידון, מלבד עיונו בהלכה, עליו לצייר הענין במציאות, וכשבא להחיר את העגונה, עליו לחקור בלבו אם בעלה באמת מת, וכתב (בחה"ע"ז סימן כ"ח) וז"ל, אבל מריש כל אמינא להו מה ששמעתי, (מפי הרב הגאון מו"ה דובעריש ראפאפורט ז"ל אבד"ק ראווא, שהיה מקובל מפי רבו הגאון בעהמ"ס נודע בשערים אבד"ק לובלין ז"ל), שבבוא לפני איזה שאלה, מקודם הוא שוקל בשכלו על אמינות הענין לפי שכל האנושי האיד הוא, ואם נראה לו לפי שכל האנושי שהדבר אמת, אז הוא מעיין על פי חוקי תוה"ק מה משפטו, וכן הוא אללי בבוא לפני שאלת עגונה וכדומה, אם ברור הדבר בעיני לפי השכל ודעת בני אדם שהדבר אמת, אז אנכי מייגע את עצמי למלא דל היתר על פי חוקי ומשפטי תוה"ק, ולא כן אם אמינות הדבר מסופק אללי, וכן הוא בדבר הזה שאין כאן רק עד אחד, שכפי שנראה הוא מקלי הדעת וכבש העדות אללו איזו שנים ועתה כשקרה מקרה שהיה לו מו"מ עם האשה הזאת וכו' עכ"ל, ועוד (שם בסימן ל"ד ד"ה אבל) וז"ל, אבל עיקר הדבר אללי כפי ראות הדין אם הכיר בסיפור דבריו שניכרים דברי אמת וכו', ומקובלני מפי גדול אחד שהיה דורנו וכו' שקיבל מרבו, שהעיקר כשבא לפני איזה ענין, לראות מקודם בשכל הפשוט שהענין אמת בלתי ספק, ואז מחפש בתוה"ק לשפוט מה דינו על פי תורה עכ"ל.

וכעין זה ביארו הענין דיין שדן דין אמת לאמתו, עיין תוספות (בבא בתרא דף ח' ע"ב ד"ה דין), שזה לאפוקי דין מרומה, והדברים ידועים, ובאדרת אליהו להגר"א

ז"ל, דאין למנות דיין לד"ת אלחא מי שפקי במילי דעלמא, שמה ילח ממנו דין מרומה.

והעירוני ממה שכתב החזון איש (בספר מעשה איש ח"ד) שאמר על דברים הנ"ל (שהוזכרו בחבלקת השרון) דח"ו, ללריכים לעיין רק על פי תורה ע"כ, הנה בודאי נתכוין לדברי הרמב"ם (ב"ג מהלכות סנהדרין ה"ח) דאין ממנים דיין מי שאינו חכם בחכמת התורה, (דמשמע אפילו אם הוא חכם במילי דעלמא אין ממנים), והנה בגמרא (שבועות דף ו' ע"ב) בחורשיא האכיל ליה, ומאינו בגמרא לענין הלכה שתמיד דנין על מחשבת בני אדם ואומדן דעתו, וכגון (בבא מציעא דף פ' ע"ב) שוכר נמי בההיא הנאה וכו', (ושם דף י"ב ע"ב) עניים גופייהו ניחא להו, (ושם דף ק"ב ע"ב) שכיר נמי בעל כרחך איחגר, (ושם דף כ"ו ע"ב) איחאשי מייאש ואמרי עניים דהתם מלקטי ליה.

והנה הב"ח (ח"מ סימן ז' בגדון למעלות שצריך להיות לדיון כדי למנותו) כתב וז"ל, דאע"פ שעכ"פ צריך שיהא חכם בחכמת תורה וכו', עוד צריך שיהיה בהם חכמה אנושית, ובעל דיעה מרובה ודעת רחבה וכדכתיב חכמים ונבונים וכו' עכ"ל, ובמסכת דרך ארץ (זוטא פ"ג) ט"ו דברים אמרו בתלמיד חכם, פקח בדעת, והעירוני חתני החוב"ט הר"ר מנחם מענדל לעמבערגר נ"י מויקרא רבה (סימן ט"ו), כל תלמיד חכם שאין בו דעת נכלה טובה הימנו, ובגמרא (בבא קמא דף מ"ו ע"ב) למה לי קרא סברא היא, וממה שכתב הסמ"ע (סימן ג' ס"ק י"ג בשם מהרי"ו סימן קמ"ב) דדעת בעל הבית היפך דעת תורה, וז"ל שם, לא תשב אלל הקהל בשום דין, דידעת שפסקי בע"ב ופסקי לומדים שני הפכים הם ע"כ, ומאידך גיסא מצינו בכמה מקומות שולח דלייני, והיינו שיפסוק על פי אומדן דעתו, (עיין רשב"ם בבא בתרא דף ל"ו ע"א), וכדקיימא לן בשו"ע (ח"מ סימן ר"מ סעיף ג', ללא כשיטת התוספות שם שיעשה הדיין כמו שיראה).

ולע"ד דהא דאמרינו בגמרא דיכולים לדון על פי סברא, וכדמצינו בכל הש"ס, ועיין בפני יהושע (ברכות ריש פרק כיאל מזרכין) ובכל"ח (שם), ובספר ויואל משה (ח"ג אות י"ב) באורך, זהו רק בסברא של תלמיד חכם שדעתו דעת תורה, וסברא שלו באמת היפך דעת בעל הבית, וכל זה כשדן בחלק ההלכה, ומאידך גיסא נראה שגם החזון איש יודה שעל הדיין לדון על פי המציאות האמיתי בשכל

האנושי (כמש"כ בשו"ת הנ"ל ח"ה וכדמוכח מדברי הב"ח), אמנם בודאי אין לו לדון בהלכה על פי משפטי בני אדם ומשפטים כל ידעום, ובודאי לא סיימיה קמיה דהחזון איש, ע"כ מהתשובה הנ"ל.

ב) א"א להכחיש המליאות, ובעדים המכחישים זאת, על כרחך סהדי שקרי נינהו, וכדאיתא בגמרא (כתובות דף ט"ז ע"ב) לענין עדים המעידים נגד חזקה, (ועיין בקובץ שיעורים שם סימן ס"ב), ובשו"ת אחיעזר (ח"ג סימן ט"ו בד"ה ודרכך) כתב וז"ל, ובאמת ל"ע היכא דהעדים טוענים שיכולים לראות מרחוק ויש להם נהורא מעליא, ומזכרין זה שרואין מרחוק, איך אפשר להרוג אותם עכ"ל, ולפע"ד פשוט דבאופן שנתברר שיש להם נהורא נפישא, בודאי א"א להורגם, אלא דבסתמא א"א לטעון טענה נגד הטבע, וכדאיתא בגמרא (מכות דף ה' ע"א).

ג) ההולך נגד המסורת, אפילו אם יביאו ראיות הרבה, אין לשנות מהלכה המקובלת מדור לדור, ואין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבירו אלא"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין.

והמסורת הוא, שבכל מקום שחשבו לקברים, (וכ"פ כשנמלאו שם עצמות) מסרו נפשם עפ"י גדולי הדור להליכ המקום, ועיין ביו"ד (סימן שס"ג סעיף א') דאסור לפנות, ובטור (שם) דאף לכורך המקום, (ואף לכורך קבורת זולתו), ועוד (בסימן שס"ד סעיף ב'), וכה עשו עפ"י הגה"כ מצריסק זצ"ל והגה"ק מסאטמאר זי"ע, ולא המליאו קולות וס"ס, הגם שהאיסור לפנות מדרבנו, כמש"כ בשו"ת מהרש"ס (ח"ד סימן י"ד אות א') משו"ת מהר"י מפוזנא, דפינוי המת דרבנו, משום כבודו של מת, ובשו"ת שבט סופר (סימן ק"ד) דזהו העיקר, והוסיף ושלל ישתמשו בקבר, ובשו"ת שבות יעקב (ח"ב סימן ק"ג) דהוא משום ניוול, (ובכפנת פענח, ווארשא סימן קפ"ב, ובחדשות ח"ב סימן ט"ו, ובקונטרס סופרי המלך מכתב י"ט ובח"ג), אך בהאלף לך שלמה (יו"ד סימן ש"ב) כתב דאיסור פינוי דאורייתא, וכן באור שמה (הלכות שמחות פי"ד הט"ו), ובשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ב סימן ק"ס) דהוי דאורייתא, (ובשו"ת שבט הלוי (ח"ו סימן קפ"ב) כתב, דלכו"ע פינוי דרבנו, ונעלם ממנו שיטה הנ"ל), ועיין בספר המפתח להרמב"ם (פי"ד מהלכות אכל ד"ה איסור פינוי), ומונעים לפנות אף בלי שימאל שדרה וגלגולת.

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

ז

ג

צעלס הויכוח

והנה בגדון החפירה בהר שע"י עיר בית שמש, אשר יש האומרים דמלוא לחפור כדי להקל על מצב חוסר הדיקות, והיקרות עולה מעל לראש, ועניים ואציונים סובלים מרורות כדי לחתן בניהם ובנותיהם, ויש שכבר נתנו חלק מהתשלום, ועומדים להפסיד מעותיהם, ואשר ע"כ יש לנקוט בכחא להחירא, ולמלא מבורא אשר יוכלו לבנות דירות למאות ולאלפים בזול, (וגם דנתי עמהם, ובכתבם, בארכה ובקלרה), והמחמירים טענתם כלם שאסור בשו"א לבנות במקום שיש בו חשש חיובל בית הקברות (של ישראל).

ועיקר החולץ ביניהם, (א) אם מקום הגדון הוא בית הקברות או לא, (ב) ואפילו את"ל שהוא בית הקברות, שמא של אמוריים הם, (כגמרא בבא מציעא דף כ"ה ע"ב, ג) ואפילו את"ל דשל ישראל, היות שלא מלאו שדרה וגלגולת, אם מותר לפנות, ועכ"פ דבר הראשון שיש לדבר, אם זה בית הקברות או לא.

ד

המליאות באותו הר

והנה בהר הגדון (כפי ששמעתי) שמלאו כארבע מאות מערות, אשר ברובן יש אבן גולל (הסותמה), והלא אין להכניס השמש בלהרים, דמקום כזה בודאי עשוי לקברות, מלבד מה שנמצא עצמות במערות, טענת המקילים, די"ל שהמערות נעשו לאכור תבואה ויין, וכל זה דברי תימה.

הנה בבית שמש מצינו (שמואל-א ו, יג) שהיו קוורים קציר חטים בעמק, (ובדרך אגב יש להעיר, דאף בימי הפלשתים, בית שמש היה של ישראל, עיין בפירש"י (שם ד"ה בית שמש) וז"ל, ישראל היו שם עכ"ל, וש"מ שדרו שם משנים קדמוניות, מהנהניח יהושע בית שמש לעיר מקלט (יהושע כא, טז), והפלשתים התפשטו שם רק בימי אחז (דהי"ב כה, יח), ויהאן שער בית שמש שע"ס הוא נקרא, היא בסביבת העיר הזאת, ואמנם מעולם לא מצינו שהיה שם יקב, והנה מן הדרך לאכור יין מתחת לאדמה, משא"כ בתבואה, שעושים כמו גדיש, (עיין בבא קמא דף ס' ע"ב ובסוכה דף ט"ו ע"א), ואין אוררים בדרך זה בחפירות קטנות (חוץ מירקות, במג"א (סימן רכ"ה ס"ק י"ד), ואפילו את"ל שאחר כניסתם מן השדה

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

אלרו מתחת לקרקע, הישמע כזאת או הנשמע כמוהו לחפור מערות למאות (במקום לאור במקום אחד), או בשביל יין, ועד כאן לא נמצא אפילו חבית אחת, (שאלוהים בו יין, שצדק כלל נעשה מכלי חרס, וקרא מפורש בירמיה (לז, יד) ונתתם בכלי חרס למען יעמדו ימים רבים, ובתשובת ר"ד אופנהיים שהובא להלן הוכיח שלא היו קברי ישראל, מאומדנא שלא נמצא שם שום חרס, וכתיב למען יעמדו וגו'), ולמי נאלרו החביות במערות אלו למאות ולאלפים.

ומעולם לא נשמע למערות כאלו יהיו נעשים לאולרות יין, וכי הטמינו שם יין לדורות, ומהיכן היה ריבוי יין עד כדי כך, ואם באמת היה שפע גדול כזה והיו כריכים להטמין, היו חופרים מערה אחת גדולה לבית האור, כמו שהיו אולרים, (עיין במתניתין ריש פסחים), ולא להפריד למאות מקומות סמוכים זה לזה, שמעט א"א לשומרון, וכל מי שעיניו בראשו יודע האמת שזה בית הקברות, (ואף המומחים הנקראים ארכיאולוגים), אשר המקילים סומכים עליהם הרבה, אומרים שזה נעשה לקברות, אלא טענתם בלדס, די"ל משל עכו"ם הם, וגדון כזה להלן אוח ח'), ואם יתקש הטוען שאין הכרח שזה בית הקברות, טענה זו בכלל תשובה שיוכל לטהר הפרץ בק"ן טעמים (עירובין דף י"ג ע"ב), באופן שכל בר דעת שיש מוח בקדקדו, וראה המציאות שם, יודע האמת שזה בית הקברות.

ובכל התורה קיי"ל אין לדין אלא מה שעיניו רואות, בגמרא (נדה דף כ' כ"ב), ושם (דף ח' ע"ב) דקרקע בתולה כל שמעלה ראשין ואין עפרה תחתה, אומא הרי זו בתולת קרקע, ועל סמך זה סומכין לנחל איתן ולדיני ממונות, וגם לעניני קברות, וכדאיתא בגמרא (פסחים דף י' ע"א) עד שיגיע לקרקע בתולה, ואין להמציא סברות שונות ומשונות, כדי להכחיש המציאות הנראה לעין, וכדאיתא בגמרא (מכות דף ה' ע"א) לאין חוששין לגמלא פרחא, ובש"ת חוות יאיר (בסוף הספר מר' דוד אופנהיים ז"ל, ד"ה ואם נחזיק) וז"ל, וגם אומדנא דמוכח, מאחר שלא נמצאו שום חרס וכו', שודאי היו עכו"ם עכ"ל, (וכבר ביארתני (בח"ה סימן פ') דבכמה ענינים סומכים אומדנא).

והסברא נותנת שזה בה"ק של ישראל, ואבאר בס"ד.

אפילו אם ננקוט דעת המקילים, שכשנכנסו ישראל לארץ, כבר היו מערות אלו, ומסתמא היו ריקים, ליתכן שהעצמות של האמוריים כבר נרקבו, באופן שלא נשאר

רק רקב או שלא נמצא כלום, מהיכי תיתי שלא השתמשו אחר כך בלוחות המערות לקבורה, (והגם דמשתדלים בקבורת מתי עכו"ם, עיין ש"ך (ויו"ד סימן שס"ז סק"א), ודעת הרמב"ן (דברים כא, כב) דגם בעכו"ם יש מלות קבורה, ועיין מהרש"א (סנהדרין דף מ"ו ע"ב) ובשו"ת יעב"ץ (סימן מ"א) ובשו"ת חוות יאיר (סימן קל"ט), ואין כאן איסור שלא לקבור יחד עם עכו"ם, עיין בפתחי תשובה (סימן שס"ד סק"א), כשלא נשאר מהם כלום, עיין ביו"ד (סימן שס"ג סעיף ג')— ד' ובביאור הגר"א (שם), וכ"ש כפי שנהגו אז ללקט עצמות (ממתי ישראל, וכבמתניתין) להרויח מקום וכדלהלן, (הגם דמונעין מלהשתמש במקום שנקבר עכו"ם, מחמת ההרגש וכמובן, אין הכרח שהזניחו שטח גדול כזה מחמת ההרגשים).

והרי האוכלוסין רבים הוו, (אדרו שם מימי דוד המלך ע"ה כנ"ל), והגם שהיתה קטנה שבעיירות (עיין מדרש רבה איכה פ"ב עה"פ בלע ה' ולא חמל, בשם ר' יוחנן), היתה מוליאה שמונים אלף כהנים במשמרתה, ובקרא (שמואל א' ו, יט) ויך באנשי בית שמש וגו' חמשים אלף איש (ועיין בפירש"י), בלוחות שחפילו את"ל שהמערות נחפרו מאז, (לפני כניסתם לארץ), יתכן ששוב נשתמשו בזה"ק של ישראל, (ופשוט דאין בזה משום מש"כ בהגרעק"א (סימן שס"ד סעיף ז') די"א דקבר שנפנה אין קוצרין שם, דהני מילי בקבר של ישראל, דמאינו שצמאמו בגבולות הקרקע, בגמרא (בבא מציעא דף ק"ז ע"ב) לא תזלזל במישחתא דכל פורתא ופורתא חזי לכורכמא רישקא, והגם דמייירי בבבלי, ובא"י ארץ רבי כתיב, לא חילקו בהלכה בין חו"ל לא"י, עיין חו"מ (סימן רל"ט סעיף ט"ז), ואם דיך לחלק בין שדה לטרשין, כדאי בגמרא (סוטה דף ל"ד ע"ב), שהטרשין עבדו קברות, בודאי לא היו משאירים הר רחב וגבעה רחבה לטמיון, מחמת ספק ספיקא של קברי עכו"ם, ולכל היותר היו מכסין תחתית המערה בעפר להפסק, עיין בשו"ת האלף לך שלמה (חיו"ד סימן ש"ב) וז"ל, מוכח דהוא נכרי וכו', ומה שחשש דלולי הו' זה בזיון לישראל להיות נקבר שם וכו', דמה דהו' בתחלה קבר ישראל, שפיר הו' בזיון אם יעשו בו אח"כ תשמיש בזיון, אבל להיפוך מה שהיה בו תחלה דבר אחר, אין זה בזיון מה שיהיה נקבר בו, וראיה מדין בית הכנסת, שמה שהיה תחלה ביהכ"נ, אסור להשתמש בו דברי גנאי, ולהיפוך לא מלינו איסור שלא לעשות ביהכ"נ במקום שהיו בו זרעים תחלה וכו', (א"ה ואמנם מלינו (במג"א

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

סימן קנ"ו ס"ק י"ז) שלנו אם לעשות בית הכנסת במקום שהיה בית ע"ז, ועיין מש"כ בספרי ראש דוד (סימן י"ט) בזה, היותר טוב שיחרשו המקום זה, וגם ישליכו עליו עפר הרבה למעלה, ואז הוא כפנים חדשות בא לכאן, ולא יהיה נראה שהיו קברי עכו"ם תחלה וכו', ולא יהיה נקבר במקום זה שהיה בו קבר תחלה וכו', ובזה ודאי ליכא בזיון, ומה גם שיהיה מחובר לבית הקברות הישן, אין זה בזיון כלל עכ"ל, ועיין מש"כ הראב"ד (פ"ב מהלכות שאר אבות הטומאות ה"י), ובשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן ש"ו) וז"ל, דכל העכו"ם חושבים, (א"ה מלת חושבים כדי למנוע איבה ופשוט), בפירוד הנשמה מהגוף, נשאר הגוף בלי שום לחלוחית רוחניות וכו' עכ"ל.

ועוד, ענין ליקוט עצמות היה מחמת חוסר המקום (בכוכין ומערות וכדומה, ועיין טור (סימן ס"ג) בשם ר' האי גאון, ובשו"ת שבט הלוי (ח"ו סימן ק"פ ד"ה משא"כ ובד"ה ובעניותי), ובגמרא (בבא בתרא ס), שזמננו הכוכין בתכלית, והיות לדור הולך ודור בא, היה לורך למאות רבבות כוכין), עיין מש"כ המבי"ט (בספר בית אלקים שער היסודות סימן נ"ט) דמש"כ יהודה וישראל רבים כחול אשר על הים (מלכים—א ד, כ) אינו גוזמא, אלא כי נתקיימה הבטחת האבות וכו' עכ"ל, וכן משמע בספרי (סוף פרשת דברים), ובגמרא (בבא מציעא דף כ"ו ע"ב) דהיה נוגע להלכה, (ועיין ברמב"ם (בהקדמה לספר היר) וז"ל, ואלו הם גדולי החכמים שהיו בבית דינו של רבינו הקדוש וקבלו ממנו וכו', ועמהם אלפים ורבבות משאר החכמים), ובמדרש רבה (איכה פרשה א' אות ב' עה"פ העיר רבתי עם) שהיו בירושלים אין מספר כפלי כפלים כיוצאי מנרים.

ה

אם לתלות במתים משנים קדמוניות

בגמרא (בבא מציעא ס) מלא בגל ובכותל ישן הרי אלו שלו, שיכול לומר של אמוריים הם, ומקשינן אטו אמוריים מצנעי ישראל לא מצנעי, ומתרינין דשתיך ליה טפי, ופירש"י העלו חלודה רבה, דכולי האי לא שביק להו עכ"ל, וז"ל הר' יהונתן (הביאו בשמ"ק), לכיון שהעלה חלודה הרבה, נודע שזה הכל מימות יהושע בן נון וכו' עכ"ל.

וברמב"ם (פט"ז מהלכות גזירה ואבירה הל"ז) כתב וז"ל, והוא שימלאם מטה

מטה, כדרך כל המטמונות הישנות עכ"ל, ופי' הסמ"ע (סימן ר"ס סק"ג) דמזה ניכר שהוא מטמון ישן עיי"ש, וכתב המחבר (שם סעיף א') דבעינן תרוייהו, חלודה ומטה מטה, ועיין בדרישה, ובש"ך (שם סק"ב) עיי"ש, (וי"א דלהרמב"ם אין לריך חלודה, עיין בבאה"ג סק"ב, ובנתיבות המשפט (סק"ג), יש טעם אחר עיי"ש).

וש"מ דכלי סימן מובהק לא תלינן באמוריים, וז"ל המחבר (שם), נסתפק לו הדבר, הרי זה לא יגע בהם וכו' עכ"ל, (וכשהמואל מוחזק, נראה לחלוי בפלוגתת הרא"ש והש"מ, אי אמרינן המוילא מחזירו עליו הראיה, ובשו"ת כמח דלק בהגהותיו (שם) הוכיח, דמסתמית הגמרא נראה כהש"מ, דכשאין מקום לתלות יותר באמוריים, אין אומרים המע"ה).

ולכאורה יש לחלק, דהתם שאני, דבעל הכותל מוחזק, ובללא שתיך טפי אזלינן בחר חזקה, (משא"כ בנד"ד דליכא חזקה), אך זה אינו, וז"ל התוספות (ד"ה דשתיך), דכשאין הכרח שהבעה"ב היה מולאו, לא קנאו חזירו, ודריטב"א (הובא בשיטה מקובצת), ואפילו בגל או כותל שיס להם בעלים, לא זכו בה הבעלים, וגם הביא מתוספות הנ"ל דמיירי בחזק המשתמרת, התם מדין חזק, דכיון דפתוח לרה"ר, אין משתמר לדעת הבעלים כלל, וי"א דכיון דשתיך טפי וכו', לא מסקי בעלים אדעתיהו כי הא, וכל מילתא דלא מסקי בעלים אדעתיהו והוי שם מילתא דלא שכיחא, אין חרס זוכה להם עכ"ל.

והנה שמעתי מאחד מחשובי המחזירין, שבמערה אחת (שלפי דבריהם של הארכעאלאג"ן היתה המערה סתומה, משא"כ במערות האחרות לדבריהם), נמצא חרב עתיק יומין (נעשה מאבן או מצרונז"ה, מה שלא עשו בשנים האחרונות, אחר שהיה להם ברזל), ומזה רואים להוכיח שמערות אלו נחפרו מאז, ולכאורה יש לזה ראיה מגמרא (בבא מציעא שם), דדמי לשתיך טפי, וכמה פקפוקים יש בדבר, (א) בפרשת בראשית (ד, כב) לוטס כל חרש נחושת וברזל, ושמע מינה דכבר אז היה להם מתכות, אך י"ל שלא הי' להם לרוב, (ב) אפילו את"ל שחרב זה נעשה משנים קדמוניות, מאז יימר דהמערה נחפרה בעת ילידתו, ושמא נחלו החרב, ונטמן שם רק בשנים האחרונות, (ג) אפילו את"ל שמערות נחפרו מאז, י"ל שקברו שם בזמן מאוחר ובאמור, (ואולי באמת חפרום אחרי שסתמום האמוריים). ועל החרב

שנמלא שם, עיין ברמב"ם (פט"ו מהל' סנהדרין ה"ט) בהרוגי ז"ל, שהסייף סנהרג בו נקבר בלדו.

1

ח"י בחזקת טהרה

הן אמת דסתם מקומות בח"י בחזקת טהרה, ובמתניתין (מקואות פ"ח מ"א) ח"י טהורה, ובגמרא (זבחים דף קי"ג ע"א) לר' יוחנן, דכל ח"י בדוקה היא, ובגמרא (כתובות דף כ' ע"ב) עילה מלאו וטהרו ח"י.

ושם ובגמרא (נזיר דף ס"ה ע"ב) התלויות וכו' ישנות טמאות וכו', ישנה שאין אדם זוכר, ופירש"י שאין אדם אומר זכור אני שלא היה כאן תל ובימי נעשה תל זה כאן עכ"ל.

וברמב"ם (פ"ח מהלכות טומאת מת ה"ג) טמאות שמא היו קרובות מעיר שחרבה או מדרך שאבדה, ובחי' חתם סופר (כתובות מהד"ת ד"ה קרובה) כתב וז"ל, ישנה שטמאה, אפילו רחוקה מחמשים, מטעם שמא העיר והדרך היו אכלה וחרב, כמש"כ ר"ח וכו', אלא גם ל"ל שהעיר היתה שם וחרב, ובזה תבין דברי רמב"ם (פ"ח מטו"מ) עכ"ל.

וז"ל הבית שלמה (יו"ד ח"ב סימן רי"ט), אף שירושלים בדוקה היא לקדשים, מ"מ ח"י אינה בדוקה כיון דירד מבול וכו', כיון שנמלאו עצמות בדיר העצים, ח"כ ילאתה גם ירושלים קצת מחזקתה, והיו רואים לגזור וכו', או עכ"פ דלהוי בכלל אינה בדוקה כמו שאר ח"י, לזאת אר"י דח"י בדוקה וכו' עכ"ל.

ופשוט דבזמן שישראל שרויין על אדמתם, ידעו היכן הבתי קברות, (ודבר זה היה מסור מדור אל דור, ואפילו ע"י תינוקות, בגמרא (שם דף כ"ח ע"א) אלו נאמנים להעיד בגודלן מה שראו בקוטנו, המקום הזה היה בית הפרס ע"כ), וכשגלו וחזרו, ולא ידעו מימינם ומשמאלם, (הגם דבבית שני עדיין חיו מהאנשים שהיו בבית ראשון, וכדאיתא בגמרא (תמורה דף ט"ו ע"ב), שהיו כאלו שזכרו עבודת ביהמ"ק הראשון, ואמנם בגמרא (כתובות שם) שזוכרים רק עד ששים שנה, ועד שנגאלו היו ע' שנה, אך לדינא קיי"ל דמהני יותר מס' שנים, בבית יוסף (חו"מ סימן כ"א) עיי"ש).

וז"ל הר' דוד אופנהיים (בסוף שו"ת חוות יאיר), דלמא נתישן הדבר יותר מס' שנה שאין אדם זוכרו, וכי הקול הולך וגדול ולא יסף מפי זרעו וזרעו זרעו עכ"ל, (ומסיק דבמת מלוה דהוי מלתא שתמיהא מדכר לדורי דורות).

וכשמלאו גוף האדם בשדה אשר לא נודע, ע"ז דנין במתניתין (נזיר דף ס"ד ע"ב) אם לקבוע שכונת קברות.

המלכ היום, שאין ידיעה מבתי קברות של קדמונים, חוץ מאותן הנודעים, ועכ"פ בעיר בית שמש לא נודע, הרי עילה מלאו וטיהרו ח"י.

ומשמע דכלח"ה לא היו הולכין אחר רוב מקומות שהם טהורים, וי"ל משום דבתי קברות קבועים, ולכמה פוסקים נחשב קבוע אף כשאינו ניכר במקומו, ולא בטל, וכן דעת הב"ח והט"ז והש"ך, (אך יש בזה חולקים, עיין להלן (אות ח'), ועיין מש"כ (בח"ו סימן ק"ס מאות ג' והלאה), וי"ל דחשבינן טפי רוב של מקומות כאלו, (כדלהלן, דברוב הולכין בתר אותו סוג), שהם מקום לקברות.

וז"ל החזו"א (יו"ד סימן ר"ט אות י"ג), נראה דבזמננו שאין לנו בתי דין כימים הראשונים שיפקחו על כיון הקברות, וכדתנן (בפ"ק דמו"ק) וברמב"ם (פ"ח מטומאת מת ה"ט), ראוי לן ליזהר שלא לקבור אלא בבתי קברות המפורסמות, וזה מגין על טהרת ח"י, וכדתנן (מקואות פ"ח מ"א) וכו', עוד כתב (שם אות ז') לענין חו"ל, (א"ה דבא"י ספקו אסור משום רוב, עיין להלן אות ח'), ואם ידענו שבמקום הזה היה ברשות נכרים לפנינו, ואנו מסופקים אימתי נקברו הנמצאים, אם בזמן שהיה המקום הזה ברשות נכרים, או אחרי שכבר היה ברשות ישראל, הוי הדבר ספק, ואין כאן רוב, (א"ה ר"ל דלא הוי רוב ישראל), ואפשר דבזה מועילים השינויים לתלות שהקברים ישנים מזמן העכו"ם, קודם שהגיע המקום הזה ליד ישראל, ומוקמינן הדבר בחזקת טהרה עכ"ל.

ועוד (שם אות ה', ד"ה כתובות דף כ' ע"ב טמאות), כיון דכל נמצא, מחזיקין ליה דנקבר לפי שעה ע"מ לפנותו, משום דא"י מוחזקת בטהרה, וכל בית הקברות מאוין וידוע, וגם אין דרך לקבור בשדה מת אחד, בלא יחוד השדה לבית הקברות עכ"ל.

וכ"ז בסתמא, משא"כ כשניכר שהוא בית הקברות שאני, וכמש"כ בתוספות (שם

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

ד"ה מנחם) לאגלחי מילתא כיון דמשכחא תלתא, כי בית הקברות היה שם עכ"ל, וז"ל השמ"ק (כתובות שם ד"ה התלוליות), דאי עשוין כעין קברות, הא ודאי דמחזקינן בהן טומאה, וליכא לאקשויי מספיקא מי מחזקינן טומאה עכ"ל, ועיין פירש"י (נזיר דף ס"ה ע"ב ד"ה א"ר ששת) וז"ל, לשוינהו שכונת קברות וכו', ויחזיקו לאותו מקום כאילו עדיין יש שם מערות אחרות סביבותיו וכו' ע"כ, ועוד (בד"ה אר"ל) וז"ל, כדי לטהר את המקום הזה, שלא להחזיקו שיש מערות סביבותיו, שיהו כהנים וכו' מותרים להלך שם עכ"ל, וכשרואין בית הקברות, א"נ שדה מלא מערות, אין צריך לכל זה ופשוט, (וכשיש רגלים לדבר שזה בית הקברות, בודאי למיחס מיבעי.

ומה דמאינו בגמרא (נזיר דף ס"ד ס"ה), דרק בנמלא ג' ה"ז שכונת קברות, המדובר בנמלא מת בשדה, ומעולם לא הוחזק למקום קבורה, עיין בשו"ת בית שלמה (חיו"ד סימן רי"ט בלשון השאלה), והגדון אם יש לחוש לעוד קברות, משא"כ בבית הקברות, פשוט ללא שייך כל הסוגיא.

והבא לטעון דיך ללכת אחר רוב מקומות שאינן ביה"ק (כשיטת הפוסקים דקבוע היינו דוקא כשניכר במקומו), הרי כשיש רגלים לדבר, ילא מכלל הרוב, (ואדרבה רוב מקומות כאלו (עשוין מערות מערות), בתי קברות הן, ועיין מש"כ (בח"ד סימן קמ"ה), דרוב היינו באותו סוג), ואף אם חלק מהמערות היו ריק לגמרי, (ובלי שום רקב, מה שלא היה, לפי מה שהועד לי שנמלאו עצמות, ואף מת מושכב כדרכו), חלק מהקברות אינו מורה על כולן, וכמש"כ החתם סופר (חיו"ד סימן של"ז ד"ה ואין) לענין מלכת ר' ידידיה שנמלא בבית, והסתפקו לענין טומאת כהנים, וכתב, דיך לתלות שהמלכה הונחה בחצר שלפני הקברות, עד הביאהו למקומו וכו', כל שלא הוחזקו קברות ע"כ, וזה לקולא כ"ס לחומרא, (ומש"כ בשו"ת האלף לך שלמה (חיו"ד סימן ש"ב) דנכרי אחד מורה על כולן, מיירי כשמושלכין יחד ממש עיי"ש), וא"כ י"ל בנד"ד שהמערות ריקניות עדיין לא נקברו שם, א"נ שניטלו העצמות ע"י חולדה וברדלס, כדאיתא בגמרא (פסחים דף ט' ע"ב), (ושם סמך החת"ס על יסודו, דכשברחו היהודים ממקומות מושבותיהם, פינו המתים, (ודנתי בזה בח"ו סימן קל"ב עיי"ש), משא"כ כשגלו מא"י לחו"ל בשלשלאות של ברזל).

ובצ"ט בית שלמה (חיו"ד ח"ב סימן רי"ט) וז"ל, אלל שראיתי בתשובת הגאון מהר"ד אופנהיים הנ"ל, (א"ה בד"ה אמנם לזה יחדל), שכתב לפקפק, בזמן הזה ללאו בהאי שיעורא תליא, לדוקא בזמנים שהיו קוברים במערות וכוכים היה שיעור קבוע למדת ארכו ורחבו, כמבואר בש"ס, אבל בזמן הזה במדינות אלו שאין קוברים במערות, אף שקרובים פחות מד' אמות או רחוקים יותר וכו', יש להם שונות קברות עכ"ל, ודבריו מסתברים עכ"ל.

עוד בצ"ט הרד"א, אף שמשנה ערוכה (פט"ז דאהלות מ"ד) הבדוק בודק אמה על אמה וכו', וכ"פ הרמב"ם (פ"ט מהלכות טו"מ) עיי"ש, זה דין תלמוד לפי מנהגם אשר היו נוהגין בימיהם שהיו נוהגין לקבור בכוכין ובמערות וכו', משא"כ לפני מנהגנו וכו' עכ"ל, (וזה ללא כמו שכתבו המקילים, דמכיון ללא מלינו בש"ס החילוקים באופן הקבורה, על כרחך שלא נשתנה מעולם, ופשוט דזה אינו), וכ"כ בצ"ט נפש חיה (חיו"ד סימן ל"ה והנה לברר), א"כ ה"ה במתים שלפני זמן ההוא, (והעירוני לאף בזמן האבות שאברהם אע"ה גייר הרבה, היו בכלל יהודים שאסור לפנותם), ועכ"פ כאן ברור שזה בית הקברות, ואין צריך עוד סימנים לזה.

ז

האדדים של המקילים

והנה ראיתי תשובת הרב המיקל, מיוסדת על, (א) אומן לא מרע אומנתיה, (ב) שיתכן שהם של גוים, (ג) שאין שם עצמות, (ד) שהעצמות נרקבו, (ה) דבצ"ט נודע ביהודה דמותר לפנות עצמות, (ו) הפסד מרובה, (ז) ספק ספיקא.

חזקה אומן לא מרע אומנתיה

והנה ראש המקילים כתב, היות והארכיאלאגע"ן מעידים שהקברות הם מלפני שבאו לא"י, יש לסמוך עליהם ע"ז ע"כ, הנה בצ"ט חתם סופר (חיו"ד סימן קנ"ג) להגם שיש נאמנות לרופאים, הני מילי במה שראו עיניו, משא"כ בהשערה, וז"ל, אבל לומר אשה זו יש לה מכה, (א"ה כשלא ראה, ומאומדן הדעת), מנין יודע זה, וכי עיניו ולבו שם, ואינו דומה להא (דריש פרק המפלת) שהעלו מטבעין ליבנה עכ"ל, עוד (בסימן קנ"ט) כתב וז"ל, אבל אותם שהם כזבים לכל דבריהם, שאפילו אם יעידו על דבר שראו בעיניהם לא מעלה ולא מוריד, מכש"כ לסמוך על הבטחתם על פי שכלם עכ"ל, והיינו כשלא עבידא לגלויי, (עיי' מש"כ בח"ג

סימן ס').

ובש"ת מהרש"ס (ח"א סימן י"ג) דנאמנים רק באומרים דבר ברור, ועיי"ש

ובש"ת תשורת סי (סימן תכ"ו ד"ה אמנס) וז"ל, אמנס חזינו מה שאומרים הרופאים מכה אומדנא, הרבה פעמים טועים וכו', לכן נראה דוקא אם הרופא הביט בכלי הבטה, דרואה ממך, ואין חילוק בין רופא גוי לרופא ישראל בזמננו עכ"ל, (י"ל כוונתו לרופא בזמננו אינו בחזקת כשרות, ואז"ל במומחים אלו שידועים לשמאלה).

ובש"ת אמרי יושר (סימן ק"ס ד"ה אמנס) וז"ל, בנד"ד לא אמרו כן מלד השערה, רק מה שראו בעיניהם ע"י כלי הראות שלהם, וזה י"ל דלכו"ע נאמנים, כמש"כ בש"ת בית יצחק (יו"ד ח"ב סימן כ"ח) דהוי מילתא דעבדא לגלויי, עיי"ש שדבריו מסתברים, וכ"כ גם בש"ת דברי חיים (יו"ד ח"ב סימן ע"ז) עכ"ל, וכזה בש"ת מהר"ש ענגיל (ח"ז סימן י"ב), ובאמת כבר העיר בזה הפלתי (סימן קפ"ח סק"ו).

וגם דנאמנות האומן, מחמת שחושש לשקר שמה יתפס, והיינו באפשר למיקם עלה למלתא, ועיין בש"ת מהרש"ס (ח"ז סימן ק"ס) דהרופא נאמן לומר שיס לה מכה סמוך למקור, משום דהוי מילתא דעבדא לגלויי, וכן בש"ת דברי חיים (ח"ב יו"ד סימן ק"ז) עכ"ל, ועיין במש"כ (בח"ג סימן פ"א אות ה') באורך, ובהשערות כאלו, איך אפשר להוכיח שהוא טועה או משקר, ולכל היותר יבא מומחה אחר ויטעון כנגדו, (וכרגע נודעתי שבאמת כבר הכחישו מומחה אחר), ויוכל תמיד להתחמק.

(ובעין זה מצינו לענין דינא דמלכותא, דאף במקום שהולכין אחר דיניהם, זה רק דין ברור, מ"מ אין סומכין על הילוך מחשבתם איך לפרש הדין ולחלק בחילוקים, עיין בש"ת דברי חיים (ח"מ ח"ב סימן כ"ו ד"ה ולכן, וסימן מ"ט ח' מ"ש) כידוע).

והנה ההוכחה שהקברות של אמוריים, מחמת שאופן החפירות נעשה כמו שהיו רגילים לחפור בזמן ההוא, (לפי מה שמלאו ביריחו), ובדאי לכל היותר זה השערה בעלמא, דוכי בדורות האחרונים לא היו יכולים להתדמות ולחפור באותו דוגמא,

וצפרטו אס החופרים היו נכרים, (שהרי חפירות הקבר אף בזמננו נעשין ע"י עכו"ם, ועיין בגמרא (ביצה דף ו' ע"א), והם היו רגילים לחפור כן, וכי מזה יש להעמיד על חזקה שאומן לא מרע אומנתיה, אמתיה).

ומעיקרא דדינא קשיא, דאס יש לסמוך על דבריהם, בודאי יש לסמוך על שאומרים שזה בית הקברות, והפה שהחיר הוא הפה שאסר, ולא להתעלם מזה ולטעון שיקב חלבו סם, ועוד דברי תימה, (ואמנם מעולם לא נשמע שישמכו על דבריהם של ארכיאלאגע"ן, שכל מליאותם אפיקורסים מפורסמים, ולימודם ושיטתם מיוסדים על דברי מינות).

ועכ"פ לפי מש"כ (לעיל אות ד') די"ל שכשנכנסו לארץ, שוב השתמשו באותן החפירות, הרי אין הכחשה לדבריהם.

ח

בספק אס הם נכרים, הולכין אחר הרוב

באל"ה רבה (סימן תרפ"ח אות ה') כתב וז"ל, שהקברות שאנו מוצאים (א"ה בחו"ל) שהם מזמן קדמון, ואין לנו יודעים אס הם מכותיים או מישראל, נדון אותן בחר רובא דעלמא שהן כותים, ואין כאן דין קבוע עכ"ל, ובפמ"ג (א"א סם סק"ז) הביאו וכתב וז"ל, ויראה דקבוע ד"ת דוקא שהאיסור ניכר במקומו משא"כ זה, (א"ה וזה יובן דברי הא"ר, ועוד עיין להלן בשיטת הפמ"ג), וא"ש קושיית הר"ס מקינון איך זורעין, דלמא נחל איתן הוא קבוע וכו', ומהר"ן כאן (א"ה במגילה דף ג' ע"ב, לענין ספק מוקפין) משמע, שמסופק אי זה הוא קבוע וכו' וז"ע עכ"ל, והמעין בר"ן סם יראה בצירור דהולכין בחר רוב מקומות, (אלא שהביא שיטת הרמב"ם (בפ"א הי"א) דמספק קורין ב' הימים עיי"ש), וכ"כ הר"ן (ע"ז ריש פ"ג) שמיעוט מקומות (אע"ג דניכרים) בטלים ברוב.

בשו"ת בית שלמה וז"ל, ורוב העיירות שבחו"ל, רוב עכו"ם נינהו, כמש"כ הר"ן (בפ"ק דמגילה), ולא כהפמ"ג (סימן תרפ"ח), דמספקא ליה להר"ן, דאשתמיטתיה הר"ן (בפ"ג דע"ז), ולא דמי לנחל איתן שהוא תערוכת חנויות.

וכ"כ בפר"ח (יו"ד סימן ס"ג) כתב, דקבר ספק ישראל וספק גוי אזלינן בחר רובא, ובשו"ת טוטו"ד (מהד"ג ח"ג סימן רכ"ו) דהולכין אחר הרוב, וכ"כ בספרו

האלף לך שלמה (חיו"ד סימן ש"ב), וכתב לאם נמלא בחלק העיר שגרו עכו"ם, פשוט לחלין בעכו"ם ע"כ, ופשוט דבא"י אזלינן בחר רוב א"י, ובשו"ת נפש חיה (חיו"ד סימן ל"ה דל"ה ואפשר לומר דלעולם) כתב וז"ל, והסוגיא דבא"י, דהוי אז רוב ישראל בא"י, ומש"ה אזלינן בחר רובא וכו' עכ"ל, ובשו"ת בית שלמה (שם) כתב, העיירות רוב עכו"ם, כמש"כ הר"ן (בפ"ק דמגילה) וכו', דספק בעיר אם הרוב ישראל, אזלינן בחר רובא דעלמא עכ"ל.

והנה באמת כבר מפורש בשו"ת הרשב"א (ח"א סימן פ"ג) יעווי"ש, הביאו בשו"ת מהר"י מפוזנא (סימן ע"ה), דבא"י ספקו אסור משום רוב, והנה דבר זה מבואר בתוספות (נזיר דף נ"ד ע"ב ד"ה ארז), ובחזו"א (יו"ד סימן ר"ט אות ז') דבא"י מספק אסור ע"כ.

וכשיש שינוי בקברות

וכתב החזו"א (שם, על פתחי תשובה סימן שס"ד סק"ד) וז"ל, ומה שאין השורות שוות, ג"כ אין תולין בשביל זה שהן של עכו"ם, שהרי הרא"ש (פט"ז באלהות, ובתוספות דף ס"ה ע"א נזיר) מסתפק אי מספקינן שקברו ראשו וכו', אלמא ללא קים לן לחלות שנקברו באקראי ע"מ לפנותו, בשביל שינוי שאין בו דררא דאיסורא, וכ"ש שאין תולין בשביל זה בעכו"ם, והלכך מה שאין חרסים וקרשים לא מכרעא, והלכך אם היה הדבר בא"י קשה להקל, אמנם בחו"ל דהולכין אחר הרוב, שרובו עכו"ם, וכמש"כ ב"י (סימן שע"ב) בד"ה בשם הרשב"א וכו', (ומוכח דאף בסימנים משונים שאין זה קברות ישראל מחמירין, כ"ש כאן דאין סימנים).

וכבר כתב בשו"ת דל"א וז"ל, נמלא נקוט זה כלל בידך, אם מצינו קצת שינוי בקבורה, אשר י"ל שמא נכרי הוא, בזה אמרינן אין לו תבוסה, ולא שכונת קברות, דהתם הש"ס לא קיימי דנכרי הוא רק אמר דלמא נכרי הוא, מידי ספיקא לא נפקא, ואפ"ה אומר הש"ס דאין לו שכונת קברות, דכיון שמצינו ידיים מוכיחות ורגלים לדבר, דו"ל שהוא עכו"ם, אמרינן מספיקא לא קמחזקינן בשכונת קברות, (וע"ע להלן אות י"ג).

קבוע שאינו ניכר

בתוספות (נזיר דף י"ב ע"א ד"ה אסור, ועיין גיטין דף ס"ד), דכל שאינו ניכר לא הוי קבוע, (הביאו המשנה אחרונה אלהות פי"ח מ"ג ד"ה שדה, והקשה על

הר"ש מקינון שכתב לכיון שאינו ניכר, קרקע בקרקע בטל, ללא שייד ביטול בקרקע עיי"ש), ומ"מ מדרבנן לא בטל דהוי דבר חשוב (גיטין דף נ"ד ע"ב), ובחוות דעת (סימן ק"י סק"ו) הביא הכרתי ופלתי שכתב, דניכר היינו היינו שאחד בסוף העולם יודע, וחולק עליו בזה, וכתב דלאו שהיה אכלו בשעת לידת הספק, או שהאיסור ניכר במקומו.

והנה הר"ן (בפ"ג דע"ז) הביא דברי הרמב"ן שכתב, דלרבי מאיר דחייש למיעוטא, הכלמים שנמצאו בכל המקומות אסורין, והקשה עליו, (א) להמיעוט לא שכיח, (ב) דברובא דאיתא קמן לא פליג ר"מ, והמקומות בטלין ברוב ע"כ, ושמע מינה דס"ל להר"ן ללא נחשב קבוע מחמת שאינם ניכרים, וי"ל דהרמב"ן ס"ל דהוי קבוע, ואינם בטלין, (כמש"כ הב"ח (יו"ד סימן ק"י) והט"ז (שם ובאו"ח סימן תרע"ז סק"ו), והש"ך (יו"ד שם), והובא לעיל (אות ו'), ועיין להלן).

ובשו"ת דברי מלכאל (ח"ב סימן י"ז אות ו'), דכשאינו ניכר לא הוי קבוע, וכ"כ בספר ערוך השלחן (סימן ק"י סק"י, ובפיי"ט מהלכות טומאת מת ה"י) דקרקע לא בטיל, ואפ"ה אין לחוש לנחל איתן, וז"ל, שאין לחוש למקום שעומדים בו, דשם בכל המרחק לא היה כלל עגלה ערופה עכ"ל, וכ"כ בחזו"א (אהלות פכ"ג אות ד') דקבוע היינו כשניכר במקומו.

ובפמ"ג (יו"ד סימן ק"י שפ"ד ס"ק י"ד ד"ה חלק הב') הביא ג' שיטות בזה, אם נחשב קבוע דאורייתא, או דרבנן, או שאינו קבוע כלל, ושם נוטה דהוי דרבנן ועיי"ש, ובשו"ת חקרי לב (חיו"ד ח"א סימן ק"ג) מבאר זאת בביאור נפלא, ובשו"ת נמה לדה (סימן ל"ב), דקבוע אף שאינו ניכר במקומו, וכן משמע בשו"ת שבות יעקב (ח"ב סימן ל"ב), ובפר"ח (סימן תנ"ג) וז"ל, אם ידע שאחד מהמוכרים לותה, אסור ליכך לחנות לקנות, דכל קרקע כמחנה על מחנה דמי עכ"ל, ומשמע דאפילו אם אינו יודע איזה מהם לותה, אך ביו"ד (סימן ק"י ס"ק י"ג) כתב בהדיא דקבוע רק בניכר במקומו.

ספק בזמן

ולכאורה יש לדון, דבשלמא בידוע שהם מהתקופה אחרי שנכנסו לארץ, שפיר אזלינן בתר רובא, אך כשמסופקים מאיזה תקופה הם, הרי אז לא היה אפילו מיעוט יהודים.

ואמנם קיי"ל דברוב וקרוב הלך אחר הרוב, והרי במקום קרוב ליכא רוב, ומאינו דיך לחלק הסוגים, וכדאיתא בגמרא (בבא בתרא דף כ"ד ע"א) רוב שפוכאי ישראל, (ודנתי בזה בח"ד סימן קמ"ה), ואם נאמר דבמקום קרוב הואי, הרי ליכא רוב, ועל כרחך דמכיון דספק הוא אס בלאו ממקום קרוב או רחוק, אזלינן בתר רובא, וה"ה בספק אס מתקופה ראשונה או משניה.

שן"ר בספר חסדי דוד (פ"ב ממע"ס הי"א ד"ה ונלע"ד) שכתב וז"ל, דהך מלתא דזיל בתר בתרא, (א"ה עיין בבא מליעא דף כ"ו ע"א), מטעם קורבא אחינן עלה, דכיון דאיכא למימר מן הישן ואיכא למימר מן החדש, תלינן מן החדש שהוא הקרוב בזמן, דכי היכי דתלינן בקורבא דמקום, תלינן נמי בקורבא דזמן וכו', לפום מאי דאמרין וכו', דרוב וקרוב הולכין אחר הרוב אפילו בקורבא דמוכה, הכי נמי אית לן למיזל טפי אחר הרוב ולא אחר האחרון וכו', אבל וכו', שהרוב אינו ברור, אז דוקא אזלינן בתר בתרא וכו', דהיכא דליכא רובא, ודאי אזלינן בתר קורבא כדאמרין וכו', ושלי"ת אשר הנחני בדרך אמת וכו' עכ"ל, ועיי"ש שביאר בזה שיטת הרמב"ם, ועיי"ש שהאריך.

ועיין בחזו"א (אהע"ז סימן ז' אות ו' סוד"ה יש) וז"ל, ובספק אי ביום השוק או ביום אחר, (א"ה עיין בגמרא כתובות דף ט"ו ע"א), י"ל דמלטרפין כל האנשים המסופקים, כמו מעות שנמלאו בהר הבית (בבא מליעא דף כ"ו ע"א) דאזלינן בתר רובא דשתא, ולא משום רוב ימים המעות חולין, אלא משום רוב המעות חולין, וכמש"כ בפתחי תשובה (אהע"ז סימן ס"ו סק"ה) בשם ברית אברהם (סימן ע"ו) ללא אזלינן בתר רוב ימים, כדאמר בספק תחתיו ספק אינו תחתיו, (א"ה בגמרא פס), עכ"ל.

וז"ל הברית אברהם (פס), דלפי לשון השאלה היה רוב ימיה חלומה, וא"כ ראוי למיזל בתר רוב יומי שתא, דמסתמא היה מעשה הזנות ברוב ימים בשעת חלימתה, וכמו דמאינו (פ"ק דפסחים דף ז' ע"א, ובפ"ב דבבא מליעא דף כ"ו ע"א) וכו', אך באמת זה אינו, דודאי בכל מעשה שאנו מסופקים אימת נעשה, לא תלינן בתר רוב ימים, כיון דמעשה נעשה בזמן קצר בלי שיהות זמן וכו', והא דהתם קיי"ל דבהר הבית חולין משום רוב יומי שתא, אין הטעם דחולין טפי שמעשה הנפילה נעשה ברוב יומי שתא, אך דהטעם כיון שאנו מסופקין על

המעות אי חולין או מעשר, ואף דבשעת הרגל הכל מעשר, אנו מחשבין הכולל של כל המעות, וחילוק זה מוכיח מכמה דוכתי עכ"ל.

והוא הדבר אשר אמרתי דמאטרפין כל האנשים ואזלינן בחר רובא.

ובשן"ת שאל ומשיב (מהד"ד ח"ג סימן קכ"ז סוד"ה נשאלתי) וז"ל, דשאני התם (א"ה במעות שנמלאו בהר הבית, ופירש"י דהמעות חולין לאזלינן בחר רובא דשתא), להספק הוא על המעות, אם נאבד ממעות של כל השנה, או ממעות הרגל וכו' עכ"ל.

ובשן"ת חקרי לב (תחומ"מ סימן ס"א ד"ה ומיהו) וז"ל, אם לגבי איסור לאזלינן בחר בתרא, לא אמרו בממון וכו', אלא שראיתי להרב פרח (או"ח סימן תמ"ו) וכו', ולדבריו כיון דפשיט ליה דבחר בתרא אלים יותר מרוב וכו', ופירש"י וכו' לאזלינן בחר רובא דשתא עיי"ש, הרי לאזלינן בחר הרוב נגד בחר בתרא וכו' עכ"ל, אך פשוט דבנד"ד לא שייך לזיל בחר בתרא, שהקברים נשארים במקומם, ולא כמו במעות שהמואל יטלם, ועכ"פ אזלינן בחר רובא.

ובשן"ת באר משה (חיו"ד סימן ל"ד ד"ה ע"ד) כתב וז"ל, מעות שנמלאו בהר הבית וכו', הרי מוכח מזה לכאורה דבזמן ג"כ חשבינן רוב, אמנם באמת זה אינו, שנהי דהזמן בעלמותו קבוע נחשב וכו', אנו דנין על המעות עכ"ל.

וחתני הגאון מה"ר אברהם משה באקאן נ"י הליע דברי היחוסים תנאים ואמוראים (מרבו של הרוקה, בערך חייל בר רב עמ' רל"ה-ח) שהאריך בענין רוב בימים בסוגיא דשבת (דף ס"ט ע"ב), וז"ל, ועל זו שלח לי אני הסודר הרב ר' ברוך בר' יצחק מריגנשפורק כך והאיר עיני בזה, ומי שאינו יודע שבת עושה בכל יום כדי פרנסתו, ואינו יודע אי מדאורייתא הוא מותר לניזל בחר רובא ורוב ימים חול, או י"ל קבוע הוא וכמחלה על מחלה דמי, דאם הוא אינו יודע כ"ע ידעי וישאל מהם, דכה"ג אמרי' בכתובות (דף ט"ו ע"א) אי לאזלא איהי לגבייהו דהוה ליה קבוע, והא התם איהי לא ידעא אי פסול ביניהם, ואפילו הכי הואיל והעולם יודעים מי פסול קרי ליה קבוע, [ביחוסים תנאים ואמוראים בסוף דבריו העיר ע"ז דליכא מאן דנישיליה]. ואני הסודר כתבתי לרב, מה שכתב דדני נ"ל לפי עניות דעתי ללא שייך הכא רובא וקבוע, דמהיכא גמרינן רוב, דכתיב אחרי רבים

להטות, וקבוע גמרינ מוארב לו, הילכך דומיא להנהו בעינן שהרוב הוא בעולם, והספק שנוכל כשנתערב בו, אין להחזיק אותו רוב מה שפירש ממנו באיסור אלא בהיתר, ואם לא פירש ממנו כלום ובאנו לאוסרו מכח קבוע, היינו טעמא משום דשניהן שוין מגזירת הכתוב, ובאותו קבוע שמה שנתערב דבר חשוב הוא דומיא לדאם כמו שפר"ת, וכשהוא במקומו הרי כאן מחלה על מחלה, מה שאין כן בסדר הימים שאין שני ימים שולטין כאחת, אלא יום הולך ויום בא, ואין יום מתערב בחצירו, והיכי שייך למימרא רובא וקבוע לעולם אין יום היתר ויום איסור באין כאחת, ונ"ל אע"ג דרוב ימים חול הן, אין זה רוב שדברה עליו תורה, שהרי אפילו רובא דליתא קמן לא אשכחן בהדיא מדאורייתא מנלן, אלא היכא דלא אפשר כדליתא (בהכל שוחטין), וכ"ס כה"ג והא דגרסינן בפ' הרוואה כתם בגמ' ראשונה דתניא נמצאת אתה שלש ספיקות באשה וכו', עד במגעות ובהסעות הלך אחר הרוב, ומסקנא אם רוב ימיה בהרגשה חזיא טמאה, ואפי' למאי דס"ד מעיקרא אם רוב ימיה טמאה טמא ואם רוב ימיה טהורה, לאו משום רובא הוא, אלא משום חזקה דגוף הוא, שהגוף בכך נגיחות ווסתות התולין בימים משום חזקה הוא דמחזקינן בהכי, כדמוכח בחזקת הבתים בתחילתו, מידי דהוה חניסא פעם ראשונה ושניה ובשלישית באה להנשא, אי נמי מלה ראשון ושני או הפילה פעם ראשונה ושניה ושלישית, וכן מי שלקה ושנה, דפליגי אי עבירות מחזיקות או מלקיות, וכן מי שהוחזקה לראות דם מחמת תשמיש, דאע"ג דבכל תשמיש ותשמיש רואה ויש כאן רוב תשמישיה בטומאה, אעפ"כ מותרת להינשא, דאין הרוב בעולם, מיהו חזקה שייך בה למי שניסת דפעם שלישיית לא תשמש, דומיא דרואה על ידי קפיאה, וכן רואה מחמת שאכלה דבר חריף פלפל או שום, דכל אותן ראיות תלינן בחזקה, ובחזקה דגוף פליגי בוסתות אי לאורייתא אי דרבנן, ואע"ג דאשה הלימודה לראות מאה או אלה בקביעות מחודש לחודש ומיום ליום הקבוע, דכל ענין שקבעה הוסת, אם שינתה פעמים שלש, למר ולמר יס לחוש ונאמר כי קבעה לה וסת בקבע המועט, וכל אותן העתים שעברו עליה בקבע כבר אין לחוש להן, ואפילו אם חזרה וקבעה וסת כוסת הראשון, עדיין אנו חוששין לשניהן, ואין וסת האמצעי בטל לגמרי עד אשר תקבע הראשון בג' פעמים, ואי רובא לימים כרובא דעלמא, מאי טעמיה דמ"ד וסתות דרבנן, אלא כל כה"ג לא שייך למימרא רובא אלא חזקה, הילכך כל שעה ששילשה בוסתות הויא חזקה כשאר דברים דבתלתא

זימני הויא חזקה כדברי הכל, ואע"ג לחזקה נמי לאורייתא, כדאיתא (בהכל שוחטין), דהתניא דל"א כרב אחא בר יעקב ולא אדחי קרא דמייתי ר' שמואל בר נחמני, מההיא מנא הא מילתא לאמר רבנן זיל בתר חזקה, וסמכין נמי וקיימא לן כרב הונא לאמר בהמה בחייה בחזקה איסור עומדת נשחטה בחזקה היתר עומדת, וקיימא לן דסוקלין ושורפין על החזקות, כדאיתא בפרק י' יוחסין (דף פ' ע"א), א"כ מאי טעמיה דמ"ד וסתות דרבנן, ולא קשה, דל"א דמי חזקה דוסת לשאר מיכלי, כי כמה נשים רגילות לשנות וסתן וימי עבודן וימי מניקותן מסולחת בדמים, הילכך איכא למימר אתרע הא חזקה מחזקה דעלמא, ומיהו רובא לא שייך הכא, דאי שייך רובא בכה"ג, למה אינן חנו הולכין אחר רוב השנים לענין ראש השנה, שלא מצינו אלו מעובר ברוכ השנים, ולא יהא נוהג אלא יום אחד ובגולה נסמך על רוב השנים שלא נתעבר ואע"ג דמקלע עכ"ל, ואמנם החתם סופר (בהגהותיו על אור"ח סימן שמ"ד, ובתשובותיו חאו"ח סימן קע"ח) כתב, דשבת קבוע ומש"ה לא בטיל עיי"ש, וע"ע מש"כ שם לענין ספק בוסתות.

ט

אם מותר לפנות עצמות

עוד הביא משו"ת נודע ביהודה (קמא חיו"ד סימן פ"ט), דבעצמות לא שייך בלבול, וחולק על השואל הגמרה"מ פישלס ז"ל, שכתב וז"ל, עצמות דשייך בהן בלבול, כדכתיב ותהי עונותם על עצמותם, ומצינו גם ביהודה שהיו עצמותיו מגולגלין בארון וכו' עכ"ל

והנה כל הגדון שם, אם מותר לפנותו מבית הקברות שעומד לפנות, לבית הקברות במקום קבוע, והיינו שיקברום בכבוד במקום אחר, (מעולה מהמקום שהיה), ועיין בשו"ת שיבת ליון (סימן ס"ג, הובא בפתחי תשובה סימן שס"ח סק"ד) וז"ל, לפנות הקברים עד שידם מגעת, ויקברו עצמות מכל קבר וקבר בפני עצמו בבית הקברות החדש וכו' עכ"ל, אך להוציאם מקברם ולערבם עם עצמות של אחרים מפורש שם דאסור, וז"ל, שיעיקר החשש שמונחים עצמות הרבה מתים בגומא אחת, אבל עיקר ליקוט עצמות ממקום קבר לא קפיד משום בלבול וכו' עכ"ל, ומפורש בפרישה (סימן שס"ג סק"ד ובסימן ת"ג ס"ק י"ג) ובשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן שנ"ג), דלא כהרדב"ז (ח"ב סימן תרי"א) שהתיר לערב, ואמנם גם

הרדב"ז לא התיר אלא לתועלת המת ולכבודו ע"ס, וע"ע בשו"ת מהר"ם שיק (חיו"ד סימן קנ"ב-קנ"ד).

ובשו"ת שיבת ציון (סימן ס"ג), כוונת הרמב"ן וכו' כדי שיתעכל, ואח"כ נותנים העצמות בארון דרך כבוד עכ"ל.

ובגוף דברי הנודע ביהודה כבר רבו החולקים עליו, בנו הגר"ש לנדא זצ"ל בשו"ת שיבת ציון (ס"ד ומעתה) כתב וז"ל, אם איכא למיחש שברוב הימים יחטטו ויבואו לחפור בקרקע לצורך בנין וישליכו עצמות המתים לחוץ, ואין לה בזיון המתים גדול מזה וכו' עכ"ל, ואחר שהביא מש"כ הנודע ביהודה שם, כתב וז"ל, אמנם קשה לי דבירושלמי (בסוף פ"ב ממסכת מו"ק) שהביא הטור וב"י (בריש סימן ס"ג) מפורש, דגם העצמות אין מפנים ממקום למקום וכו', ואלא יהא סתירה וכו', נ"ל לומר שיש לדחות ראיות אאמו"ר הגאון זצ"ל, דמשום פנוי העצמות מקבר לקבר וכו', (א"ה ומכאן ראיה למש"כ לעיל, דאף הנודע ביהודה לא התיר אלא לפנות אחד לאחד באופן מכובד), לכיון שנהגו כן מימים ימימה, שאם נתמלא הבית הקברות ומערות, שמפנים העצמות כדי שיהא מקום לקבור המתים, א"כ הוי זה כאילו התנו מתחלה בשעת קבורה לפנות העצמות, ואין בזה משום איסור בלבול וכו', וכן מסיים שם, שאם יש להם דוכתא אחרינא לקבור מתייהם, אע"פ דוחק וטירחא, ילך לשם ולא ינוול המתים וכו', דמתחלה לא היה דעתם לפנות העצמות, אלא אם לא יהיה להם שום מקום לקבור מתייהם, וכן מסיים הטור (ס"ד) וכתב, לפיכך אסור לפנות המת או העצמות ממקומן לצורך מת אחר, הרי מפורש דגם העצמות אסור לפנות וכו', עוד נ"ל לומר, דאף אי יהיבנא להך סברא דאחר עיכול הבשר שוב ליכא חרדת הדין וכו', מ"מ טעם הירושלמי שאוסר אף פנוי העצמות הוא משום ניוול וכו', ובפרט למש"כ אאמו"ר וכו', שהניווול להחיים כשרואים סוף האדם שנשארו רק עצמות עיי"ש וכו', אבל אחר העיכול, אם לא נשארו רק עצמות, אף לייבא משום חרדת הדין, מ"מ אסור לפנות העצמות משום ניוול וכו', היותא מזה דבירושלמי ובטור וב"י (בסימן ס"ג) מפורש, דגם בעצמות אסור לפנות ממקום למקום וכו' עכ"ל.

ובשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן קנ"ג ד"ה אך), אחר שהביא דברי הנודע ביהודה, כתב וז"ל, מאי טעמא להקל בזה, הא חזינו לחיישו רבנן טובא לבזיון

עלמות, כמבואר וכו', ועל כרחך משום כי היכי לחיוב קבורת עלמות לאורייתא וכו', דכי כללם אלקים עשה את האדם, אין חילוק בין אדם שלם או אדם חסר ובעל מוס שחינו כללם דמות יולרו, ואין חילוק בין ספר תורה שלם לאות אחת ממנו, וה"ה נמי עלם מעלמות הק' שנברא כללם אלקים, אסור לנהוג בהם מנהג בזיון, וא"כ מאי טעמא לקברו בגומא אחת וכו', מה שהוא בזיון מת בעלמא, לבזות אפילו מעלמותיהם אסור וכו', ומה שקדקק שלא יתערבו, פשיטא משום לער גלגול תחיית המתים שנקרא עלם על עלמו, ויהיה להם לער כשמעורבים אלו עם אלו וכו', ובין כל עלמות מת אחד יעשו בתוכו מחיאה של עפר דק, וטוב יותר של חרס או רעפים שאינו מתמהר להתעכל וכו' עכ"ל, (ועיין בצרכי יוסף שהביא משו"ת רדב"ז סימן תרי"א, זרע אברהם יו"ד סימן כ"א בית יהודה ח"ב סימן מ"ד).

(ומה שהתיר החתם סופר (שם סימן של"ז) לבדוק ע"י עכו"ם אם יש שם עלמות, היינו מחמת ספק שמעולם לא היה נודע לביה"ק, ואדרבה כבר נבנה בנין לדור, ועוד עיי"ף).

ואף בשו"ת כתב סופר (חיו"ד סימן קפ"ג ד"ה ועי"ל) שחולק ע"ז וס"ל דאין ניוול בעלמות, אלא שנוטה לומר דיך חרדת הדיו, ועכ"פ סיים (בד"ה וז"ל המורס) וז"ל, אסור לפנותו, הגם בגדון שלו היו מכלים ושורפים הבשר שעליו, מ"מ אסור לפתוח הקבר, לולי מפני שנייה לו להקבר בקבר אבותיו או משום שזה עכ"ל.

אך בשו"ת שבט סופר (סימן קכ"ט ד"ה והנה) הביא, שבשו"ת שיבת ציון דחה דברי אביו הנודע ביהודה וז"ל, והנכון אחר דחיותיו שם עכ"ל, עוד כתב וז"ל, ע"כ לזיכר חילוק כלל בין נתעכל הבשר או לא, ובתרווייהו איך ניוול וחרדת הדיו וכו' עכ"ל.

ובשו"ת פרשת מרדכי להגר"מ בנעט (חיו"ד סימן כ"ד ד"ה אם) כתב על דברי הנודע ביהודה וז"ל, דברי רבינו הגאון הנודע ביהודה וכו', לא יכולתי להולמן כלל, וכדומה (א"ה נ"ל דל"ל וכמדומה) שבטעות נדפס, שהרי מפורש הדבר בטור וכו' עכ"ל, וכתב, והא דבראשונה היו קוברים מת עד שיתאכל, (א"ה ז"ל שיתעכל) הבשר, ואח"כ לקטו העלמות וכו', היינו משום דנהגו כך הו"ל מעיקרא דעתו

לפנותו כשיגיע הזמן, וזה פשוט וכו' עכ"ל, (וכ"כ בשו"ת מהר"מ שיק חיו"ד סימן שנ"ד ד"ה ואמת), ועיי"ש שהאריך.

וז"ל הבית שלמה (חיו"ד ח"ב סימן רי"ט), איסור הנאה אף אחר הפינוי הוא דאורייתא, כמו שפירש"י וכו', אבל איסור פינוי המת מדרבנן הוא, כמש"כ הר"מ (בפ"ח מהלכות טומאת מת ה"ה) ובצית יוסף (סימן שס"ד) וכו', ומדי עברי בזה ראיתי מילתא דתמיהא טובא בדברי הנודע ביהודה וכו', ודברים תמוהים מאד, דאם נימא דאחר שנתעכל הבשר שוב ליכא בלבול, א"כ יהא מותר לפנות עצמות מקבר לקבר אם כבר נתעכל הבשר, דהרי טעם איסור הפינוי הוא משום בלבול, כמש"כ הב"י וכל האחרונים וכו', וז"ל (א"ה הרמב"ן), מסקנא דמילתא שאסור לפנות את המת או עצמות וכו', וכן פסק הטוש"ע וכו', פשיטא דהיכא דאסור לפנות המת, כגון שקברוהו ע"ד לישאר שם לעולם, דאסור לפנותו משום בלבול, אין חילוק בין מת לעצמותיו, דתרוייהו אסורי, ומה שהביא ראיה וכו', זה אינו ראיה וכו', אין שם רמז לחלק דאחר שנתעכל הבשר הניחו עצמותיו מן הדין וכו', ואף אם היינו אומרים דאחר עיכול הבשר כבר הונח מן הדין וכו', אמנם חעפ"כ פשוט דאסור לפנותו משום חרדת הדין וכו', וכבר נתבאר היטב דבר זה, דאין חילוק בין מת לעצמות לענין לפנותו, דאם נתנוהו ע"ד עולם, אף העצמות אסור לפנות וכו', להקל ע"י סברת הנודע ביהודה דבעצמות אחר עיכול הבשר ליכא בלבול, כבר נתבאר דליתא, ואין להאריך עוד עכ"ל.

ובשו"ת כנף רננה (חיו"ד סימן ל"ו ד"ה אלא) וז"ל, ובא"י שייך חרדה בעצמות וכו', לע"ד פשוט דשייך בלבול וחרדה בעצמות, כיון דשייך בהו קבורה משום כפרה עכ"ל.

ובשו"ת עין יצחק (חיו"ד סימן ל"ד אות א') וז"ל, וגם עיקר דברי הנודע ביהודה בזה מוקשים, וכמו שהקשה עליו בנו הגאון וכו' עכ"ל, עוד כתב (אות ג') וז"ל, דהוכיח מזה הנודע ביהודה דבעצמות ליכא איסור לפנותו, ובאמת לדינא זה אינו כנ"ל, (ועיי"ש שתירץ קושיית והראיות של הנודע ביהודה).

וכן בשו"ת סידורו של שבת (בסוף הספר סימן ב') חולק על מש"כ הנודע ביהודה, (וכתב דמש"כ שם היינו לחומרא, והיינו שלא לפנות, ולא לקולא לפנות),

וז"ל שו"ת מהרש"ם (ח"ג סימן שם"ג), ומש"כ רו"מ מדברי הנודע ביהודה וכו', ומלאתי בתשובות פרשת מרדכי, (א"ה הובא לעיל), שהשיג על דברי הנודע ביהודה ודחה כל דבריו, וכתב שבדאי הוא ט"ס, וביאר ג"כ דעכ"פ משום ניוול איכא, עיי"ש באורך, ואני מלאתי בא"ז הגדול (הלכות אכלות סימן תי"ט) שכתב וז"ל וכו', אין מפנין ואפילו את עצמות וכו', הרי מבואר וכו' גם בעצמות לבד איכא ניוול, וכן הראני בשו"ת שיבת ליון וכו', שדחה דברי אביו הנודע ביהודה הנ"ל וכו' עכ"ל.

ובספר מתא דירושלים (מו"ק פ"ב ה"ג) כתב וז"ל, באמת דברי הנודע ביהודה תמוהים בעיני וכו', בודאי וכו', שייך חרדה וכו', אחר עיכול הבשר, ואפ"ל לאפילו ברכב שייך ג"כ חרדת הדין ולא כהגאון מהר"ל בנוגע ביהודה, עיין במסכת גיטין (דף נ"ז) למכנסי ליה לקטמיה, ומאן בא בסוד אלקי, וינוחו על משכבותם כתיב עכ"ל.

ובשו"ת פרי השדה (ח"ד סימן ע"א), אחר שהביא דברי הנודע ביהודה כתב, שהרי (בסימן ת"ג סעיף ח') במעשה דרבי אלעזר ב"ר לדוק, דגם העצמות מרגישין בזיון עכ"ל, ובחזו"א ג"כ הקשה על הנודע ביהודה, (עיין להלן אות י"א).

ובשו"ת מלמד להועיל (ח"ב סימן קכ"ט) כתב וז"ל, כיון שגדולי האחרונים פליגי עליה, אין לסמוך ע"ז למעשה עכ"ל.

ובשו"ת אגרות משה (חיו"ד ח"ב סימן קס"א ד"ה אב"ל) וז"ל, ליכא שום חילוק ממה לעצמות לענין איסור פינוי עכ"ל.

ובשו"ת אור לציון (חיו"ד סימן י"ט) מפרש, דגם הנודע ביהודה ס"ל לאיכא ניוול, אלא לליכא בלבול ע"כ, והנה בפי' הרדב"ז על הרמב"ם (פי"ד מהלכות אב"ל הט"ו) וז"ל, אין מפנין את המת, יש מי שכתב שהטעם לפי שהבלבול קשה למתים מפני שמתיראים וכו', ואני אומר שאם זה הוא הטעם, אפילו לפנות אותו לתוך שלו היה אסור, (א"ה ועיין מש"כ לעיל בשם מהר"מ בנעט ז"ל), אלא עיקר הטעם משום בזיון המת עכ"ל, ובכסף משנה (פ"ח מהלכות טומאת מת ה"ה), ובאור זרוע (ח"א בתשובה תשנ"ה וח"ב הלכות אכלות סימן תי"ט), ובאפנת פענח (סימן קפ"ב), ובכל בו (הלכות אב"ל) שהאיסור משום לא תשיג גבול רעד.

ומפורש ציו"ד (סימן שס"ג סעיף א') לאסור לפנות עצמות, וכן העיר צו"ת שבת הלוי (ח"ו סימן ק"פ ד"ה איברא), ובטור (שם) לאפילו לאורך המקום, (ולאורך קבורת זולתו), ובצו"ת חתם סופר (ציו"ד סימן שנג) מוכח דבעצמות גרידא שייך ציון עיי"ש, ובצו"ת שבת הלוי (שם ד"ה משא"כ) הקשה על הנודע ביהודה וז"ל, נהי לחרדת הדין ליכא, מ"מ ציון איכא וכו', וגם הנודע ביהודה לא התיר רק לאורך גדול וכו', ויש חשש שיזרעו או יחרשו עליו עכ"ל.

י

שאין שם עצמות

הטוען טענה זו, על כרחך שנעלם ממנו האמת והמציאות, ולפי ששמעתי בשם עדים נאמנים, הרי מלאו שם עצמות, וכמו שיש ע"ז פאטאגראפ"ע של אדם מושכב כדרכו, (עיין להלן אות י"ח).

והנה ברור שקברי הקדמונים שעליהם מסרו נפשם החרדים בכל דור ודור, לא היה שם בשר, שהבשר מתעכל במהרה, ועל העצמות היבשות היו לוחמים, לאף כשלא נמלאו עצמות, מ"מ אסור לפנות מחמת הרכב, עיין להלן (אות י"א).

והנה ראש המקילים כתב בספרו (צו"ת תשובות והנהגות יו"ד סימן רס"ו—רס"ז) וז"ל, ודע שאפילו אם במערות שנתגלו וכו', לא נתגלו אלא מערות ריקות ללא עצמות, הלא כמעט בכל המערות שנתגלו, גם של המיוחסים לדיוקנים וקדושי עליון קדמונים בגליל, לא מוצאים עצמות וכו', אלא שנהגו לקבוע שם מקום לתפלה, כיון שהנשמה או הרוח לא זזה ממקום הקבורה וכמבואר בטה"ה, וא"כ המקום קאי בקדושתו וכו', וחייבים לנו למנוע את הדבר, (א"ה מלפנות) וכו', ולריכים לנו ללחוס בכל כוחנו שלא יהא שום סדק להתיר עכ"ל.

ובחסדי דוד (אהלות פט"ז ה"ב) מהתוספתא, לאחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכין ואחד המוצא כוך בקוע ומערה וכו' ע"כ, וכתב ללאו דוקא המוצא ג' מתים קיימים הוא דעושה שכונת קברות, אלא ה"ה נמי אם מוצא ג' כוכין אע"פ שאין שם גופי המתים, אמרינן דנימוחו המתים ונרקבו, דסתם כוכין נקברו שם מתים, ולא עוד אלא אפילו כוך אחד ובקוע, דהיינו נקע אחד ומערה אחת אפילו ריקנית, חיישנן שמא נימוחו המתים, וה"ז עושה שכונת קברות, ולריך לבדוק כדי המפורש במשנה וכו' עכ"ל.

וראיתי מי שמפקפק, לכוונת החסדי דוד רק לגבי חיוב דיקה ולא לגבי איסור פינוי, אך זה אינו, שהרי כתב וז"ל, אמתניתין קאי, דתנן (פט"ז מ"ג) המואל וכו', ואהא קתני הכא ללאו דוקא המואל ג' מתים וכו' עכ"ל, והנה במתניתין מפורש דרך במת אחד יוכל ליטלו (לפנותו) ולא בג', ועל כרחך להחסדי דוד איסור לפנות אף בג' כוכין בלי גופים.

והנה בזר זהב ובמנחת ביכורים כתב וז"ל, ואין לטלטלו, ולכאורה ש"מ דדוקא אם נמאל שם גוף, וקמ"ל דכוך ומערה וביקוע מטרפין, ואמנם אין הכרח דפליגי על החסדי דוד, ואורחא דמלתא קתני שנמאל גוף.

ואמנם הסברא נותנת דכשקנה קבר לעצמו, מעולם לא חשב שכשישתנה גופו (מגוש ללח) שיאבד זכותו, ולפי האמת במערות אלו, שהעצמות מעורבים עם עפר, לדעתי קשה מאוד להבחין אם לא נשאר עכס קטן אחד, ובשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן ש"ז) דעכס נסכו שנשאר, אינו מטמא באהל, שאין בו שיעורא, עוד כתב וז"ל, ואפשר שספק שלהם אם אמת הוא שנשאר עכס נסכו ואם הוא כשעורה עכ"ל, וגם עיין בסידור היעב"ץ (בסעודת מלוה דמלכה ד"ה אמר יעקב) לענין תחיית המתים, (ואפילו את"ל דרקב מותר בפינוי), מהיכי תיתי לפנות כל זמן שלא נתברר שעכס זה אינו, ודירור זה גופא תלוי בצלבו ע"י סילוק וניפוי בכברה, ועכ"פ נראה דהיתר פינוי לא שייך בביה"ק שהנקבר שם קנה חלקו שם עד תחיית המתים, וכדלהלן (אות י"ד).

יא

רקב ותבוסה

י"ן רקב וי"ן תבוסה, מה שיש בתבוסה אין ברקב ומה שברקב אין בתבוסה, הנה רקב נעשה גלגלין ע"י כל שהוא מדבר אחר, כמבואר בגמרא (נזיר דף נ"א ע"א), מלא תרווד רקב טומא מה"ת, ואמנם רקב שייך רק בנקבר ערום בארון של שיש, ודבר זה לא שכיח, ואולם אם יש לחות, מטמא בכזית שהוא נכל, עיין חזו"א (אהלות פכ"ב אות י"ט), וענין רקב הוא לגבי טומאה וטהרה, ואין זה המדובר כאן, אך ענין תבוסה נאמר לענין פינוי, ואדרבה תבוסה היינו דוקא כשנבלע בעפר.

והנה מה שרצה הרב ראש המקילים להקל מחמת שנתערב בה עפר, והוי כעירוב

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

קמח בקמח דבטל, אין לו משמעות כלל, לתבוסה אינה בטלה בעפר, ואם לענין טומאה וטהרה, ממה נפשך, אם העלם כקמח סתתיבש עד שנעשה עפר, או סראוי להיות עפר, אינו מטמא, כדאיתא בגמרא (נדה דף נ"ה ע"א) וברמב"ם (פ"ג מהלכות טו"מ ה"י), ואין לורד לביטול, גם גבי רקב אין לורד לביטול, לעפר שנתערב ברקב נעשה לו גלגליו, ולא נחשב לרקב (בחוספות נזיר שם ד"ה שנקבר), ופשוט.

פינוי רקב

בש"ת שיבת איון (סימן ס"ב ד"ה ומעתה) וז"ל, וישליכו עצמות המתים לחוץ, ואין לך בזיון המתים גדול מזה, ומשמע דהשלכת רקב בעלמא ליכא בזיון, ואין הכרח, שהרי לא דן בזה עכ"ל.

ובש"ת מהר"ם פישלס (סימן כ') כתב וז"ל, ולא שייך ברקב טעם בלבול וכו', דלא שייך מלכות קבורה ברקב וכו' עכ"ל, ובש"ת נודע ביהודה (קמח חיו"ד סימן פ"ט) הודה לו, (ולענין עצמות עיין לעיל אות ו'), ובש"ת חדות יעקב (סימן ק"מ ד"ה וראיתי להרד"ק) הוכיח מפ"י הרד"ק דברימא ליכא מלכות קבורה, (אך במלכות דוד, והוא מתרגום יונתן, הביא פי' אחר, ולפי"ז משם אין ראיה).

ובספר מתא דירושלים (שם) כתב, דאף ברקב אפ"ל דיך חרדת הדיו (הוצא לעיל), ובש"ת טיאה ווייל (חיו"ד סימן ק"ד) בקבר שלא נשאר כלום, לענין הפסק בין הקברים, מיקל רק בספיקא דדינא (בשיעור ההפסק).

וז"ל החזון איש (חיו"ד סימן ר"ח סעיף ו'), וכשמפנין את המת וכו', לריק ליקח את התפוסה, להתפוסה בכלל מה, מפני שנבלע בו המוהל ומתייבש, כדאמר (נזיר דף ס"ה ע"א), ועשאוהו חכמים כמת וכו', דנקברה עם המת מלך חיוז קבורה וכו', ונראה דאיסור פנוי המת הוא אפילו לאחר שנעשה כולו רקב, כיון דרקב ותפוסה כגופו לענין חיוז קבורה, ומיהו י"ל דע"י שיך שדרה וגלגול נטל גם הרקב והתפוסה עמהם, אבל כשאין שם אלא רקב, י"ל דאין בו מלכות קבורה וכו', וממילא מותר לפנותו כדי לטהר את המקום וכו', ובגמרא נזיר (שם) אמר פרט לכזית מת וכזית נכל ומלא תרווד רקב, ומשמע דכולהו איכא מלכות קבורה, ואפילו בפחות משיעור זה איכא מלכות קבורה וכו', וא"כ אין מפנים אף רקב, ואף בנקבר אבר אחד וכו', וכל הני וכו' שאין התפוסה מעיקר הדיו בחיוז קבורה, אלא

שחייבו חכמים לנהוג סלסול בדבר, ולא החמיצו בקבר גמור, א"נ תפוסה הלכה למשה מסיני בין לענין טומאה בין לענין קבורה וכו', משום כבוד מתים חייב על מקלחו וכו', שהוא אביזרייהו למלכות קבורה עכ"ל.

ועוד (בהוספות סוף טהרות ד"ה הביא) כתב וז"ל, תמוה מאד (א"ה מש"כ בנודע ביהודה), דמה ענין טומאת כהנים למלכות קבורה וכו', אבל לענין מלכות קבורה לכו"ע אפילו חסר וכו', וספיר י"ל לאיכא מלכות קבורה אפילו דרקב, וכן משמע מדאשמועינן דאין כהן מטמא להן למלכות איכא, ואע"ג דלענין דין מת מלכות בעינן ראשו ורובו וכו', אבל מלכות איכא גם בכזית נלל ותרווד רקב, כי כ"ז בכלל יקרא דשיכבא וכו' עכ"ל.

עוד כתב (בד"ה עוד) וז"ל, ודאי צריך להביא המוהל למקום שגופו קבור, שאין כבוד הקבורה בב' מקומות, כדאמר בירושלמי (ריש פ"ז דניזיר) תקברנו כולו ולא מקלחו עיי"ש בקרבן העדה, וזהו עיקר דין תפוסה, דעיקר מלכות קבורה הוא בתחלה בכל הגוף ואח"כ בליקוט עצמות, אבל רקבו הוא כבוד מהודר, וראו חכמים להגדיר וכו', וכל שחייבוהו חייב לקבץ את העצמות והתפוסה וכו', חפלו במנוחתו בקברו, ולא שיפזרו את עפרו בחרישה וחפירת בורות וכיוצא בזה, ואף אם ינוח בשלום, ראונו בקיבוץ עפרו על עצמותיו, ולכן אין חילוק בדיון תפוסה בין זמנם לזמננו, ואין ללמוד דין מהשמטת טוש"ע וכו' עכ"ל, ועיין בספר גשר החיים (ח"ב פי"ג מהזה"ק (פ' וירא דף קט"ז) וז"ל, מעייל האי גופא תחות ארעא עד דמתרקב כוליה, ונפיק מיניה כל זוהמא בישא, ואתא ההוא תרווד רקב, ואתבני גופא מיניה עכ"ל, דרקב המקור לתחיה.

תבוסה בנכרים

בספר אורח מישור (שם ד"ה רש"י) כתב, דנחלקו רש"י והרמב"ם (שם סוף ה"ג) אם יא להם תבוסה, ועיין תוספות (בבא בתרא דף ק"ב ע"א ד"ה המוציא), ובמהרש"א (שם) משמע דאין תבוסה ליושב (ולראשו בין ברכיו), ובספר אורח מישור הוכיח דאף רש"י ס"ל כהרמב"ם, אללא שיא סתירה בדברי רש"י עיי"ש, ובשו"ת הר"י מפונא (סימן ע"ו הביא ב' שיטות בזה (עפ"י הגירסא בתוספתא), ובשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ו) משמע דנכרי אין לו תבוסה.

יב

חילול השם, וחילול קברים

בשור"ת אור לכיון (סס) הביא משור"ת חתם סופר (ח"ו סימן ל"ז), שסירב לפנות הגר"מ בנעט למקום מגורו בניקלשבורג, עפ"י לוואתו שיסכיבו אותו אלל הגה"ק הר"ר שמעלקא זי"ע, בחשש שיראו המלכות שאנו מפנים, הם יפנו עוד מתים, וז"ל החתם סופר, איברא שצתי ורציתי במכתב הפשר ההוקם בין הקהלות, דשם נאמר בטענת ק"ק נ"ס וז"ל, אונד מעהרערע מכשולים ח"ו לבני עמינו ענטשטעהען קענטען עכ"ל, והתבוננתי כמדומה לי דאיכא למיחש לחטוטי שכבי דרצתי בני עמינו, כידוע שברוב מקהלות שבכמה מלכיות הוכרחו לחדש להם מקום קברות חוץ לעיר הרחק מאד מאד, וכל ישראל משתדלים בכל עוז להחזיק עכ"פ אדמת קודש הישנה, לכל יסלטו בס ידי זרים ויעשה מהם מרעה או שדות, בטענה שהוא נגד דת שלנו להוציא עצמות המתים מקבריהם, ויען כי מלכי חסד מגינים עלינו וחסים עלינו לכל יתבטל דת תוה"ק, ואמנם עתה יאמרו התירו פרושים את הדבר, ואם עצמות הגאון פינו מקבר לקבר, מכ"ס עצמות משאר קברים, ואם אמת כן הוא, בודאי אין זה כבודו של לדיק שיכשלו בו רבים, ואפשר גאונים ולדיקים קבורים וצאים ויוציאם מקברים ח"ו, ואם כן הוא אזי כבודו להיות במקומו מונח, ואמר רבינא פ"ק דביצה (דף ו' ע"א) האידנא דאיכא חברי חיישינן, פי' אומה מרשעת שאם יראו ישראל קוברים מתיהם ביו"ט, יכפו אותם לעשות מלאכתם ג"כ, ולא יקבלו תירוץ לחלק בין מת למלאכה אחרת, ע"כ יותר טוב שלא לקבור ביו"ט, ויהא מוטל בציון, מאשר יכשלו אחרים על ידם, ור"ת שבתוספות (ד"ה האידנא) רנה לאסור גם עכשיו, משום דאיכא איזה ישראלים הנזכרים לגוים, והריב"ס (סוף סימן קי"ו) כתב דלא חיישינן דלר"ת משום מעט יהודים אשר לראונם נכנסו לעבודת השמים לא נניח מלקבור מתים, אבל זולת זה הוי חיישינן למכשול דרבים וכו', וא"כ הוא לא בעינא דלמטינא שיבא מכשורי ולא דרינא בהדיה וכו', אך אם אנשי חיל יראי ה' המבינים בדבר ויסקילו על דבר טוב, ואחר התבוננות האמיתי יאמרו שלא יארע מכשול ותקלה עי"ז, או מאולי אפשר לעשות שום פעולה לזה בחצר המלך שיהיה הפירלה גדולה, אזי הדרן לקמייתא וכו' עכ"ל.

עוד כתב החתם סופר למהר"ץ חיות (שהשיב עמש"כ בחיו"ד סימן של"ח ונדפס

כדפוס המאור (הוספות), וז"ל, הנה לא כתבתי ערכה וכלאים ופיגול לא יראה כי אם החדש, כי מזקנים אחזקן שראוי להיות ממקימי התורה, ונזהרו מלפתוח פתח ולחפש קולות לפיראי עמנו אשר אותם הם מבקשים, ואם ימלאו סדק כמחט של סדקית, יפרונו פרץ על פני פרץ, יראה רומכ"ת בתשובות מיימוניות (בח"ד בהלכות שמחות) על דבר קל לישא אשה בתוך ג' רגלים שמתה אשתו וז"ל, תן לבדך מדברים פן ילא פרלות גדרים, ואיך הישר בעיניו יעשה, כי יתלה הדבר בגדולים ויפרונו בו שועלים, אני כתבתי הלנת מתים יס בו עשה ולא תעשה, כי עכ"פ הרמב"ן כתב כן, ואין נפקותא בזה"ז לדינא, וטוב להעלות האיסור וכו' עכ"ל, עיי"ש שהאריך

והרב המיכל עצמו בספרו (סם) כתב וז"ל, ונראה שבזמנינו בעו"ה בא"י וכן אצל הגוים בגולה, הם רואים במלות הקבורה בזבזו של שטח קרקע, ואם נפתח להם פתח כמחט, עלול להתפתח לפתח של אולם, ולריכים אנו ללחוס בכל כוחנו שלא יהא שום סדק להחיר עכ"ל

יג

שהמערות משונות

עוד כתב הרב המקיל, שמקום הכניסה להמערות קטן מהכיל, ומזה יס הוכחה שלא נעשו לקברות, ואמנם מפורש בגמרא (סוטה דף מ"ד ע"א) דחזר הקבר ד' טפחים, ובפירש"י וז"ל, חזי הקבר של פני המערה וכו', ופותח פי המערה לתוך הגומא וכו', כשיורדין לה קופצין לה, וכשעולין מתוכה מטפס ועולה עכ"ל, וז"ל החזו"א (אהלות סימן כ"ב אות ח'), ונראה דלר"ס ע"כ היה סולם המטלטל וכו', והמערה עומקה ד' אמות, וא"כ וכו', ואם יהיה הסולם קבוע, לא היה אפילו להכניס הארון בכוח, ועל כרחק שהיה הסולם מטלטל וכו', אצל למש"כ תוספות וכו', על כרחק היו ללחות נפתחות בתקרת המערה בשעת כניסה וכו' עכ"ל, וע"ע בשו"ת הרדב"ז (ח"ב סימן תרי"א) ובחזו"א (יו"ד סימן ר"י אות י"א).

עוד ראיתי מי שהוכיח ממש"כ הרשב"ם (בבא בתרא דף ק' ע"ב ד"ה לעשות) וז"ל, והם לא היו רגילים ליקבר אחד אחד בפני עצמו, אלא כל בני משפחה נקברין במערה אחת, כל אחד בכוח בפני עצמו, הלכך המוכר לחבירו מקום קבר, מכר לו מקום לב' מערות וכו' עכ"ל, ושמע מינה שלא קברו יחידים, ועוד דא"ה

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

במוכר קבר למה לא יוכל ליתן לו מקום לקבר אחד, (ולמה הולך ליתן מערה וכוכין), הנה פשוט דתלוי בלשון, ומקום קבר היה משמע למקום קברות, ובלא"ה היה מוכר קבר.

ומלכינו בגמרא (כתובות דף פ"ד ע"א) דהמוכר קברו וכו', באין בני משפחה וקוברין אותו בע"כ משום פגם משפחה, ופירש"י (ד"ה משום) וז"ל, גנאי הוא להם שיהיו אחרים נקברים עמהם והם יקברו בקברות אחרים עכ"ל, ובסמ"ע (סימן רי"ז ס"ק י"ד) וזיו"ד (סימן פס"ו וסימן פס"ח).

ובכלל זה נדחה אחד מהטענות, דהמערה שנמצא בבית שמש רחצה, ויכול איזה קברים, והיכן מלינו שיקברו כמה מתים במערה אחת, ואין שום ראייה נגד זה, ולפני כמה מאות שנה קברו כמה מתים באהל אחד, ומערת המכפלה תוכיח.

ואמנם הגם שנמצאו קברים יחידים, אין להוכיח שהם של עכו"ם מחמת מה שנשתנו מזמן המשנה והגמרא, וכמש"כ הר"ד אופנהיים (הובא לעיל סוף אות ו') דקברים אלו משתנים לפי התקופות.

ויש מי שהעיר, דכיון שלא נמצאו כוכין אלא מערות, ש"מ דאין זה קבר, הנה בחזו"א (שם אות י"ד ד"ה שם בדק) וז"ל בשם הרא"ש, דמיבעיא ליה אי בטלה שכותת קברות, כיון דלא אשכח לא מת ולא כוך ולא מערה וכו' עכ"ל.

ושם (אות ט"ו ד"ה אהליות פט"ז מ"ג רא"ש) וז"ל, ובמערה לחוד לא סגי, דאפשר שאינה של קברות, מיהו ל"ע דהא כוך אחד בלא מערה וכו', דאפשר דאיירי באפשר לתלות שהוא כוך שנפל עכ"ל.

והנה במסכת נזיר שם בפירש"י (הובא להלן) הוזכר מערות ולא הוזכרו כוכין כלל, במתניתין (בבא בתרא דף ק' ע"ב) מיירי במוכר מקום לחבירו לעשות לו קבר וכו', ופשוט דהענין איך המועט יוכל להחזיק את המרובה, כלומר שלא יצטרך ליתן קרקע יותר ממה שצריך לקבר, והוא ענין של חו"מ, ובדלוי יוכל להרחיב הקברות כמו שיראה, (ומי שעושה בתוך שלו מי מעכב על ידו), ולא עוד אלא לרשב"ג (דבדלוי היו שפשו כמותו) אומר הכל לפי הסלע, ולפי"ז א"א לקבוע כלל לפי המדות, ועיין לעיל (אות ו') מש"כ בשם מה"ר דוד אופנהיים.

ומה דמלינו בגמרא (בבא בתרא דף ק"ב ע"ב) שהיו קוברין בכוכין, פשוט דאין

לזה הלכה למשה מסיני איך לבנות קברים, וכל אחד יבנה כרצונו, והגדון שם כמה קברים יכולים לבנות בשטח הכי קטן, ונ"מ למו"מ.

והמולא מקום קבורה שלא ע"י כוהן, אין מזה שום ראייה שאין זה בית הקברות, ובקברי קדמונים לא נקברו ע"י כוכין דוקא, ובספר תורת האדם להרמב"ן (ענין הקבורה) וז"ל, שהמהמורות הללו הנזכרים בירושלמי, חפירה גדולה הן שנאמר וכו', ועוד בראשונה וכו', לא היו עושין כוכין, שהכוכין לפי מדתו של אדם וכו', לא היו נוהגין בכוכין אלא במהמורות וכו' עיי"ש, ובתוספתא במלא מערה וכו' ובקיע, הוי שכונת קברות, ובבבב לא עשו כוכין, עיין טור יו"ד (סימן שס"ב), ובחזו"א (סנהדרין ליקוטים סימן ל"ב), ובקהלות יעקב (שיעורין של תורה) במדת הכוכין, ועיין בחזו"א (אהלות סימן כ"ב אות ט"ו), ובפירש"י (ריש פרשת ויחי) דמעררה וכו', ולא מצינו שהיו כוכין במערת המכפלה, עיין בגמרא (בבא בתרא דף נ"ח ע"א), (ובקבר רחל אמנו לא רואין כוהן, ואולם י"ל דהכוך באדמה ונסתר מעינים).

והא דאמרינן בגמרא (נזיר שם) דכשמלאו קבר, בודקין לפי מדת הכוכין (בגמרא בבא בתרא דף ק"א), היינו משום דאז היו רגילים לקבור כך, וכלשון התוספות (שם). ובמלות קבורה עיקר לכסות בעפר, (ועיין מש"כ בח"ד סימן קנ"ג) ולא זולת, ובדאי אופן הקבורה נשתנה לפי המקום ולפי הזמן ולפי מצבים אחרים, וכ"ז אך למותר.

(ומה שנמצאו בורות (שקורין פיר) יס לומר שנחפרו עבור נפלים וכדומה, כדאיתא בגמרא (פסחים דף ט' ע"א) שהפילה נפל לבור, ובגמרא (בבא בתרא דף ק"א ע"ב) שהיו חופרים במערות עבור הנפלים, ואמנם לכמ"פ נפל טעון קבורה, עיין במג"א (סימן תקכ"ו סק"כ), ובתשובה הארכתי, ובענין ניוול בנפלים. ועכ"פ דוחק לומר שהורכו כ"כ בורות לזה).

יד

אם יס קנין למתים

ואעתיק מה שכתבתי בתשובה, בגמרא (בבא בתרא דף קי"ב ע"א) ונמצא לדיק קבור בקבר שאינו שלו, ושמע מינה דשייד קנין למת, הנה בשלטי הגבורים (סוף פ"ו דסנהדרין) דבית הקברות של רבים חשוב כביהכ"נ של כרכין, ומה שאסור בזה,

דברים השייכים בו, אסור גם בזה וכו', להכי אקלינהו הקונים שיתן לבית הקברות, וזכו בהו המתים וכו', (א"ה וכו"כ בשו"ת חתם סופר סימן של"ה), ועוד נראה לאסור בהנאה קברים לידן אפילו פינו משם המת, דבסתמא כל אדם הנקבר זוכה בקרקע שנקבר בו, מלבד כי המנהג הוא בגליל זה שכל אחד קונה מקום קבורתו, וא"כ מקום קבורתו מאן מחיל מאן שביק, וא"ע בדבר לענין מעשה עכ"ל, (ומש"כ דל"ע, נראה דקאי אמש"כ לפני זה).

ובשו"ת מהר"מ שיק (חיו"ד סימן שנ"ה) כתב וז"ל, ששילם עוד בחייו עבור מקומו וכו', בודאי אסור לפנותו גם מטעם זה להחזיקה בו הקרקע ויש לו בה חזקה עכ"ל, (וכתב שם ובסימן שנ"ד) דמותר לפנות מקרקע שאינו שלו לתוך שלו, אך בזה ראיתי חולקים, ועיין בשו"ת ריב"ש (סוף סימן תכ"א) וז"ל, שאסור לפנות המתים מבית הקברות, לפי שקנו מקומו וכו' עכ"ל.

ולע"ד בירור דבריו, דמי שקנה קרקע למת, אין הקרקע נפקע מרשות יורשיו, ומהיכי תיתי לפנותו, ולמי הותר רמוס חצרו, והגם להקבר אסור בהנאה, וקיי"ל (נדרים דף פ"ה ע"א) דבשויא עפרא בעלמא יטלו אחרים בע"כ, ושמע מינה דאין בעלות באיסור הנאה, שאני הכא דהקרקע ראוי לקבורה, (ובנמו"י (סוף פ"ו דסנהדרין) בשם הרי"ף גיאורת מפורש כן עיי"ש), ובמקומות שנהגו ליקוט עצמות, יכול לקבור אחר.

ואמנם נחלקו הראשונים אם מותר לקבור שם מת אחר, ואם זה נחשב לאיסור הנאה, בשו"ת הרשב"א (סימן תקל"ז) דלא נחשב להנאה, אך הטור (סימן שס"ד) וז"ל, שקבר מת אסור בהנאה, אפי' לקבור בו מת אחר עכ"ל, ובשו"ת שבות יעקב (ח"א סימן פ"ז) נקטו לאיסור, ובשו"ת שצט סופר (סימן ק"ד ד"ה והנה) בשם הנמו"י (שם), לאיסור הנאה היינו לקרובים, דמשתרשי להו שאין לריכים לקנות מקום אחר, (והיינו כשיש לורך לקנות עיי"ש), ובהגהות רעק"א הביא שיטה דאף אם פינו עצמותיו באיסור, הרשות בידם להסתמש למת אחר, (ועיין מש"כ בלוחות רבי יהודה החסיד, הביאו הרמ"א (יו"ד סימן של"ט סעיף א') דאסור להניח קבר פתוח, והיינו כשלל נקבר שם עוד עיי"ש).

ועיין בשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ד, ובסימן של"א האריך במקורות) על דניחא למת עצמו להקבר בקרקע שלו, ולפי"ז אין שום נ"מ אם נשאר עם בשר,

או עצמותיו גרידא, או רקב, האיסור למשמש שם, וז"ל הערוך השלחן (הלכות טומאת מת סימן כ"א אות ט'), דהקובר קברו לקבר עולם, ורק הבעלים זיכולתם ליטלו משם, ולכן יש לו תבוסה, משא"כ כשקברוהו אדעתא לפנותו, אין שם קבר ע"ז כלל וכו' עכ"ל, (מלבד האיסור האמור ביו"ד מחמת בלבול וכו'), והני מילי בארץ ישראל, (דכחו"ל כשאינו ידוע שהיה שייך לישראל, ואין כאן שום חזקה, (וכהשאלה בנדוע ביהודה, וברוב הפוסקים), אזלינן בחר רובא דארעא), ואם שאין הבעלים ידועים, לכשיבא אליהו ויאמר, למה הדבר דומה, לאורח שבא לעיר, ואינו מכיר מי הם הדרים שם, יאמר שהותר לו לגנוב ולברוח משם, דהוי כממון שאין להם תובעים, והקונה חלקת קרקע מהח"ק, יודע שהוא שלו וינוח על משכבו עד עת התחיה.

וז"ל השבט סופר (סימן ק"ד ד"ה נחזור), דודאי מת שקנה מקום הקבר, אסור לפנותו אף בלא כבוד המת, דהא מקום קבורתו הוא וקנה מקומו, ומי יכול לגזול ממנו, ועיין בש"ג שכתב וז"ל, וכיון שמת מלאה שקונה מקומו הוא אחד מי' תנאים שהתנה יהושע, כדליתא (בפרק מרובה דף פ"א), א"כ מכל הדין אסור לפנותו, ולא מפני כבוד המת בלבד עכ"ל.

והנה בטור (סימן שס"ד) וז"ל, המולא קבר ואינו יודע אם נקבר שם מדעת בעל השדה, מותר לפנותו וכו' עכ"ל, דחולק על פירש"י (סנהדרין דף מ"ז ע"ב) וז"ל, קבר הנמלא, וכגון שהוא חדש, ויודע בעל השדה שלא אה מעולם לקברו שם, ובגזילה נקבר שם עכ"ל, ועיין בב"ה, וי"ל דס"ל להטור דאין חזקה שהמת קנה מקומו, ולרש"י מחמת שנקבר שם הוחזק שהוא בתוך שלו.

וז"ל הערוך השלחן (הלכות טומאת מת סימן כ"א אות ט'), דהקובר קברו לקבר עולם, ורק הבעלים זיכולתם ליטלו משם, ולכן יש לו תבוסה, משא"כ כשקברוהו אדעתא לפנותו, אין שם קבר ע"ז כלל וכו' עכ"ל.

ועיין בשו"ת שבט הלוי (ח"ו סימן קפ"ב ד"ה אמנם) וז"ל, ודעת רש"י וכו', אלא כיון שאין ידוע שבגזילה נקבר שם, א"כ יתכן שבהיתר נקבר שם, ואולי בראשית ונתינת ממון, ונחשב גם ספק ממון, ואסור להפקיע זכותו מספק, ואנו נוגעים גם בלאו דלא תשיג גבול, הנדרש בחז"ל וספרי (פרשת שופטים) על מקום קבורת המת דאסור לקחת ממנו וכו' עכ"ל.

(ואמנם מה שכתב (בח"ד סימן קנ"ג) לענין מכירת ביה"ק לנכרים, דיגרמו בזה שהלדיקים קבורים בקרקע נכר, לא הבנתי, דממ"נ אם כל אחד קנה חלקה שלו וכנהוג, אם ימכרו העסקנים הביה"ק, הרי מוכרים שדה שאינו שלהם, ואם לכתחלה לא קנה כל אחד חלקו, והשטח שייד לציבור, סוף כל סוף לא היה נקבר בחלק שלו, ואולי המכוון שהיה שייד להקהלה, ולכל אחד היה זכות להיות קבור שם, ועתה יאל לרשות הנכרים, והגם שמעולם לא היה שלו ממש, מ"מ גם זכותו להיות נקבר שם יפקע, ועוד י"ל עפ"י מש"כ בשו"ת מהר"מ שיק שם וז"ל, אבל גבי מת, כיון שמת מה שהוא שלו אינו עוד ואין לו שום חנין בעולם, והכל ליורשיו וכו', ומאי נ"מ לדידיה בין קרקע זו או אחרת, וז"ל דנהי שאינו שלו מ"מ הוא של יורשיו וכו', הקרוב קרוב קודם, וגם בזה יש לו נוחותא וכו', אולי גם בשכנים ורעים אהובים ניחא ליה לאינש, כיון דבירושלמי מדמה מת לאדם חי וכו' עכ"ל).

ובשו"ת דברי מלכיאל (ח"ה סימן ק"מ ד"ה ומ"ש) כתב וז"ל, דהא אחר מיתה אין הנכסים שלו רק של יורשיו, ואף כשישלמו הוי קבר של יורשיו, והם נותנים את הקבר למורישם וכו', והא דבבא בתרא (דף קי"ב) נמצא לדיק קבור בקבר שאינו שלו, היינו כשיולא השדה ביוכל הוא גנאי, ועיין בשו"ת כנף רננה (חיו"ד סימן ל"ו) ובשם ספר מעבר יבך, ובשאלת יעב"ץ (סימן ג' ד"ה איברא) דאגלאי מילתא למפרע לאו דיליה הוה שלא היה לו זה חנין הגוף עכ"ל, ובשו"ת רמ"ע מפאנו (סימן נ"ו) מוכח דהקבר שייד להמת עיי"ש, ובהדיא ברמ"א (חו"מ סוף סימן ר"י) דהמקנה דבר למת, כל שהוא ללורך קבורתו וכבודו קנה, משו"ת הרשב"א (סימן שצ"ה) ע"כ, ובכל"ה פשוט ללא קנה, ורק ללורך קבורתו משום המראה בזה, עיי"ש ובר"ץ (סנהדרין דף מ"ח ע"א), ובמחנה אפרים (הלכות זכיה ומתנה סימן ל"א).

וז"ל שו"ת דובב משרים (ח"ג סימן ע"ח ד"ה ולפי), גם נכונה סברת הש"ג דכל אדם זוכה בקבר שנקבר בו, ובפרט במקום שנוהגין שכל אחד קונה מקום קבורתו, וא"כ מקום קבורתו מאן מחיל, ובספרי (סימן י"ט) הבאתי מהמחנה אפרים (הלכות זכיה ומתנה סימן ל"א) שהביא מחלוקת אי יש זכיה למת, והרשב"א הוא מהסוברים דיך זכיה למת וכו' עכ"ל.

וכי תימא איך נפקע בעלותם מחמת שאחד מהם נקבר חסר, עיין בחזו"א (אהלות פכ"ב אות כ"ד מ"ב) בזה.

טז

בפקוח נפש

והנה בשו"ת נודע ביהודה (תנינא חיו"ד בסימן ר"י) משמע דבמקום פקוח נפש ממא העומד לפנינו מותר לנוול המת, (משא"כ כשאנו לפנינו, וז"ל, אבל בנד"ד אין כאן חולה שהיה צריך לזה, רק שרואים ללמוד חכמה זו אולי יזדמן חולה שהיה צריך לזה, ודאי ללא לחינת משום חששא קלה זו שום איסור תורה או אפילו איסור דרבנן וכו' עכ"ל, וע"ע בשו"ת מחנה חיים (ח"ג סימן ס' ד"ה והנה) בזה).

והחזו"א (יו"ד סימן ר"ח אות ז') כתב, דאפילו כשאנו לפנינו, אם הדבר מאוי, כי הא (תענית דף י"ט ע"א) דמתריעין משום מכה מהלכה, ובהך (עירובין דף מ"ה ע"א) באויבים שצרכו בעיר הסמוכה לספר, נחשב לפקוח נפש, וז"ל, אלא לא מקרי ספק פקוח נפש בדברים עתידים שבהם אין להם כל זה עכ"ל, (וכבר כתבתי בזאת למערכת שמירה באנטווערפן, וע"ע בזה בשו"ת מחנה חיים כת"י, הובא בהערות לנודע ביהודה שם), ולהחזו"א אין מקום לחלק בין אם הפקוח נפש לפנינו, ואמנם מלינו בגמרא (שבת דף קי"ד ע"ב) שבות קרובה התיירו שבות רחוקה לא התיירו, אך זה דרבנן, וכן בשו"ת חתם סופר (יו"ד סימן של"ו).

ובשו"ת בנין כיון (סימן ק"ע) הקשה, א) דאסור להאיל עאמו בממון חבירו, כדאיתא בגמרא (בבא קמא דף ס' ע"ב), ואפילו להשיטה דדעתו לשלם מותר, וכדאיתא בחו"מ (סימן שנ"ט סעיף ג'), הרי ח"א לפרוע למת את ציונו שגרם לו, וכ"ש בנד"ד שגזול ממנו חתיכות בשר ממנו, ב) דהרי כיון שמת נעשה חפשי מן המלוות, ואינו מחוייב ליתן מבשרו אפילו במקום פקוח נפש, ובשו"ת מהר"מ שיק (סימן שמ"ז—שמ"ח) דמותר לגזול במקום פקוח נפש ולנוול, ולכאורה הלך עם הבנין כיון, דהרי אין שום מבוא להשיב את הגזילה, (ואע"ע בגזילה כה"ג אם יוכל להאיל עאמו בממון חבירו, דאולי כשא"א לשלם, אונס רחמנא פטריה, וכ"כ המהר"ם שיק, עיין בהערות על שו"ת בנין כיון, שאין לכל המדברים בענין נתוחי מתים), ועיין ברש"י (שם ד"ה וילילה) ובתוספות (שם ד"ה מהו), ובפנ"י (ד"ה תד"ה מטו), ובמפתח רזא דשבתא (סימן ע"ב).

והנלע"ד דיך לדון ע"ז מב' נדדים, דלח"נ לגבי המת אין לו שום חיוב להליל זולתו, אך לגבי החולה י"ל דאין כאן איסור גזילה, כי למת אין בעלות, וכדליתא בגמרא (בבא בתרא דף קנ"ב ע"א) אין שטר לאחר מיתה, ובחז"מ (סימן ר"נ סעיף י"ח) ובקלות החושן (סק"א) ובנתיבות המשפט (סק"א), ובגמרא (נדדים דף פ"ה ע"א) הונס כהנים לויס נהנים לי יטלו על כרחו, דשויא עפרא בעלמא, וז"ל הר"ן (ד"ה רבא), ומהא אשמועינן שהאוסר הנחת פירות על עצמו, יכולים אחרים ליטול אותן בעל כרחו וכו' עכ"ל, דהיינו כשאין לו קנין על הדבר, נעשה כהפקר, (ואין זה דומה לנחלה, שהיא גזירת הכתוב מדין ירושה, (ובקבר מצינו בגמרא (בבא בתרא דף קי"ב ע"א) ונמצא לדיק קבור בקבר שאינו שלו, (ועיין בשו"ת חתם סופר חיו"ד סימן של"א), ובזמ"א לכל שהוא לאורך קבורתו קנה מחמת המצוה כמשכ"ל), ועיין שו"ת יעב"ץ (סימן ג' ד"ה איברא) ובשו"ת דברי מלכאל (ח"ה סימן ק"מ ד"ה ומ"ש), ואין לזה תורת קנינים, וכל האיסור משום ניוול, האמנם העירני חתני הגר"מ באקאן נ"י, דבקובץ שיעורים (כתובות אות שיי"ד, ובבא בתרא אות תס"ג, וח"ב סימן י"א), וחידושי ר' שמעון (סוף בבא מליעא, ובבא קמא סימן א' אות ב' פי"ז) הוכיחו משו"ת הרשב"א שיך לו קנין ממך במה שנוגע לקבורתו, ובשו"ת שואל ומשיב (סימן רל"א) דכל לתועלת לא הוי ניוול עיי"ש, ובמקום פקוח נפש לא נאסר, כמש"כ במהר"מ שיק ע"כ, עיין בשו"ת נודע ביהודה (תנינא יו"ד סימן ר') דג"כ משמע דמותר לנוולו לאורך פקוח נפש.

ובנל"ד שאין פקוח נפש ממך בגוף, רק מכנים בלשון זה כדי להליל ממון, וכי נתיר משום זה לנוול מתים או לפנותם, ועיין בגמרא (בבא בתרא דף קנ"ה ע"א), מהו לבדוקו (אם היו לו ב' שערות), ואמרינן אי אתה רשאי לנוולו ע"כ, והגם דמצינו לפעמים שהתירו לנוולו, היינו רק משום דשקיל זוזי, עיי"ש וביו"ד (שס"ג סעיף ז'), ועיין מש"כ (בח"ה סימן ל"ה אות ג') ובחזו"א (יו"ד סימן ר"ח אות ה' ד"ה והנה).

יז

מושכב כדרכו – ראשו בין ברכיו

בגמרא (נזיר דף ס"ה ע"א) אמר רב יהודה וכו' מושכב פרט ליושב כדרכו פרט לשראשו מונח בין ירכותיו וכו', מאי טעמא דלמא עכו"ם הוא ע"כ, ופירש"י

(ד"ה מושכב) שאם מולאן יושבין, הואיל ואין מושכבין כשאר מתים, נוטלן ואת תפוסתן, כדרכו פרט לראשו מונח בין ירכותיו, שאם מלא אחד מהם ראשו מונח בין ירכותיו, אמרינן דהכי אתרמי שנזרק לשם עכ"ל, ובתוספות (ד"ה עכו"ס) וז"ל, דישראל אין קוברין אותו בענין זה עכ"ל.

והנה ברמב"ם (פ"ט מהלכות טו"מ ה"ד) כתב וז"ל, ואם היה אחד מאלו שמלא בתחלה או בסוף הרוג או יושב או מושכב שלא כדרכו, שהיה ראשו בין ירכותיו, אינו בודק כ' חמה, אבל נוטלן ואת תפוסתן בלבד, שחזקתן גוים עכ"ל, והנה בגמרא אמרינן דלמא עכו"ס, (וכן בפי' הרא"ש), והרמב"ם כתב חזקתן עכו"ס, ועוד ז"ב, דאם עכו"ס הוא, למה הולך לטלו ואת תפוסתו, הרי בגמרא (שם) משמע דרק מושכב כדרכו יט לו תפוסה, ואמנם בספר חזון נחום (אהלות פט"ז מ"ג) דגם עכו"ס יט לו תפוסה, (וכל תפוסה מדרבנן, והנה בגמרא (בבא קמא דף ק"א ע"ב) ובעוד מקומות), דגם תפוסה דרבנן, אך תפוסה דהתם לא שייך לנדר"ד, (דמיירי ברביעית דס חלק ילא בחייו עיי"ש), אך בשו"ת מגן שאול (סימן ס"ח ד"ה עוד) דגם תפוסה לאורייתא, וכ"כ בר"ש (אהלות שם) בשם התוספתא (פט"ז ה"ב), ובאורח מישור הקשה, דרש"י בעלמו (בד"ה ראשו של זה) כתב דעכו"ס אין לו תפוסה, והוי סתירה מיניה וביה, ולע"ד שפיר י"ל דשאני ראשו של זה בלד מרגלותיו של זה, דברור דעכו"ס הוי.

ובמחירי (נזיר שם) בראשו בין ירכותיו אומרים שגוי הוא, ובראשו נגד מרגלותיו כתב ודאי גוי, וכמש"כ וז"ל, שעכו"ס הם שנקברים בכך עכ"ל, משא"כ בראשו בין ירכותיו, דספק הוי, וכלשון הגמרא, וכן מוכח בספר מים טהורים (שם), וברש"ב (שם) כתב וז"ל, איכא לספוקי בעכו"ס, ואין לו תפוסה עכ"ל, ובשו"ת נפש חיה (שם ד"ה והנה מל') דרוב עכו"ס ראשו בין ברכיו וכו', אך יעויין בשו"ת בית שלמה (חיו"ד סימן רי"ט דף ס"ד עמוד ג'), הובא בשו"ת מהרש"ם (ח"ד סימן י"ב אות י"א) דספק קרוב לודאי, וכמש"כ דלמא מושלך כד, (ר"ל ולעולם ישראל הוא), אך הרמב"ם, אחר שכתב שחזקתן גוים, כתב דנוטלו ואת תפוסתו, וא"ש כהתוספתא, (אלא דהחזו"א (אהלות שם) הקשה, דבגמרא משמע דאין לעכו"ס תפוסה וי"ל דרש"י היה לו גירסא אחרת בהתוספתא, ובנפש חיה (ד"ה אך) כתב די"ל דרש"י הדך ביה במסקנא, ואין לו תפוסה).

אך הרשצ"ס (בבא בתרא דף ק"א ע"ב ד"ה מת) כתב לחין לעכו"ס תבוסה, ובערוך השלחן (הלכות טו"מ סימן כ"א סעיף ז') להטעם דנכרי יש לו תבוסה כמ"ד דמת עכו"ס אסור בהנאה, ולע"ד דבריו דחוקים למאד, דמאי שייך איסור הנאה לתבוסה, ועיין בזה בשו"ת מהרש"ס (ח"ד סימן י"ד אות י"א) ובשו"ת דברי מלכיאל (ח"ד סימן ל"ה ד"ה וניתן) אך י"ל עפ"י מש"כ הראב"ד (בהשגותיו פ"ח שם ה"ה) דכל ענין הטומאה כדי להרחיק מהנאתו.

והיול"א מזה, דלשיטת רש"י ז"ל, כשראשו מונח בין ברכיו, הוי ספק, ולהרמב"ס ודאי עכו"ס, (ועכ"פ בספק איך מושכב, (מלבד שהוא ספק חסרון ידיעה), בודאי א"א להקל, ללא עדיף מאם לא נמלא כלל), והולכין אחר הרוב, וכן מבואר בשו"ת ב"ש משו"ת הרשצ"א (סימן ק"ג).

יל"ע אם זה כשראשו מונח על ירכיו או כנגד ברכיו, והנה הלשון בגמרא (סוכה דף כ"ו ע"א) במניח ראשו בין ברכיו, והנחה היינו על גב דבר ולא באויר, וגם כאן נאמר ראשו מונח בין ירכותיו ע"כ, וברמב"ס (פ"ט מהלכות טו"מ ה"ג) ראשו בין ירכותיו וכו', והול"ל כנגד בין ירכותיו, ובעינן שיהיה רגלים לדבר שהוא עכו"ס, עיין דברי רד"א, וכשמושכב על לוו גם נחשב כמושכב כדרכו, עיין בית יוסף (סימן שס"ב) בשם הרמב"ן, והביאו הגר"א, ובעה"ש (שם ס"ד).

(עוד שמעתי, דלפי דבריהם מלאו שוכב על לידו, ז"ל הב"י (יו"ד סימן שס"ב), ז"ל הרמב"ן בתורת האדם, מניחין אותו פניו למעלה וכו', א"נ מן האל, כדאמרין בירושלמי וכו', וכן בפרישה (אות ה' שם), ובחזו"א (אהלות סימן כ"ב ריש אות כ"ז) וז"ל, כיון דליכא בשינוי מגביו לעל לידו דררא לאורייתא, אין מסלקין דין שכונת קברות משום שינוי זה עכ"ל).

יח

ספק ספיקא

והנה ראש המקילים כתב דיך כאן ספק ספיקא, ספק ישראל ספק עכו"ס, ואפילו את"ל דל ישראל הם, ספק אם מותר לפנות רקב.

ז"ל הרד"א, הוי שפיר ספק ספיקא, ספק נקבר שם אדם כלל, ואת"ל נקבר, שמה גררוהו וכו', בע"כ ספק ספיקא כזה לא אמרינן, דא"כ אנו לא מצינו ידינו ורגלינו

בבית הקברות, למה הצריכו וכו' חז"ל בדיקה, בשכונת קברות למה צריך בדיקה, הא' הוא ספק ספיקא' ללמא לא הוא ואת"ל הוא ללמא חזיר וחולדה גררוהו וכו', וע"כ כיון דמוחזק לשכונת קברות, הוא קרוב לודאי בחזקת שנקבר שם עד שיודע לך שלא נקבר שם מה, ואין ספק מוסיא מידי ודאי וכו', ואפשר שאינו נכנס בגדר הספק ונשאר רק ספק אחד אם נקברים שם או לא עכ"ל, ויש לחלק דהתם הוחזק לקברי ישראל, משא"כ בנד"ד.

ובזה יבואר, דלכאורה בכל מערה יש ספק ספיקא, ספק אם נקברו שם (ישראל), ואת"ל שנקברו, שמה פינו העצמות, וכדרכם אז.

ואמנם מסתבר שלא פינו אח"כ היה צורך למתים אחרים במקומם, והעובדא מוכחת שנמצאו שם עצמות ומתים, ובנד"ד אפילו את"ל שנקלטו, הרי י"ל שנקברו במקום סמוך ונראה למערות אלו, וכמש"כ ר' האי גאון (הובא בטור שם) שהיו נקברים בגומא שבמערה, אולם נראה דמותר לפנות עצמות אלו, הואיל וכבר נעקרו ממקום שנקברו בתחלה, וכ"כ הפרישה (סימן ת"ג ס"ק י"ג) דמותר לשים עצמות של כמה מתים בגומא אחת, אך לא לערבן יחד, ועיין בשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן שנ"ג) בזה.

ומקודם יש להעיר משו"ת טוטו"ד (שם) שכתב דספק ספיקא לא יועיל להתיר כאלו, דספק ספיקא הוא כרובא דליתא קמן, (וכתב דמכיון דיך ספק דלאורייתא, צריכין להחמיר אף באיסור פינוי דרבנן, (ואמנם י"א דהאיסור לאורייתא, עיין לעיל סוף אות ב'), וכ"כ בשו"ת נפש חיה (סימן כ"ה ד"ה והנה מלמד ובד"ה והנה לפי), אך חותנו הישועות מלכו (חיו"ד סימן ע') חולק עליו כדלהלן.

אך בשו"ת בית שלמה (שם) מוכח דספק ספיקא מהני להתיר.

והנה פשוט דאין כאן ספק ספיקא, דבספק עכו"ם הולכין בתר הרוב וכנ"ל, ושם א"א לזכרו לספק ספיקא, דמיעוטא כמאן דליתא דמיא, וכדליתא בגמרא (נדה דף י"ח ע"ב) עיי"ש, (ועיין בסוף שו"ת נפש חיה בקונטרס לענין סמוך מיעוטא לחזקה), ועיין בשו"ת מהרי"ק שורש קע"א, ובשב שמתתא שמתתא א' פי"ח), אך בנפש חיה (שם ד"ה והנה לפי) כתב, דכשיש ספק השקול, מצרפין המיעוט לעשות עוד ספק, וכמש"כ התוספות (נדה דף י"ח ע"א ד"ה שליא), וכ"מ בפמ"ג

(בפתיחה סדר השואל סדר ג' אות ט"ז).

ו"ל הנפץ חיה (סימן ל"ה ד"ה ואפילו) דהטעם דאסור לפנותו מספק, אפילו
 דלפנות המת הוא רק ספיקא דרבנן ולקולא, מ"מ כיון דלענין איסור הנאה (א"ה
 של המקום) הוא ספיקא לאורייתא, (א"ה וכ"כ בתשובות רד"א (שם) וז"ל, אך
 איסור הנאה לאורייתא וספיקא לאורייתא לחומרא ע"כ), ואנו מחמירים לומר
 דנקצר שם ברשות ואסור בהנאה, דספיקא לאורייתא לחומרא, אף לענין פינוי
 המת שהוא רק ספק דרבנן, מחמירין ג"כ, לפי שיטת הרדב"ז דכל היכא דהוי ספק
 על לאורייתא ועל דרבנן יחד, כיון שאנו מחמירין בספיקו לענין לאורייתא,
 מחמירין אף דרבנן, ולענין אם מסופק אם צריך ברהמ"ז לזרז לחזור ולבדוק כל
 הד' ברכות וכו', ויעויין בישועות יעקב (צו"ד סימן פ"ו סק"ג), וגם הובא דעה זו
 במג"א (בסימן קפ"ד סק"ז), וזה המליאו הפוסקים, דכל היכא דאיתא ספק על
 לאורייתא ורבנן ביחד, מחמירין בשניהם, וכל זאת היכא דאיתא קבר בנזן דאסור
 בהנאה וכו', אך לפי"ז יוקשה וכו', והנה זה בודאי אין לומר דעכו"ם לא נקצר
 מושב כדרכו כלל וכו', ניהו דמונח כדרכו ויוכל להיות דישראל הוא, מ"מ יוכל
 להיות דעכו"ם הוא, וספק פינוי המת לא הוא רק ספיקא דרבנן ולקולא וכו',
 ואפ"ל דלענין ספק זה שמא עכו"ם הוא או ישראל, אנו מחמירין מספיקא, כיון
 דהוי ג"כ נ"מ לענין טומאה, כשיטת רוב הפוסקים דעכו"ם אינו מטמא באהל,
 וישראל מטמא באהל, וא"כ הוי נ"מ לענין טומאה לאורייתא ג"כ, וכיון דהוי ספק
 לענין לאורייתא ג"כ, אנו מחמירין בספיקו אף לענין דרבנן, כגון לענין פינוי
 המת, ולפי אשר יבואר לקמן, עוד הוי ספק לענין איסור הנאה, למאן דסובר דמת
 עכו"ם ותכריכין אינם חסורים בהנאה, (א"ה שהביא מהברכי יוסף (סימן שמ"ט)
 כמ"פ בזה, והתוספות (בבא קמא דף י' ע"א ד"ה שהסור) דמת עכו"ם מותר
 בהנאה ע"כ, והנה בערוך השלחן (סימן כ"א הלכות טומאת מת אות ו') דהרשב"א
 (סימן שס"ה) ומסתמת הרמב"ם, ובבית יוסף (סימן שמ"ט) מפורש דאסור
 בהנאה (דלא כהמ"מ), וזה דלא כמס"כ בערוך השלחן (פ"כ מהלכות טו"מ ה"ד),
 ועיין מש"כ בתשובה (ח"ג סימן ע"ט אות י"א), והנה וכו', לפי מה שכתבו
 הפוסקים לחלק בספק ספיקא בין נודע בין הספיקות, דאז לא מהני ספק ספיקא
 כיון דכבר נודע הספק הראשון, ואנו עשינו אותו ודאי, אין לזרז לספק עוד,
 וה"ה היכא דהספק על לאורייתא ועל דרבנן, כיון דכבר החמרנו בלאורייתא

ועשינו אותו כודאי, לא נוכל להתיר איסור דרבנן ג"כ, כיון שאנו מחליטין הספק הזה לודאי, אך בארנו (בתשובה ליו"ד) ולענין שני דברים אינו שייך זה וכו', וא"כ לענין הספק הראשון שנסתפקנו וכו', בקצר בנין וכו', שפיר נוכל לומר דאין מלמדו מהקדר לגוף המת וכו', אבל היכא וכו', דהוי ספק על גוף המת אם אסור בהנאה ואם מטמא בזהל דהוי דאורייתא, וגם לענין אם מותר לפנותו, שפיר אנו אומרים כיון דמחמירין בדאורייתא, הספק הזה כודאי, ואסור לפנותו, ואפ"ל לבעולם בספק מותר לפנותו כיון דהוי רק ספיקא דרבנן וכו', מיירי וכו' בא"י, והוי אז רוב ישראל בא"י וכו' עכ"ל.

אך חותנו בשו"ת ישועות מלכו (חיו"ד סימן ע') חולק עליו וכו', דמהני ספק ספיקא, וז"ל, וכל שנוכל הספק בדיו תורה לא אמרינן ספיקא דרבנן להקל, ויש לדון בזה שלא נאמר כן אלא כשהאיסור דרבנן הוא משום איסור ד"ת כמו וכו', אבל כשאינו משם אחד לא, כדמוכח (בעירובין דף ל"ו) שעיירוב בס' תרומה וכו', אע"ג דלענין איסור אכילה הוי מחמירין, מ"מ לגבי עירוב היה מותר, דספיקא דרבנן להקל, אלא לפי שאינו משם אחד, לאכילה לחוד ואיסור חוץ לתחום לחוד, גם לא ידעתי אם הד' כלל דכל שנוכל בדאורייתא וכו' הוא כלל גדול גם לענין טומאה וכו', והו' דבספיקא דינא לא אמרינן האי כלל, כמש"כ הש"ך (יו"ד סימן נ"ז) גבי דרוסה וכו' עכ"ל.

וכבר ביארתי (בח"ב סימן קע"ט, ועיי"ש אות ט') דלרוב הפוסקים א"א לזרף לס"ס כשאין הספק שקול, וא"א להקל אלא בשעת הדחק עיי"ש (בסימן ק"פ), ונדון דידן במקום הפסד ממון, מ"מ אין הדחק שייך לעצם הפינוי של בית הקברות, ורק שרואים לנצל הבית הקברות, וכ"ז אם היה נוגע רק לרקב, משא"כ בנד"ד שנמצאים גם עצמות וכאמור, דרובא דרובא של הפוסקים חולקים על הנודע ביהודה ואוסרין הפינוי, וכנ"ל (אות ט'), ואין כאן ספק ספיקא.

ובספק השני אם מותר לפנות רקב, הנה החזו"א, נראה בסוף דבריו, שהכריע דאסור, ולא השאיר הדבר בספק, וכן בספר מתא דירושלים (סס), הובאו דבריו לעיל באות ט'), אך לשיטת המהר"מ פישלס והנודע ביהודה מותר לפנות, ונמצא דהדבר מוטל בספק, אמנם דבר זה ברור מלכו של החזו"א, דאלת"ה היה מותר לפנות כמעט כל בתי הקברות, (ובפרט לפי מה שרצה להקל עפ"י הנודע ביהודה,

דהרי הצפר כפר נרקב, ולא נשאר אלא רקב, ולכל היותר עצמות, ומעולם לא נשמע שאיסור פינוי בית הקברות בספק הוא עומד, מלבד האיסור גזל, שכל מי שקונה אחוזת קבר לעצמו, על דעת כן קנה, שלא יזיז אותו לעולם, (אף אחר שנים הרבה, ואין נ"מ אם נשאר מגופו ממשות או רקב ותבוסה, והמקילין בפינוי רקב, לא התירו לפנותו כדי להשתמש במקומו, ואם היו שואלין אותו אם יפנו אותו אחר שנעשה רקב, לעק ילעק שאין רשות לנגוע בו, עיין לעיל (אות ט"ו ו"ז וי"ז) אם יש קנין למת לצורך קבורה, ומלשון ליקוט עצמות משמע שהשאירו התבוסה, מדלל נאמר פינוי עצמות, ומה שדנו בפינוי רקב, מיידי שנמלאו יחידים, ואין הכרח שקנו הקברים לעצמם, אי נמי כעובדא דהנודע ביהודה שפינו לטובת הנקברים.

הגע בעצמך איך נפקע קנינו ברגע שנעשה רקב.

והגם דמאינו שהמוכר קרקע עד זמן מסוים, כשהגיע הזמן פקע קנינו, עיין בחו"מ (סימן רי"ב ס"ד).

וראיתי בהגרעק"א (שם) שהעיר ממש"כ הר"ן בחי' (גיטין דף פ"ד ע"א) בשם הרא"ה וז"ל, דמהא שמעינן, שהנותן קרקע לחבירו גוף ופירות יום א', שזכה מקבל בקרקע לעולם, דהא אסיקנא כגון דפסקה פסקה, עכ"ל, וכ' רעק"א דל"ע.

הנה מפורש בר"ן (נדרים דף כ"ט ע"א) ובנמו"י (שם) דהמוכר עד זמן מסוים, אחר הזמן חוזר למוכר. וא"כ דברי הר"ן סתראי נינהו.

איברא דדברי הרא"ה חידוש הם, דיך מקום לחלק בין היום אי את אשתי ולמחר את אשתי, להמוכר ליום א', דהא לאמרינן בגמרא דכיון דפסקה פסקה, היינו בגירושין, למיד שנתרגשה, היא ברשות עצמה, ואוב אין לבעלה רשות עליה, ואדרבא אם נשאר לו עלי' איזה רשות, הגט בטל, דכריתות בעינן, וכיון דפסקה פסקה, (ואף בהפקר לזמן אם זכה בה אדם בתוך הזמן, נשאר אללו, עיין בפי' הרא"ש (נדרים דף מ"ד ע"א ד"ה אמר), משא"כ במוכר שדה, אם המוכר שייך בקנינו באופן שיחזיר אליו לאחר, למא לא יוחזר, ועוד בקנין לזמן לפעמים מבטל כל הקנין כמש"כ הרא"ש (סוכה פ"ג סימן ל'), וע"ע ברמ"א (יו"ד סימן ש"ה ס"ח), ובקלות החושן (סימן רמ"א סק"ד) הביא פלוגתת ראשונים בזה.

שוב מלאחי בשו"ת שואל ומשיב (מהד"ק ח"א סימן רס"ו ד"ה והנה צריטב"א) דאף הרא"ה לא כתב דאין לה הפסק אלא באומר יום א', שלא פירש שיוחזר אח"כ, משא"כ בתנאי מפורש, וא"כ קושיית רעק"א.

ולנד"ל לא מיבעיא להרא"ה, ללא פקע קנינו של מת כשנעשה רקב, ואפילו לשאר הפוסקים, הרי מעולם לא התנה שהקבר נקנה עד שנעשה רקב, ובמה נפקע קנינו, (ואף אומדנא ליתא, כי הקונה קבר, דעתו להשאר עד זמן התחיה, לא שיפנוהו כדי לבנות שם, (או לקבור שם אחר, דאסור לכמה פוסקים וכאמור), וכדומה).

ועכ"פ לעניננו הרי נמצאו גם עצמות, וא"כ ספק זה לא למעשה.

יט

מקומו אחר הפינוי, אם נאסר בהנאה

עוד יש להעיר משו"ע (יו"ד סימן שס"ד סעיף ו'), קבר שפינהו היכא דמותר בהנאה, לא יעשנו בית התבן ולא בית העצים ולא בית האולרות, ובש"ך (ס"ק י"ד) דגנאי הוא למה לעשות כן עכ"ל.

והרה"ג בעמ"ח שו"ת וישב משה ראה לאסור לבנות מחמת איסור הנאה שלאחר הפינוי, וכמש"כ הב"י (יו"ד סימן שס"ד), בתחלה יש להעיר ממש"כ בשו"ת רד"א לאיסור הנאה הוא לאורייתא, ובשו"ת מהרש"ם (ח"ד סימן י"ד אות ב') האריך בפלוגתת הפוסקים, אך בשו"ת מהרשד"ם (חיו"ד סימן ר') דהאיסור מדרבנן, ועיין בשו"ת שצט סופר (סימן ק"ד ד"ה והנכוז) שהביא מהכנסת הגדולה שדחה שיטתו, (ושם ד"ה והקשיתי) מסיק דהאיסור מדאורייתא, וז"ל, ויש להביא ראיה דעיקר איסור לאורייתא, דהא גזרו טומאה על הקברות, אע"פ שנטלו משם המת, משום גזירה שלא יפנוהו וכו' עכ"ל. וע"ע בשו"ת הגרעק"א (ח"א סימן מ"ה).

והנה בפתחי תשובה (יו"ד סימן שס"א סק"א) בשם הגרעק"א (שם) כתב, דאם מכסין יותר מכדי כיסוי (של פני המת, ובחזו"א (יו"ד סימן ר"ט אות י"א) מפרש דכוונתו ג"ט), לא נאסר, אך הביא מהט"ז (סימן תקכ"ו סק"ב) ובמג"א (סק"י) ללא משמע כן, ובחזו"א (שם) הכריח דכל כיסוי נאסר, שנעשה לכבודו.

ובשו"ת בית שלמה (שם) כתב וז"ל, רק שבאנו לדון על המקום שפינו משם

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

העלמות, וא"כ כיון שעכ"פ אין כאן איסור תורה, לדעת הטור שעיקר הוא, ממילא לא שייך בזה מקום איסור דרבנן משום כבודן של מתים, לזה הוא רק קודם הפינוי, אבל אחר הפינוי לא שייך כבודן של מתים, וכ"כ בשו"ת חוות יאיר הנ"ל וכו', וכן משמע להדיא מדברי הכסף משנה (פ"ח מהלכות טומאת מת ה"ה) עיי"ש היטב, ואף אם נאמר דקשה להכריע בצירור בין דברי הר' ישעיה לדברי הטור וספיקא דפלוגתא היא וכו', מ"מ בנד"ל כיון שספק הוא אם עכו"ם הוא, ודעת התוספות (בבבא קמא) ורוב הפוסקים דבמת עכו"ם לא שייך איסור הנאה וכו', וא"כ מותר מספק ספיקא, שמא הלכה כדברי הטור ודעימיה דבקברים של עכשיו לא שייך איסור הנאה, ואת"ל כדברי הר' ישעיה, שמא עכו"ם הוא וכו' עכ"ל.

איברא דאם ברוב עכו"ם מיירי עיי"ש, משא"כ בנד"ל דרוב ישראל, מ"מ כשמכסה בעפר שלא נאסר, הרי לא נהנה מאיסור הנאה, ומיניו פלוג' בדבר בין החו"ד ורעק"א (בתשו' קס) ואבאר בס"ד.

לעת החכם (הובא קס) לדריסת הרגל על קרקע שלא נאסרה עד יסודה, אין דריסתו איסור הנאה, והיינו דאין לו תועלת מעפר זה, דלכ (עשתרות הרנים א"ה למליצה) עפר שלמעלה, סכ"ס ידרוס על שלמטה, ודעת החו"ד ורעק"א דז"א, וכדמצינו בהג"א (פ"ג דמו"ק), ובש"ך (סימן קס"ד סק"ג) לאסור לדורך על הקבר לדעת ר' ישעיה, (מחמת עפר התלוש שלכסוף חיבורו), והרי מתחתיו קרקע עולם יורד עד התהום, (שמעולם לא נאסרה), וע"כ דבשעה שדורך נהנה ממה שדורך, (למה"ד למומר דשביק היתירא ואכיל איסורא, דסכ"ס נהנה מהאיסור), ואמנם לכאור' ק' דבשו"ת יד אלי' (סימן כ"ד הביאו בפת"ש סימן קס"ד ס"ק ב') לילך על הקבר ליכא משום הנאה, דהא אי לא הי' קבר, הי' יותר טוב לילך על הארץ ע"ש, הרי סכ"ס דורך על איסור הנאה, אך התם אין הטעם משום דאין בהקבר חסרון תועלת של הקבר (כמו בעפר שעל גבי קרקע עולם), אלא שיש בו חסרון בעלמס, שהקבר מונע אותו מללכת, והלואי שלא תהי' קס.

עוד יש להעיר ממש"כ הנמו"י (הובא לעיל בשם הרי"ף גיאות), דלקבור מת בקבר שפינו ממנו מת אחר, תלוי באם משתרשי להו לקרובים בזה שאין צריכין לקנות קבר אחר, ולכאור' לדעת החו"ד ורעק"א, אף אם לא משתרשי להו (ביש

מקומות לקברו בחנם), סכ"ס נהנים מקבר זה, ולמה לא נחשב לאיסור הנאה (וכמו בדורך על עפר, שמלמעלה אסור בהנאה), אך ז"א, דשאני התם דבעלם הקבורה אין זו הנאה (ומאות לאו ליהנות ניתנו), וכל הנאתם של הקרובים רק בזה שחוסכין ממנו, שהיו לריכין לבזבז אם לא הי' נקבר שם, משא"כ בדריסת הרגל, שהדריסה בעלמה הנאה הויא, ופשוט.

ומאידך גיסא, כשההיתר מלמעלה והאיסור מלמטה, בזה דעת החו"ד להקל, כי סכ"ס נהנה מההיתר, ויסודו קרקע עולם, אולם הגרעק"א מסתפק בזה, דסכ"ס עפר האיסור תומך יסודותיו, כלומר דהגם די"ל דל עפר האיסור, עפר ההיתר יעמוד על קרקע עולם, הרי מצויר לעיל, דזה לא יועיל לסלק האיסור, משום דסכ"ס נהנה מעלם האיסור, וכן בחזו"א (שם), וז"ל שאם ינטל עפר האיסור, יפול העליון עכ"ל, (ועיי"ש בשו"ת רעק"א שלא התיר אלא מחמת היתר אחר, דספק אי קי"ל כר' ישעיה, וספק אם לא נתבטל עפר האיסור ברוב העפר המותר, ובחזו"א (שם) מפקפק בביטול זה, ע"ש).

קלות ראש

וראיתי מי שהקשה על הרב הנ"ל, דהני מילי בקבר בנין, (וכדליתא בגמרא סנהדרין דף מ"ז ע"ב) דקרקע עולם לא נאסר, (חוץ לתלוש ולבסוף חיברו, לדעת הר' ישעיה).

הנה בשלטי הגבורים (סוף פרק נגמר הדיון) כתב, דבית הקברות של רבים אסור בקלות ראש, דדמי לביהכנ"ס עיי"ש, (אף שאין הקברות של בנין), ובשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ה) פסק כן, הביאו בפתחי תשובה (סימן שס"ח סק"א), ובחזו"א (הוספות ד"ה ובשו"ע) מתרץ דבריו של השלטי גבורים, וכן בשו"ת נפש חיה הביאו, אך בשו"ת כנף רננה (שם סוף ד"ה ובשו"ת) דהשלטי גבורים לא אמר כן בודאות, ובשו"ת בית שלמה בשם כמה פוסקים, דהאיסור רק לגבי קלות ראש וכו', ולא לאיסור הנאה, ואמנם בשו"ת דובב משרים (ח"ג סימן ע"ח) כתב אף לאיסור הנאה עיי"ש.

ובענין לבנות ע"י דיומדין, הנה בשו"ע (יו"ד סימן שס"ג) ברור דבקרקע עולם אין איסור הנאה, ואם שמכסה בעפר שתלש ואח"כ חיברו, ולשיטת הר' ישעיה אסור בהנאה, יש לעיין דבאם שיסודות הבנינים יעמדו על קרקע זה, הרי אין

תועלת בעפר זה ולא נהנה ממנו, ולא דמי להא דקיי"ל (נדרים דף מ"ב ע"א) דדריסת הרגל בכלל הנאה, דשאני התם שהקרקע נקנה להמדיר עד התהום, כדאיתא בגמרא (בבא בתרא דף ס"ג ע"ב), משא"כ בנד"ד שהאיסור רק על קרקע העליון, אך כבר ביארנו לאסור לדרוך על קרקע זו.

ולגבי איסור קלות ראש (מגילה דף כ"ט ע"א) ובשו"ע (יו"ד סימן שס"ח) דדמי לבית הכנסת דאין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין נואותין בהם ואין מטיילין בהם (שם דף כ"ח), וברש"י (שם ד"ה אין) לכולהו פירושא לקלות ראש הן, יש לדון לגבי בית הקברות, שנעשה לקבורה בתוך הקרקע או בכוכין, כל איסור זלזול באכילה ושתיה רק בתוך מקום שעומדת לקבורה ממש, (וכהא דמלינו (ב"ב דף ס"ג ע"ב) במוכר בית, דבסתמא לא קני עומקא ורומא, וה"ה חלר לפי תשמישו כמש"ס הרשב"א), ללא דמי לבית הכנסת לתשמישו בתוך הבית, וממילא אין לדמות קלות ראש להדדי.

וראוי לזה ממתני' (ריש פ"ה דעירובין) היו שם גדוליות וכו' ונפשות, והיינו בנין שעושין על הקבר, וסתמא לדירת שומר הקבר עבד בפ"י רש"י (שם דף נ"ה ע"ב) והתוס' (במתני'). הרי לזיכא שום איסור וזלזול לדור על הקבר.

ויש לדחות דכיון דלכורך הקבר קבע דירתו שם, ליכא זלזול. והכי מסתבר דודאי זלזול גדול הוא לסתם בנ"א לקבוע דירתם על מקום בית הקברות. ופשטות דדינו כבית הכנסת וכדחניא (בחד ליטנא) אין נוהגין בהן קלות ראש, ומ"מ אם עושין כעין כיפה באופן דהבנין שלמעלה אינו מבטל מקום בית הקברות, באופן שנסאר מן הקרקע עד למעלה בגובה שיעור אדם ללא ולבא ולהשתטח וכדומה, (עיין רשב"א (ב"ב) בשם הרא"ם גבי מוכר חלר, להנה מן הקרקע רק עד ראש הכתלים, וי"ל דה"ה דמקום האויר מעולם לא נקנה להקונה קרקע לבה"ה, וכדאיתא לענין חלר בחו"מ (סימן רי"ד ס"ד ה'), וברמ"א (שם) ועיי"ש (בס"ח ובסימן רי"ב ס"ג ובסימן ר"ט ס"ז), ומבואר בדרישה (סימן רי"ד סק"ח), לא נחשב זלזול.

(וגם בית הכנסת שחרב, דקדושתן אף כשהן שוממין) (מתני' מגילה שם דף כ"ח ע"א), מ"מ אם עושין כיפה למעלה ממקום שהי' הביה"כ בנוי מתחילה, (כמש"כ הרשב"א (שם) גבי חורבה, דיך לו באויר כדי סתם רומו של בית), שפיר דמי,

ועדיף מנג בית הכנסת, (לדע"ג דבצית המקדש גגין לא נתקדשו (פסחים דף פ"ה ע"ב), שאני עליות בית הכנסת דדמי לגג ההיכל, עיין ב"י (סוס"י או"ח קנ"א), ובט"ז סס).

ומש"כ הרב המקיל, דיותר טוב לפנות, מאס יקלו ראש ע"ג (כגון כפיין ע"ג כיפין), זה נגד מש"כ החזו"א (יו"ד סימן ר"ח אות ה' ד"ה והנה) וז"ל, והנה מבואר כאן, דאין לפנות בית הקברות בשביל שעכו"ס נוהגין בו קלות ראש, כיון שמקום הקבר משומר והוא בשלום וכו', דאם אינו משתמר ויש לחוש שיוציאו המתים, או שיכניסו מים בקבר מפנים, שזה קלקול בעלם הקבר, אבל בשביל שנוהגין בו קלות ראש לא, שהפינוי יותר קשה וכו', ולהמבואר לעיל דאין איסור קלות ראש אלא על הקבר ממשי, יש מקום לומר דאם יעלו עפר על הקבר וכו', הוי הפסק רשות, ומותר לעשות למעלה דרך הרבים, וכמו שאם יבנו גשר גבוה וכו' מן הקברות, דנראה דהוי הפסק רשות, ואפשר דסגי בג' טפחים וכו' עכ"ל.

כ

קבר המזיק את הרבים

ושמעתי שרב אחד רוצה להקל עפ"י שו"ת הגרעק"א (סס) שהתיר לפנות מתים, וזה טעות מעיקרו, שהמדובר שם בקבר המזיק את הרבים, דמפורש בגמרא (סנהדרין דף מ"ז ע"ב) ובשלחן ערוך (יו"ד סימן סס"ד סעיף ה') שמפנים, (ועיין בחזו"א (יו"ד סימן ר"ט אות ז' ד"ה ולענין), שדן אם משום מכשול או שיטרכו לבקש דרך אחרת), אלא שהגרעק"א מוסיף לדפילו אם ההיזק התחיל אחר שנקבר, דמפנים, (וזה דלא כמש"כ בערוך השלחן בפ"כ מהלכות טומאת מת ה"ד), וחיליה מתשובות רד"א, שהנדון שמאלו קברים תחת ביהכני"ס, וז"ל הרד"א, הנה לדעתי לא זו שמותר לפנותו, אף הוא מן ההכרח לפנות כדי לטהר המקום הזה, דתמן תנינן (במסכת סנהדרין דף מ"ז ע"ב) קבר המזיק את הרבים אסור (א"ה כ"ל מותר) לפנותו וכו', ואיתא בטור (סימן סס"ד) קבר המזיק לרבים, כגון שהוא סמוך לדרך, אפילו נקבר שם מדעת בעל השדה, מותר לפנותו וכו', ובירושלמי מחלק דוקא כשהקבר קודם, אבל אם הדרך קודם, מקומו מותר בהנאה וכו', והרמב"ם גורס וכו', והנה הראב"ד וכו', וז"ל הכסף משנה וכו', קבר המזיק היינו שצריך לפנותו עכ"פ שלא יזיק את הרבים וכו' עכ"ל, הרי שלך לפני בראיה ברורה

דקבר המזיק את הרבים מוכרח לפנות, ואריך לפנות לסלח היזק לרבים, וגם דון מיניה מדעת הטור בשם ירושלמי דאף אם הקבר קודם לדרכ מפנים אותו וכו', ועכ"פ בין הקבר קודם לדרכ או הדרכ קודם לקבר, אם עכשיו מזיק את הרבים מפנים אותו, ואפילו אם נקבר מדעת בעלים, כמש"כ הטור מפורש, מכל הלין מילי בנד"ד שאין לך קבר המזיק גדול מזה, אשר ביקש למנעם מלהסתפח בנחלת ד' ולגרשם מעל אדמת קדש מקדש מעט, פשיטא שמפנים ואריך לפנות, ובלא"ה לא סגי כדי לסלח היזקו, אף י"ל שהיו הקברים קודם בנין ב"ה, וגם י"ל שהיה מדעת בעלים וכו', ומאווים ועושים כי מחוייבים לפנות, וא"כ דבר זה ברור שמותר לפנות, ואליבא דעת הרמב"ם חייב לפנות אפילו עכ"ל, משא"כ בנד"ד שאין הקברים מזיקים כלל, ורק שרואים לנצל המקום ולבנות שם.

ובשן"ת נפש חיה (שם סימן כ"ד) וז"ל, שבעה"ב הלך לחפור בביתו על מרחף, ונמצא שמה שלשה ראשים בשכונה אחת וכו', והנה מה שהביא להתיר משום שהוא קבר המזיק את הרבים לא אדע פירוש, דזה ניחא לענין שיהא מותר לפנות מהרחוב, ששם הוא הילוך לרבים, אבל המתים הנמצאים בבית זה אינו של רבים עכ"ל.

ובטור (סימן שס"ג) מפורש וז"ל, אסור לפנות המת או העצמות ממקומן לאורך מת אחר, וכ"ס לאורך המקום וכו', עכ"ל. וע"ז אני קורא, לא קבר המזיק את הרבים, אלא רבים מזיקים את הקברות.

חיים יוסף לוד ווייס

היוצא לנו מהנ"ל:

(א) דיינים של ב"ד אחד שחולקים בהלכה, אסור להם להורות הלכה למעשה בפסקים נגדיות, (וכן אסור שכל כת יעשו או ינהגו כ"א בפסק שלהם), והוא כללוא לכל תתגודדו, וההיזק מרובה (אות א').

(ב) ועליהם לעמוד למנין, ולפסוק עפ"י הרוב (שם).

(ג) כשהמיעוט מחדדי טפי, נחלקו הראשונים אם יכולים הרוב להכריע, ולמעשה קיי"ל דהולכין אחר הרוב (שם).

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

- (7) מדרכי ההוראה, לשקול המציאות לפני שידונו בהלכה (אות ב').
- (ה) הדין כריך להיות בקי גם במילי דעלמא ובחכמה אנושית (סס).
- (ו) עדים המכחישים המציאות, סהדי שקרי נינהו (סס).
- (ז) לפי המסורת שלא להמציא קולות לפנות מתים, אף כשלא נמצאו שדרה וגלגולת (סס).
- (ח) פינוי מתים דרבנן, וי"ל שהוא דאורייתא (סס).
- (ט) אין לדיין אלא מה שעיניו רואות, ומעורות הללו יתכן שנעשו לקברות, ולא לאורות, וכן הוא לדברי המומחים הארכיאולוגין (אות ד').
- (י) ואפילו אם נחפרו מאז, (לפני שבאו בני"י לארץ), יתכן שהשתמשו בהם לקברות מחוסר מקום (סס).
- (יא) בסתם אין תולין בשל אמוריים (אות ה').
- (יב) כל זמן שלא נמצאו סימנים של בית הקברות, א"י בחזקת טהרה, (וי"ל דהולכין בתר רוב מקומות, אך י"א דשייד קבוע אף כשאינו ניכר). (אות ו').
- (יג) משא"כ כשיש רגלים לדבר, (ורוב מקומות כאלו לבתי קברות עשויין (סס).
- (יד) ואפילו אם חלק מהמערות ריק לגמרי (סס).
- (טו) ואף אם לא נקברו באופן המפורש במשנה, (ועיין להלן אות כ"ה-כ"ז), (סס).
- (טז) חזקת אומן לא מרע אומנתיה לא יועיל לאמת דברי הארכיאולוגין (אות ז').
- (יז) רוב קברים בא"י הם של ישראל, (הגם דהיו זמנים שהיו מן המיעוט), (אות ח').
- (יח) ובקצת שינוי מהנהוג בקברי ישראל, אין לתלות שהם של עכו"ם (סס ובאות י"ג).
- (יט) כמעט לכל הפוסקים, האיסור לפנות הוא אף על עצמות (אות ט').
- (כ) עירוב עצמות של שני מתים אסור, (דלא כהרדב"ז שהתיר לתועלת המת

ולכבודו) (סס)

(כא) כשהקבר (או המערה) נראית ריקה, מ"מ אסור לפנות, (אף למ"ד דרקב מותר לפנות), שמא נשאר שם עצם, וכ"ש כשקנה הקבר לעצמו (ועיין להלן אות כ"ח), (אות י').

(כב) החיוב לפנות החצוסה, אף כשנתערב בעפר (אות י"א).

(כג) נחלקו הפוסקים אם אסור לפנות רקב, (ועיין לעיל אות כ' ולהלן אות כ"ח), (סס).

(כד) אם יש בו תבוסה בנכרי, בפלוגתת הראשונים (סס).

(כה) אסור לפנות בשו"א, כשיש לחוש שזה יגרום פינוי במקומות אחרים (אות י"ב).

(כו) כשהמערה קטנה, אין הוכחה שנעשה לקברי עכו"ם (אות י"ג).

(כז) וכן אין הוכחה ממה שהמערה רחבה, או ממה שנקברו יחידים (סס).

(כח) וגם אין להוכיח ממה שלא נעשו כוכין (סס).

(כט) קנה לעצמו קבר, אסור לפנותו משם, ויש בזה משום גזל (אות י"ד).

(ל) אין שום היתר לנוול מתים, (הגם דיש מקילין במקום פקוח נפש ממנ), כדי לבנות דירות במקומם (אות ט"ז).

(לא) מת שראשו בין ברכיו שהוא סימן לעכו"ם, היינו שראשו מגיע לברכיו, סתם שוכב על אידו אינו סימן (אות י"ז-י"ח).

(לב) נחלקו הפוסקים אם לצרף המיעוט לספק ספיקא (אות י"ח).

(לג) גם נחלקו בספק ספיקא כשספק הראשון נוגע גם לאיסור דאורייתא, (ואינו משם אחד של האיסור דרבנן), (סס).

(לד) בנד"ד ליכא ספק ספיקא, (הואיל ונמצאים עצמות), (סס).

(לה) אחר פינוי הקבר, מקומו (כשנעשה מעפר תלוש) אסור בהנאה, ולא יועיל לכסותו בעפר של היתר, אך קרקע עולם שרי, ומ"מ אסור בקלות ראש וכו', משא"כ

בבנינים למעלה ע"ג כיפין, והכיפין יסודתם בקרקע עולם (אות י"ט).

ל"ו קבר המזיק את הרבים, היינו רק כשעומד במקום שהרבים עוזרים, ולא כשעומד שרואים (לכנות או) לעבור, (שזה נקרא רבים מזיקים את הקבר) (אות כ').

תשובה ב'

הלום הראוני מענה בעילום שם עמש"כ, ואענה על רוב דבריו, ואמנם יש להקדים דבר היה לעולמים שה"ח מנאחים בהלכה, וכמש"כ (באות א') שקיימו האמת והשלום אהבו, אך הכותב הזה, אם קרא לא שנה ואם שנה לא שימש ת"ח, כי לא זו הדרך לבא בחולפה בהשמלות וזלזולים כדי לנאח בהלכה, ועלי למחות על שכתב שכל הסובר שנקברו שם בנ"י הוא "משוגע", זאת אומרת דבריו כלפי כל החכמים הדיינים האוסרים, (ובחלקלקות לשונו "לא העגל הזה"), פשוט שדינו חרוץ ביו"ד (סימן של"ד), עם אותם המסייעים לו להפיץ דברי השמלותיו.

ח

לחבול בחבירו

ועתה אבא לענין, ואלו הערותיו, (א) בא להחזיק ידי הרשעים שמכים באכזריות, עפ"י חו"מ (סימן ד').

מקור הדברים בגמרא (בבא קמא ריש פרק המניח) לנקוט פזרא וליתב (שהבאתי בתשובה), ושם מזה עוכלי וכו', ואמנם בגמרא (שם דף מ"ח ע"א) נהי לאית לך רשות לאפוקי לאזוקי לית לך רשותא, וע"ז ראה לחלק בין הסוגיות אם בא שלא ברשות, לאם בא להזיק, בזה יש מבוכה בין הראשונים, והאמת שלא הארכתני דיני חבלה, וארחיב הענין קלת.

כתבתי שמכין אותם הבאים למחות במכות אכזריות, הנה פשוט זה שבא למחות נגד חפירות הקברים ולא בא להזיק, אין שום רשות להכותו כלל, ואף אם בא המוחזק (ברשות איזה ב"ד) להוציאו, מ"מ ח"ו להכותו, ובפרט כשהוא בא למחות על חיטוטי שכיב, וברשות ב"ד, והבא ברשות אף שעי"ז גרם איזה נזק (שלא בכוונה) פטור,

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

כדאיתא (ס' דף ל' ע"א לענין נר חנוכה והמוליד זבלו) וביו"ד (סימן קל"ו סעיף א') לענין רופא, וכ"ס לאסור לחבול בו.

וראף אם נכנס שלא ברשות ב"ד, נהי להותר להולידו, מ"מ אסור להכותו, אלא"כ שמסרב ללכת וא"א באופן אחר, וז"ל הי"ס"ש (בבא קמא פ"ג סימן ט'), אפילו בלא טעם יכול אדם לגרש את חבירו מביתו, כיון ששונא אותו, ואם הוא אינו רואה וחבול בו עד שמגרש אותו פטור, כי עבד דנא לנפשיה כדי להציל את שלו, וכל אחד שולט בביתו ואין אחר יכול לילך לביתו בעל כרחו, ואע"פ שמסקינן לקמן (פרק הפרה סימן ח') הנכנס לאחר חבירו שלא ברשות וכו', שיש לו רשות להולידו ולא להזיקו, מ"מ כשהוא מגרשו מן הבית ואינו רואה לילך, יכול לחבול, משום דעבד אינש דינא לנפשיה שיוציאו בכל ענין שיהיה, וכן פסק הטור להדיא, אלא שאין דרך של אדם לגרש את חבירו מן הבית, אם לא בחשק גניבה וכו', אלא לא יאז עליו אם גנב, אסור לאחזוקי בר ישראל ברשע וכו' עכ"ל.

וכל זה כשא"א להולידו באופן אחר, וכדלהלן.

פשוט דבכל מקום שאסור להכותו, אם הכה עבר בלאו דלא יוסף, ולא עוד אלא אפילו בהרמת יד (כשאפשר להולידו בלא"ה) נקרא רשע, כדאיתא בגמרא (סנהדרין דף נ"ח ע"ב), הביאו בשו"ע הרב (הלכות נזקי גוף ונפש סעיף א'), והוסיף וז"ל, וכל מי שהכה חבירו הריהו מוחרם ועומד בחרם הקדמונים, ואין לכרפו למנין עשרה ולכל דבר שבקדושה וכו', והמכה את חבירו הכאה קלה וכו', חייב מלקות מה"ת, ואפילו אם חבירו התחיל עמו במריבה וחרפו בדברים, ואפילו הכהו, והוא שהפסיק להכותו וכו' עכ"ל, ושם כתב וז"ל, הנכנס לאחר חבירו שלא ברשות וכו', ולעיל כתבתי וכו', שאם אינו רואה ללכת מן ביתו, יכול אף לחבול בו עכ"ל.

וראף כשהותר להכותו, מ"מ אסור לחבול, והא דאיתא בגמרא ובשו"ע דמותר להכותו, הוא לא יודע מה בין הכאה להזק וחבלה, וז"ל המחבר (ח"מ סימן ת"כ סעיף מ"א), יש הכאות רבות שיש בהם ביזוי וזעזוע מעט, ואין בהם נזק וכו' עכ"ל.

והא דאיתא בחו"מ (סימן תכ"א סעיף ו') דמותר לחבול בו, גם זה רק כשא"א באופן אחר, דהיינו שא"א להולידו בהכאה לחוד וכדלהלן,

וראף אם בא בכוונה להזיק, (וגם זה הותר לו כשהולך למנוע עצירה, וכמו שביארתי

(בח"א סימן ז') לענין להזיק טעלעוויזיא של חצירו), מ"מ אם להניזק (עפ"י הוראת הרב שלו) הותר לעמוד על עצמו, (ועיין בשו"ת חוות יאיר סימן קס"ה ד"ה וגם), מ"מ אין שום היתר לחבול בו כשאפשר להכיל באופן אחר, וכדאיתא בגמרא (ס"ס דף כ"ח ע"א) דהו"ל לשמטו ולא שמטו, ואף כשצא להרגו ממש, עיין בגמרא (סנהדרין דף ע"ד ע"א ודף מ"ט ע"א), לאס זידו להכיל באחד מאבריו, והרגו לרולת, דמו כנפשו ונהרג עליו.

והנה הרמ"א (ס"ס) הביא הדין בשם י"א (והיא שיטת הר"ן), וזה מכיון דשיטת הרמב"ם (פ"ג מהלכות עבדים ה"ה, עיין בלח"מ) לאסור להכותו, ומה שהותר הכאה, זה רק כדי למונעו מעצירה, (וכדאיתא בגמרא לענין עבד עברי שכלו ימיו ונאסר בשפחה כנענית ואינו רואה ללאת, עיין במל"מ ס"ס, וז"ל הלח"מ (ס"ס), דרבינו ז"ל מפרש וכו', אפילו רב נחמן (א"ה דס"ל עבד אינש דינא לנפשיה) מודה דאינו יכול להכותו, כיון שאינו עושה לו הפסד, ואע"פ שיכול להוציאו בע"כ, מ"מ להכותו מיהא אינו יכול, כיון דלא בא לו הפסד וכו' עכ"ל, וכ"כ במל"מ עיי"ש באורח, ואמנם זה רק לשיטת הרמב"ם, ועכ"פ יוכל ללשיטת הר"ן, (והרמ"א העתיק דבריו בשם י"א), דמותר להכותו כדי שיכל (אף שלא במקום למונעו מעצירה)

ואמנם בספר אמרי צינה (הלכות דיינים סימן ט') כתב, דלכולי עלמא כל ההיתר להכות הוא רק כדי למונע מעצירה, ובלח"ה לריד ב"ד ע"כ, ולפי"ז המזיק צדקת אסור להכותו, אף אם לפי דעת הניזק עובר באיסור, הרי המזיק הולך בתומו וכוונתו לשמים, (עפ"י המורה שלו), ואסור להכותו, ואמנם יעויין בגליוני הש"ס (ס"ס) ובקובץ ביאורים (בבא קמא סימן ט"ו) ובאזנן האזל (פ"ט מהלכות נזקי ממון ה"ד), לא משמע כן.

ואף כשנכנס באיסור, עיין בנתיבות המשפט (סימן ד' אות א') שפירש בדברי המחבר (בסימן תכ"א עפ"י דברי הרמ"א ס"ס), דכל ההיתר להכות כשיש חשש הפסד, ובמקום שיכול לתובעו לב"ד והלה איית דינא, אסור להכות בשו"א, שהרי אפשר להכיל ע"י ב"ד.

עוד יש לעיין, כשהיתר להכותו בפלוגתא דרבוותא, אם המכה או המוכה יוכלו לטעון קי"ל להיתר או לאיסור, והנה קיי"ל (בחו"מ סימן כ"ה) דהנחצע יוכל לטעון קי"ל (כיחידים נגד רבים), ואם בממונו כך כ"ש בגופו, שהרי כל אדם מוחזק בגופו,

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

וכדאיתא (בבא קמא דף ס"ו ע"ב) גניבה בנפש יוכיח, וצפירש"י (סס),

עוד יז לחלק בין אם נכנס לביתו או לשדהו, והגם לשון המחבר (בסימן תכ"א) שיוכל להכותו וכו' להוציאו מרשותו, (למשמע אפילו משדהו), הרי צ"ס"ף הדגיש ששולט בביתו, ויכול להוציאו מפני שהוא שונאו, ובשדה מאן דכר שמיא, ואדרכה הרי בגמרא (בבא קמא דף פ"ב ע"א) דמותר ליכנס לשדה חצירו ולתלוש וכו', (ובלי רשות), ובחו"מ (סימן שצ"ב) דאף בחו"ל כן, שע"מ כן הנחיל יהושע את הארץ, וכן בשו"ע הרב (סס סעיף ג') פסק דיוכל להוציאו "מביתו".

והגם דבדיו לאסור דריסת הרגל בשדהו, כדאיתא בגמרא (נדרים דף מ"ב ע"א), מ"מ לא הוזכר שדמותר להכותו, (ואמנם בחצר שפיר י"ל דדמי לבית לענין זה, שהי"ס"ף לא תירץ סתירת הסוגיות בחילוק לבין בית וחצר, ומה דמצינו בגמרא (בבא קמא דף כ"ח ע"א) דמי שאבדה דרך תוך שדהו דלנקוט פזרא וליתבי, שאני התם דעומד להפסיד ע"י דריסתם, שיעשו דרך לעצמם עיי"ס).

ואשר על כן, לבוא, או הגורם שיבואו, על המוחים (או על המזיקים) צמכות אכזריות, (ואף עשו כן להמוחים שלא נכנסו כלל בשטח שלהם), ש"מ שהוא אכזר בטבעו, ויש לחוש שאינו מזרע ישראל (כמש"כ בתשובה), ופשוט לאסור להחזיק ידי רשעים אלו.

ב

לענין לא תתגודדו

המערער האריך והעלה חרם בידו, הנה בגמרא (יבמות דף י"ד ע"א) צ"ד בעיר אחת פלג מורין כדברי בית שמאי ופלג מורין כדברי בית הלל עובדים בללוא, ופשוט דזה נאמר צ"ד קבוע שמהלכת מורין כך ומהלכת כך, (וה"ה צ"ד שאינו קבוע שדנו על איזה ענין, משא"כ כשלא דנו, פשוט לכל דיין יפסוק ויורה לפי דעתו, אך צ"ד קבוע (לקהלה מיוחדת שקיבלו על עצמם לציית להם, והארכתו בתשובה בח"ג סימן ק"ז), אם חיינ מורין כן וחיינ להיפך, הרי זה בכלל הללוא).

ג

המציאות האמיתית

הוא כותב שאין המציאות ידוע לי, ולא ציין איזה מציאות, גם שלא שמעתי ב'

הלדדים, כבר כתבתי (באות ג') שדברתי עם המקילים (ומחמת בקשתם לא הזכרתי שמם) ועם המחמירים, ועיינתי בתשובותיהם, גם הייתי על המקום וראיתי בעיני הגבעה שחופרים שם, ודנתי על החפירות ואורתם ומצואם, ומה יש לו לחדש בזה, גם אף לפי דברי המקילים עדיין לא נמצאו שם יין בצורות שם וד"ל.

7

מניעה מלסמוך על קולות

הוא הקשה על מש"כ שהמסורת שלא לגבז קולות וספיקות כדי לפנות קברים, ואיך לא נתיר עפ"י כלל ההוראה כמסורה מסיני.

מקודם לאיין דברי הרב העומד בראש המקילים, (בספרו תשובות והנהגות ח"ד יו"ד סימן רס"ז) וז"ל, אף שאין בזה כרת או סקילה, הרבה מגדולי הדורות נשמתו ולא ראו להורות בזה לא איסור ולא היתר, שנחשב כחמורות שחמורות עכ"ל, (עוד כתב דאין להאטרף ספק קברי עכו"ם, ושלל נשאר בשר ועצמות), ואם המערער לא הבין זאת, ישאל מהרב הגאון שליט"א בעצמו, מאי שנא עניני קברות מכל התורה כולה.

ואמנם אין זה קושא כלל, עיין מש"כ (בח"ב סימן קפ"ח אות ה' ד"ה ואע"פ) וז"ל, ואע"פ שאין לנו עסוקים באותו ענין, ראיתי להעיר בדרך אגב, כי יש מורים לעירים בזמנינו, מחליפים חוקותיהם בזה תמיד, ואינן יודעים כלל גדול בהוראה, לכתחלה כריכים להחמיר ולהזהר מכל מכשול וטעות, הן באיסור והיתר בכשרות המאכלים והן בעניני אישות ובאיסורי גזילה, ובדיעבד דיינינן מטעם ספק ספיקא (שאסור לעשותו לכתחלה), ובטול (שאין מבטלין לכתחלה), ועגונות וחזקות מחזקות וקים לי וכו', והם מתירין להקל לכתחלה עפ"י יסודות אלו, וכבר ביארתי בזה, שהמתיר עגונה בהיתר מיוסד על חריפותו ובקיאותו ובכירוף כמה ספיקות, לגאון ולדיק ייקרא, ואמנם מי שיערוך שחיטה של מומר, מיוסד על עומד על גביו ועוד קולות, לקל דשקלים יכונה, הגם ללאו דבשר נבילה קיל נגד חומר איסור אשת איש שבכרת וסקילה, ומזרות, והענין הוא דאין לדמות התרת עגונה שמצבה נעשה בדיעבד ושעת הדחק, להכשרת בשר לכתחלה, ואכמ"ל.

וא"כ פשוט, דהגם לפעמים מתירין בדיעבד איסורים חמורים, מ"מ לגבי פינוי קברים לא מיקרי דיעבד, אף שיש שהשקיעו לבנות צדיה"ק ועומדים ח"ו להפסיד רכושם, אין זה היתר לפנותם, ולגבז קולות, כי לגבי שוכני עפר זה ענין של

לכתחלה, ואם היה מחמת הפסד ממון, כמעט בכל המערכות נגד חיטוטי שכבי היה הפסד ממון לאותם החופרים, וזיפו וטבריא, ובכזישים מס' שש, אותם שראו לעקור ביה"ק לא היה מחמת רשעות סתם, אלא שעמדו להרויח (או להפסיד) ממון, ובסוף האוסרים גרמו להם הפסדים בכמה אופנים ואכמ"ל, העיקר שהמסורה שלא לפנות בתי קברות, בין בא"י בין בחו"ל, (אזכר שערב כתב כהאי ליסגא צספרו דת והלכה לגבי פאה נכרית, וז"ל, דיך שמנעו מלהורות בדבר חמור כע"ז עכ"ל, וז"ל כמס"כ בח"ו צספר ראש דוד ח"א אות א' מכמ"פ ואכ"מ).

ואמנם פשוט שדנו לפנות קברים לטובת הנפטרים כשהקברים צסכנה, דאז מחויבים לפנות, וכמס"כ (בח"א סימן פ"צ).

ה

לפנות הוא איסור ולא חומרא

ומס"כ שאני מגבז מחמירים, זה צסקר יסודו, כי אין כמעט אפילו מיקל אחד בפוסקים, שיתן לפנות מתים צמקום שיך רוב ישראל, ואף לא צמליאות כה"ג, כמס"כ בתשובה.

גם מס"כ דלא דנתי על המליאות צבית שמש, ועל יסוד ההיתר, כנראה שדילג על רוב התשובה ותל"מ.

ו

ובשאר עלילותיו

ומה שכתב דמשמע מדברי כאילו אין הרב המיקל שליט"א יודע מה שהוא רואה, שקר מוחלט, כי דנתי על גדר "מושכב דרכו", אם הכוונה שראשו מגיע לבין צרכיו או לא, ודעת המקילים שאין הכוונה כן, והוכחתי מלשון הגמרא ופוסקים שהראש מגיע, ותשובתי עמש"כ צד"ת, (ושאר דבריו הנוגעים לאנשים פרטיים וכו', אין לי עסק בהם), וזוה ילאתי יד"ח.

וזאת למודעי, שאני עונה פע"א כדי להוציא מלב הטועים כאילו שתיקה כהודאה, ואמנם מכאן והלאה, אם אין אני עונה על מכתבים כאלו, (עיין בגמרא סוכה דף כ"ט ע"א וצפירק"י על כתבי פלסטר), אני הולך בדרך החת"ס הידועים (שכתב, דאין ענין לענות עוד וכדי שיסאו ויתנו בדבריו שותי שכר).

חיים יוסף 707 ווייס

היזאל לנו מהנ"ל:

א) כשהמוחה עומד מחוץ לרשותו, לא רק שאסור להכותו, אלא שאסור לבזותו, וכ"ס לנגוע בו.

ב) כשנכנס לרשותו (למחות ולא להזיק) ברשות ב"ד, אסור להזיאו בלי רשות ב"ד, וכשמוציאו (בהיתר) אסור להכותו.

ג) וכשיש רשות ב"ד ליכנס ולהזיק, אסור להזיאו בלי רשות ב"ד, וכשמוציאו (בהיתר) אסור להכותו, (וכ"ס שלא לחבול בו), אלא"כ שא"א להזיאו בלי להכותו, ואף כשמכהו אסור להכותו מכה רבה, דהיינו יותר מהאורח להזיאו.

ד) כשהמוחה נכנס לרשותו (אף שלא ברשות ב"ד) למחות (ולא להזיק), אפילו אם יש רשות (מב"ד וכדומה) להזיאו, אסור להכותו, (וכ"ס לחבול בו).

ה) וכשנכנס (שלא ברשות ב"ד) להזיק כדי למנוע מעצירה, ויש רשות מב"ד למנועו, המניעה אריכה להיות בדרך הקל הקל, (דהיינו להזיאו בלי הכאה, ואם א"א בלי הכאה, עכ"פ בלי חבלה, ואם א"א בלי חבלה, עכ"פ לא יוסיף על האורח להזיאו).

ו) כשנכנס בלי רשות (ושלא לש"ס), ואינו מזיקו, ומסרב ללאת, מותר להזיאו, ולא להכותו, ואמנם כשנכנס לביתו (ואף לחצרו) ומלטער בהוייתו שם, מחמת שהוא שונאו, יכול אף להכותו כדי ללאת, ואך בדרך הקל הקל (כנ"ל).

ז) כשנכנס להזיק (שלא לש"ס וכנ"ל), מותר להזיאו, (ואף ע"י חבלה), אך ורק בדרך הקל הקל כנ"ל.

ח) עבר והכה באופן האסור, עובר בלאו, ואין לרפו למנין עשרה.

ט) והמתאכזר בדרך זה, אין להשתדך אתו, דיס לחוש שמא גבעוני הוא.

י) אסור להחזיק ידי עוברי עבירה.

תשובה ג'

הגיע לידי תשובה חדשה מהגאון הראב"ד שליט"א כתובים להלכה, והיות שיש כמה דברים שם אשר לע"ד אינם נכונים וכמה סתירות, וניכר ששלטו בה ידי זרים, ותלמידים טועים, שבודאי חלק מהדברים לא ילאו מפי הגאון הנ"ל, ראיתי ללכז הענין, ומינה ומיניה הסתיים שמעתתא אליבא דהלכתא.

מקודם יס' להקדים מש"כ מהרי"ו (סימן קס"ד), כי ודאי כשאנו מפלפלים ולומדים חריפות וכו', אז אנו רגילים למיסקל ולמיטרח בדקדוקים ובחילוקים דקים כמיעל פילא בקופא דמחטא, אצל לפסוק הדיון, או להתיר האסור, אין לפסוק הדיון ואין להתיר האיסור אלא בראיות ברורות מלובנות ומחוורות מתוך פשוטות סוגיא דשמעתתא, ולא מתוך הדקדוק עכ"ל.

ואלה הדברים היוצאים מתשובה הנ"ל.

א) ז"ל, הגה ויכוחים בהלכה מוכרעים צביהמ"ד בראיות וסברות וכו', ולא ע"י מחאות וגידופין וכיו"ב, שזהו רק מפני שיש עניות בתורה עכ"ל.

הדברים נכונים, שקדי לברר הלכה יס' לפלפל ולעיין, וכדאיתא (בחו"מ סימן י"ז סעיף ז' וסימן י"ח סעיף א'), ולא במחאות ובודאי לא בגידופין, (ועיין בגמרא ביצה דף כ' ע"ב האי לורבא מרבנן דאמר ליה חזריה מלתא לא להדר ליה מלתא טפי ממאי דאמר ליה חזריה), ואמנם כשלא לנו יחד, ואחד מהלכדים התיר הדבר למעשה, וכשכנגדו טוענין לאיסור, ועפ"י ההיתר חופרים ואינם מתייחסים כלל להאוסרים, (ולא נמנו וגמרו יחד להתיר), הרי הצערה ללהב יראה, ושז לא יועילו הויכוחים צביהמ"ד, (ובפרט כשאין הלדיון יושבין יחד), ולא נשאר ברירה להאוסרים אלא ללא ולמחות, ואדרבה ע"ז כתבתי (באות א') שדרך התורה לדון יחד עד שיתכינו לדעה אחת, או ללכת אחר הרוב, וא"ל להכפיל הדברים

ב) מש"כ בפשיטות דראשו בין ברכיו וודאי עכו"ם, כבר הארכתי בפלוגתת הראשונים בזה (באות י"ז).

ג) מה שטוען דאין הכרח שהוא בית הקברות, מכיון שלא נמצאו ג' כוכין אלא מערות, הרי כבר נמצא עצמות בהמערות, וכבר ילא הספק מלבס שזה ביה"ק,

וצפרטו שלשיטתו ובכמה מקומות בתשובתו כתב, שצריכין לסמוך על המומחים הארכאולוגים, שיש להם סימנים מובהקים, ואין אוחז החבל בשני ראשים, לפקפק בדבריהם כאילו שאין כאן ביה"ק כלל, אתמהה.

(ד) מביא שבעיר ראשון לציון נמצאו מתים מושכבים יחד, לא הזנתי מה זה שייך לנ"ד, ואך מן"כ וז"ל, אי מלאנו מתים מקומטים, ג"כ יש לנו להחזיק דודאי שהם נכרים, כיון שמעולם לא ראינו ושמענו שדרך ישראל לקבור מת שלא מיושר עכ"ל.

זה חידוש נפלא, הגה בגמרא (נזיר דף ס"ה ע"א) הוזכר יושב וראשו בין ברכיו ותו לא, והרי יושב על כרחק קמוט הוא, (וכן ראשו בין ברכיו), ואם איתא לקמיטה סימנא, לא זעינן שהראש יהיה בין ברכיו, דבקמיטה בעלמא סגי, ואי לאו דיושב, לא תלינן בעכו"ם, ועוד עיין בגמרא (בבא בתרא דף ק"א ע"א) דכמין נגר הוי קבורת חמורים, ופי' הרשב"ם שמשליכים צבור ונקבר מעומד, וז"ל יד רמ"ה (אות פ"ג), שנופלים עומדים, ופשוט דכשמשליכין בכה"ג המת מתקמט, הגם דביד רמ"ה (סס) כתב וז"ל, כעין צור צר ועמוק ע"כ, פשוט ללא נעשה כמדת המת ממש, באופן דבדאי יתקפל קצת, וצפי' ר"ג וז"ל, ואיכא זילותא דשכבא, ושמע מינה דדוקא בכה"ג הוי זלוזל, ולא בקמיטה בעלמא, ולא אשתמיט תנא ואמורא ראשון ואחרון עד אחרון שבאחרונים לאשמועינן, דבקמיטה בעלמא סגי לתלות בעכו"ם.

ועוד בהדיא בגמרא (סס ע"ב) לעבד להו כי חרותא, והנה הרשב"ם (ד"ה רב הונא) פי' שהוא באלכסון, (וכ"כ הריטב"א), אך (בדף ק"ב ד"ה ה"ג) חזר בו וכתב וז"ל, לא הזכיר וכו', לשון אלכסון אלא חרותא וכו', הלא אין דומה מדידת אלכסון, לכוכין לעבד כי חרותא, כרחוק מזרח ממערב עכ"ל.

וביד רמ"ה (סס) וז"ל, כי חרותא והיא אחת מחירות של דקל, שאין הענפים נמשכין ביושר, אלא נמשכין ועולין בעקמומית, ה"נ הגי כוכין שכותל מזרח ממערב דרומית, אינן נמשכין ביותר, (א"ה ז"ל ביושר), אלא כנגד החוט הנמתח באלכסון מקרן מזרחית דרומית של מערה מזרחית, ועד קרן דרומית מזרחית ממערה דרומית עכ"ל.

והרא"ם (הוצא בשיטה מקובצת סס) כתב וז"ל, כמו חריות של דקל, שהן נמשכין מן הדקל, ואינן נמשכין כנגדם ביושר כשאר כל גזעי אילנות, אלא מתעקמים ונכפפים

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

ראשיהם כנגד הארץ, אף כמו כן כוכין אלו וכו', אינם נמשכים מן המערות כנגדן ביושר, אלא בעקמימות הם נמשכים וכו' עכ"ל.

והר"י מייגאש (ס"ס) כתב וז"ל, אינם נמשכין מן המערות כנגדן ביושר, אלא בעקמימות הם נמשכים וכו', כמו שאתה רואה בזה הנורה עכ"ל, (ווי"ל דזה דעת יד רמ"ה והרא"ם, שהלשונות דומין, והנורה שם אינה מקורית במהדורא חדשה).

הרי שלך לפניך, שהיו קוצרים בעקמימות, והגם דבמסקנא לא פירשו כן, היינו מחמת החשבון עיי"ש בגמרא, וא"כ נסתלק היסוד ונפל הבנין.

ה) ובמה שכתב דמאורת המערה מוכח שלא שימשה לקבורת ישראל, שהיו לריכין להורידו מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל במערה, והגם דבגמרא (סוטה דף מ"ד ע"א) שחזר המערה היה רק ד' טפחים, והחזו"א (אהלות סימן י"ב אות ח') פי' שהיו מכניסין דרך פתח אחר מזידה.

הנה מגמרא (סוטה ס"ס) מוכח, שהיה המערה קטין וצר, ומה שטוען דנעלם דברי החזו"א (בסימן כ"ב אות א'), ומש"כ מסימן י"ב הוא טעות, הרי הבאתי מדבריו, ומש"כ שם החזו"א דהיה פתח אחר, זה הוכיח (ס"ס ד"ה חצר) מכיון דא"א להכניס המת בתוך ד' טפחים, ביאור דבריו, דהרי קיי"ל (סוטה דף ח' ע"א) גברא בזמא תיב, ואידך יכניסו אותו תוך ד' טפחים.

ואמנם יש עוד ראיה לזה מתוספות (בבא בתרא דף ק"א ע"ב ד"ה לעבד) ותו"ד, שהפתח צריך להיות לכה"פ ב' אמות ומחנה, ולפי שיעורי הגר"ח נאה יולא, דשתי אמות הם 97 ס"מ, באופן שהשיעור שקבעו התוספות הוא 1.20 מטר, וזה ממש מדת המערות בבית שמש כפי דבריו, והלום ראיתי גביית עדות, שנמלאו לערך כחמשים מערות שהם 1.50–2.30, ומלכד שגם המערות הקטנות ראויים לקבר איש וכאמור, (עיי' בפירש"י זבחים דף ס' ע"א ד"ה ולר"י, דגובה של אדם ג' אמות), שפיר י"ל דאחד משמונה נעשו עבור ילדים, (וכידוע שתלואי ילדים (אסכרה וכו') היה מזוי מאד ותיקנו סליחות עבור זה, ודלא כמש"כ בתשובה שם, לאין סברא לומר שהם שצביל ילדים), ומה שטוען שלהכניס מבור לתוך מערה זלזול למת, דלריכין שיתכפל כדי להכניסו, אדרבה מתוספות (ס"ס) ומרש"י (סוטה ס"ס) מוכח שזה הדרך להכניסו לקברו.

ומש"כ שיטרכו לגרור רגליו כדי להכניסו, עיין בגשר החיים (פ"ט אות ד') דכדי לרחצו מעומד משימים אותו על דף המתקפל עיי"ש, (עוד כתב (פט"ו אות ב') דכשמכניסין לקבר מכניסין רגליו תחלה, וז"ל, והאוחז ברגליו מרפה ראשונה את ידיו מרגלי המת, באופן שירדו רגליו של מת תחלה לקבר, ושם (פט"ז אות ה'), לראשונה מכניסין לקבר את רגליו ואת חלקו התחתון, ואח"כ מכניסין את הראש וחלקו העליון עכ"ל, וש"מ דכן עושין לתועלת המת, שו"ר שצאמת שהמערות והפתחים אינן נרים כ"כ.

ו) ומש"כ דמסוג הקברים שהם משנים קדמוניות, לפי הארכיאולוגים, ע"כ קברי עכו"ם הם, כבר כתבתי דאפילו את"ל כדבריהם, לא יתכן שגשארו מאז בלי להשתמש בהם למתי ישראל, מחוסר מקום, וא"כ להכפיל הדברים.

ז) ומש"כ מהגר"י אברמסקי וז"ל, דבא"י אזלינן בתר רוב, כבר קדמוהו רבנן בזה ראשונים ואחרונים, וכמש"כ בתשובה (אות ו').

ח) ומש"כ דדברא וידים מוכיחות שהם עכו"ם, לפי הג"ל אין כאן לא דברא ולא רגלים, (אלא דברא דממונא איכא), והדר דינא דהולכין אחר הרוב.

ט) ומש"כ דהאיסור צפינוי עצמות, אולי זה רק בעצמות שיש בהן חשיבות, והיינו עצמות שניכר בהם לורת עצמות אדם, וכגון שדרה או גלגולת או רוב בנין, ולכן בנד"ד באותם מערות שלא ימצאו שדרה או גלגולת וכו', רק חתיכי עצמות, "לכולי עלמא" מותר לפנות ע"כ, הנה חידוש זה לא הוזכר בשום פוסק, ואדבריה מהפוסקים משמע דהאיסור לפנות עצמות, ולא אשתמיט תנא לאשמועינן די ש"מ באיזה עצמות.

ובשו"ת שיבת ציון (סימן ס"ג ד"ה אמנם) וז"ל, דצירושלמי (בסוף פ"ב דמו"ק) שהביא הטור וב"י (צריש סימן שס"ג), מפורש דגם העצמות אין מפנין ממקום למקום, וז"ל הירושלמי אין מפנין את המת ואת העצמות וכו', הרי מפורש דגם העצמות אסור לפנות וכו', היוצא מזה דצירושלמי ובטור וב"י (בסימן שס"ג) מפורש, דגם בעצמות אסור לפנות וכו' עכ"ל.

ובבר הבאתי כט"ו פוסקים בזה, וז"ל החתם סופר (חיו"ד סימן שנ"ג ד"ה אך), הא חזינו דחיישו רבנן טובא לבזיון עצמות, כמבואר בצרייתא (פי"ג דשמחות) ומייתי ליה

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

הש"ס (בזכרות) ובטושו"ע (סוף סימן ת"ג), וע"כ משום כי היכי לחיוב קבורת עצמות לאורייתא, מהאי קרא כי קבור תקברנו, ה"ה בזיוני המת ולועג לרש דנפיק נמי מהך קרא כי קללת אלקים, קאי נמי לעצמות, וכי בכלם אלקים עשה את האדם אין חילוק בין אדם שלם או אדם חסר וכו', ואין חילוק בין ס"ת שלם לאות אחת ממנו, והה"נ "עצם" מעצמות הקדושים שנברא בכלם אלקים, אסור לנהג בהן מנהג בזיון וכו' עכ"ל, והנה כ"כ (באות ט' ט"ז) לאיסור פינוי גם משום ניוול, וא"כ ה"ה בעצם אחת להחת"ס.

ובשו"ת כנף רננה (חיו"ד סימן ל"ו ד"ה אלא) כתב וז"ל, פשוט דשייד בלבול ורעדה בעצמות, כיון דשייד זהו קבורה משום כפרה עכ"ל, ודיו לבא מן הדין להיות כנדון, (לעצם אחת כיון שמהוייב בקבורה, שייד בלבול).

ועיין בשו"ת פרשת מרדכי (סימן כ"ד), ובשו"ת מהרש"ס (ח"ג סימן שמ"ג), ובשו"ת פרי השדה (ח"ד סימן ע"א), שיסוד האיסור נלמד מר"א בר' דקוק (ביו"ד סימן ת"ג סעיף ח') לענין ליקוט עצמות עיי"ש, ושם כל עצמות במשמע.

אזכרנו להחזו"א (חיו"ד סימן ר"ח סעיף ו' גבי מת מלוא) דן בזה ומסיק וז"ל, ולפי זה אין מפנין אף רקב, ואף בנקבר אבר אחד וכו', שפיר י"ל שאין עיקר החיוב אלא בראשו ורובו, ומ"מ משום כבוד מתים חייב גם על מקלתו וכו', והא דחוזר על אבר, אפשר דנמי אינו עובר עליו משום לא תליון, ומ"מ מטמא לקרובים כמו צילין שאינן מעכבין, לחציבה מלוא מן המובחר עכ"ל, וזה ללא כמס"כ החת"ס ועוד פוסקים כנ"ל, ולמעשה בנד"ד אין נ"מ ביניהם, ודאף להחזו"א אם שצריך לחזור על אבר, כ"ש לאסור לפנותו, (עוד מלינו (בפי"ב ממסכת שמחות) נ"מ בשדרה וגלגולת לענין הולאה במטה).

(י) ומס"כ משו"ת תפארת לבי (סימן נ"ט) לאחר י"ב חודש ליכא איסור פינוי, פשוט דזה נגד כל הפוסקים כנ"ל.

(יא) ובמס"כ להוכיח דכשלא נשארו עצמות על כרחך שהם ודאי עכו"ם, דהרי קיי"ל בגמרא (שבת דף קנ"ב ע"ב) דכל שאין בו קנאה אין עצמותיו נרקבים, ומשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ז ד"ה אמנס), הרי החת"ס נשאר בספק, וכמס"כ (ד"ה הארכתיו) וז"ל, וא"כ אי ליכא אלא האי ספיקא שמה נרקבו, הייתי אוסר וכו' עכ"ל.

וכ"כ בשו"ת יד יצחק (סימן מ"ד ד"ה אך כתב) וז"ל, מידי ספק לא נפקא אפילו לדבריו של החת"ס, (ומש"כ בליקוטי הערות, למהחת"ס (שס) משמע שהוא ודאי, שכתב לאוקמינן בחזקת כשרות ע"כ, סוף כל סוף השאיר הדבר בספק, (מדלגל מסיק דבולאי לא נרקבו, וכמש"כ ביד יצחק), ובלא"ה הרי הגודע ביהודה (חיו"ד סימן פ"א) חולק ע"ז בהדיא וז"ל, לזמן מרובה כי האי ק"נ שנה, עפ"י רוב לא נשאר אלא רקב וכו', אבל לעת עתה אכתי הם עצמות וכו' עכ"ל.

והנה כתבתי (בח"ו סימן קצ"ד אות ד') להקבון תלוי לפי המקומות (אם לא או יבש), והרי כ"כ בטור (סימן שס"ב) בשם ר' נטרונאי גאון, וי"ל שהוא דדרשין מקרא דאין עצמותיו מרקיבין, היינו מעצמם, ובגמרא (שס) בבבלי מיירי, שאין שם גשמים, משא"כ במקום שהכל נרקב, אולי לא נאמר שיזכה לנס שלא כדרך הטבע, שלא ירקבו עצמותיו, ואף לחזין (כידוע מהרה"ק מהרר"א מליזענסק זי"ע), שאף הבשר נשאר, וכדמצינו (סוף פ"ק דבבא בתרא) גבי האבות, ודוד המע"ה שנאמר אף בשרי ישכון לבטח, וכי הא דר' אלעזר ב"ר שמעון בפרק השוכר את הפועלים (ב"מ דף פ"ג: ופ"ד:), שאני קדושים אלו, ומי יתלמה להם, תדע שהקדושים מושלכים באש, (וכמו שהיה באושויץ), וכי לא נשרפו העצמות בכבשן האש, (ואף לגבי עצם נסכוי, כ"כ להענין יבואר עפ"י מש"כ בספה"ק, ללא כל הגלגולים עומדים לתחיה, שהנשמה תחזור לאותו הגוף שהוכשר יותר מכל הגופים שנתגלגלה בהם), ועכ"פ להגודע ביהודה גם צנ"י ברור שנקבון, ואין הכריח שהם עכו"ם משום זה.

יב) וכתב עוד וז"ל, ממה שלא מצאנו שום חתיכת עצם, (א"ה לפלא שדבריו סותרים מש"כ בהדיא (הובא להלן אות כ"ט) שנמצאו עצמות, מוכיח שכנראה כבר פינו משם המתים וכו', להשתמש בהם לשאר צרכים עכ"ל, הנה כ"כ די"ל שנקבון, ומהיכי תיתי להחליט שפינו המתים "באיסור" להשתמש בהם לשאר צרכים, שזה נגד ההלכה.

עוד כתב, דשמא חיפשו מטמוניות שם ורוקנו המתים משם ע"כ, אפילו אי נימא שהגכרים חיפשו מטמוניות, מהיכי תיתי שסילקו כל המתים, ואם שחטטו שכבי, (וכדמצינו בגמרא בבא בתרא דף נ"ח ע"א), לא היה להם לורך לפנותם, ועוד אחרי שמצאו שזה ביה"ק, לא היה להם לחפש עוד, דמעולם לא הטמינו ולא נמצאו אולרות בקברי ישראל.

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

יג) ומש"כ דהחזו"א נשאר בספק אם מותר לפנות רקב, דבריו מבוארים שמסיק לאיסור, עוד כתב דבכסף משנה (פ"ח מהלכות טומאת מת ה"ה) ס"ל לאיסור הגאה היינו קלות ראש, ולא מלא לו חצר, הרי הש"ג (סוף פרק נגמר הדין) כתב בהדיא בשם הרמב"ם (פי"ד מהלכות אבל הי"ג) לאסור בהגאה היינו קלות ראש, ומש"כ דהאיסור לאורייתא, אין בכ"מ דבר כזה, אלא שכתב דעד שיצדוק אסור בקלות ראש, ופשוט לאפילו אם האיסור דרבנן, אסור עד שיצדוק, (ואם אפשר לצדוק בקל, עיין פמ"ג בפתיחה, סדר השואל סדר הג' אות כ'), וי"ל דזה כוונת הכסף משנה, (ונראה דאז אין זה בכלל ספיקא דרבנן לקולא, שהוא ספק חסרון ידיעה).

ואמנם מה לאוקים דברי הכסף משנה (באופן נדיר), דמייירי שהיה אורח לפנות המת, אין רמז דדברי הכסף משנה לאוקימתא דא, ומהיכי תיתי לדחוק כן בפירושו.

יד) והנה דן להתיר מספק ספיקא, (ספק אם עכו"ם, וספק אם מותר לפנות רקב), ושוב כתב שהורה שאם ימצאו עצמות, דיך לפנותם, והרי דיך עצמות ליכא ספק ספיקא, ואיך הותר לפנותם.

טו) ומש"כ דיך להתיר (בספק עכו"ם) בקלות ראש, דהוי ספיקא דרבנן ולקולא, (וכל המחמיר אינו אלא מן המתמיהים), אין כאן ספיקא דרבנן לקולא (מחמת ספק עכו"ם), דאזלינן בתר רובא.

טז) ומש"כ דהרקב בטל בעפר, רקב שנבלע בקרקע לא נתבטל, (עיין מש"כ בתשובה אות י"א).

יז) עוד כתב וז"ל, ודע עוד דלענ"ד נראה, דאפילו ודאי ציה"ק לישראל, מ"מ אם נשתכח שיש כאן ציה"ק והחזיקוהו כסתם קרקע, ואח"כ חפרו ונתגלה לנו שיש שם ציה"ק, אין צו דין ציה"ק לענין לנהוג בו קדושה ולאכול ולשתות שם וכדומה, שכיון שנשתכח שמו שזהו ציה"ק, תו אין זה בזיון למתים אם לא ינהגו בו קדושה ואיסור הגאה, וכמו"כ שאם היום יחפרו באיזה מקום ויחפשו בקרקע שבעבר הקדוש היה שם ציהכנ"ם, אין צריך לנהוג שם כדין ציהכנ"ם שחרב שאין נוהגין בו קלות ראש וכדומה, שזהו דוקא כל עוד ששמו ציהכנ"ם, אבל לאחר שנשתכח שיש כאן ציהכנ"ם, פקע שמו דציהכנ"ם ואין צריך לנהוג בו קדושה, וכדומה שכן נוהגין ע"כ.

והנה כאן נתחדשו ג' דינים, א) שציהכנ"ם ששכחו שזה ציהכנ"ם, ושוב נזכרו, אין

לריך לנהוג בו קדושה, (ז) בששכחו שזה ביה"ק ושבו זכרו, כנ"ל, (ג) שחם נמלא ביהכנ"ס מתחת לקרקע, שזה דומה לביה"ק, ובה אתחיל.

הנה במתניתין (מגילה דף כ"ח ע"א), ביהכנ"ס שחרב אין וכו', שנאמר והשימותי את מקדשיכם קדושתן אף כשהן שוממין עיי"ש.

והנה דבר זה נאמר כשיש צנין ביהכנ"ס, משא"כ כשנחרב ונשאר רק הקרקע, י"ל דהקרקע מעולם לא נאסרה, (ואין זה דומה לקרקע בית הקברות), רק מדמיין קרקע ביה"ק לצנין ביהכנ"ס וזה פשוט, וממילא אין הדמיון עולה יפה, ולריך לדמות ביה"ק לביהכנ"ס.

והנה והשימותי את מקדשיכם (בפרשת בחקותי) בגלות קאי, וכדכתיב בפסוק ללהלן והשימותי אני את הארץ וגו' ואחכס אזרה בגוים וגו' (ויקרא לז, לג), ואומר הכתוב דכשיגלו הבתי כנסיות יהיו שוממים, והנה מעולם לא שמענו שכשחזרו לא"י לא היו לריכים לנהוג כבוד בבתי כנסיות שהשאירו בא"י, ומה לן אם נשתכחו בהיותם בגלות, (ולדוגמא כשכבשו את ירושלים לפני מ"ה שנים ומלאו שם בתי כנסיות, וכי בזכרון תלוא, אם היו שזוכרים או לא, (גם ראיתי ביהכנ"ס ישן בעיר טרו"ש (מקום שדר רש"י ז"ל, ברחוב ששמו סינאגא"ג, ואין שם יהודים), וקדושה שלהן להיכן הלכה, וכי כשגברה השכחה פרחת קדושתן, ואיפה מלינו רמז לחידוש זה, וכן בבתי עלמין שכל העיירות בפולין ובמדינות שנעצבו (במלחמה השניה), שיהיו כולן מותרין בקלות ראש, היות שאנשי פולין כבר מתו, והנוסעים לשם אינם יודעים היכן הביה"ק, ולריכין לשאול לנכרים, ואולי מחמת שאחד בסוף העולם יודע ממקומו, וגם נכרי בכלל, או אולי ס"ל דבעינן שידע שיש ביה"ק (או ביהכנ"ס) להעיר, (אף שאינו יודע היכן הוא), עיי"ז נשארה קדושתן, והרי בכמה עיירות נמלאים בתי קברות, ואין מי שיודע ע"ז בלי שילך ויחפש, (ואין רמז בגמרא או בראשונים ואחרונים לחידוש נפלא זה, ובודאי אין נוהגין כן), כל אלו דברי תימה.

ובט"ז (או"ח סימן קנ"א סק"ג) וז"ל, ואין דעתם לבנות עוד במקום הראשון וכו', יעשה גדר סביבו, ולא יבואו ליזלזל שם עכ"ל.

ועיין בשו"ת מהר"ם מלובלין (סימן נ"ט, הביאו המג"א ס"ק ל"ז) וז"ל, אודות ביהכנ"ס דק"ק לוקבא, בשכבר ידוע שנסרף בעוה"ר, ובעת שרצו הקהל יצ"ו לחזור

לצנותה על מקומה הראשון, אז מלד השררה והכומרים עכבו זידם, באומרם שהוא קרוב לבית תיפלות שלהם, עד שהגיעו הענין אל המלכות, עד שלסיבה זו הוכרחו להניח מקומה הראשון וכו', והנה המקום הראשון נשאר חרוב ופנוי, ועתה יורנו אם יש היתר למנהיגי הקהלה יכ"ץ להוציא המקום הראשון מקדושתו לחולין למכור וכו', ועוד שהקונים ישתמשו בו לדברים של גנאי וכו', או אם נאמר שיש לחלק בין ביהכנ"ס עלמא, ובין מקום של ביהכנ"ס שאין בו קדושה כ"כ עכ"ל השאלה, תשובה נ"ל דבר פשוט לאף במקום ביהכנ"ס החרב יש בו קדושה, וראיה מהא דאיתא (פרק בני העיר) וכו', ההוא תילא דבי כנישתא וכו', זיל זבניה מז' טובי העיר וכו' עכ"ל

הנה במקום ביהכנ"ס שנשרף, ונשתקע מלצנות שם עוד ביהכנ"ס, (שכך ילא מפי המלכות כמס"כ סס), וז"ל בנד"ד, שידוע לכל שאין עוד תקוה שיבנו ביהכנ"ס על מקומה הראשון וכו', לאנן סהדי לאפילו יש אחד בסוף העולם שיש לו חלק וכו', ניחא ליה במכירה זו עכ"ל, (ולדוגמא עיין בגמרא (בבא בתרא דף ג' ע"ב) אמר מלכא עקרנא טורא עקר טורא ולא הדר ביה), והיה פשוט דנשאר הקדושה על הקרקע, (והנ"מ בין אם נשאר הבנין או לא, הוא רק לשיטת הראב"ד, דס"ל לאף במכירת ז' טובי העיר, לא יועיל להשתמש בדברים של גנאי בעצם הבנין עיי"ש).

ואחרי ככלות הכל כתב וז"ל, אלא שאעפ"כ לרווחא דמילתא אני אומר וכו', שאותו המקום שעומד עליו ביהכנ"ס וכו' ישאר פנוי מצלי בנין, שיעשהו לגן וכו' עכ"ל, וכן יולא ממס"כ בשו"ת פני יהושע (סימן ד' ז', הובא בפתחי תשובה סימן קנ"ג ס"ק י"ד) ובשו"ת חתם סופר (חאו"ח סימן ל"א), ועיין בזה בשו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סימן מ"ח), ומזה יש להקשות על שו"ת אגרות משה (חאו"ח סימן נ"א אות ב' ד"ה אצל), שחידש (נגד דעת הראשונים, הרמב"ן והר"ן עיי"ש) דבידוע שלא יבנו שם עוד, שהקדושה נפקע מאליה, וזה אינו וכו"ל.

ובשו"ת מהר"י בי רב (סימן ה') וז"ל, שבעיר פאמאגושטא, (א"ה היא בקפריסין), יש ביהכנ"ס חרב ושם זה שנים רבות, ושעלה על דעת אנשי הק"ק לצנות בתים במקומו ע"כ, ודן שם אם היא עיר, או כפר שיוכלו למכור, וכתב דבקדושתיה קאי אף בחו"ל, (הגם דהשימותי מיירי בא"י), וז"ל, ומה שאמרת דקדושה ראשונה פקעה לגמרי, זה אינו צדתי כנסיות ובבית המקדש וכו', ומסיק דיוכלו למכרו וז"ל, וכ"ש דלפי הנראה מדבריך נתיאשו מלצנותו עתה, ואנן סהדי דניחא להו לכל בני עלמא

וכו' עכ"ל.

ובשור"ת חשב האפוד (ח"א סימן נ"ז) במי שהלך לשכור בגין למסחר, ואחר שהתבונן ראה סימני ביהכנ"ס, (ואין לך השתקע יותר מזה), וכל השאלה היתה מחמת דאורי נמכר שלא כדין עיי"ש, אך בלי מכירה מאן דכר שמיה, (ומה שמחלק שם בין אם נחרב הבית, לאז נשאר בקדושתו, לאם שעומד ואין לורד בו, לאז בטל חשיבותו, חילוק זה תמוה, וכלפי לייא, דכשהבגין עומד עדיין, חשב יותר מאם נחרב, וכמש"כ במהר"מ מלוצלין בהדיא), ומה שהקשה על המג"א שהביא משור"ת מבי"ט (ח"ג סימן י"ג) על מה שהביא בשם מהר"מ מלוצלין, עיין בהגהות חת"ס (שם), וע"ע בשור"ת נודע ביהודה (תנינא חאו"ח סימן י"ט), ובדג"מ (שם), ובשור"ת תשורת סי (סימן שנג"ג), ועכ"פ כל הגדון אם יכולים למכור (של כרכים), (עיין בסימן קנ"ג סעיף ז'), וז"ל שור"ת דברי חיים (ח"ב סימן י"ד ד"ה והנה), והנה כל זמן שלא מכרוהו לכו"ע אסור להורידו מקדושתו וכו', לאפילו אין מתפללין בו והוא חרוב וכו', אסור להורידו מקדושתו, ואפילו קרקע פנוי בלא אהל קנה קדושה וכו' עכ"ל, ועוד עיי"ש (בסימן ט"ו), וכן הוא בשור"ת משפטי שמואל (סימן י"ד).

הלום ראיתי בשור"ת אמרי יושר (ח"ב סימן קס"ט) שכתב, די"ל על קרקע ביהכנ"ס לא חלה קדושה כלל, והביא כן מאור זרוע, ומא"א (מהד"ת, סימן קנ"ג), ללא כמש"כ במג"א (שם ס"ק ל"ט), ובדעת תורה למהרש"ס, דמכיון דקרקע אינה נגזלת, אף אם באו פריצים וחיללוה לא יאל מקדושתו, וכן בשור"ת רמ"ע, ובשור"ת תשצ"ץ (ח"ג סימן ה') מסופק בזה.

ולאף לשיטת האמרי יושר, בבגין ביהכנ"ס שנחרב, שהקדושה על הבגין, ס"ל דכשנחרב אין הקדושה שורה על הקרקע, משא"כ בציה"ק דלכתחלה הקדושה של הקרקע, מהיכי תיתי שתפקע קדושתה, ועוד דקדושת ביהכנ"ס, מחמת שמתפללים שם, ועיי"ש בשור"ת מהרש"ס בזה, וכשנסתלקו המתפללים והבגין, י"ל שנתקע קדושתה, (ואין זה דעת רוב הפוסקים), אך בקרקע שקדושתה מחמת קברים, וכשלא פינו הקברים משם, אין תפקע קדושתה.

ופשוט דבית הקברות גרע מביהכנ"ס שהפסיקו להתפלל בו, שהרי עדיין עומד בתשמישו עבור קברות המתים.

יה) ואמנם מש"כ ללדור צביה"ק שרי, כבר הבאתי מפירש"י (עירוזין דף נ"ד ע"ב) ומתוספות, דהשומר היה דר צביה"ק, לשמור על ארץ החיים, אך לדור שם עם צ"ב, ודאי אין לך זלזול גדול מזה, ועיין בחת"ס (חיו"ד סימן של"ה) שהקשה על חסיד אחד שכן צביה"ק (ברכות דף י"ח) וז"ל, האיד הותר להחסיד ללון שם, י"ל חכמים ותלמידים שרי, כמו דשרי צביהכנ"ס וכו', משום דכבוד ולורך התורה עדיף

מפורש במתניתין (מגילה דף כ"ח ע"א) אין ישנים בהם לא שינת קצע ולא שינת עראי, ועיין בתוספות (צבא בתרא דף ג' ע"ב ד"ה ועייליה), ובאו"ח (סימן קנ"א סעיף ג'), ובפמ"ג (סימן קנ"ב א"א סק"ד) די"ן נ"מ, דבמטה גנאי גדול עיי"ש, וכמש"כ במג"א (סימן קנ"א סק"ד), ובמהרש"ס (ח"א סימן י' אות ו') ללאכסנאי שרי.

ובט"ז (או"ח סוף סימן קנ"א), דהיה ישן ע"ג הבהכנ"ס דקראקא ונענש, ובשו"ת אבני נזר (חאו"ח סימן ל"ב) הקשה, דאיזה טינוף יש בזה"מ, ותיירץ דברי הט"ז דדמי לבית שיש בו ספרים לאסור, (והגם דהיינו בשעת תפלה עיי"ש, פשוט דצביה"ק אסור לעולם).

ומה שכתב בשם הערוך השלחן (סקי"ב) דמותר לדור בבית הקברות, הנה כל זה אינו, ואבאר.

ז"ל הערוך השלחן (בסימן שס"ד סי"ב), דקבר המזיק את הרבים וכו', מותר לפנותו ומקומו טהור ואסור בהגאה, זהו כשהקבר קדם להדרך, אבל אם הדרך קדם מותר בהגאה וכו', וזה שנתבאר דקבר שפינוהו ומותר בהגאה, כגון שנקבר שלא מדעת הבעלים, מ"מ משום כבוד המת לא יעשה על מקום הקבר בית התבן או בית העצים או בית האולרות וכיוצא בהם, וכך שנינו בשמחות (פי"ג) עיי"ש, ויראה לי דבית לדור בו אין זה בזיון ומותר עכ"ל, (והלכה זו בשו"ע (שם סעיף ו'), ולא הוזכר ההיתר של בית לירה).

ומזה הוכיח בעל התשובה, דמותר לבנות לירות ע"ג בית הקברות, ואמנם דברי הערוך השלחן לא פגע ולא נגע בהנידון, ואבאר בס"ד.

ברור כשמס' לאסור לבנות בית ע"ג בית הקברות, וז"ל השו"ע (סימן שס"ח סעיף א'), בית הקברות אין נוהגין בהן קלות ראש, כגון לפנות שם (כל בו), או לאכול

ולשחות שם וכו', ואין מחשבין שם חצונות וכו', ולא יטייל בהם לקפנדריא וכו' עכ"ל, ובבית דירה כולוהו איתנהו ביה, וז"ל הערוך השלחן (שם סעיף א'), ויראה לי דהכי פ', אין נוהגין בהן קלות ראש, היינו לאכול ולשחות שם, כמו ששנינו שם מקודם לענין בית הכנסת דאין נוהגין בהן קלות ראש, אין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין מתקשטין בהם ואין מטיילין בהם וכו', וכל הני בכלל קלות ראש וכו', כדחזינו בביהכנ"ס וכו' עכ"ל הערוך השלחן, וכי נעלם מהערוך השלחן (בסימן שס"ד) מש"כ המחבר והוא בעלמו (בסימן שס"ח), והיא הלכה פסוקה, אחתמה.

ומקודם נבאר מש"כ (בסימן שס"ח) ובמה שדימה בית הקברות לבית הכנסת, ב"ש"ג (סוף פרק נגמר הדין), וכבר דנתי בזה בתשובה (תשובה הא' אות י"ד), כתב וז"ל, מכל אלה לבי אומר לי דס"ל להרמב"ם ז"ל, דדין בית הקברות הוא כדין בתי כנסיות, ויהיב לבתי קברות כל דין דיהיב לבתי כנסיות וכו', דאיכא חילוק בין בתי קברות שהם של רבים ושל כרכים, ובין קבר של יחיד, כי קברי הכרכים לרכי רבים נינהו, כדמוכח (בפ"ק דמו"ק), וכן נראה מסדר הלכות גדולות שהביא דין בית הקברות כדין כרכי רבים, והכי כתב הרמב"ן וכו', וא"כ חשיבי כבתי כנסיות של כרכים דעבדינהו אדעתא דכולי עולמא, ומה שאסור בזה דבכרים השייכים בו, אסור גם בזה, וקבר הוי דומיא לבית הכנסת של יחיד, שלא חייל עליה איסור אלא במה שיש כח באיסור להתפשט בו ותו לא, הלכך בתי קברות של רבים, כיון דאקלו ההוא קרקע לבית הקברות, חל עליה כולי קרקע שם בית הקברות ואיסורו, ואפילו במקום שלא נקברו שם המתים, דהא להכי אקצינהו לכולי ארעא, ומש"ה כתב מיימון ז"ל סתם בתי קברות אסורים בהנאה, ולא חלק וכו' במקום שיש שם חפירות המתים או לא, ודחק לפרש בהם האיסורים שיש גם בבתי כנסיות, להודיענו דלמי לבתי כנסיות של רבים, ואין ניאותרים בהם אפילו במקום דליכא שם מתים, כמו שכתבו ר"י והרא"ש ז"ל (פרק בני העיר), ללהכי אקצינהו הקונים אותן לבית הקברות, וזכו בהו המתים, ויואלין לשוט בעולם (כההיא דפרק מי שמתו), והלכך אין נוהגין בהם קלות ראש בכל אותו מקום, וגם אסורין בהנאה בכל מקום שהם, דומיא לבית הכנסת של כרכין וכו', בקבר יחיד לא חייל עליה איסור וכו', שלא הוקלה משעה ראשונה לכך, ואין כאן רק האיסור שמעלה עליו המת עתה, ואותו איסור אינו מתפשט בעפר הקבר, משא"כ בבית הקברות של רבים, דמשעה שקנו אותה הקאה למתים, וזכו המתים בכל אותו מקום, ומתפשט זכותם בכל אותו מקום,

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

דומיא' דשדה זוכין לאמר (צפ"ק דמו"ק) וכו', ולפי"ז גם דברי הרא"ש ז"ל וכו', דפליג עם ר' ישעיה, היינו דוקא בקבר היחיד, אבל בבית הקברות לתניא (בפרק בני העיר) חייל עלייהו איסורא אפילו במקום שאין שם קברים כלל, משום דאקאינהו מעיקרא לכך, וזכו בהו המתים כללעיל וכו', וסמ"ג נראה דגם איהו מפליג בין קברות דרבים וכרכין לקבר יחיד וכו', ועוד נראה לאסור בהנאה קברים לידן אפילו פינו משם המת, דבסתמא כל אדם הנקבר זוכה בקרקע שנקבר בו, מלבד כי המנהג וכו', וי"ע בדבר לענין מעשה, עכ"ל הש"ג.

הרי שלך לפניך, לאין לדמות קבר יחיד לבית הקברות, וא"כ מה הראיה ממש"כ הערוך השלחן (בסימן שס"ד) דמיירי מקבר יחיד.

והואיל ואתא לידן, נדון במש"כ הערוך השלחן שם, שמקורו ממסכת שמחות (פי"ג) וז"ל, קבר שפינהו מותר בהנאה, לא יעשה ממנו בית התבן בית דקר בית העצים בית האולרות, כוך שפינהו אסור בהנאה ע"כ, ובספר נחלת יעקב כתב וז"ל, נ"ל דגרסינן איפכא, קבר שפינהו אסור בהנאה כוך שפינהו מותר בהנאה, דקבר היינו קבר בנין שנבנית למעלה על הארץ, וא"כ הוי בתלוש, ומש"ה אסור בהנאה, אבל כוך היינו מחובר לקרקע ומותר בהנאה, והכי מסקינן (בפרק נגמר הדין) דקרקע עולם אינה נאסרת וכו' עכ"ל.

והנה בשלמא קבר של בנין אסור בהנאה אף אחר שפינהו, וכדאיתא ביו"ד (סס), אך מש"כ בכוך קשה טובא, דכוך היה מותר בהנאה אף מקודם שפינהו, דמחובר מעולם לא נאסר, וכ"כ בש"ך (סימן שס"ד סק"ה) על מש"כ המחבר (סס), קבר הידוע אסור לפנותו, פינהו וכו', ואסור בהנאה, וז"ל הש"ך, ומיירי בקבר של בנין, דאילו במחובר בלח"ה איד מחובר נאסר וכ"כ נ"י עכ"ל, וכן בערוך השלחן שכתב בקבר (שנקבר שלא מדעת הצעלים), פינהו מותר בהנאה, הלא גם לפני שפינהו היה מותר בהנאה, דהערוך השלחן לא הזכיר קבר של בנין, (וסתם קבר בזמננו אינו של בנין), ועל כרחק דבמסכת סופרים דנקט פינהו, אגב רישא נקטיה, דבבנין אף בפינהו אסור, ודו"ק.

ובערוך השלחן דנקט פינהו, נראה כוונתו, דכל זמן שלא פינהו איד יוכל לבנות שם בנין לאזור עצים, (וכן יש לדחוק במסכת סופרים), וא"ש.

ומש"כ בערוך השלחן לדלירה שרי, לכאורה אין לו שחר, דהרי תשמיש של בית גרע

משל עצים, (ואף לפי מש"כ בשו"ת חתם סופר (חאו"ח סימן ל') דשטיחת פירות בגג גרע מצחוק, מכיון שנעשה צליעה עיי"ש, הרי בית העצים גם צליעה (תוך הבית), ולמה גרע מבית דירה, ולכאורה עדיף מיניה טובא, שהרי בבית אוכלים וישנים, (ומפנים שם, אלא לבימי הערוך השלחן לא היה ביה"כ בתוך הבית, ועיין בגמרא (בבא מציעא דף ק"ז ע"א) ברוך אתה בעיר שיהא ביה"כ סמוך לשלחן).

ויוצא עפ"י מש"כ בעל הלבושים (סימן שס"ח סעיף ו') וז"ל, קצר שפינהו אפילו במקום שמוחר שמוחר בהנאה, מ"מ לא יעשו בית התבן וכו', משום דגנאי הוא למת שיפנהו משום דברים אלו עכ"ל, (הגם דהפינוי בהיתר היה), ושפיר כתב בערוך השלחן לדירה שרי, דבשלמא אם עושין שם בית התבן, מוכחא מילתא שהמת שזה פחות מתבן, משא"כ אם בונים שם בית דירה, אין כאן פגיעה במת, מכיון שהמת היה מושכב שם שלא כדיון, ואין איסור לפנותו, ואמנם כ"ז לא שייך כלל לביזוי בית הקברות, דפינוי דהבא בקבר יחיד מיירי, ומעולם לא חלה שם קדושת בית הקברות, (ולא שייך למש"כ בסימן שס"ח), וכאמור.

ובשו"ת מהרי"ל דיסקין (קונט"א סימן ה' ס"ה ט"ז) לאסור להשתין בגג ביהכנ"ס, ובשו"ת חתם סופר (חאו"ח סימן ל'), ובמשנה ברורה (סוף סימן קנ"א, ועיין ביאור הלכה סימן קנ"ג סעיף ט') לענין תינוקות ודבר מאוס, ובשו"ת חיים שאל (ח"א סימן נ"ו) הביא מהמרדכי (ריש שבת) וז"ל, אי שרי להשתמש בגג ביהכנ"ס וכו', ובדואי תשמיש גנאי, כגון לשכב שם, אסור עכ"ל, וכן בשו"ת מהרי"ו (צליקוטס), ובכנסת הגדולה (סימן קנ"א) דשומר נפשו ירחק מלדור למעלה על ביהכנ"ס, וזה כהט"ז (שם), עוד הביא מתשובות הרמב"ם (פאר הדור סימן ע"ד) לאסור לישון ע"ג ההיכל (היינו הארון הקודש).

ומש"כ לכל איסור קלות ראש צביהכנ"ס דרבנן, המהרש"ם (בח"א סימן י') האריך בזה טובא, ובשו"ת לבושי מרדכי (ח"א סימן כ"ד) משו"ת מהרי"ק (שורש קנ"ט) וחיי אדם (כלל י"ז אות ו') דהוא לאורייתא, ובשם שו"ת אמרי אש (סימן ח') ללהרמב"ן הו' לאורייתא, ובשו"ת מהר"י בי רב (שם) דהוא דרבנן.

ועכ"פ נראה פשוט, לאף למ"ד דקדושת ביהכנ"ס לאורייתא, היינו מקרא דוהשימותי וגו', משא"כ צביה"ק, לאף שקבעו חז"ל שדינו צביהכנ"ס, סוף כל סוף האיסור מדרבנן.

יט) ומה שקובל על שאין רואין לכרף קולות כדי להתיר בהפסד מרובה, כבר כתבתי (בספרי ויחי יוסף ח"א סימן י"א ד"ה ומש"כ) דאם מעיקר הדין הדבר מותר, בזה יש לכדד עם סניפים, וז"ל, וח"ו להתיר איסור רבית משום סניפים כי הני, ואין זה דרך ההוראה, אלא"כ יש יסוד חזק להתיר, וכאן היסוד הוא לאיסור עכ"ל, והנה בנד"ד יסוד היסודות של המתירים הוא שהארכיאולוגים החליטו שהם עכו"ם, וכ"כ שכל הסימנים שלהם על עצם החפירות קאי, ולא על המתים, ולו יזויר שדבריהם נכונים, אין שום הכרח שהנקברים אינם יהודים, (מלבד עוד פירוכות), ואין צריך להכפיל הדברים.

ועל מש"כ דיש להתיר בהפסד מרובה, הרמ"א (בפתיחה לספר תורת חטאת, הביאו בפמ"ג בפתיחתו ליו"ד) כתב וז"ל, והנה אתנכל עצמי בדבר אחד, שלא יחסדני המעיין, והוא כי לפעמים כתבתי להקל בהפסד מרובה, או לעני בדבר חשוב וכו', והוא מטעם כי באותן המקומות היה נ"ל "כי היתר גמור אליבא דהלכתא", רק שהאחרונים החמירו בדבר, ולכן כתבתי "שצמקום דל"א אפשר" יש להעמיד הדבר על דינו, וכן מצינו בקמאי ובתראי לעבדי הכי וכו' עכ"ל, והבאתי הדברים (בח"א סימן ק"ט אות ה'), משא"כ כשהדבר אסור, אין מרפיין קולות להתיר את האסור, ובנד"ד הלכה פסוקה שאין לפנות (מתים או עצמות) מחמת חוסר מקום.

וראמנם בש"ך (סוף סימן רמ"ב), בה"מ, (שהוא שעה"ד עיי"ש), קיי"ל כיחיד נגד רבים, וליכא שום פלוגתא בין הרמ"א להש"ך, דהרמ"א מייירי בדאורייתא, והש"ך דרשבנן, עיי"ש שכתב הם אמרו והם אמרו, ולפי"ז לכאורה מאן דמותיב שפיר קמותיב, דהואיל לאיסור פינוי (לר"ה"פ) דרבנן, (כשאין שם איסור גזל, ובסתמא איכא, (בשו"ת חת"ס חיו"ד סימן של"א), ועיין מש"כ בתשובה (אות י"ד), אולי יש להתיר (כשיש איזה יחיד המתיר), לא נתיר בה"מ, אך זה אינו ואצא.

בגמרא (בבא בתרא דף קנ"ד ע"א) מעשה בצני ברק באחד שמכר בנכסי אביו ומת ועמדו עליו בני משפחה וערערו לומר קטן היה בשעת מעשה ובאו ושאלו את רבי עקיבא מהו לבדוקו אמר להם אי אתם רשאי לנוולו וכו', אי אמרת בשלמא בני משפחה קא מערערי מש"ה אישתיקו אל"א אי אמרת לקוחות קא מערערי אמאי שתקי לימרו ליה אן זוזי יהצין ליה לינוול ולינוול וכו' ע"כ, ובתוספות (ד"ה זוזי) וז"ל, אבל יורשים אינם רשאי לנוולו בשביל הירוסה דלא מידי יהבי וכו' עכ"ל,

והיואל מהתוספות פשוט דאסור לנוולו כל זמן שאין המת משועבד להמנוול, (איצרא דבפי' ר"ג כתב וז"ל, משום דמשפחתו הוא, לא היו רואין לנוולו, אולם קיי"ל דאסור וכדלהלן).

וצהג"א (סס), מעשה בא לפני ר"ת בראובן שהיה חייב לשמעון מנה ומת ראובן, וזה שמעון שלא לקוברו עד שיפרע לו המנה שהיה חייב לו, והשיב רבינו שמחה דיכול מן הדין לעכב וכו' מאו"ז עכ"ל, הובא ברמ"א (חו"מ סימן ק"ז סעיף ב'), ובנתיבות המשפט (אות ג') וז"ל, היינו שאין מניחין שיקבר המת מנכסי העזבון, עד שיגידו הן, (א"ה ז"ל הס), החובות מהעזבון תחלה עכ"ל, ובפתחי תשובה (אות א'), וז"ל החכם אבי (א"ה סימן מ'), ולע"ד נראה דמיירי כשהיורשים אלמים, ואם יקברוהו תחלה לא יוכל הלה להוציא את שלו מתחת ידם וכו' עכ"ל, ועיין באורים ותומים שדחה דבריו, וכתב דדבר זה אין לו שחר כלל לעכב קבורת המת בשביל בניו שהם אלמים, ומה יעשה המת המוטל כאבן שאין לו הופכים וכו', לכן יסתקע הדבר ולא נאמר וכו' עכ"ל.

וצפ"ת נודע ביהודה (תנינא חיו"ד סימן ר"י) כתב וז"ל, שם שבשביל ממון ראו לנוולו, ולכן אמר להם רבי עקיבא שאינם רשאים, משא"כ כאן שהאורח הוא להלכת נפשות וכו', הרי מצוה דמשום פסידא דלקוחות לא משגיחין בניוול המת עכ"ל, והיינו מחמת שעבודו אלכלם

ואמנם כשאין להמת שום שעבוד, אסור לנוולו, אף לפתוח הקבר, (ולפנותו מאן דבר שמיה), ואפילו כדי להתיר עגונא, וכ"ס במקום הפסד ממון, הגה בעל שו"ת תשובה מאהבה ראה להתיר לפתוח וז"ל, (הובא בשו"ת שיבת ציון סימן ס"ד), משום דיני ממונות אין לפתוח, אבל משום דבר גדול כזה, כמה שקדו חכמים והשקט משום תקנת עגונות, נלע"ד להקל, ובפרט שזה גם לכבודו, שבנים יתאבלו ויאמרו קדיש, אבל חלילה לי להורות אם לא בהסכמת ידידי הרב הגאון וכו' עכ"ל.

ובעל שיבת ציון לא הסכים אתו, והשיב (בסימן ס"ה) וז"ל, הא ודאי מה שאמר רבי עקיבא שני טעמים שלא לדוק, א' משום שאי אתם רשאים לנוולו, ועוד דסימנים עשויין להשתנות, אין לשפוט דדוקא משום ב' טעמים אסר רבי עקיבא וכו', (וזה דלא כמס"כ התשובה מאהבה דבעינן ב' טעמים יחד כדי לאסור), ואחר שהתשובה מאהבה כתב (בסימן ס"ו) הדרכא בי, שוב השיב השיבת ציון וז"ל, עכ"פ יאל לנו

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

מדבריהם, להטור לא חש להביא כל הטעמים, וחד טעמא סגי, (א"ה וכן צנתיבות המשפט סימן רל"ה ס"ק ט"ו), ולא אמרינן שאריכים להיות כל הטעמים יחדו, א"כ ממילא וכו', אין להתיר לאחר לפתוח הקבר, משום ניוול וכו' עכ"ל.

ובש"ת כתב סופר (חיו"ד סימן קע"ד) כתב וז"ל, אמר רבי עקיבא אי אתם רשאים לנוולו וכו', ושם כתב משום הפסד לקוחות רשאים לנוולו וכו', ולכאורה הדברים ק"ו, ומה משום הפסד ממון מותר לנוול, מכ"ס וק"ו משום תקנת עגונא דאתתא, להרבה חשן חכמים לתקנת עגונות והקילו טובא, כן נראה לפוס רהיטא, אלא כדי לעיין הא ליתא, דלכאורה כל"ע טובא למה מותר לנוול משום הפסד ממון, הא ויתרה תורה משום כבוד הבריות מלות עשה להשבת אצדה וכו', הגם דהיה מקום לומר לזריך למחול על כבודו משום המלוה, מ"מ כבוד הבריות עדיף מהפסד ממון של חבירו, וק"ו ד"ב של ק"ו שלא לנוול המת משום פסידא, דכבוד המת לא אתהיב למחילה, וכיון דמת נעשה חפשי, ואיך פשיטא לש"ס דלקוחות מותרים לנוולו וכו', בודאי יש בפתיחת הקבר ובדיקה כבוד הבריות כמו זקן ואינו לפי כבודו, וזריך לי עיון גדול, ולא ידעתי פתר, רק דיאמרו הלקוחות, כיון שהוא המת מכר לנו ולקח מאתנו דמי זבינו, וע"י מעשיו גרם, לא איכפת לנו לנוולו, ינוול וינוול, וכן מדוייק בלשון הש"ס וכו', ולפימש"כ אין לעשות ק"ו משם כמובן וכו', ומעתה אין ללמוד משם ג"כ לנוול המת משום תיקון האשה להתירה להנשא, "דמה לה ולו להתנוול כדי לתקן אותה", חוץ משנאמר דרבנן התיירו איסור ניוול משום תקנת עגונות וכו', אבל מנין לנו לצדות מלכנו היתרים כאלו וכו', אבל במקום שיש ג"כ תועלת לדידה מותר לפתחו וכו' עכ"ל.

ועיי"ש שהתיר רק בדאיכא אומדנא שהוא בעלה, ושע"י הפתיחה יאמרו קדיש, שהוא תועלת לנשמתו וכו', (אלא שכתב וז"ל, חוץ אם נאמר כי בניוול הגוף יש ניוול ובזיון לנשמתו וכו', וגרוע לה לנשמה הבזיון זה יותר מדינה של גהנום וכו' עכ"ל, ר"ל דלאו החסרון גובר על תועלת הקדיש).

ואמנם בשו"ת שואל ומשיב (מהד"ק ח"א סימן רל"ג ד"ה ואעתיק) כתב, דכל לצורך גדול לא מקרי ניוול, וז"ל, דכל שעושין לצורך ענין גדול תקנות עגונה, לא שייך ניוול וכו', כל שעושה בצביל שיבא איזה תכלית, לא מקרי ניוול וכו', לפע"ד כל שיש תקנה בכלי שתותר האשה לא משיחין מפני חרדת הדין עכ"ל.

וזוה נגד כל הפוסקים, אך כתב וז"ל, וא"כ אף דבשכיל ממון אין לנוול בקרובים, היינו דוקא בממון דניתן למחילה, א"כ הקרובים מחויבים לוותר בשכיל קרבתם, אבל בשכיל תקנת עגונה מותר, מידי דהוי אלקוחות דאמרו אנן זוזי יהבני לנוול ולנוול עכ"ל, וז"כ מה הדמיון בין אשה ללקוחות, הלא בלקוחות יש להם תביעה עליו, דנהי דנעשה חפשי מן המלוות, שפיר י"ל דניחא ליה שלא ימות בע"ח, וי"ל דגם באשתו לא יראה שתעגן עצורו, אך שינוולו עבור זולתו שאין לו שום תביעה עליו, מאן דכר שמייה.

ובש"ט אמרי יוסף (ח"ב סימן כ"ה אות ה'), אחר שהביא שו"ת שיצת ליון כתב וז"ל, ומלד הסברא נראה להתיר, להתיר אשה עגונה, טפי יש להתיר בזה משום הפסד זוזי דלקוחות, ובפרט בדאי לא ניחא ליה שלא תהיה אשתו עגונה ובניה יאמרו קדיש וכו' עכ"ל, שוב דן באם אחר יכול לפתוח עבורה, וכתב וז"ל, ובמקום אחר כתבתי בענין שאלה במקולין שמתירין משום הפסד מרובה, דלכאורה נראה דאין להתיר לקנות, כיון דלכלל הקונה לא הוי הפסד מרובה, וכ"כ להדיא בתשובות חת"ס (או"ח סימן ס"ה) וכו', ובתשובות בית שלמה (יו"ד ח"א סימן קפ"ח) כתב דרש"אין לקנותו, והכי נהיגי עלמא וכו' עכ"ל.

הרי שלך לפניך, דבקושי התירו לפתוח קבר לראות כדי להתיר העגונה, ורק מחמת שיש תועלת למת, והיתר עגונה עדיף מהפסד ממון, ומהיכי תיתי להתיר לפתוח במקום הפסד ממון של זולתו, וק"ו ב"ב של ק"ו להוציאו מקברו משום בניית דירות לזולתו, (או כדי לחסוד ההוצאה של בנין כיפין, וכ"ז מן המותר, לפי עדותן של רבנים חשובים, שההוצאה תהיה על חשבון של אחרים שהתנדבו לזה).

(כ) ומש"כ וז"ל, תמיהני וכו' האיד הותר להם לבנות ע"ג כיפין, והרי פשוט וברור דעל ביה"ק לישראל אסור לבנות ע"י כיפין, דזהו גופא קלות ראש והנאה מקרקע ביה"ק, שמשתמש בו להעמים עליה הכיפין וזה פשוט עכ"ל.

ואני תמה על תמיהתו, מה קלות ראש יש בהעמדת ובהעמסת דיומדין, (ואפילו בתוך ביהכנ"ס ואף בבית המקדש), ועוד הרי לשיטתו אף לדור ע"ג בית הקברות אינו בכלל קלות ראש, וכי בנין בית דירה ולדור שם עדיף מהעמדת דיומדין, (ועיין לעיל אות י"ח דלכל הפוסקים אסור לדור שם), ואי משום איסור הנאה, הרי מפורש בגמרא (סנהדרין דף מ"ז ע"ב) דליכא איסור הנאה בקרקע עולם, (חוץ לשיטת

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

הדובצ משרים, ואדון צשיטתו להלן צס"ד).

צשיטת הדובצ מישרים

כתב צס"ת ד"מ (ח"ג סימן ע"ח ד"ה ולפיו), דבית הקברות של רבים, דנאסר בהזמנה בעלמא, ממילא צשעה שחפר לצורך המת, הוי קבר קרקע כמו צנין, ודומה כמו דחפר קרקע לע"ז דנאסר וכו' עכ"ל, והנה צגמרא (סנהדרין דף מ"ז ע"ב) מצואר, דקרקע עולם של קבר לא נאסר בהנאה, ועל כרחך כוונת הד"מ, דצגמרא נקט צלשון יחיד, החוצב קבר, קבר חדש, קבר הידוע, קבר המזיק, ומש"ה רק קבר צנין אסור, משא"כ צביה"ק של רבים, דנאסר בהזמנה, הקבר עצמו (אף קרקע עולם) אסור בהנאה, וזה חידוש גדול שלא נמצא צמפרשי הס"ס וצפוסקים.

ואמנם לעניננו, אף להד"מ יוכלו לצנות כיפיו, דאף צביה"ק לא נאסר רק מקום חפירת הקברים, (וכצורות שנחפרו לע"ז), ולא כל הביה"ק, והרי כצצונין כיפיו, כל הענין הוא שלא להשתמש בעצם הקבר, והעמודים קובעים צין הקברים, צאופן שאין שום איסור לכו"ע.

והנה הביא (סס ד"ה אך) קושיית הריטב"א (ע"ז דף נ"ד ע"ב ד"ה אע"פ), דלמה לא נאסר קרקע עולם צביה"ק, דומיא דחפר צורות שיחין ומערות לע"ז דנאסר, והרי אתקשו להדדי, (והד"מ הביא תירוצ צסס חי' הרמ"ל (למסכת אהלות עיי"ש), אך הריטב"א תירץ, דגמרא גמירי לה בע"ז ולא צמת, אך החתם סופר (חיו"ד סימן של"ה) תירץ, דהקבר הוא רק משמש המת, ולא נאסר צמחוצר עיי"ש.

כא) מש"כ דיך גזל המת צצניית כיפיו, וז"ל, כיון שהשטח זה נקנה לנקבר, שזהו שלו מתהום ארעא עד הרקיע, וצודאי המת מקפיד שלא יצנו על פני קרקע קברו צנין מגורים וכו' עכ"ל.

כבר הבאתי בתשובה (אות י"ט) מגמרא (צבא צתרא דף ס"ג ע"ב), וצחו"מ (סימן רי"ד סעיף ד'-ה') ובעוד מקומות, דצסתמא לא קני עומקא ורומא, (ולא מצינו נ"מ אס כוונת הלוקח לעשות סס בית הקברות), וממילא לא נקנה להנקבר, ואס שהמת מקפיד שלא יצנו על פני קרקע קברו, לא צדידיה תליא, (וצסו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ד) דאף צתחיית המתים אין דרך לו רק מתחת הקרקע עיי"ש), ועלס העמודים אין משקעין צתוך חלק הקבר ופשוט, והיתר גמור הוא.

(כז) ומה שהאריך צענין חליטת הכיפין לענין קבלת טומאה, אכ"מ.

(כח) ושוב הביא מפסקי הגר"ש סלאנט ז"ל שהתיר לפנות מחמת גזרת המלכות לעשות דרך הרבים ע"ג הקברים, וכתב וז"ל, שאין לך לער ובזיון מהעצרת דרך הרבים על הקברים עכ"ל.

וראינו מובן, מה זה שייך לנד"ד, ובשלמא אם היו צונים צנין מגורים ע"ג הקברים, (כמו שהמתירים רואים לעשות), בודאי גרע אף מדרך הרבים, (שעושין שם כמה תשמישין, ועיין בשו"ת אבני נזר (חאו"ח סימן ל"ב) כמה שראה לפקפק על דברי ה"ט"ז (סוף סימן קנ"א), והוצא לעיל (אות י"ח), ואמנם הרי אין צנין אלא באויר, וזה מסולק מעלם הקברים, ואין שום ציון כלל ח"ו, (ובדרך אגב אליין שקברו של הגה"ק החת"ס ז"ל ועוד קברים, ג"כ נמצא תחת דרך הרבים, אלא שהדרך על גבי כיפין, ולא עלה על הדעת לפנותם).

ועיין בשו"ת להורות נתן (ח"א סימן ט' אות כ"א) שמבאר, דמחילה למעלה מפסיק. (כד) ומש"כ דאין חשש שהנכרים ילמדו היתר לפנות, וז"ל, שבנד"ד אין זה מקום שהוחזק לביה"ק ע"כ, דבר זה תמוה, לפימש"כ שהארכיאלוגים קבעו שזה ביה"ק, ומהיכי תיתי שהנכרים לא יאמינו להם.

(כה) ומש"כ שאין רואין "כלל" עצמות, דבר זה נסתר מהמציאות, (וממש"כ בעצמו), ואם כוונתו שאין הרבה עצמות, הלא צבתי עלמין הישנים שברחבי יוראפ ושאר מקומות (ובא"י) הוא כן, וכי ביה"ק יהיו תלוין במינוי עצמות.

(כו) ומש"כ וז"ל, ואפילו אי נימא דעכ"פ יס חשש רחוק שהנכרים ילמדו מנד"ד לחפור ביה"ק שבארלותיהם, מ"מ לא שמענו בעלמא שלמנוע חשש רחוק לתקלה חייב היחיד להוציא מכיסו סכום גדול, ולכן בנד"ד א"א לחייב שכ"א מהרוכשים כריך להוציא סכום גדול עבור צניית הכיפין וכו' עכ"ל.

הנה אין הגדון דומה כלל, כי בשלמא אם היה עובדא שמחמת איזה חשש רחוק מטילים עצמם על הציבור, שפיר י"ל דא"א לעשותו שיתתף בעל כרחו, (וכזה בשו"ת מהר"מ שיק (חאו"ח סימן ע"ג ד"ה אמנס) עיי"ש), משא"כ בנד"ד שהגדון בתחלה לפנות קברות, במקום לבנות כיפין על גביהן, כדי שלא להזיק צתי עלמין אחרים, ודנתי ע"ז (בח"ב סימן רס"ז ובח"ג סימן פ"ב) עפ"י הגמרא (גיטין דף מ"ה

ע"א) אין פודין את השבויין ביותר מכדי למיהן משום תיקון העולם, ומחור"מ (סימן תכ"ו) לענין הכנסת אחרים בסכנה, ושוב מלאתי שכן דן בשו"ת שיבת ציון (סימן ס"ג), הישמע כזאת שיטענו, אנו מסלקין הקברות ולא איכפת לן בהתולאות, ומש"כ דכל החשש שהנכרים בחור"ל ילמדו, הרי אף בא"י ילמדו, (וכבר למדו).

ומש"כ דכיפין לא יועילו לזה, וז"ל, שבודאי אומה"ע אינם יודעים להבחין לחלק אם נעשה ע"ג כיפין או לא ע"כ, עיין במדרש (איכה ב' אות י"ג) יש חכמה בגוים תלמין, (ועיין מש"כ בח"ד סימן פ"א), והיטב יודעים להבחין בזה, ואלרבה קידוש השם יהיה בדבר, דבחשש קברי ישראל, מוסיאין הולאות בכדי שלא לפגוע במתים.

כז) ומש"כ לענין ראשו בין ברכיו, כבר הארכתי בתשובה (באות י"ז י"ח) דהיינו בין ברכיו ממש, ואין צורך להכפיל הדברים.

וכעת מלאתי בשו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ד) שכתב וז"ל, מדאמרינן (שלהי נזיר) דלרכו לאפוקי ראשו בין ברכיו עיי"ש, והוא דבר רחוק שיהיה ראשו מושכב בין ברכיו אפילו בגוי עכ"ל.

כח) ומש"כ בשם משגיח אחד, למכיון דנמלאו העצמות סמוך לכותלי המערה ולא באמצעיתה, על כרחך שלא הושכבו פהקדן כדרך שמשיכבים מתי ישראל, ושמע מינה דעכו"ם הם, מקודם הרי מודה שנמלאו עצמות, ללא כמש"כ לעיל (באות י"ב), ועי' ירושלמי (הובא בב"י ויו"ד סימן שס"ב) ובפרישה (שם סק"ה) ובחזו"א (אהלות סימן כ"ב ריש אות כ"ז), והבאתי בתשובה (בסוף אות י"ז) שהיו משכיבין על כדם.

כט) ומש"כ שנמלאו כדים שעפ"י הארכיאולוגים הם מזמן קדום, אם כנים דצריהם שיוצרו מזמן קדום, וכי זה ראיה שהמתים מזמן ההוא, די"ל שהכלים נשארו מאז והוכנסו למערות אלו אח"כ, א"נ כמש"כ די"ל לאחר שנקברו עכו"ם שוב חזרו לקבור שם מתי ישראל, (והכלים השאירו שם, לכלי חרס אינו יוצא מידי דופיו לעולם, פסחים דף ל' ע"ב, ועוד י"ל דצמקום ההוא, עדיין לא נשתנה אופן ליצירתם).

ל) ומש"כ דבשטח זה גופא לא נמצא שום הוכחה אפילו שעכ"פ חלק ממקום זה שימש לביה"ק עכ"ל, הרי הארכיאולוגים מעידים כן, וכפימש"כ בתשובה קדומה, חזקה לאומן לא מרע אומנתיה, ולפי דבריו שוב אין צורך לדקדק ב' אמה, ובלא"ה

הרי רגלים לדבר שציה"ק הוא, (מחמת העצמות והמתים).

לא) ומש"כ די"ל שרוחות וגשמים סחפו למערה עפר ממקום אחר עכ"ל, הרי המים יורדים למקום נמוך (תענית דף ז' ע"א) ולא עולים בהר, ואם נמלאו במערות שבה, ונסחפו ע"י הגשם, על כרחך שירדו מגובה ההר, (ואף ע"י רעידת אדמה, שהוזכר להלן בתשובה), וזה ההר אשר נדונים עליו.

לב) ומש"כ שהאזן גולל השתמשו כדי לסתום המערה בפני בע"ח, הרי כתב דיט אצנים שלא סותמין כל חלל הפתח, ואין זה כצמערות קבורה בעלמא, שבהם האזן סותם כל חלל הפתח ע"כ, ואני אומר אדרבה, דבשלמא אם האזן הונח לגולל, אין צורך לסתום כל הפתח, משא"כ כדי למנוע בע"ח, אם ישאר חלק פתוח, הרי לא הועילו כלום בסחימתם.

לג) ומש"כ דצמקום שנמלאו עצמות ספורות, יש לכדד שאין זה משום שכל שאר העצמות נרקדו וכו', אלא שפינו השלד מהמערה, אבל לא פינוהו לגמרי עכ"ל, מהיכי תיתי לכדד במילתא דלא שכיחא, שהפסיקו בצמאע הפינוי, מלכדד מה שמאוי ביותר, שנקדבו חלק מהעצמות.

לד) עוד כתב וז"ל, כשלעצמי אני סבור, שמעולם לא היה כאן ביה"ק עכ"ל, כבר הקשיתי כמ"פ איך מפקפק בהחלטת הארכיאלוגים, שצ"ז נסמך כל יסוד ההיתר.

לה) ומש"כ וז"ל, שצאותה תקופה שהשתמשו במערות מסוג זה וכו', סמוך לשאר המערות שהיה עושה אדם ללרכיו (כלאולרות יין ושמן), היה עושה גם מערה לקבורת מתו וכו' עכ"ל, הנה אם המדובר בתקופה שישראל היו צא"י, מהיכי תיתי כשהקפידו על טומאה וטהרה, שהאולרות יין ושמן יהיו סמוך לביה"ק, ואם קאי אתקופת העכו"ם, הרי לכו"ע עצמותיהם נרקדים.

לו) ומש"כ וז"ל, ומה שנמלאו ריקניות, זה משום שהדורות שלאח"כ ראו להשתמש במערות ופינו המתים משם עכ"ל, ואינו מובן, דעל כרחך במתי ישראל מיירי, (דמה איכפת לן בזה שפינו העכו"ם), ומהיכי תיתי שפינום באיסור ובלי שום דל היתר כלל.

לז) ומש"כ וז"ל, אבל לזכות בית לדור בו, אין זה בזיון ומותר עכ"ל, הלא הוא עצמו כתב ללרכים לפנות מחמת בזיון הדרים שם, (הבאתי בתשובה בסוף אות

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

י"ט), ועיין לעיל (אות י"ח).

לח) ומש"כ למספר חסדי דוד אין ראייה לאיסור פינוי, כבר ביארתי (בתשובה אות י') דאכולי מתני' קאי עיי"ש.

טל) ומש"כ דנשתקע שם בעליו יש יאוש בקרקע, כמש"כ התוספות (סוכה דף ל' ע"ב ד"ה וקרקע), כן הוא בתוספות (בבא בתרא דף מ"ד ע"א ד"ה דוקא) וברא"ש (שם), אינו דומה כלל, מחמת שהמת שם.

ואמנם יעויין בחו"מ (סימן שע"א סעיף א') ובש"ך (שם סק"ב), ללא קיי"ל כהתוספות, שזה עפ"י הירושלמי, ובש"ס דילן חולק ע"ז, וכן משמע בפירש"י (סוכה דף ל' ע"ב ד"ה וקרקע) וז"ל, אינה קנויה לגזלן בשום יאוש, ולעולם בחזקת בעליה היא עכ"ל, איברא דבחו"מ (סימן רל"ו סעיף ט') דכשהיה ביד העלים לפדות ולא פלאוהו, בודאי נתייאש ע"כ, ושמע מינה דיס יאוש בקרקע, ועיין בנתיבות המשפט (שם סק"א) שמבאר הענין באריכות, ומחלק בין אם יואל בדיינים או לא, (וכתב דבאיסורא אחי לידה בודאי לא מהני יאוש, וכ"כ בתרומת הכרי סימן שע"א), והנה פשוט דהדיינים לא יוכלו להפקיע קנינו של המת, ולא יתנו לפנותו, ואברא.

מבואר בכמה פוסקים (הבאתי בתשובה אות י"ד) להקבר קנינו של המת, ופשוט דכל זמן שהמת בקברו לא שייך נשתקע לגביה, (ולא שייך בו יאוש), וזה שמוציאו מקברו הוה כגזלן, איברא דמש"כ בשו"ת דברי מלכיאל שיש בזה גזל לקרובים, י"ל דלשיטת התוספות דנשתקע אבד זכותם, ושיטת התוספות היא בפלוגתא דרבוותא, והמוחזק יטעון קים לי, עיין בספר כפות תמרים (סוכה שם סוד"ה תוס').

מ) ומש"כ דאין כאן איסור גזל עפ"י מש"כ בשאילת דוד (קונטרס החידושים), וז"ל, שאם פינוהו גוים ונשתקע שם בעלים מן הקבר וכו', ליכא כאן איסור גזל עכ"ל, אדרבה, דמי לעורבא דמיייתי נורא לקיניה, דמוכח בהדיא דכל זמן שלא פינוהו הוי גזל, וזה כמש"כ, ובדאי הגוים שפינו אותו גזלנים הם, ואיך מביא ראייה להתיר לפנות, אחמהה, ואיך כתב וז"ל, וא"כ נראה שברבות השנים נשתקע ולא ידעו כלל שיש כאן מערות קבורה, הרי נשתקע שם בעליו וכו', ולכן פקע קנינו, ושזב יכול כל אחד לזכות בה עכ"ל, ואיך פקע קנינו, ואם כוונתו על המתים, מהיכי תיתי ששכחו שהם נקברים שם, פשוט דכל זמן שהם שם הרי הוא שלהם, וכמש"כ בשם הפוסקים

(באות כ"ט), והמפנה אותם גזלן הוא, דוגמא לדבר בפירש"י (בבא קמא דף ס"ח ע"ב ד"ה גניבה בנפש) וז"ל, שאין אדם מתייאש על עצמו עכ"ל, (וגם בקנינו של המת עצמו, והוא שוכב סם, לא שייך נפקע, ואי משום קרוביו, עיין לעיל).

וז"ל שו"ת דובב משרים (ח"ג סימן ע"ח ד"ה ולפי), גם נכונה סברת הש"ג לכל אדם זוכה בקבר שנקבר בו, ובפרט במקום שנוהגין שכל אחד קונה מקום קבורתו, וא"כ מקום קבורתו מאן מחיל, ובספרי (סימן י"ט) הבאתי מהמחנה אפרים (הלכות זכיה ומתנה סימן ל"א) שהביא מחלוקת אי יש זכיה למת, והרשב"א הוא מהסוברים ל"ש זכיה למת וכו' עכ"ל

חיים יוסף דוד ווייס

היוצא לנו מהנ"ל:

(א) פלפול בהלכה, לא בגידופין (אות א').

(ב) המחאות אינן נגד המחמטים, אלא על עצם החיטוט, עיין בפנים (סס).

(ג) רגלים לדבר שזה בית הקברות (אות ג').

(ד) מלא מת קמוט, אין מזה שום הוכחה שהוא עכו"ם (אות ד').

(ט) לעקם רגליו של מת, כשהוא לזכרו שרי, (וכן עושין), (אות ה').

(טז) אף עצם יחידי כריך לקבור (אות ט').

(יז) אסור לפנות אף אחר י"ב חודש (אות י').

(יח) אין הוכחה ממה שעלמות נרקבים, שזה עכו"ם, כדי לפנות (אות י"א), וגם אין

מזה הוכחה שנתרוקנו המערות (אות י"ג).

(יט) להקל בקלות ראש מחמת שהוא ספיקא דרבנן, לא יועיל במקום רוב (אות ט"ו, ועיין סוף אות י"ח).

(כ) רקב אינו בטל בקרקע שנבלע בו (אות ט"ז).

(כא) בית הכנסת שנשתקע, (כל זמן שלא נמכר), עדיין בקדושתו עומד, ולרוב הפוסקים אף קרקעיתו (אות י"ז).

(כב) נמכר באיסור, עיין בפנים (סס).

(כג) בית הקברות שנשתקע, באיסורו עומד לענין קלות ראש (סס)

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

- (כד) איסור גמור לדור על בית הקברות (אות י"ח).
- (כה) הפסד מרובה לא הותר בלוארייתא, אלא"כ דמוחר מעיקר הדין (אות י"ט).
- (כו) בדרכנן סומכין אף על היחיד. בשעת הדחק (או בהפסד מרובה), (סס).
- (כז) ניוול המת לא הותר במקום הפסד מרובה, אלא"כ יא תציעה על עצם המת (אות י"ט).
- (כח) ואף לא בשעת הדחק, אלא"כ הוא לתועלת להמת עצמו (סס).
- (כט) בניית דיומדין בבית הקברות אינו בגדר קלות ראש (אות כ').
- (ל) וכ"ס כשנקבע בקרקע עולם, לאין בו משום איסור הגאה (סס), (ואף לשיטת הדובב משרים, כל שלא נקבע בתוך הקבר עצמו, עיין בפנים), (סס).
- (לא) חויר בית הקברות אינו נקנה לבעלי הקברות (אות כ"א).
- (לב) כשדרך עוברת מעל בית הקברות (ע"ג כיפין) ליכא בזיון, וה"ה בבית דירה (אות כ"ג).
- (לג) היות שהמקום נקבע בבית הקברות, (וע"י הארכיאולוגים), יא לחוש שילמדו הנכרים לפנות (אות כ"ה).
- (לד) החיוב להוציא הולאות כדי לבנות כיפין (אות כ"ו).
- (לה) וזה גם יועיל שלא ילמדו הנכרים לפנות (סס).
- (לו) אין היתר לפנות מחמת שנמלאו שם כלים יסנים (אות כ"ט).
- (לז) בנד"ד אין לתלות שהעצמות נכנסו למערות ע"י גשמים (אות ל"א).
- (לח) אין היתר לפנות מחמת שאבן הגולל אינו סותם המערה (אות ל"ב).
- (לט) נשתקע שם בעליו מהקרקע, בפלוגתא דרבנותא אי מהני יאוש (אות ל"ט).
- (מ) כשצא לידו באיסור, לא מועיל יאוש (סס).
- (מא) כשהמת בקברו, לא שייך נשתקע, ועיין בפנים (סס).
- (מב) והפינוי בכלל גזל (אות מ').

תשובה ד'

אינו מוגה

הלום קבלתי מענה על תשובתי, ונעלם שם הכותב, ומעקימת שפתיו ניכר שהוא ת"ח, ואבא על דבריו

ח

וז"ל, לנאת ולמחות דבר אחד, ולגדף ולקלל זה דבר שני, ובפרט להזיק קברים ולמסור להממשלה, שזה מרים יד בתורה משה עכ"ל.

בכל תשובתי לא הזכרתי ענין של קללה וגידופין כשהולכין למחות, וא"כ כל זה אינו נוגע למש"כ, ואמנם נגעתי בענין הזיקות (בתשובה ב' אות א'), ואין צורך להכפיל הדברים.

ומש"כ לענין מסירות, גם זה לא הזכרתי כלל, ואמנם אם כוונתו שאותן המוכים מסרו המכים להממשלה, בזה ודאי לזקו במעשיהם, וכדאיחא בחור"מ (סימן שפ"ח סעיף ז'), וז"ל הרמ"א, י"א לאדם המוכה מחזירו יכול לילך ולקבול לפני עכו"ם, אע"פ דגורם למכה היזק גדול (מרדכי ומהרי"ו וכו') ותשובות מיימוני (בנזיקין סימן ס"ו) ומהר"ם מריזבורג עכ"ל.

איברא דבגליון השו"ע שלי הבאתי מספר פעמוני זהב (סימן כ"ו) ומשו"ת פרי הארץ (חור"מ סימן י"ג) ומשו"ת זרע אברהם (חור"מ סימן י"ב) שמחלקין בזה, ואמנם בנד"ד שהשומרים הכוס במכות אכזריות, (כמו שעושין השוטרים במחאות נגד חטוטי שכבי), וא"א למנוע זאת בלי לחובעם למשפט, בכה"ג יש לסמוך על פשטות לשון הרמ"א.

ב

כתבתי דבראשו בין ברכיו לכמה ראשונים הוי ספק עכו"ם, והנה הכותב מחדש חידוש נפלא, למש"כ הראשונים דבאין מושב כדרכו הרי הוא ספק עכו"ם (ולא ודאי), זה אינו בקצר יחידי, (רק כשנמצא עם ב' מושכים כדרכם, לאז יש להסתפק).

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

ז"ל הראב"ד (בשיטה מקובצת צבא בתרא דף ק"א ע"ב), תנן התם מלא מת מושכב כדרכו נוטלו ואת תפוסתו וכו', מושכב כדרכו ולא יושב וכו', שמא עכו"ם הוא ואין לו תפוסתו עכ"ל, הרי שלך לפניך דאף באחד לבדו (שאינו מושכב כדרכו) הוי ספק, (ואין לומר שזה רק שיטת הראב"ד, לאפוקי פלוגתא לא מפשינן).

והואיל ואתא לידן נימא ביה מילתא, מש"כ הרמב"ם שהוא בחזקת עכו"ם ל"ב, דעדיין יס להסתפק אולי באמת ישראל הוא, ומחמת איזה סיבה שינו בקבורתו, וכמש"כ הראשונים, ונראה להרמב"ם לשיטתו במש"כ (בפ"ט מהלכות איסורי ביאה ה"א), בנמצא דם צפרוזדור ה"ז בחזקת שבה בהרגשה ע"כ, וכוונתו לפי שרוב דמים באים בהרגשה, עיין בשערי ישר (שער ד' פ"ג ד"ה וכו'), והבא נמי דאין לנו בירור שהוא עכו"ם, אלא מחמת (שרוב עכו"ם נקברים כך, או עכ"פ) רוב ישראל אין נקברים מיושב או ראשו בין ברכיו, ס"ל להרמב"ם שהוא עכו"ם.

ומש"כ מספר חסדי דוד (אהלות פט"ז ה"ב), שמבאר דיך נ"מ בין אם כולם ראשם בין ברכיהם, או שיש עמהם אחד מושכב כדרכו, החסדי דוד מחדש דיך לחוש להמוהל של זה שמושכב כדרכו, לשמא נתערב מוהל של ישראל ביניהם, ומש"ה נוטל תפוסתם, ואין זכר לחילוק שמחלק הכותב, וע"ע בשו"ת נפש חיה (חיו"ד סימן כ"ה ד"ה והנה לזכר) וז"ל, אין שייכות כלל לרוב וקדוש, דנימא דכיון דאחד ישראל, גם השנים ישראלים, לזה שייך רק אם זה בא מזה כגון וכו', אבל מה שנקבר כאן ישראל אין ראיה מזה שנקבר אללו הוא ג"כ ישראל, כיון דזה אינו בא מזה באופן שנוכל לומר שבה ממקום קרוב וכו' עכ"ל, (ומש"כ החסדי דוד שחזקתו עכו"ם, ר"ל דאין לחוש על המוהל שיכלא ממת), ועיין בשו"ת מהרש"ם (ח"ד סימן י"ד אות ג'), דאף ברובם ישראל יס לתלות שכולם עכו"ם, מכיון שאין קוצרין ישראל אלל עכו"ם.

ועוד דדמי לעורבא דמייתי גורא לקיניה, שהביא מרש"י (נזיר סס) ומהרש"ם (צבא בתרא דף ק"א ע"ב) והריטב"א (שם), להספק אם ישראל, להגם לראשו בין ברכיו שמא נזרק לשם, והרי גם ביחיד שייך זאת.

ומש"כ דבבית קברות לא מסתבר שגורק שם, זה אינו, דבשלמא אם כל הבית הקברות נקברים ראשם בין ברכיהם, שפיר י"ל דלכו"ע תלינן בודאי עכו"ם, אך קבר בודד בבית הקברות מתרמי ליה שגורק, עיין בגמרא (כתובות דף כ' ע"ב) לענין דרך בית הקברות, דזמנין דמתרמי בה"ס וכו' ע"כ, וכאן לפי ידיעתי לא נמצא אפילו מת

אחד שיושב או שראשו בין ברכיו.

ג

סותר מה שכתב (באות צ') שהמקום צבית שמן בית הקברות הוא, וכותב שהקבר מזדמן, וא"כ י"ל שנעשה לאולרות, וכבר כתבתי כמ"פ לזהארכיאלאגים זה בית הקברות ממך, ואיך יאחוז החבל ב' ראשים, ומש"כ בשם הגאון הראב"ד שליט"א, דהגם לאינו מאמין לדבריהם אין מוכרף דעתו אף לסניף, הרי לשיטתו לאומן לא מרע לאומנתו, ולריכים לקבל דבריהם, למה כותב שאינו מאמין זאת, ולמה מהסס על דעתם, הואיל ולדבריו עפ"י התורה יש להם נאמנות, אחמהה.

ד

מש"כ דבעיר ראשון לציון מלאו מערות כמותן שצבית שמן, יש על זה עדים שלהם"ס.

ומש"כ דכל שאינו מושב מיושר סימן שהוא עכו"ם, ורואה להוכיח כן מהראב"ד והמאירי ומהירושלמי, שמושב כדרכו היינו רגליו מופשטות וידיו על לבו, הנה במתניתין (נזיר דף ס"ד ע"ב) מושב כדרכו, ופירש"י (ד"ה המואל) וז"ל, לא יושב ולא ראשו בין ירכותיו עכ"ל, וכן מפורש בגמרא מושב פרט ליושב כדרכו פרט לשראשו מונח בין ירכותיו, וברמב"ם (בפ"ט מהלכות טומאת מת ה"ו) וז"ל, ואם היה אחד וכו' מושב שלא כדרכו שיהיה ראשו בין ירכותיו, אינו בודק וכו' שחזקתן גוים עכ"ל, הרי ברור מללו דווקא בכה"ג למושב שלא כדרכו נחשב.

ומש"כ להתמונה הנדפס בר"י מייגש טעות, וא"ל כמו שנדפס ביד רמה, רואה לקיים בזה הפסוק וישן מפני חדש תולידו, להנה התמונה בר"י מייגש היא בדפוס הראשון, ובדואי לוקח מכת"ק שהיה כתוב כזה, והמדפיסים שהדפיסו מחדש היד רמה אינו התמונה לפי הבנתם, ואין זה מהיד רמה, וא"כ איך מהפך קערה על פיה.

ומש"כ דהרשב"ם לא ס"ל כהנדפס בר"י מייגש, ברור שהרשב"ם שכתב לאין כוונת חרותא באלכסון, יתכן שמפרש כהר"י מייגש (וכהיד רמה והראב"ם), ומעולם לא שמענו ולא הוזכר בשום פוסק לזכור לקבור כדאיתא בירושלמי, ואם איתא לדבריו, אם ימלאו ידיו בצלדיו, הרי זה סימן שהוא עכו"ם, והכי נוהגין, וז"ל גשר החיים (פט"ו אות ו'), ומשימים ידי המת לצדעיו, היינו יד ימינו לצד ימינו ויד שמאלו לצד

שמאלו, כן נוהגין פה בא"י וכן גם בשאר הקהלות בחו"ל עכ"ל, והביא סימוכין מספר מצבת משה להחיי אדם (הנהגת ח"ק ט') שהוא עפ"י סוד, ועיי"ש שדוהק למאור הטעם לזה שמנוגד להירושלמי הג"ל.

ומש"כ מהראב"ד והוא בשמ"ק (ובא בתרא דף ק"א ע"ב ד"ה מושכב), שהביא מירושלמי דמושכב כדרכו היינו שרגליו מופשטות וידיו על לבו, ע"כ זה לאו דוקא, (ועיין במש"כ החזו"א יו"ד סימן ר"ט אות ז' על הפתחי תשובה, הובא בתשובה הא' אות ח' ד"ה וכתב החזו"א), דבירושלמי איתא שהיו מניחים על לדיהן, ופשוט לא"כ לא שייך שיניחו ידיו על לבו, ואמנם אפשר לדחוק דעל היינו בסמוך, כדאיתא בגמרא (מנחות דף כ"ז ע"א), אך לא משמע כן, ועכ"פ בודאי לא יחלוק הראב"ד על הגמרא, וכוונתו במש"כ "מפני שלא מלאו כן" שמא עכו"ם הוא, ר"ל שמאלו יושב או ראשו בין ברכיו, וי"ל דזה כונתו במש"כ שהרגלים מופשטות, למעוטי כשהם קמוטים, באופן שראשו מונח על ברכיו, ואפילו את"ל שיש פלוגתא בין בבלי לירושלמי, קיי"ל בבבלי, ואפוא פלוגתא לא מפשין.

ומש"כ מהמאירי דאין צריך להיות יושב או ראשו בין ברכיו, ז"ל כגון שלא מלאוהו רגליו פשוטות וידיו על לבו, אלא ראשו מונח בין ירכותיו או יושב, היו מכירין שאינו של ישראל עכ"ל, ואם איתא דכוונתו דבעינן רגליו פשוטות, למה האריך לומר אלא ראשו וכו', ועוד וכי המאירי חולק על הגמרא, אתמהה.

ומש"כ מהראב"ד, כבר הזכרתי כמה פעמים, (עיין בתשובה הא' סוף אות י"ז), בשם הב"י בשם הרמב"ן מהירושלמי, שהיו משכיבין על אדם, הביאם החזו"א (אהלות סימן כ"ב ריש אות כ"ז), וכתב דאין מסלקין דין שכונת קברות משום שינוי זה עכ"ל, ואין שום פלוגתא בין הראשונים.

ומש"כ דכשהמערה צרה אי אפשר להשכיבו פרחדן, אין צורך להשכיבו כך, וכבר הארכתי בזה ואין צורך להכפיל.

ה

ומה שראה לפרש הגמרא (סוטה דף מ"ד ע"א) דאינו למעשה, ובהא דגמרא חולין דף ע' ע"א) הדביק שני רחמים וכו', ובתוספות (סנהדרין דף מ"ז ע"ב ד"ה מסיסתוס) דדרוש וקבל שכן, הנה ברמב"ם (בפ"ב מהלכות בכורות הי"ח) השמיט

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

צא

האזיעניא בגמרא (חולין סס) צבלעתו חולדה, וצמהר"י קורקום מצא, דהרמז"ס לא הזכירו מכיון דרחוק מהמציאות, ושמע מינה דהרמז"ס אינו מזכיר דברים שרחוקים מהמציאות, (והדבוק שני רחמים, הגם דלהתוספות רחוק מהמציאות, על כרחך הרמז"ס לא ס"ל הכין), וכאן (צפ"ו מהלכות טומאת מת ה"א) כתב וז"ל, היה זה מגולה מלד המערה ד' טפחים על ד' טפחים וכו' עכ"ל, וס"מ דמציאות הנוגע למעשה הוא, והא דאיתא בתוספות דרוש וקבל שכן, היכא דאיתמר איתמר והיכא דלא איתמר לא איתמר, ואין ציד כל אחד ואחד להחליט על כל סוגיא שיראה שאינו למעשה.

ומש"כ דאין חופרים מערות מרובעות, אפילו את"ל שהדק אתו, הרי כתבתי שיתכן דלכתחלה המערות נחפרו ע"י עכו"ם.

מה שהקשה על מש"כ מהגשר החיים, דזה שמעמידים המת לטהרו ולקמטו בהכניסתו לקבר הוא צפרהסיא, ומש"כ שמכניסין רגליו לקבר תחלה, י"ל דהוא כמו שזכר בסולם ע"כ, אם יש איסור לקמטו אין נ"מ אם צלינעא, או דרך ירידה בסולם, והאמת שאין איסור כזה כלל, ואמנם י"ל כוונתו דאין זה דרך כבוד, הגה כל שהוא ללרכו, אינו נחשב לציוון, תדע שהרי אסור להניח המת, שלא יסריח, ואף בשבת הותר להאילו מציוון (עיין בגמרא שבת דף מ"ג ובאור"ח סימן קי"א), ואעפ"כ מותר להלינו לכבודו, ולפנותו וישהה בדרך, לקברי אבותיו או לא"י, וכ"ס אם לריכין לדחפו לתוך המערה או להכוד כדי לקברו, שזה ממש ללרכו, והשלכת עפר בעולם באיש חי הוא ציוון, ובמת זה כבודו.

ומש"כ שנמצאו מערות ארים, שפיר י"ל שנעשה עבור נפלים וילדים.

ו

וז"ל, מש"כ שישראל קברו בהם לאחר זמן, הדבר רחוק מן האמת לומר שישראל קברו בקברי עכו"ם עכ"ל, לא זכר מש"כ (בתשובה הא' אות ד') בשם המהרש"ק שהתיר לכתחלה לקבור בקברי נכרים, וז"ל, אין זה ציוון מה שיהיה נקבר בו אח"כ, וראיה מביהכנ"ס וכו', מיהו היותר טוב שיחרישו המקום הזה וגם ישליכו עליו עפר הרבה למעלה, ואז יהיה כפנים חדשות בא לכאן, ולא יהיה ניכר שהיה בו קברי עכו"ם תחלה וכו', ובזה ודאי ליכא ציוון וכו' עכ"ל.

גם רמזתי למש"כ הראצ"ד (פ"צ מהלכות שאר אבות הטומאות ה"י) ומש"ת חתם סופר (חיו"ד סימן סל"ו), עוד כתבתי שאין הכרח שהזניחו שטח גדול מחמת הרגשים, ואין צריך להכפיל.

ועוד יש להוסיף, להיות שאין שום סימן שהיו בתחלה קברי עכו"ם, (ובימים קדמונים לא היו ארכיאלאגים), וגם אין שום קבלה על זה, מהיכי תיתי שצאלפי שנים ימנעו מלקבור שם, וכי מי הודיע להם שימנעו, וכ"ש להחליט החלטות "שבולאוי" לא השתמשו בזה הזה לקבורה.

וככל החזיון הזה הביאו לכתוב (באות ח') וז"ל, לפי הנ"ל חוזר הכל לקדמותו, ויש גגלים וידים מוכיחות עכ"ל, אין כאן לא יד ולא רגל.

ט

מה שהוכיח דאין איסור כל תלין בעצמות, ממה ששנינו (במסכת שמחות פ"ג) המעביר עצמות ממקום למקום וכו', ולא אמרו כן על מת שלם, ומענין ליקוט עצמות, (דהיינו בעצמות דוקא), ומש"ת תורת חיים (סימן ק"ג), דאם אפשר ללקט באופן שיקברו באותו יום, זהו הכבוד היותר גדול, והגם שאין כאן משום כל תלין מה"ת ודין קבורה מה"ת וכו' עכ"ל, ושמע מינה דבעצמות אין דין קבורה וכל תלין עכ"ל, טעות גדול טעה בכל זה, ואבאר.

כשנושאים המת ממקום למקום, (כגון לקברי אבותיו או לא"י), אין כאן איסור כל תלין, שההלכה היא לכבודו (ולרצונו), וכן מעשים בכל יום, ובש"ת תורת חיים כתב דכבוד הוא לקברו באותו היום, ופשוט, ובדאי אפשר ליכא איסור, וזה מש"כ דאין דין קבורה, דאלת"ה וכי הגרי"ח זוננפעלד בעהמח"ס שו"ת הנ"ל, וכי הכריע בין הפוסקים שכתבו דיך חיוב קבורה בעצמות, (וכולם כאחד כתבו דמש"כ בשו"ת נודע ביהודה טעות הוא), ופסק בפשטות כיחיד במקום כל הפוסקים, אשר אין זה דרכו כלל, (ונגד כלל הפוסקים).

ובמסכת שמחות דנקט עצמות, היינו אורחא למלתא לפנותם, (והארכתי בתשובה הא' אות ד')

י

עמש"כ שהחתם סופר נשאר בספק אם חזקה שמת ישראל אינן נרקבים, הביא

מספר משנה הלכות ומהגאב"ד בריסק דקברי תנאים מעולם לא נרקבו, מה ענין שמיטה אצל הר סיני, הלא אין המדובר כאן בדליקים דוקא, (ובאמת נמלאו עצמות), ועיין בשו"ת מנחת אלעזר (ח"א סימן ס"ז אות ג') בזה, ומש"כ דמהחתם סופר יש להוכיח, כבר כתבתי בשם היד יצחק דהחתם סופר נשאר בספק, ואין צריך להכפיל, ומה שהאריך שסקר ענתה צפיהם, דקברי התנאים והאמוראים מעולם לא נרקבו, אינני יודע למי המכוון, (ובתשובתי אין זכר מנידון זה, רק מש"כ בשם הרב המתיר (בספרו תשובות והנהגות סימן רס"ו רס"ז) וז"ל, ודע וכו' צמערות שנתגלו וכו', גם של המיוחסים לדליקים וקדושי עליון קדמונים בגליל לא מוצאים עצמות וכו', אלא שנהגו לקבוע שם מקום לתפלה כיון שהגשמה או הרוח לא זזה ממקום הקבורה וכמבואר בספה"ק עכ"ל, וכתב דחייבים לנו למנוע הפינוי וללחוס ככל כוחנו וכו', וא"כ עליו תלונתו.

יב

כתבתי שמעולם לא הטמינו ולא נמלאו אולרות בקברי ישראל, וא"כ מהיכי תיתי שחיפשו מטמוניות שם וסילקו המתים, וע"ז כתב הכותב וז"ל, זה ברור שישראלים לא קברו עם המתים, עיין בתורת האדם (שער הסוף ענין ההולאה) וז"ל, ומסתברא כגון אלו הכלים שאסורים בהנאה בשבילו, נקברים עם המת, ולא עם המת ממך, אלא עמו בתפוסתו וכו', ועיין בספר חסוקי חמד (כתובות דף פ"ד) וכו', עמו בתפוסתו בתוך ד' אמות, אלא לא נקברים עמו ממך, ובאפנת פענח (פ"א מתרומות) ביאר שעמו ממך אסור לקבור, שהרי אסור לקבור עמו שם דבר עכ"ל.

והנה כתב הכותב וז"ל, ומש"כ דמעולם לא הטמינו וכו', זה כבר סותר כל הזנין, דהרי כאן ברור שהיו חפצים בקברים, שהרי מלאו כאן סכינים, חרבות, כל מיני כלים, וממ"נ אם כדבריו שמעולם לא הטמינו ולא נמלאו אולרות בקברי ישראל, א"כ מוכח שהקברים הם קברי עכו"ם, ואם כדבריו שהם קברי ישראל, למה לא יחפשו מטמוניות אצל ישראל, הרי לנו רואים בצירור שכן קברו אתם חפצים עכ"ל.

הנה פתח בכד וסיים בחבית (דמטמוניות), כתבתי שאין דרכם (של עכו"ם) להוציא מתים מקבריהם מחמת חיפוש אולרות, דאין הדרך להטמין אולרות בקברי ישראל, וא"כ למה להם לחטט, כלומר דבשלמא אם היה הדרך להטמין בקברים, והמחפשים יגעו ומלאו שם אולרות, יתכן שימשיכו לפנות קברים ולחפץ, משא"כ כשמעולם לא

בגדון ספיקות בבית הקברות בית שמש

נמלאו שם אולרות, מהיכי תיתי שיחפשו בדבר, (כמו שאין דרכם לחפש בצור נחשים ועקרבים), ופשוט.

והנה ידעתי גם ידעתי שנמלא איזה חרב באיזה מהמערות, ועוד איזה כדים, חפצים כאלו אינם בכלל אולרות (ומטמוניות של כסף וזהב) שמחפשים אחריהם, ובפתיחת קברים וכו', ופשוט דאס נמלא כלי כזה במערה, אין שום הכרח שהקבר של נכרים, ומעולם לא נקברו ביחד עם המת בקברו, ועל כולם כתבתי, לאפילו את"ל שנמלאו אולרות שם, למה יפנו המתים, וע"ז כתב הכותב וז"ל, שאחרי שפרטו את המערה לשדוד את החפצים, נשאר הקבר פרוץ, ואז כבר "נתפנה המת מאליו" עכ"ל, לא התחלתי להבין דבריו, וכי בכל הכוכין שבא"י נתפנו המתים מאליהם, (חוץ ממה שעושין הארכיאולוגים האחרונים), ולא מצינו כזאת (אלא בספר מלכים ב', יג) וישליכו האיש בקבר אלישע וילך ויגע האיש בעצמות אלישע ויחי ויקם על רגליו (עיין חולין דף ק"ז), ובמתים שהחיה יחזקאל).

והזכרתי שמצינו בגמרא שחטטו שכבי, ובגמרא (יבמות דף ס"ג ע"ב) בעון חיים מתים נחטטין, מ"מ מהיכי תיתי שיפנו אותם, ועל כל זה לא השיב מאומה.

יג

מהיכן לקחתי שהחזו"א מסיק דיש מלות קבורה ברקב, הרי הבאתי לשונו (בתשובה הא' אות י"א) וז"ל (בחי"ד סימן ר"ח אות ו'), ונראה לאיסור פינוי המת הוא אפילו אחר שנעשה כולו רקב, כיון דרקב ותפוסה כגופו לענין חיוב קבורה ע"כ, עוד כתב וז"ל, ולפי"ז אין מפנין אף רקב, ואף בנקבר אבר אחד ול"ע, עוד כתב, והלכך שפיר י"ל שאין עיקר החיוב אלא בראשו ורובו, ומ"מ משום כבוד מתים חייב גם על מקלתו וכו', והא דחוזר על אבר, אפשר דנמי אינו עובר עליו משום לא תליו, ומ"מ מטמא אף לקרובים וכו' עכ"ל, ועל מה דמסקא ליה התם, כבר כתבתי דהחתם סופר כתב בהדיא לחייב אף על אבר אחד, והחזו"א בעצמו (בהוספות סוף טהרות ד"ה הביא) כתב וז"ל, לענין מלות קבורה לכו"ע אפילו חסר וכו', ושפיר י"ל דאיכא מלות קבורה אפילו ברקב, וכן משמע וכו' עכ"ל, ומש"כ ללא מצא אחרונים שהחמירו בזה, נעלם ממנו מש"כ בהדיא (שם בשם שו"ת טיאה וויי"ל, וספר מתא דירושלים, וממש"כ בספר גשר החיים דהרקב מקור לתחיה), ואין צריך להכפיל.

ז"ל, ומה שתמה שהתיר מכח ספק ספיקא, שוב חסר זהבנות הנכתב, שכתב מפורש שהתיר זה הוא רק על המעירות הריקים עכ"ל.

מש"כ דזמערות ריקים יס ספק ספיקא, הרי מכלל הן אחת שומע לאו, דזמערות שגמלאו זכרון של מתים ליכא ספק ספיקא, ואמנם דזמערות ריקים דאמלע בית הקברות אסור לזנות דירות, שכל בית הקברות הוקלה לזה, וכמו שהארכתי (באות י"ח).

טו

מש"כ בסוף, שדזכרים הנוספים לא ראה לורך לענות, שאינו נוגע לעיקר הגדון, עיקר העקרים הוא, אם מותר לזנות כיפיו, ואם מותר לזנות ע"ג בית הקברות, ואם להתיר במקום הפסד מרובה וכו', ואולי יס עוד טעם שגמלע להזכיר מש"כ, וד"ל.

חיים יוסף דוד ווייס

היואל לנו מהג"ל:

(מג) מותר להמוכה לקבול אכל השוטרים (אות א' עיין בפנים).

(מד) להראשונים דראשו בין ברכיו הוא ספק עכו"ם, הוא הדין במת יחידי (אות ב').

(מה) יחידים בבית הקברות יס לתלות שהושלכו במקרה (ס).

(מו) ברור בראשונים דמותר לקבור כשהוא קמוט (אות ד').

(מז) אף דזמעה מרובעת יס לחוש שנקבר שם ישראל (אות ה').

(מח) מותר להכניס המת לתוך פירכה דחוקה כדי לקבורו, ואין זלזול דדבר (ס).

(מט) מותר לקבור ישראל בקבר של עכו"ם, ויתכן שגמלע כן (אות ו' ועיין בפנים).

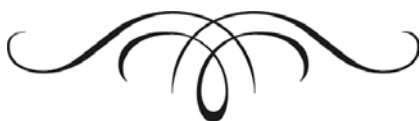
(נ) דעלמות יס לחוש לאיסור כל תלין (אות ט').

(נא) יס איסור פינוי דרקב לאיזה פוסקים (אות י').

בירור הלכה

אודות מתחם גולובנצ'ין בבית שמש

שטחי בנין שלם (דגה"ת) – גבעת ירושלים (סלונים)

~ שו"ת ביסודי ההלכה ~

שבט תשע"ד

תוכן העניינים

(א) למה צריך לחוש כלל קודם שנמצאו מתים ומהיכ"ת לאסור?	קבר המזיק את הרבים או דעצמות מותר לפנותם?
(ב) האם איכא כאן דין שכונת קברות שאסור לפנות או דהכא מותר לפנות?	(ז) האם באופן שמותר לפנות המת מותר ג"כ לחפור ולזרוק העצמות, ומהו באופן שמצאו מושכב שלא כדרכו?
(ג) האם אין צורת המערות מוכחת שהם קברי עכו"ם?	(ח) האם איכא מצות קבורה על רקב?
(ד) עכ"פ הן ספק קברי עכו"ם?	(ט) האם הנידון בנידו"ד בנוגע פינוי או בנוגע לחפור ולזרוק המתים?
(ה) אמאי לא נפתח את המערות ונבדוק אם יש סימנים שהם קברי עכו"ם?	(י) מכיוון שמבצעים את החפירות הנ"ל (רח"ל) האם אסור עפ"י דין לדור שם?
(ו) האם אין עוד היתרים לפנות וכגון	

הרבה מן הטענות המובאים בקונטרס זה, נידונו אך ורק בבחינת 'לו יהא כדבריהם', ואין בזה שום נתינת נאמנות או כל הסתמכות על דבריהם וגרסאותיהם.

לאחר שדנתי עמך אתמול בענין מתחם גולובנצ'ין, ולאחר שעברתי על דברי המתירים שהעלו דבריהם ע"ג הכתב, וגם דנתי וחקרתי דרשתי ובררתי עמם פה אל פה על כל הפרטים והצדדים בהלכה בזה, וראיתי שעיקר טעות ההמון עם הוא שאינם יודעים הלכות אלו על בוריין וכל השקלא וטריא הוא רק על השמועות הפורחות באוויר, ע"כ אמרתי שאפרוש כשמלה בראשי פרקים את כל נידון ההלכה הקשור לנידון דידן וישמע חכם ויוסף לקח.

(א) למה צריך לחוש כלל קודם שנמצאו מתים ומהיכי תיתי לאסור?

תשובה: הדין ברור שאין צריך למצוא מתים ממש אלא שכל שנמצא מקום המוכח שהוא מקום קבורה נחשב כמו שנמצא מת, ודבר זה מבוי' בתוספתא בפט"ז מאהלות ה"ב וז"ל אחד המוצא שלשה מתים ואחד המוצא שלשה כוכין ואחד המוצא כוך בקיע ומערה יעו"ש ונפסק ברמב"ם בפ"ט מהל' טו"מ ה"ו יעו"ש, והיינו דאע"פ שאין אנו מוצאים שם מתים דינו כמו שנמצאו מתים, והטעם פי' בחסדי דוד (שם) דזהו משום דתלינן שכיון שצורתן מוכחת שהן מקום קברים ממילא ודאי שנקברו שם מתים ומה שלא נמצאו שם מתים זהו משום שנימוחו ונרקבו יעו"ש, והיינו שתולים שכל העצמות נעשה רקב וכש"כ.

וממילא בנידו"ד שכבר כת' הגרד"ש שליט"א שמקום זה ומעורות אלו על פי צורתן ניכרין וידועין מיד לכל המומחין שהן מערות קבורה, ולהבדיל כן מודים כל הארכיאולוגים [וגם "קורן" בכללן] שהם מערות קבורה וכש"כ במכתביהם ע"ש, וא"כ דינם ממש כדין התוספתא הנ"ל שצריך לתלות שהיה שם מתים ואע"פ שלא ימצאו שם מתים תלינן שעצמותיהן נרקבו וכש"כ.

[וכדי לסבר את האוזן משל למה"ד לאחד שנכנס לעיה"ק ירושלם ת"ו ורואה ממקום הכביש את הר המנוחות אז מיד יכול לקבוע על צורת המקום שזהו מקום ביה"ק, ואף אם לא יהיה לו שום ידיעה קודמת על כך יוכל לקבוע כן בבירור, כיון שהוא יודע מנסיון איך נראה צורת ביה"ק כהיום (ואפי' שלא ראה כלל עצמות). וכמו"כ המומחים הנ"ל כבר יודעים מן הנסיון ממקו"א איך היה נראה צורת קברים מלפני הרבה שנים, והם יודעים בבירור שהמקום הוא ביה"ק ודאי, וא"כ איך יבוא הפתי להכחיש דבריהם הברורים (ועיי' להלן בסוף הערה 4 שעפ"י דין צריך לסמוך ע"ד המומחים בזה עש"ה בזה)].

ונמצא שכלל זה נקוט בידך שעל פי ההלכה בנידו"ד אין הנידון כלל אם מוצאים עצמות

אם לאו, דאע"פ שלא מוצאים עצמות תלינן שהיו כאן מתים ונרקבו וכמפורש בתוספתא הנ"ל וכש"כ]. [ויש לציין שגם הר"א פויזן כת' כנ"ל שדין המערות כדין התוספתא הנ"ל וכש"כ].

וכמה גדולים דברי חכמים שהארכיאולוג שבדק את ג' המערות הראשונות (מטעם העדה"ח) אמר שבסינון העפר נמצא הרבה רקב ונתקיימו ממש דברי חז"ל הנ"ל [ואין כוונת הדברים דשייך לבדוק אם יש שם רקב דהרי אין מבו' בתוספתא דבדקין אם יש בכוכין רקב ובע"כ דא"א לבדוק דבר זה]. [ומזה תבין טעות אותן האנשים הטוענים שלא נמצאו עצמות שדבריהם אינם ממין הטענה כלל כיון שאין הנידון אם מוצאים עצמות, דהדין מפורש שאע"פ שלא נמצאו עצמות כלל דינו כנמצאו מתים ותלינן שנרקבו כיון שצורתן מוכיח שהם מערות קבורה וכש"כ]¹.

---

¹ ואף אם נפרש דאין כונת התוספתא דצריך לחוש שנרקבו המתים אלא דכונת התוס' דכיון שנמצאו כוכין חישי' שזהו שכונת קברות וצריך בדיקה כי אמה כדין שכונת קברות אבל לא חישי' שנרקבו (וכמדו' שכ"נ החזו"א אהלות סכ"ב סק"יז) והיינו משום דכיון שנמצאו ג' כוכין חישי' שהמקום בחזקת שכונת קברים ורק שבאותן ג' כוכין לא קברו אבל צריך לבדוק כי אמה [דלא תלינן לפינוי], אבל כל זה שייך בנוגע ג' כוכין אבל בנידו"ד אין הדעת סובלת שחפרו מאות מערות קבורה ובסוף לא קברו שם ובע"כ צריך לתלות שנרקבו וז"פ, מלבד שכבר הבאנו ד' החס"ד דמפ' דתלינן שנרקבו וכ"כ שם המנחת ביכורים דהתוספתא איירי גם בנוגע אותן ג' כוכין שאסור לפנותם יעו"ש והיינו דתלינן שנרקבו העצמות שבאותן כוכין וע"כ אסור לפנותם, וכש"כ.

ואין הדברים רחוקים כלל דמפורש בחז"ל ובמדרשים דעצמות אדם מרקיבות, וכמה הלכות נאמרו בחז"ל על מלוא תרוד רקב של אדם ויש ראשונים דס"ל דליכא כל דיני טומאת רקב המת אלא אם נתרקב כל המת עי' ח' הגרי"ז נזיר דף נ"א, ועיי' בירו' בפ"ז דנזיר ה"ב וז"ל והיו ימיו מאה ועשרים שנה וכו' אלא לק"כ שנה הוא חוזר למלוא תרוד אחד רקב ע"כ, ועי' בתשו' חת"ס תשו' שני"ג שכת' וז"ל, ומצה שיעשה עפר כדכתיב כי עפר אתה יעו"ש, ועיי' בנוב"י סי' פ"ט בשם הח"ק שנבדקו קברים ישנים ומצאום מלאים רקב עצמות ע"ש וכן איתא בכל הפוסקים ואכמ"ל, וכאן הא איירינן על קברים ישנים מאד ופשיטא שיש לחוש לרקב וכש"כ.

(ועיי' בתשובות והנהגות (ח"ד סי' רס"ז) שכמעט בכל המערות המיוחסות לקדמונים שנבדקו לא נמצא בהן עצמות כלל ע"ש, והוא משום שנרקבו כל העצמות וכש"כ).

ומה שיש הטוענים דמזה שלא נמצאו עצמות ית לתלות שכבר נתפנו המתים, תמוה דמהיכ"ת לתלות שפינו משם את המתים כיון שיש לתלות שנתרקבו העצמות כאשר כן הוא דרך העצמות להתרקב ואף כולו מתרקב וכנ"ל וא"כ מהיכ"ת לתלות לפינוי, ועיי' בשו"ת חת"ס סי' של"ג שכתב דלא תלינן לפינוי אלא אם יש סברא והוכחה גדולה אבל בלא"ה לא תלינן לפינוי, ואף כשיש סברא גדולה דחאו ורק צירפו לסניף בעלמא יעו"ש, וא"כ בנידו"ד מהיכ"ת לתלות בפינוי, ומלבד שבדברי התוספתא והחס"ד הנ"ל מפורש דתלינן שנתרקבו העצמות ולא תלינן שנתפנו וכש"כ, ומזה שבחלק מן המערות נמצאו עצמות אין הוכחה כלל דאי אפשר לדמות ממת

(ב) האם איכא כאן דין שכונת קברות שאסור לפנות או דהכא מותר לפנות?

תשובה: הנה בנמצא ג' מתים ויש בין זה לזה מד' אמות עד ח' אמות דינו כשכונת קברים שאסור לפנותו, ובנידו"ד אפשר דבכל מערה אין אלא מת אחד ואפשר שבין מערה למערה יש יותר מח' אמה וא"כ אין לדון כאן דין שכונת קברים מצד ג' מתים. אלא שצריכים אנו לדון מהו דין מצא קבר יחידי - ועיי' בסנהדרין דף מ"ז: דמבו' דקבר הנמצא מותר לפנותו אבל נחלקו הראשונים בפירושו, דעיי"ש ברש"י ובר"ן ובמאירי שפי' דהיינו שזהו קבר חדש ויודע בעל השדה שלא נתן רשות לקבור שם ובגניבה נקבר שם וע"כ מותר לפנותו יעו"ש, ולפי דבריהם נמצא דכל זה בנמצא קבר חדש ויודע בעל השדה שלא היה קבר ובגניבה נקבר אבל בסתמא דהיינו שאין יודע בעל השדה אם היה שם קבר ואין הכרח שבגניבה נקבר שם אסור לפנותו וכ"כ בב"י בס' שס"ד ובפרישה שם ע"ש וכן פסק הלבוש שם יעו"ש.

אבל דעת התוס' בנזיר דף ס"ד: והיד רמ"ה בסנהדרין שם דקבר הנמצא היינו סתם קבר שנמצא דכיון שלא ידענו מהקבר מסתמא בגניבה או באקראי ע"מ לפנותו נקבר שם וע"כ מותר לפנותו וכן פסק הטור שם יעו"ש [ודעת הרמב"ם עי' בדבריו בפ"ח מטו"מ ה"ה ובכס"מ, ובב"י שם ובש"ך בס' שס"ד סק"ט ובחכמ"א כלל קנ"ח סי"ד עש"ה ותראה שזה מחלוקת אחרונים בדעתו, ועי' בתשובת הגר"ד אופנהיים הנד' בסו"ס חו"י אריכות בזה יעו"ש].

ונמצא דבנידו"ד תליא בפלוגתת הראשונים הנ"ל דלדעת רש"י ודעימיה דכל ההיתר לפנות הוא רק משום שידעי' שבגניבה נקבר אבל בסתמא אסור לפנות א"כ בנידו"ד אסור לפנות, אבל לדעת התוס' לכא' הכא נמי כיון שהוא סתם קבר מותר לפנותו דכיון דלא ידענו שיש שם קבר ע"כ מותר לפנותו וכדין קבר הנמצא.

אחד לאחר, ועיי' בשבת דף קנ"ב דמי שיש לו קנאה עצמותיו מרקיבין ומי שאין לו קנאה אין עצמותיו מרקיבין ע"ש, וכמה צדיקים נשאר גופן קיים והרבה שנתרקבו כולן ואין אדם יכול לעמוד בסוד דברים אלו, ועכ"פ פשיטא דאין שום מקום וסיבה לתלות שנתפנו המתים ורק דתלין שנתרקבו העצמות וכש"כ.

והנה יש הטוענים דבסתם מערה אי"צ לחוש לקבורה ורק משום שנמצא כוך ומערה אז הכוך מגלה שזהו מקום קבורה ואז גם חיישי' על המערה כמערת קבורה ותלין שהעצמות נרקבו אבל במצא סתם מערה אי"צ לחוש למערת קבורה עכ"ד, ומלבד שאין דבריהם נכונים דהכא שכל המומחים אומרים שהן ודאי מערות קבורה אי"כ פשיטא שצריך לחוש לרקב וכש"נ, אבל גם בלא"ה דהא אף לפי"ד בכמה מן המערות נמצאו עצמות ובמסמך רשמי מרשות העתיקות יש הודאה במקצת על 25 אחוז מן המערות שנמצאו בהן עצמות וא"כ אותן מערות לא גריעי מכוכין והם מגלים שזהו מקום קבורה וממילא דצריך לחוש גם על שאר המערות וכמו בנמצא כוך ומערה וז"פ.

אבל באמת גם לדעת התוס' נראה דאסור לפנות דהרי כת' התוס' דההיתר לפנות הוא משום שכיוון שלא ידעי' מהקבר תלינן שנקבר באקראי ע"ש, וא"כ זיל בתר טעמא דכל זה בקבר שאילו היה נקבר מדעת היינו יודעים מזה א"כ מזה שאין אנו יודעים שהיה קבר תלינן שבאקראי נקבר, אבל בקבר ישן שאפי' אם היה נקבר שם לעולם לא היינו יודעים מזה וא"כ מהיכ"ת לתלות שבאקראי נקבר שם כיון שאין עלינו לדעת כלל שיש שם קברים וז"ב.

ועוד דעיי' ברע"ב בפט"ז דאהלות מ"ג שכת' על הך מתני' דנמצא ג' מתים וכו' וז"ל ואפי' מת אחד אם ניכר שלשם קבורה נתנוהו שם אסור לפנותו יעו"ש, וא"כ בנידו"ד שיש בכל המתחם מאות מערות קבורה וכולן נעשו בחכמה וחצובות בסלע אין לך ניכר גדול מזה שנתנוהו לשם קבורה ולא נקבר סתם באקראי וא"כ פשיטא שאסור לפנות [וכ"כ הגרד"ש], ומלבד דהכא אין אנו יודעים אם זהו קבר יחידי דאפשר דבכמה מערות יש ג' מתים דאז פשיטא דזהו שכונת קברים דאסור לפנותן (ודב"ז תלוי מהו גודל המערות) ועכ"פ המבואר מכל הנ"ל דבנידו"ד פשוט שאסור לפנותן וכמו שביארנו היטב².

[ועי' להלן אות ט' במה שיתבאר דכל האריכות בזה הוא אך למותר יעו"ש].

ג) האם אין צורת המערות מוכחת שהם קברי עכו"ם?

הנה "קורן" טען שכל מה שאנו חוששים בנידו"ד הוא על פי הידיעה ממקומות אחרים שכזו צורה היא צורת קברים וא"כ עלינו לבדוק בהמקומות הנ"ל אם הן קברי עכו"ם או קברי ישראל, ובדק שביריחו צורת המערות שם הם כפי נידון דידן ושם נתברר שהן קברי עכו"ם [כן הוא לפי דבריו] וא"כ כמו כן בנידו"ד עלינו לתלות שהן קברי עכו"ם והפה שאסר הוא הפה שהתיר עכ"ד. ומלבד שלדבריו אין שום שחר, דכיון שנתברר לנו ממקומות הנ"ל שכזו צורת מערות היא צורת קברים א"כ אנו יודעים שהם מערות קבורה

---

² וכיון שלא באנו לדון בדים שכונת קברות אלא מדין קבר ידוע דהיינו דהכא פשיטא שאין לתלות באקראי וכיון שכן אי"צ לכל השיעורין והתנאים שהוזכרו בב"ב דף ק"א, דהתם איירינן בדיני מקח וממכר במכר סתמא כמה צריך המוכר ליתן ודבר זה תלוי בדעת וברגילות רוב בני אדם, ולכן גם בדיני שכונת קברים לא חיישינן אלא באופן שנמצא כפי רגילות רוב בני אדם, אבל בלא"ה תלינן באקראי וכמב' שם, אבל אין שום קפידא לשנות מהרגילות ואי"כ בנידו"ד שאין לתלות באקראי אז אע"פ אם שונה צורת הקבורה מהרגילות לא אכפת לן כלל וכש"כ, וכן כתב להדיא בחת"ס בסימן שלב לענין ביה"ק שיכולים לשנות מהרגילות דאין שום קפידא בזה ורק בסתמא תלינן באקראי ע"ש והוא כש"כ - ומדבריו למדנו דלענין ביה"ק לא שייך לתלות באקראי ולכן התיר שם לשנות מהרגילות ולא חשש שיתלו באקראי ויבואו לפנות והוא משום דעל ביה"ק שלם לא תלינן באקראי וכמו"כ בנידו"ד שהוא ביה"ק שלם לא שייך לתלות באקראי וכתבאר בפנים.

אבל מהיכ"ת לתלות שגם בנידו"ד הם קברי עכו"ם כמו במקומות הנ"ל ומאיזה סיבה עלינו לתלות שרק עכו"ם יקברו כן וכל צורבא דרבנן מבין שאי"ז הפה שאסר פה שהתיר ויגיעת בשר לסתור דבר זה.

אבל מלבד זאת כת' הגרד"ש דכזו צורת קבורה נהוג גם בין היהודים כגון בתימן ובקהיר (ועוד) שחופרים בור בקרקע ובקרקעית הבור יש פתח למערה ושם קבורים המתים וא"כ נסתר כל הדברים הנ"ל. וכת' ע"ז קורן שיש חילוק ששם הבור הוא רחב שאפשר להעביר המת באופן שהמת מושכב ומשא"כ ביריחו שהבור צר וא"א להעביר המת אלא באופן שהמת עומד וזה בזיון המת³ וכן הוא הבור בנידו"ד שפתח הפיר צר וא"כ עלינו לתלות שהן קברי עכו"ם עכ"ד.

וטעות גדולה טעה דעיי' בסוטה דף מ"ד דמבו' בגמ' כזו צורה של קברים וקאיירי הגמ' בבור שרוחבה ד' טפחים בלבד ע"ש, ויעו"ש ברש"י ז"ל חצר הקבר וכו' כדאמר בב"ב וכו' ופותח פי המערה לתוך הגומא כמין פתח ואותו גומא היא חצר הקבר וכו' כשירדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה יעו"ש וע"ע בתוס' בב"ב דף ק"א שג"כ כת' דחצר המערה הוא שהחצר עמוק מן הקרקע ומשם פתח למערה עש"ה, וע"ז קאיירי הגמ' הנ"ל שאין רוחב החצר אלא ד' טפחים ואע"פ שאי אפשר להכניס מת אלא באופן שהוא עומד ומוכח להדיא בדברי הגמ' דגם בכזו צורה של בור צר ומשם פתח למערה שייך קבורה יהודית ונסתרו כל ד' קורן הנ"ל.

[וכשדברתי עם קורן וטענתי לו כל הנ"ל אמר לי שכבר טענו כן לגאון אחד, והנ"ל הראה בדברי החזו"א אהלות סי' כ"ד סק"ח שכת' דהגמ' לא איירי שהכניסו המתים דרך אותו חצר יעו"ש, והנה החזו"א לא כתב דאין זה צורה של קבורה יהודית אלא דהק' דאיך אפשר ליכנס עם הארון דרך ד' טפחים יעו"ש והיינו שהק' שדב"ז אינו שייך במציאות כלל (ואף בעכו"ם) ולכן הכריח שקברו מצד אחר (וכאן בנידו"ד הוא בור של י' טפחים), אלא שלפי"ד אין לנו ראייה מהגמ' דשייך כזו צורת קבורה יהודית, אמנם עיי' בחי' המאירי שפי' להדיא דאיירי שהכניסו המת באותו חצר וז"ל כבר בי' בפ"ו של בתרא שמנהגם היה וכו' והחצר הוא בתוך הסלע שחופר בה וכו' ויורידו המטה לשם ונוטלין ממנה הארון לגנזה וכו' ולא סוף דבר בחצר גדולה שהזכרנו וכו' אלא אף בקטנה הרבה כל שיש לה שיעור מקום והוא ד' טפחים וכו' שאדם נכנס בה דרך קפיצה וכו' יעו"ש בדבריו, ומבו' שפי' דאיירי באותו חצר דהגמ' בב"ב שבאותו חצר העבירו המת ודלא כד' החזו"א הנ"ל, וא"כ לפי"ד המאירי מוכח בגמ' דשייך כזו צורה בקבורה יהודית וא"כ הגם שלפי"ד החזו"א אין מפרש"י ותוס' ראייה מדברי הגמ'

³ לא ידעתי מנין לו דב"ז שזהו ביזיון המת כל כך, ואדרבא דבשעת הטהרה מעמידים את המת עיי' בחכמ"א (מצבת משה, ז), וא"כ מני"ל שזהו ביזיון המת כ"כ.

וכן לפי פי' של הרמב"ם (שפי' באופ"א ע"ש בפ"ו ה"ט) אין ראיה מהגמ' שיש כזו צורת קבורה יהודית, אבל לפי"ד המאירי הא מוכרח כן בגמ' דשייך קברי ישראל בבור צר, וא"כ פשיטא שנפלו כל ד' הנ"ל להוכיח ממה שהבור צר שהן קברי עכו"ם, כמבואר למבין].

ומלבד כ"ז עיק"ד מופרכין מעיקרן דמנהג תימן היתה הבור רוחב כ-50 ס"מ [כ"כ אחד מגדולי תימן] וזה הרבה יותר צר מהבורות שבנידו"ד, וא"כ אין לדברי קורן שום יסוד וכש"נ שאין שום הכרח מצורת המערות שהן קברי עכו"ם וכש"כ (ואפשר שהסיבה לכך שעשו את פתחי הפירים צרים, מפני שהיו גנבי תכריכים או שיישמר מהמזיקים והחיות. ויש לציין שעצם בור הפיר הוא רחב ורק שפתח הפיר הוא צר וזה מוכיח שלא עשו כן מפני עצלות ואי כיבוד המתים כיון שעצם הבור רחב ובע"כ שהיה להן טעם מסויים, וכנ"ל. עוד יש לציין שגם קורן במכתבו (מיום א' אדר) מודה שמצאו כאלו פירים אצל ישראל ובתקופות מאוחרות ורק שטוען שבכל מערה לא נמצא אלא מת יחיד וא"כ אינו שכונת קברות עכ"ד, וכבר נת' לעיל באות ב' שהכא לא באנו לדון מדין שכונת קברות דג' מתים וא"כ פשיטא דליכא שום היתר לפנות וכש"כ).⁴

---

⁴ ומה שטענו שהמערות הם מתקופה קדומה אין הדברים נכונים, שלא נמצא שום ממצא שמוכיח שהמערות הן מתקופה קדומה ועיקר ההנחה שהמערות הן מתקופה קדומה הוא שכיון שמערות אלו דומות לצורת הפירים שביריחו ובהמערות שביריחו נמצאו ממצאים שעפ"י החוקרים זה מוכיח שהם מתקופה קדומה א"כ כמ"כ דימו ונקטו שהפירים שבנידו"ד הם מתקופה קדומה, אבל כבר כתבנו שבגמ' נתבאר שנהגו על כזו צורה של קברים וא"כ אזדא כל הנ"ל שלא נהגו כן רק בתקופות קדומות לזמן מתן תורה, וגם הבאנו שכן הוא מנהג תימן ומוכח שנהגו כן גם בתקופות מאוחרות וכש"כ (ולענין מה שטענו על מציאת כלים שונים, גם הארכיאולוגים מודים שכאלו כלים נמצאים גם בקברי ישראל ודאי, וע"ע לק' בסוף אות ד' ע"ש).

ולענין עצם קביעות החוקרים על זמנים הנה עי' בריטב"א ב"מ דף כ"ו וז"ל כי מי מבחין בין אלף שנה לאלפיים שנה אין אדם בעולם שיבחין בכך עכ"ל. ובפרט שבלוח הזמנים שלהם יש להם תקופות של אלפי שנה קודם בריאת העולם וא"כ א"א לסמוך על דבריהם כלל, ושור"ר שכעת יו"ל קונטרס מחכ"א (שמייסד דבריו עפ"י ספר של חוקר ירא"ש) שאם נתאים את ממצאי החוקרים עם דעת תורה"ק נמצא שצורת קברים אלו הם דוקא מאז שנכנסו ישראל לארצה"ק, ותו"ד הוא שכל קביעת החוקרים שצורת קברי פיר הם מקודם מ"ת הוא משום שהם קבעו שזמן כניסת ישראל לארצה"ק היא בתקופה מאוחרת מזמן תקופת הקברים (וקרוי אצלן תקופת ברונזה תיכונה) אבל הנה בתקופה שלפני"ד החוקרים אז נכנסו ישראל לארצה"ק לא נמצא כלל עיר יריחו ועוד הרבה סתירות לדעת תורה"ק (ולחוקרים לא היה ענין ליישב עם דעת תורה"ק) ובע"כ שלפי האמת נכנסו ישראל לארצה"ק בתקופה מוקדמת שאז תואם ממצאי החוקרים עם דעת תורה"ק משעבוד מצרים ודור המדבר עד כיבוש יהושע (ע"ש בארוכה בכ"ז), ואציין דוגמא אחת, שבתקופה ההיא מצאו במדבר הרבה כלי ריחיים אבל לא נמצא לידם שום סימני אוכל ודגן והחוקרים תמחו מאד ע"ז, אבל להנ"ל אפשר שזה בגלל המן שטחנו בריחיים אבל לא נשאר זכר ככתוב וחס השמש ונמס, וע"ש שמיישב הרבה פליאות שלא מצאו החוקרים מענה לזה יעו"ש. וא"כ נמצא שלפי דעת

ד) עכ"פ הן ספק קברי עכו"ם?

תשובה: נכון שהקברים הם רק ספק קברי ישראל אבל כזו קבר נאמר עיקר איסור פינוי שנמצאו קברים שלא היו ידועים קודם, וע"ז נאמר איסור פינוי ואע"ג שאין יודע כלל שהם קברי ישראל ודאי, ואין זה חומרא שמחמירנן משום ספק אלא דזהו איסור ודאי שכיון שאין ראיה שהם קברי עכו"ם הרי אסור בתורת ודאי לפנותם [דאין לומר שכיון שרואים שמושכבים כדרך מוכח דהן קברי ישראל שהרי כת' הפוסקים דאף במושכב כדרכו אם מצאו סימנים אחרים שעפ"י ההלכה הם סימנים שהם של עכו"ם מותר לפנותם ואף שהוא מושכב כדרכו, ובע"כ שגם אצל עכו"ם קברו מושכב כדרכו, ועוד דבד' התוספתא הנ"ל מוכח שאף בנרקבו יש דין ואיסור פינוי והגם שאין ראיה שהם קברי ישראל ובע"כ שעיקר איסור פינוי נאמר על סתם קברי ספק שאסור בתורת ודאי וכש"כ].

ומה שכתבו בשם הגר"ד אופנהיים שכתב סתם קברים מותר לפנותם ומשום ספק עכו"ם, אין הדברים נכונים כלל דיעו"ש שכתב וז"ל דאיתא במס' נזיר דף ס"ה המוצא מת מושכב פרט ליושב כדרכו פרט לראשו בין ירכותיו וכו' מ"ט לא אמרי' דילמא עכו"ם הוא נמצא נקוט כלל זה בידך אם מצינו מקצת שינוי בקבורה אשר י"ל שמא נכרי הוא וכו' דכיון שמצינו ידיים מוכיחות ורגלים לדבר די"ל שהוא עכו"ם וכו' יעו"ש בד'. והרי דלא התיר בסתם קברים לפנותם משום דשמא עכו"ם הוא אלא היכי שיש רגלים לדבר שעפ"י הלכה יש לתלות שהם של עכו"ם אז מותר לפנותם מדין ספק דאף מושכב שלא כדרכו אין זה ודאי עכו"ם, והתם איירי אף בקברים שבחו"ל יעו"ש [ועיי' בחזו"א יו"ד סי' רט סק"ח שכתב על דברי רד"א אלו שבקברים שבאר"י לא מהני סתם רגלים לדבר כיון דרובן

תורה"ק תקופת קברים אלו עפ"י ממצאי החוקרים הם דווקא אחר כניסת ישראל בארה"ק [וכת' דמש"כ "קורן" דבכמה מערות ביריחו נמצאו מתים מושכבין שלא כדרך היינו מערות ששימשו לתקופה יותר מאוחרת ולא במערות הנ"ל], עכ"ד הקונטרס בקצרה יעו"ש, ונמצא שלסמוך עפ"י דבריהם בנוגע לתקופת המערות הוא ממש אפיקורסות בדברי תורה"ק וכש"נ.

ולחבין - עצם קביעת החוקרים דזהו ביה"ק אי"ז השערה וסמך בעלמא אלא יודעים כן עפ"י ניסיון ממקומות אחרים שנבדקו והוכח כן [ודומה לרופא שחכמתו עפ"י הניסיון וסומכים עליו], ועיי' בתוספתא בפ"ד דאהלות ובנזיר דף נ"ב ומעשה שהביאו קופה מלאה עצמות וכו' ונכנס תודות הרופא וכו' ואמרו אין כאן שדרא וכו' ע"ש והרי שסמכו על דברי המומחים, אבל קביעות התקופות והזמנים זהו דבר שא"א לברר את אמיתותו והכל מיוסד רק על השערות וסברות בעלמא וברור שא"א להסתמך על כל קביעותם [וכי"כ בשו"ת חת"ס יו"ד סי' קנ"ג וקנ"ט לענין רופאים שעל השערותיהם בעלמא אי אפשר לסמוך] ובפרט שדעותיהם משתנים מזמן לזמן עפ"י ממצאים חדשים ואישים אחרים וא"כ איך אפשר לסמוך על דבריהם בזה, מלבד מה שישוד דבריהם בנוי על כפירה וכו"ל. [נפרופסר דן בהט (עליו "קורן" מסתמך) במכתבו (מיום א' שבט תשע"ד) מסתפק האם המערות שבנידו"ד הם מתקופה שלפני 4000 שנה או מתקופה שלפני 500 שנה, וד"ל].

קברי ישראל ע"ש, ולפי"ז בנידו"ד אי"ז ספק ישראל אלא ודאי ישראל כיון דבאר"י רוב הקברים הם ישראל], ועכ"פ אין שום היתר לפנות סתם קברים משום ספק עכו"ם (ואף בחו"ל) אא"כ מצינו דבר שעפ"י ההלכה יש לתלות שהן קברי עכו"ם, אבל בסתם קברים אסור בתורת ודאי לפנותם אע"פ שלא הוחזקו כלל שהן קברי ישראל וכש"כ.

ומה שטענו שהמערות הן קטנות וא"א להשכיב שם מת מושכב כדרכו, הנה אפי' אם היה אמת כדבריהם לא נמצא כלל בפוסקים שיש להוכיח מגודל המערה ונראה שאי"ז סמך וראיה כלל, דהנה עיי' בשו"ע בסי' שס"ג ס"ג שכת' וז"ל אין מלקטין עצמות וכו' לקבור שם מת אחר או לצורך המקום, מקום שנהגו לקבור במהמורות בלא ארון עד שיתעכל הבשר ואח"כ מלקטין את העצמות וקוברין אותו בארון מותר עכ"ל, והרי שהיו נוהגין לקבור בתחילה במהמורות (דהיינו שוחות בקרקע כמנהגינו כהיום) ואח"כ היו מלקטין משם את העצמות לקברו שם מת אחר וקוברין את את העצמות במקום אחר, ומקור דברי השו"ע הוא ברמב"ן בתורת האדם ומביא לזה מהירושלמי ובריי' דאבל רבתי יעו"ש. וע"ש שכת' וז"ל הבקוע אין עושין אותו לקבר עולם אלא לשעה וכו' והוא אותן מהמורות וכו' שמניחין את המת לשם עד שיתעכל הבשר ואח"כ מלקטין את העצמות ומעלין אותן לאר"י או אצל קברי אבותיו עכ"ל, והרי להדיא שנהגו לקבור במהמורות ואח"כ ליקטו את העצמות להוליכו לביה"ק אצל קברי אבותיו או לאר"י, וע"ע בשו"ת הרשב"א סי' שס"ט שמביא מנהג לסוד המת בסיד עד עיכול הבשר ואח"כ ליקטו את העצמות והוליכו לביה"ק יעו"ש, ועיי' בשו"ת חת"ס בסי' של"ג שכת' וז"ל אז היו נוהגין ללקט עצמות אחר עיכול הבשר ולקוברם בקבר אבותיו וכמה אנשים שמתו על מיטתם ונקברו שלא במקומם ואח"כ לקטו עצמותיהם עכ"ל, והוא כנ"ל שמנהג הקדמונים היה שקוברים מיד את המת ואחר עיכול הבשר הוליכו עצמותיו למקום ביה"ק וכדהבאנו, והנה יש אלפי ארונות של מתי ישראל וגודלן 60 - 70 ס"מ והגם שאין גודלו מספיק בשביל מת שלם אבל הספיק גודלו בשביל ליקטו העצמות שכן היה המנהג הקדום וכש"כ, וא"כ כמו כן פשוט שא"א להוכיח כלום מגודל המערה דאפשר דהגם שאין מספיק גודלו למת שלם אבל מספיק גודלן לליקוט עצמות, ואז שקברו תחילה במערה הגדולה ואח"כ ליקטו עצמותיו למערה הקטנה ובמערה הגדולה נשתמשו למת אחר וכן"ל מהשו"ע, ואז שהביאום ממקומות אחרים אצל קברי אבותם או מחו"ל לאר"י וכן"ל מהרמב"ן והחת"ס, ועכ"פ נתבאר דאין שום מקום להוכיח מגודל הקבר ואף רגלים לדבר ליכא וישקע הדבר ולא ייאמר וכמו שביארנו [ועיי' בתשובות והנהגות בח"ו סי' רכ"ו שכת' על דברנו אלה שהם הבל שלא היה המנהג אלא לפנות וללקט העצמות לתוך אותה מערה עצמה עכ"ד, ודבריו נסתרים מכל הנ"ל, והחכם יבחר]. [ומה שנהגו ללקטו בתוך ארונות יעו' בשו"ע בסי' ת"ג ס"ח דהיינו משום שהניחו מת אחד ליד מת אחר וחששו שיתרקבו העצמות

ויתערבו המתים זה בזה וע"כ הניחום בתוך ארונות ע"ש, אבל כאן שהניחו כל מת בתוך מערה אחת בפני עצמה אין צריכין לארון, ופשוט].

גם מה שטענו שכיון שאין למערות כוכין זהו סימן שאין הם קברי ישראל אינו נכון כלל דהרבה ממערות קדמונים אין בהם כוכין וכגון מערת ר"י בר אלעאי ועוד הרבה ממערות קדמונים ואכמל"ב [וכן בד' התוספתא הנ"ל מוכח דקברו רק במערה בלא כוכין דהרי איתא דאחד המוצא כוך בקיע ומערה והיינו שנידון כדין נמצא ג' מתים, ובע"כ דקברו גם במערה בפנ"ע], ועכ"פ נתבאר היטב דאין שום הוכחה בצורת המערות שהם קברי עכו"ם וכש"כ.

וכבר נתבאר לעיל בהערה 2 דאין קפיידא כלל בכל השיעורין והתנאים הנזכרים במתני' לענין שכונת קברים, וכל מה שדנו בענין כוכין וגודל המערות הוא האם יש בזה מנהג ישראל, והבן.

ומה שטענו שנמצא שם "חרב" שמזה מוכח שהן קברי עכו"ם לא ידעתי מנ"ל שזה מוכיח שהן קברי עכו"ם, וכבר ציינו לזה את דברי הספר חסידים (סי' תתשי"ג) שנמצא בקבר של הרוגים על קדה"ש חרב והורה להשאיר את הסכין ליד המתים יעו"ש [ועיי' בסנהדרין דף מ"ה דשו"ט הגמ' האם הסייף שהרגו בו הרוגי ב"ד נקברין עמו יעו"ש, ועי' ערוה"ש ה' סנהדרין סי' נ"ג סי"ב ע"ש], ולענין עצם הטענה שבקברי ישראל אין מניחים כלים יעו"ש בשו"ע סי' שמ"ט ס"ג דהיו זורקין כלים על המת בשביל לקברו עמו ע"ש, ועיי' בירו' כלאים פ"ט ה"ג דר"י ציוה שיניחו בקברו מנעליו ומקלו יעו"ש, והרי שהיו מניחים כלים בתוך הקברים וכש"כ, וא"כ נמצא שהקברים בנידו"ד אסורים בתורת ודאי, ואו משום ספק עכו"ם ואו לפי"ד החזו"א תלינן ברוב ישראל וכש"נ.

[בדברנו אלה לא התייחסנו למש"כ שמצאו מת אחד מושכב שלא כדרכו ועי' מש"כ בזה לק' באות ז' ובהערה 6' יעו"ש].

ה) אמאי לא נפתח את המערות ונבדוק אם יש סימנים שהם קברי עכו"ם?

תשובה: הנה מעיקר הדין אסור לפתוח קבר שכבר נסתם בגולל ולבדוק את המתים ומושום כבוד המתים וכדאי' בב"ב דף קנ"ד ונפסק בשו"ע סי' שס"ג ס"ז יעו"ש⁵, אלא דיל"ע הכא שהם ספק קברי ישראל האם מספק מותר לפתוח את הקברים [והנה לא מצינו בפוסקים בדיקה כזו ועיי' בחכם צבי סי' נ"ז וצ"ע אם מותר לעשות כן], והנה עיי'

⁵ ואף כשיש הפסד ממון וכמבואר שם ע"ש, ועיי' ברמ"א בסי' קי"ז סי"ב ע"ש אבל דוקא התם דהוא היה בע"ח אבל לא משום סתם הפסד ממון וכמ"ש הכת"ס (יר"ד קע"ד), וע"ש בערוה"ש ס"ו ע"ש, ועוד דהכא אפשר שהם קרובים.

בשו"ת שוב"י (ה"ב תשו' מ"ג) שדן בנוגע קברים שהיו ספק אם קברום ערומים האם מותר לפתוח את קברן לבדקן ולהלבישם תכריכין, ומסיק דבקברים חדשים מותר דבספק מותר לפתוח הקברים (וע"ש בפת"ת סק"ה שיש חולקין ע"ז ע"ש) אבל בקברים ישנים שהם ספק ספיקא ספק נתרקבו עצמותיהן ואי אפשר להלבישן תכריכין וספק שמא יש להן תכריכין וא"כ משום ס"ס אסור לפתוח הקברים יעוש"ב, וא"כ בנידו"ד דאיירי בקברים ישנים וספק שנתרקבו העצמות ולא נוכל לבדוק אם הם קברי ישראל וספק שמא הם קברי ישראל וא"כ הוה ספק ספיקא ואסור לפתוח את המערות לבדקן וק"ו בנידו"ד שכבר פתחו ג' מערות והוכח שמלאים רקב עצמות וא"כ פשיטא שאסור מעיקר הדין לפתוח ולבדוק את המערות ובפרט שכאן אין הנידון משום כבוד המתים, והשבו"י הא איירי בשביל כבוד המתים וא"כ פשוט וברור שבנידו"ד אסור לפתוח ולבדוק את המערות וכש"כ [ובפרט כאן באר"י שרובן ישראל דיש לתלות שהם ישראל וכש"כ באות ד' בשם החזו"א], [יש לציין שקודם פתיחת ג' מערות הראשונות לא נתברר לכל המומחים שהמקום בחזקת ביה"ק - וא"כ אין להקיש מזה לנידו"ד].

ו) האם אין עוד היתרים לפנות וכגון קבר המזיק את הרבים או דעצמות מותר לפנותם?

תשובה: הנה דברים אלו אינם נכונים כלל וכלל, ורק שנלאיתי להאריך בזה ולסתור דברים אלו, יען שאין בזה נפק"מ כלל כיון שאין הנידון בענינינו כלל לפנות וכדאבאר לק' באות ט'.

[אך אשיב בקוצר אמרים: לענין פינוי עצמות יעו' בטוש"ע ר"ס שס"ג דנפסק להדיא שאף עצמות אסור לפנות יעו"ש, והנה יש מן הפוסקים דנקטו בדברי הנוב"י מהדו"ק סי' פ"ט שכת' דליכא חרדת הדין בעצמות יעו"ש דהוא הדין שהתיר לפנות ואכן הקשו על דבריו מדברי השו"ע הנ"ל, אבל המעיין שם יראה שאסור לפנות אף רקב יעו"ש והיינו משום דהגם דליכא חרדת הדין אכתי אסור לפנות ומשום כבוד המתים, וכ"כ בנו בשיבת ציון סי' ס"ג ובשד"ח מערכת אבלות אות קל"ד בשם התפא"י שאף הנוב"י מודה דאסור לפנות עצמות יעו"ש וכש"כ - ועכ"פ כבר הכריעו הפוסקים כפסק השו"ע שאסור לפנות אף עצמות.

ולענין מזיק את הרבים - הנה בגמ' נאמר דין זה לענין קבר יחיד הנמצא ברה"ר ומתטמאין הרבים על ידו וע"כ מותר לפנותו והגרע"א כתב דדין זה נאמר אף בנוגע ביה"ק, אמנם י"ל דכל זה נאמר רק משום שבוודאי יכשלו בו רבים וע"כ הותר לפנותו אבל בהיכי תימצא שלא יכשלו בו רבים ורק יצטרכו לדחוק עצמן ולעשות דרך אחר לא נאמר היתר זה כלל, והחזו"א נסתפק בזה יעו"ש [וע"ש סקל"ט שנראה שמסיק שבקדם הקבר לא הותר רק

אם ודאי יכשלו בו רבים עש"ה, ועיי' לשון הרשב"א הובא בכס"מ בפ"ח מה' טו"מ ע"ש], וא"כ בנידו"ד דלא איירי שיכשלו בו הכהנים אלא משום הפסד ממון א"כ אסור לפנות, ועוד דאפי' א"נ דאף אם יכולים לדחוק עצמן ולעשות דרך אחר מותר לפנות היינו רק משום שכבר זכו רבים בדרך וע"כ מותר לפנות שא"א להפקיע את הדרך מן הרבים כיון שכבר זכו בו אבל סתם משום הפסד ממון אין היתר לפנות ועיי' בפת"ת בס"י שס"ח סק"ד דהציבור צריך לשלם אף אם יכבד העול על הציבור בכדי שלא לפנות יעו"ש ורק כשכבר זכו בדרך א"א להפקיע מהן ומשא"כ בנידו"ד והבן. ועוד דאף בהיכ"ת שהותר לפנות משום דמזיק את הרבים אם קדם הקבר לרבים אכתי מקומו אסור בהנאה ועיי' בענין איסורו"נ לק' אות י' יעו"ש].

ז) האם באופן שמוותר לפנות המת מותר ג"כ לחפור ולזרוק העצמות, ומהו באופן שמצאו מושכב שלא כדרכו?

תשובה: ברור שאף באופנים שהותר לפנות כגון קבר יחיד וכל שאר ההיתרים דלא הותר אלא בנוגע איסור פינוי דאינו אלא איסור דרבנן וכמש"כ הב"י בס"י שס"ג יעו"ש והגם דאסמכוהו אקרא וכדאי' בספרי פר' שופטים (סי' קפ"ה) יעו"ש אבל אינו אלא איסור דרבנן ונאמר רק באופנים מסויימים, אבל להלין המת אפי' יום אחד וק"ו לזרוק העצמות כדומן על פני האדמה ולא לקברן זהו עשה ול"ת מה"ת וכמפ' ברמב"ם בפ"ב מהל' אבל ה"א ובפס"ו מהל' סנהדרין ה"ח יעו"ש ופשוט וברור שאין על דבר זה שום צד היתר בעולם ואין לסמוך בזה על צידי ספקות כלל, ולא מצינו לשום פוסק שיתיר לזרוק המתים בלא קבורה כיון דזהו איסור מה"ת וכש"כ.

ואף במצאו מושכב שלא כדרכו לא הותר אלא לפנותן דהוה רק ספק עכו"ם, וכפי שכבר הבאנו לעיל דברי הגרד"א שכתב להדי' שאי"ז אלא היתר לפנותן משום ספק עכו"ם יעו"ש. וע"ע ברשב"ם בב"ב דף ק"א: שכת' אהא דמצאו מושכב שלא כדרכו שאי"ז ודאי עכו"ם, וכן עיי"ש בתוס' בדף ק"ב. דגם ישראל פעמים נקבר כן ורק שבסתמא תלינן שהוא עכו"ם יעו"ש [וכ"כ בפיה"מ וברע"ב בפט"ז דאהלות מ"ג שאי"ז אלא משום דילמא עכו"ם וע"ש בר"ש] וע"ע ברמב"ם בפ"ט מטו"מ ה"ג שחזקתן עכו"ם הן ונוטלין ואת תבוסתן יעו"ש, ועיק"ד תבוסה האף דס"ל לכמה מהראשונים והרמב"ם בכללן דזה דין טומאה דהתבוסה מטמא אבל גם דין זה דמטמא אי"ז אלא דין דרבנן ומשום כבוד המת וכמב' בראשונים ע"ש וא"כ מוכח דאף במצאו מושכב שלא כדרכו לא ביטלו דיני כבוד המת ורק שלא נתנו לו דין שכונת קברות וע"כ הותר לפנותו אבל פשיטא שאסור לזרוק כדומן על פני האדמה מק"ו מדין תבוסה וז"ב.

[ובפרט בנידו"ד שיש שרוצים ממת אחד שלפי דבריהם הרי הוא בגדר נמצא מושכב שלא

כדרכו⁶ לפסוק גם על שאר המתים דזהו רק משום חזקה שאין קוברים גויים אצל ישראל

⁶ אבל האמת שדבר זה בדוי שלא נמצא מת מושכב שלא כדרכו, וזאת אפילו אם נסכים להסברו של "קורן" על פרטי המציאות באופן שכיבת המת שם בבי"ש, דהנה לפי"ד "קורן" המת מושכב על צדו וראשו כפוף מוטה על צידו וכן רגליו כפופות והיינו כדרך שבני אדם שוכבים כשהם יושנים על הצד, שמכופפים את הראש והרגלים (לצד אחד, לימין או לשמאל) ולפי"ד זהו מושכב שלא כדרכו שעליו דיברו חז"ל שראשו בין ברכיו דהיינו שהראש נגד הרגליים ע"כ מה ששמעתי מפיו.

אבל דבריו הם דברי הבאי דהנה מקור מנהגינו בקבורה הוא ברמב"ן בתה"א ויעו"ש שכת' וז"ל, ומניחין אותו פניו למעלה כדאמר' גבי מתי מדבר הו' גני אפרקיד א"נ מן הצד כדאמר' בירו' והבוני על סטרי וכו' כדרך שאדם ישן עכ"ל והובא בב"י בסי' שס"ב, וכ"ג המהרש"ל בדברי הטור ע"ש, ובי' בפרישה שמש"כ כדרך שאדם ישן קאי על שוכב על צדו שהרי אסור לשכב אפרקדן ע"ש, והנה אם נימא דראשו בין ברכיו היינו כדרך שבנ"א שוכבין על צדן שכופפים הראש והרגלים וא"כ איך כתב הרמב"ן שאפשר להשכיב המת כשהוא שוכב על צידו כדרך שאדם ישן והרי זהו מושכב שלא כדרכו ומפורש בדברי הרמב"ן דלהשכיב המת על צדו כדרך שאדם ישן זהו מושכב כדרכו, ואחר חקירות ודרישות בענין זה השיגה ידי תמונה מאת קבר יהודי ודאי (עפ"י הוכחות ברורות אחרות) מתקופת בר כוכבא, ושם נראה ברור כשהוא שוכב על צדו ורגליו כפופות וזהו ממש מושכב כדרכו וכש"כ.

ועיי' בירו' בפ"ט דנזיר ה"ג איזו מושכב כדרכו רגליו מופשטות וכו' ע"ש, אבל בע"כ דהירו' לא בא להפקיע היכא שאין רגליו מופשטות דהוי מושכב שלא כדרכו דמפו' בב"ב דף ע"ד גבי מתי מדבר דזקיף ברכיה דחד מינייהו ע"ש דהיינו שלא היו רגליו מופשטות וממתי מדבר הא לומד הרמב"ן הנ"ל מקור מנהגינו להשכיב אפרקדן ומוכח דליכא דינא דרגליו מופשטות ממש ורק דהירו' קאמר מנהג מסוים בקבורה אבל אין תלוי בזה הדין דראשו בין ירכותיו, ומוכרחין לפרש כן דהרי אי' שם בירו' שמניחים ידיו על לבו ע"ש, וכהיום אין נוהגין לקבור כן אלא שנוהגין שגם הידים מופשטות ועיי' בחכמ"א (שם, אות ט') והגע בעצמך אטו נימא שמנהג הקבורה כהיום הוא מושכב שלא כדרכו אתמהה. ובע"כ שאין כוונת הירו' דאם אין נוהגים כן הוא מושכב של"כ וכש"נ [ועיי' בחי' המאירי בב"ב דף ק"א שהביא את דברי הירו' הנ"ל, וצ"ל שכוונתו לאפוקי שלא יכופפו את רגליו עד חזהו או עד לראשו, אבל פשוט שאי"צ שיהא רגליו מופשטות ממש וכמבו' בהגמ' הנ"ל, וע"כ כל שמושכב על צידו כדרך שאדם ישן פשוט דנחשב מושכב כדרכו וכש"נ ועדיין יק' ע"ד המאירי ממנהגינו שאין מניחים ידיו על לבו וצ"ע, ויעויין בשטמ"ק שם]..

וכז' כתבתי אפי' אם נסכים להסברו של "קורן" בפרטי המציאות לגבי השלד שנמצא באיזה אופן היה שכיבתו שגם לפי"ז הוא מושכב כדרכו, אבל כבר אמר הגרד"ש שאין דבריו נכונים אלא שהמת שוכב ממש כדרכו כפי מנהגינו כהיום ורק שהרגלים גבוהות במקצת וכהגמ' בב"ב הנ"ל, וכן אמרו עוד הרבה מגדולי המומחים (בין מהיראים, ולהבדיל גם הארכיאולוגים) דזהו מושכב כדרכו ממש, ויכולנא להאריך עוד ורק שאין בזה נפק"מ כל כך לכל הביה"ק וכתבאר בפנים.

(ושבו הראוני איך שהחופרים מפרשים אופן שכיבת המת שהיו רגליו של המת כווצות עד חזהו ולפי"ז אפשר דנחשב ראשו בין ברכיו וכדמצינו כן בחז"ל בנוגע עובר, אבל אין דבריהם תואם עם גוף התמונה, וה' פרכות בדבר, א) שא"כ אין הראש מונח במקומו. ב) שנמצא שרגל אחת היתה ארוכה והשניה הרבה יותר קצרה. ג) שא"כ היה צריך ליפול עצם ע"ג עצם כיון ששני הרגלים היו מונחות אחת ע"ג השניה. ד) איך נמצאו שני העצמות (התחתונות) מונחות באופן ישר והא גם הם היו צריכות להיות עקומות מעט. ה) שהעצם הקטנה העקומה נראה ברור שמתחלת לפני העצם הישרה, ועוד כמה וכמה פירויות יש על הסבר זה, וזהו ממש עיולי פילא בניקבא דמחטא, ובע"כ ברור כנ"ל שהיה מושכב כדרכו ורק רגליו רגליו היו זקופות והעצמות העליונים

דאי אפשר לסמוך על זה אלא בנוגע פינוי ולא בנוגע לחפור ולזרוק את העצמות, ובפרט על קברים שמורחקין כ' אמות שמעיקר הדין תלינן שאי"ז אותו שכונת קברות וכמבוי בגמי', ורק דהכא י"ל שנידון כחד ביה"ק אבל א"א לסמוך ע"ז אלא בנוגע פינוי וכש"נ. ועוד שמצינו ביה"ק של עכו"ם ליד ביה"ק של ישראל וגדר בינתיים וא"כ שמה היה גדר ונפל ברבות השנים, כן א"ל הגרד"ש. ומלבד דדעת רש"י בנזיר דף ס"ה דאף דמצאו מת מושכב שלא כדרכו אי"ז מוכיח על שאר המתים, דדילמא באקראי נקבר שם עכו"ם יעו"ש.

ועי' מש"כ לק' בהערה 8 דאף מת שודאי עכו"ם באר"י אסור לבטל ממנו תורת קבורה ורק שהותר לפנותו אבל צריך לפנותו ולקבורו במקום אחר, וא"כ ק"ו בנמצא מת אחד מושכב שלא כדרכו וכש"כ].

ח) האם איכא מצות קבורה על רקב?

תשובה: הנה הדין דמת שהרקיבו עצמותיו מטמא מדין טומאת מת, וכן הקבר שבו הרקב מטמא מדין טומאת קבר, ומבוי שאיכא על הרקב שם מת וכמו כן לא פקע מקברו דין ושם קבר (וכמבוי ברמב"ם בפ"ב מט"מ הי"א - הט"ו עש"ה). ורק דיל"ע אם איכא ברקב המצות עשה דקבורה⁷ - והנה עיי' בנזיר דף מ"ג דיליף דאין כהן מתטמא לרקב אביו ע"ש, ועיי' במג"א בסי' תקס"ו סק"כ שכת' דמזה דבעינן ילפוטא שאין הכהן מתטמא בע"כ מוכח דאיכא דין קבורה דהרי כל דין היתר כהנים לטמאות הוא משום דנדחה מפני מצות קבורה ע"ש, ולפי"ז מוכח מהגמ' דאיכא מצות קבורה גם ברקב, וע"ע בנובי"ת סי' ר"ט שג"כ כת' דלמאי דליכא מצות קבורה פשיטא שאין הכהן מתטמא ע"ש, וא"כ מזה דבעינן קרא דאין הכהן נדחה מפני קבורת רקב מוכח דאיכא מצות קבורה על רקב וכש"כ.

ועי' בשו"ת בי"צ (ח"ב סי' קנ"ה) שנקט דאף באפר איכא מ"ע דקבורה ולא דבל תלין יעו"ש וק"ו לרקב, ואף דבנוגע אפר פליגי ע"ז כמ"פ היינו משום דכיון שנשרף א"כ נתבטל מזה שם המת שהרי נשרף המת ונשתנה מהותו וכדקיי"ל דאין אפר המת מטמא אבל בנוגע רקב דשם המת עליו ולא נשתנה מהותו כלל ורק שנתרקב יש ללמוד מזה דאיכא עליה מ"ע דקבורה וכש"כ [ובמג"א בסי' ש"א סק"ג שכת' בענין שריפת המת שאי"ז ביזיון כל כך יעו"ש משמע דס"ל דגם באפר איכא מצות קבורה ודוק, ואכמל"ב].

שברגלים נפלו עקום והעצמות התחתונות נפלו ישר וכנ"ל, ויש לפרשו בעוד כמה אופנים, ועכ"פ איך שנפרש הראש מונח במקומו והרגלים במקומן ודינו כמת מושכב כדרכו, וכל הרואה את התמונה יראה שכנים דברנו הנ"ל).

⁷ ואף דבנוגע טומאה איכא תנאים מתי מטמא וכמבוי ברמב"ם שם, אבל זהו הל"מ מיוחדת בנוגע טומאה וכמבוי בנזיר דף נ' ובראשונים, אבל אי"ז נוגע למצות קבורה ורק דמזה שחזינן דמטמא מוכח דאיכא עי"ז דין וישם מת וכש"כ.

וכבר כת' לעיל בשם השבו"י דאסר אף לפתוח את הקבר משום דשמא נרקב ומוכח דס"ל דאף איסור פתיחת קבר איכא ברקב, וכ"כ בשו"ת ויען אברהם יו"ד (סי' כ"ה) דמדבריי השבו"י מוכח דאף פתיחת קבר שנרקבו עצמותיו אסור משום ניוול יעו"ש, וכן בד' התוספתא הנ"ל לפי מש"כ לעיל מהמנח"ב והחס"ד הא איירי לעינן פינוי דתלינן דנרקבו וע"כ אסור לפנות ומזה ג"כ מוכח כנ"ל דאיכא גם על רקב איסור פינוי ומ"ע דקבורה וכש"נ.

ועי' בחזו"א אהלות (סי' כ"ב סקל"ג) שצידד להקל לפנות רקב, אבל דחאו מהנ"ל דבגמ' מוכח דאיכא אף ברקב מ"ע דקבורה ולכן בעינן קרא למעט כהנים מלטמאות לרקב אביהן וא"כ ה"ה דאסור לפנות, והניח בצ"ע. ובסו"ד כת' דאפי' אם נימא דליכא מ"ע דקבורה אבל עכ"פ איכא חיוב קבורה מה"ת ע"ש, ולהלן (שם סקל"ח) כשדן בדין קבורת נפל ציין למש"כ לעיל דכשאיכא מיעוט לטומאת קברים מוכח דאיכא דין קבורה מה"ת יעו"ש, גם עיין בגיליונותיו לספר שרידי אש (יו"ד סי' קכ"ה, ונדפס בהוספות שבסו"ס חזו"א על טהרות) שג"כ סותם ונוקט דאף ברקב איכא מצות קבורה יעו"ש, ומבוי' בדבריו שהסיק דאף ברקב איכא חיוב קבורה ואסור לפנות וכתנ' מדבריי הפוסקים הנ"ל וכש"כ.

ועי' בנוב"י קמא (סי' פ"ט) שהביא בשם המהרמ"פ בדבר קהל שקנה קרקע לק"נ שנה וקברו שם מתיחה על מנת לפנותם לאחר ק"נ שנה וקצת רוצים לפנותם לאחר ס' שנה, והעלה דכיון שהתנו לפנותם רק לאחר ק"נ אין היתר לפנותם קודם זמנו, ועוד כת' דלאחר ק"נ שנה ייעשה רקב ואז נתבטל מצות קבורה⁸ וא"כ אסור לפנותם כעת כיון שאכתי

---

⁸ והנה יעו"ש במהרמ"פ שכתב וז"ל ונלע"ד דלא שייך קבורה ברקב וכדאי' בתו"כ קרבו שאו את אחיכם מכאן אמרו אין מטמאין למתים שהרי אלעזר ואיתמר לא נטמאו אלא מישאל ואלצפן, והיינו משום שנשרפו לעפר, ולהתוס' בסנהדרין דף נ"ב שהיו שלדן קיימת מ"מ קי"ל בזמן שהוא שלם ולא בזמן שהוא חסר עכ"ל, ור"ל דאיכא ב' שיטות בראשונים האם דנימא דנשרף כולו וע"כ היו אסורין ליטמא כיון שנעשה עפר ועל עפר ליכא מצות קבורה וה"ה ברקב ולהתוס' דלא נשרף כולו אבל כיון שנשרף מקצתו הו"ל כמת שחסר איבר וע"כ אסור להתטמא דקי"ל דאין מתטמא הכהן אלא כשהמת שלם עכ"ד.

וד' תמוהין דאם נפרש דנשרף כולו ונעשה כולו אפר אי"כ קי"ל דאינו מטמא כלל כיון שנשרף כולו ואין אפר המת מטמא ומהיכ"ת דנאסור כלל לכהן להתעסק בו כיון שאינו מטמא כלל ובע"כ דאו דס"ל להתו"כ כהתוס' הנ"ל דלא נשרף רק מקצתו וע"כ ממילא אסור לכהן להתטמא בו [וכ"כ המלבי"ם והמשכנ"י יו"ד סי' ע"ד], ואו דס"ל להתו"כ כהתנא דלא נשרף גופן כלל וכמבוי' בסנהדרין שם דכן ס"ל לחד מ"ד עי"ש, אבל הא מיהת דברור דלא ס"ל להתו"כ כהצד שנשרף כולו כיון שאז מותר להתטמא, וד' המהרמ"פ צ"ע. ועוד דמנ"ל דילפי' דליכא מצות קבורה כלל דילמא רק ילפי' דאין הכהן מתטמא לרקב דלא נידחית איסור טומאה בשביל קבורת רקב אבל אכתי מנ"ל דליכא מצות קבורה, וכמו דלהתוס' צ"ל דכונת התו"כ דילפי' דאין הכהן מתטמא למת חסר איבר והגם דפשיטא דאכתי איכא ע"ז מצות קבורה ורק נתמעט מהיתר

מצות קבורה עליו, ובסו"ד כת' שלא יקברו שם יותר מתייהם אלא בקרקע הקנויה לצמיתות עכ"ד יעו"ש, ומדבריו למדנו דיסוד ההיתר שפינה במקרה ההוא זהו משום שהתנו לפנותו וע"כ התיר לפנות (וכדקי"ל דבעל מנת לפנותו מותר לפנות וכדאיתא בשו"ע סי' שס"ג), וכל מש"כ דברקב ליכא מצות קבורה לא כת' אלא לחומרא כדי שלא

טומאת כהנים וכמו"כ נימא שרק נתמעט קבורת רקב מהיתר טומאת כהנים אבל מני"ל שפקע כל עיקר"ד קבורה וצ"ע, וגם בעיקר"ד שכת' לדמות רקב לאפר תמוה דפשיטא דאפר גרע דאין שם מת עליו וכדקי"ל דאינו מטמא (וכמש"ב בס' גשה"ח ההבדל בין שריפה לנתרקב עי"ש) אבל ברקב הא שם המת עליו ומטמא מדין טומאת מת וקבר, ומהיכ"ל ללמוד מאפר לרקב [ואף באפר גופיה ס"ל להבי"צ [ח"ב סי' קנ"ה] דאיכא מ"ע דקבורה ולא דבל תלין אבל בזה חלקו עליו כמ"פ וכנ"ל דאין על האפר שם מת וכדחזינן דאינו מטמא] סוף דבר, דברי המהרמ"פ צע"ג. ושוב הראוני שהחזו"א שם בגליונותיו לשרידי אש כבר הק' ע"ד המהרמ"פ הנ"ל ואכן מסיק דגם ברקב איכא מצות קבורה יעו"ש.

ובפנים כתבנו שאף אם נימא דליכא מצות קבורה עכ"פ לא התיר המהרמ"פ משום כך לפנותו, והטעם לזה דבאמת דין מצות קבורה ודין כבוד המת הם שני דברים נפרדין שאינם שייכים זל"ז כלל דעיי' בתוס' בנזיר דף מ"ז שכת' שכהן מטמא למת מצוה אף לטלטלו מחמה לצל ע"ש ופסקו הגרע"א בר"ס שע"ד, והגם שאין מקיים בזה מצות קבורה אבל כיון שאיכא כבוד למת הותר לכהן להתטמא, וכן הוא מפורש בברכות דף כ' דהיתר טומאת כה"ג למת מצוה הוא משום כבוד הבריות יעו"ש ובתוס', ועיי' ברמב"ם בפ"ג מהל' אבל ה"י דנשיא שמת הכל מתטמאין לו כדן מת מצוה, ובכס"מ שם כת' הטעם שאין כבוד המת ביורשין אלא בכל ישראל ע"ש, ועיי"ש בפ"ב ה"ז, ומוכח מכ"ז דיסוד היתר טומאת כהנים הוא משום כבודן של מת, ומבו' דאיכא דין דאורייתא של כבוד המת דאי"ז תלוי כלל במצות קבורה וכש"כ, וא"כ י"ל דברקב אף אם נימא דליכא מצות קבורה אבל אכתי איכא דין כבוד המת שזהו דין דאורייתא וכש"כ, וה"ה שאסור לפנות שאיסורו ג"כ משום כבוד המת וכמש"כ ודוק.

ונראה עוד די"ל דאף דלפי"ד המהרמ"פ ליכא מצות קבורה וכדדרשי' לה בתו"כ אבל הלאו דלא תלין לא פקע מינה, והנה עיי' ברמב"ן עה"ת דברים (פכ"א כ"ג) שכת' דבאר"י איכא עוד לאו דלא תטמא את אדמתך ולא זה נאמר אף בעכו"ם ע"ש, וכ"כ המהרש"א סנהדרין דף מ"ו גם לדעת רש"י יעו"ש, וכ"כ הרד"ק יהושע (פ"י) בהא דציוה יהושע לקבור מלכי כנען דבאר"י גם עכו"ם אסור להשליכן כדומן על האדמה יעו"ש [ועיין בעמוס (פ"ב) כה אמר ה' על שלשה פשעי מואב וגו' לא אשיבנו על שרפו עצמות מלך אדום לשיד ושלחתי אש במואב ואכלה ארמנות הקריות וגו' והכרתי שופט מקרבה וכל שריה אהרוג עמה וגו', ועי"ע נחמיה (פ"ב) ואמר למלך וגו' מדוע לא ירעו פני אשר העיר בית קברות אבתי חרבה ושעריה אכלו באש וגו' יעו"ש, ונוראים הם הדברים למתבונן] ועכ"פ מבו' דבאר"י אף בדליכא מצות קבורה איכא לאו דלא תטמא את אדמתך וא"כ י"ל דאף ברקב איכא האי לאו, וצ"ע בזה.

ועכ"פ אף אם נימא דליכא מצות קבורה אבל ז"ב דיש השארת הנפש אף ברקב ושמעפר הרקב ישוב ויבנה ויקום לתחית המתים וכמ"ש המקובלים וכמבו' בספר מעב"י ובגשה"ח יעו"ש ופשיטא דמשום זה לבד אסור להשליך רקבו כדמן על פני האדמה ומעולם לא שמענו להתיר לזרוק רקב על פני חוצות וז"פ.

לפנות קודם זמן התנאי, אבל לא התיר משו"ז לפנות, ואדרבא דהאף שהתנו לפנות אסר מכאן והילך לקבור שם ולא ניח"ל כלל שיפנו המתים שם והגם שבסוף מתקבין, ומבו' להדיא דלא התיר סתם לפנות רקב וכש"נ [ואפשר דס"ל דאף דליכא מצות קבורה אבל עכ"פ איכא חיוב קבורה מה"ת וכנ"ל מהחזו"א ועיי' הערה 8], ועכ"פ אף אם נימא דסמך על זה גם לענין לפנות רקב אבל כל זה לענין לעשות פינוי כדין וכמבו' בדבריו שם שדן לענין חיוב אבלות בשעת פינוי יעו"ש וא"כ אין זה נוגע לנידו"ד שלא איירינן כלל לענין לפנות כדין וכדאבאר לקמן באות ט'.

והעולה מכל הנ"ל דלדברי המג"א מבו' בגמ' דאיכא מצות עשה דקבורה אף ברקב, וכ"כ הבי"צ דאיכא בזה המ"ע והל"ת דקבורה, ונתבאר מהשבו"י והיען אברהם והחסדי דוד והמנחת ביכורים דנאמר אף דיני איסורי ניוול המת והיינו איסור פתיחת הקבר ופינויו, וכן נראה מסקנת החזו"א - ודברי המהרמ"פ אינם נוגעים לנידו"ד וכש"כ.

ט) האם הנידון בנידו"ד בנוגע פינוי או בנוגע לחפור ולזרוק המתים?

תשובה: הנה כבר נתבאר לעיל דאין הנידון בנידו"ד על עצמות שנמצאו או שימצאו אלא דכיון דהמקום הוא ביה"ק אמרי' שכל העצמות נרקבו וכש"ל מהתוספתא, וא"כ כשבאנו לפנות הרי צריך לפנות את כל עפר המערות שמעורב בהן הרקב, וגם כשמפנים אסור לערב מתים זה בזה ואסור להטילן בגומא אחת וכמבו' בטור בסי' שס"ג בשם רה"ג דזהו ניוול למתים ע"ש [ועיי' בחת"ס (שנ"ג) דבב"ז צער גדול למתים בשעת תחיית המתים ע"ש וממילא דפשוט דשייך דבר זה אף ברקב]. וכן אם מוצאים עצמות צריך ליטול גם תפוסתן והיינו עפר תיחות וכן ג' אצבעות קרקע בתולה שתחת המת וכמבו' בגמ' ובפוסקים. ודיברתי בזה עם אחד מגדולי המומחים ואמר לי שבכדי לפנות כהלכה כל כך הרבה מערות צריכים לכך כמה שנים.

ועכ"פ ברור לכל מבין שאין כאן נידון לפנות את כל עפר המערות שמעורב בהן הרקב כהלכה, אלא עיקר הנידון האם לחפור את כל המערות ולזרוק עפרן על פני חוצות (וכן הוכיח המציאות בעוה"ר) ודבר זה פשיטא דאסור לכו"ע אף ברקב ואף בנמצא מת מושכב שלא כדרכו, וכל הנידון הנ"ל האם איכא דין שכונת קברים או היתר ספק עכו"ם ומזיק את הרבים וכו' הוא אך למותר כיון שכל ההיתרים לא נאמרו אלא לפינוי וכיון שאין הנידון לפנות כהלכה א"כ פשוט וברור שדב"ז אסור וכש"כ.

י) מכיוון שמבצעים את החפירות הנ"ל (רח"ל) האם אסור עפ"י ההלכה לדור שם?

תשובה: הנה בדבר זה יש מקום גדול לאיסור - דהנה עיי' סנהדרין דף מ"ז דמבו' דקבר שפינוהו אכתי הקבר אסור בהנאה ומבו' שם בגמ' דהיינו דנשאר ע"ז הדין איסור הנאה

שיש על קברים ואע"פ שנתפנה יעו"ש, והנה בדין איסוה"נ של קברים לא נאסר הקרקע עולם וכדא' התם יעו"ש, אבל העפר שנתלש מהקרקע וזרקו ע"ג המת ס"ל להר"י דאסור בהנאה והו' ברמ"א בר"ס שס"ד ע"ש. ועי' ברמב"ם בפ"ד אבל ה"ד דאף כשקברו במערות וכוכין היו שופכין עפר ע"ג המתים יעו"ש וא"כ בנידו"ד יש שם עפר שאסור בהנאה, אבל לזה י"ל שאותו עפר נתבטל ברוב שאר עפר שמותר בהנאה וכ"כ הגרע"א מהדו"ק בסי' מ"ה דעפר הנשאר בפניו מתים נתבטל ברוב שאר העפר יעו"ש [ועי' חזו"א שם סק"ל שדן להחמיר בזה יעו"ש]. אמנם עיי' באהא"ז בפ"ד מהל' אבל ה"כ שכת' דהרמב"ם פסק כהירו' דהאיסוה"נ כשפינה מתים זהו דין איסוה"נ חדש ואי"ז תלוי כלל באיסוה"נ של קברים אלא דכל הקרקע נאסרת כיון שפניו בה המתים יעו"ש, ולפי"ז בנידו"ד נאסרת כל הקרקע לפי"ד הרמב"ם וצ"ע.

אבל עיי' בש"ג פ"ו דסנהדרין שכת' דכל זה בקבר יחיד אבל בביה"ק אז כל ביה"ק נאסר באיסוה"נ מה"ת ואף הקרקע עולם ואפי' לאחר שפינו משם המתים אכתי כל המקום אסור מה"ת יעו"ש, והו' בפת"ת בסי' שס"ח סק"א ובחת"ס סי' של"ה יעו"ש, וכן פסקו למעשה הגאון מטשעבין בדובב מישרים ח"ג סי' ע"ח יעו"ש, וא"כ בנידו"ד כל הקרקע נאסרת בהנאה (ועיי' חזו"א שם סקל"א).

ועיי' במנח"י ח"ט סי' קכ"א שמטעם דברי הש"ג אסר במורד הר הבית, ועוד טעם כת' שכיון שנשאר שם רקב עצמות שאינם ניכרים א"כ המקום אסור בהנאה ומשום דקיי"ל דהמת אסור בהנאה (ואף מות עכו"ם פסק המחבר בר"ס שמ"ט דאסור בהנאה עיי"ש) וא"כ משום זה נאסר כל המקום באיסור הנאה יעו"ש וטעמים אלו שייכים אף בנידו"ד וצ"ע.

ועי' בשאילת דוד להגר"ד פרידמן מקרלין שכת' בחי' עמ"ס סנהדרין דף מ"ח וז"ל לכן נ"ל אשר הענין הנעשה בעירנו מאהליאוו שפינה אחד עצמות וכו' ובנה ע"ז המקום בית בודאי מחוייב עפ"י דין להסיר הבית וכו' יעו"ש, (והראוני לזה) וצ"ע למעשה.

וע"ע בשו"ת אגר"מ יו"ד ח"ג (סי' קנ"א) וז"ל בענין מכירת בית עלמין וכו' ולבד כל אלה אסור מטעם איסוה"נ דאיכא על כל ביה"ק וכו', סו"ד הוא דבר אסור וצריך למחות בכל הכח שאפשר וגם לילך בערכאות וכו' יעו"ש בדבריו החריפים והנוקבים הנוגעים מאוד לנידו"ד.

ומעתה ידידי הרואה את כל התשובה הנ"ל יראה שפשוט וברור שאסור לחפור שם, ואין בזה שום צד וסרך היתר כלל וא"כ מה הוא כי תלינו על אתר"ק שכל בקשתם אינה אלא לקיים את גוף ההלכה וכמו שביארנו לעיל - והעצה היחידה היא לבנות כיפין וכדרישת אתר"ק, ואין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה' ודרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום.

בעזהשי"ת

ההערות דלהלן עלו ברעיוני בעת עיוני בהתשובות של הגאון הגדול הראב"ד עיה"ק ירושלים תובכ"א שליט"א שנשלחו אלי מאיגוד הקונים, וכשהרציתי הדברים לפני כמה רבנים וגדולי תורה בעיר לייקוואוד נ. דזש. ובארץ ישראל אמרו לי שנכון מאוד להעלותו על הכתב ולשלחו אליו, להשים עליו עין ביקורת, אמנם כשנסתבך הדבר לאחר שהתקשרתי עם בנו חביבו הרה"ג מוהר"ר חיים עוזר שליט"א, אמרתי לו שאני מוכרח לשלחו לגדולי הרבנים וגאוני עולם שליט"א, ואקוה שעל ידיהם יגיע המכתב לידי הגאון הראב"ד שליט"א לעיין בו.

יחיאל מיכל אינדיג

אל כבוד הרב הגאון הנדול רבי משה שמרנבוך שליט"א ראב"ד עה"ק ירושלים תובכ"א.

אחרי דרך מבוא השלום.

ראיתי תשובותיו של כהדרג"ת הראב"ד שליט"א בענין הקברים שמצאו בעת חפירת המקום להכין בנין מגורים בעיר בית שמש בארץ ישראל, וכמה הלכתה גבירתא איכא למיגמר מיניה, אמנם בלמדי הסוגיא לעצמי עלה בדעתי כמה הערות וקושיות בנידון אשר רשמתי לעצמי, ע"כ בקשתי בזה שטוחה שיואל נא הגאון הראב"ד שליט"א לעיין בדבריו ולא ישיב פני ריקם.

ביה"ק הסילונות של מים העכורים, ואף מים צלולים אסור להעביר דרך ביה"ק כמבואר בשו"ע סי' שס"ח סעי' א' לענין אמת המים. וחז"ל ממה שנאסר מטעם בזיון המת, עוד נאסר ממ"ש השלטי גיבורים ריש פרק נגמר הדין, שהסיק דבביה"ק של רבים דינו כביהכ"נ של רבים וכל הקרקע נקנה למתים ונאסר בהנאה, ואפילו במקום שאין שם מתים קבורים וכ"פ החת"ס (י"ד של"ה) והו"ד לדינא בפת"ש (שס"ח סק"א) ועי' להלן אות יב.

ב. מש"כ, אבל כאן שאין שום בשר רק שמא רקב אדמה, ומביא מהחת"ס בתשובתו (י"ד של"ה) "שאין חוששין על עצמות שנקברו לאסור לכהן ליכנס להצר שנמצא שם מצבת קבר שרשום עליו שם יהודי".

הנה החת"ס מיירי באיסור טומאת כהנים ולא לענין השארת הנפש וכבוד ובזיון המת, ובחפצי קדושה ובדיני כבוד לא מצינו דאחרי שנקרב פקע איסורו ודינו, וכגון מקס ספרים דעדיין חייב בגניזה כדמבואר בגמ' שבת דף צ. ודף קיז: (ומובא לדינא במ"ב סי' קנ"ד סק"ב). וכ"ה בס"ת שנשרף דמובא בפוסקים שטעון גניזה כדין ס"ת שבלה דמבואר דינו בשו"ע (שם סעי' ה'). וכן באיסורו"נ של סחורה ביין נסך ביו"ד (קל"ג סעי' א') ובטור"ז שם סק"ב.

והנה גרסינן בתוספתא אהלות (טו, ב) אחד המוצא שלשה מתים ואחד המוצא שלשה כוכין ואחד המוצא כוך בקוע ומערה ע"כ. וכ' ע"ז בור זהב ומנחת ביכורים שם וז"ל

א. מש"כ, וברור שאפילו היו שם מתים כבר פונו מזמן.

הרי מבואר בשו"ע (י"ד שס"ד סעי' ר'), קבר שפינהו היכא דמותר בהנאה לא יעשנו בית התבן ולא בית העצים ולא בית האוצרות ע"כ. וכ' בש"ך (סקי"ד) דטעמא משום דגנאי הוא למת לעשות כן, ובלבוש (ס"ו) הוסיף דגנאי הוא למת שיפנהו משום דברים אלו ע"כ. ולענין ביהכ"נ אי' בשו"ע (אור"ח קנ"ג ט') כשמוכרים אנשי הכפר בית הכנסת יכולים למכרו ממכר עולם, והלוקח יעשה בו מה שירצה, חוץ ממרחץ ובורסקי ובית טבילה ובית הכסא ע"כ.

וחזינו דביה"ק חמור יותר מבית הכנסת, דבביה"ק בית התבן נמי אסור. ועי' בערוה"ש (י"ד שם י"ב) וז"ל, ויראה לי דבית לדור בו אין זה בזיון ומותר עכ"ל. ובמזוזה (רפ"ו סעי' ה') כתב בערוה"ש וז"ל, ודווקא דירת כבוד ולפחות שאינה של בזיון ושל טינוף אבל של בזיון או של טינוף פטור ולכן בית הכסא ובית המרחץ וכמו שיש לעשרים חדר למרחץ ועומדים שם אמבטאות ובית הבורסקי ובית הטבילה פטורים לפי שאינם עשויים לדירת כבוד דאין זה כבוד שמים להיות שם מזוזה עכ"ל.

ולכן בזמנינו שכל בתי דירות אית להו אמבטאות בתוכן וגם בתי כסאות, ע"כ אף כאשר הותר פינוי העצמות אסור לבנות שם בית מגורים, ונוסף לזה הרי עוברים בקרקע

עכ"ל. ושם ברף קטז. כך הקדוש ברוך הוא מעייל האי גופא תחות ארעא עד דמתרקב כוליה ונפיק מניה כל זזהמא בישא ואשתאר ההוא תרווד רקב ואתבני גופא מניה ועד כען ההוא גופא לא שלים לבתר ההוא יומא רבא דכתיב (זכריה יד, ז) והיה יום אחד הוא יודע לה' לא יום ולא לילה, עכ"ל הזוה"ק.

ועי' חזו"א (יו"ד ר"ו ח') וז"ל, ונראה דאיסור פינוי המת הוא אפילו לאחר שנעשה כולו רקב כיון דרקב איתפיסא כגופו לענין חיוב קבורה ע"כ. והנידון שם הוא לענין לטהר את המקום ולא לצרכי החיים, ואפ"ה נוטה יותר להחמיר והשאר הדבר בצ"ע ע"ש בדבריו. וכמו"כ עי' חזו"א (אהלות כב, לט). ומובן מאליהו דלצורך החיים אסור לפנות רקב המת, הן מצד קדושתו והן משום בזיון המת.

ג. מש"כ, ובפרט שהדבר נוגע לחיות של אלף משפחות.

עי' ב"ח סי' שס"ח שכ' ולכן מה שנוהגים הגבאים ללקוט הפירות ולמכרם והדמים לצדקה ומקצתן נותנים אותן לגוי שומר בית הקברות והגוי גם כן עושה לו גן בבית הקברות צריך ליזהר שלא יהא אילן נטוע ולא הגן זרוע אלא במקום שאין בו ספק קבר עכ"ל.

ובשו"ת אבנ"ז (יו"ד סי' תע"ה אות ג') ז"ל, ומה שאסר הב"ח בספק קבר אף דלכאורה הוא ספיקא דרבנן דלקולא. ס"ל להב"ח דשאני הכא דחמיר איסורא דאסור אפי' לרפואה. ושאר איסורי דרבנן שרי לחולה שאב"ס ע"כ חמיר משאר איסורי דרבנן ואולי לחומרא. ועי' דהא הב"ח כתב הטעם דאסור לתלוש עשבים בבה"ק אפי' שלא על הקברים דאיכא משום מראית עין שיחשבו שתלש על הקברים עצמם ומדאסור סתמא משמע אפי' בצנעא כגון בלילה ואפילה. וצ"ל הטעם משום דכל שאסרו חכמים משום

במשנה ג' פט"ז מבואר דאם מצא מת אחד מושכב כדרכו נוטלו ואת תבוסתו והיינו שנוטל בארץ אשר תחתיו ג' אצבעות ואם מצא ג' רחוק זה מזה מד' אמות עד שמונה הוה שכונת קברות וע"ז אמר כאן דה"ה בקבר וכך ומערה הוה שכונת קברות ואין לטלטלו וגם בודק עוד אולי ימצא עוד מערה ע"כ. וז"ל בחסדי דוד אחד המוצא וכו' אמתני' קאי דתנן (פט"ז מ"ג) המוצא מת וכו' נוטלו ואת תבוסתו מצא ג' אם יש בין זל"ז מד' אמות עד ח' אמות ה"ז שכונת קברות ובודק הימנו ולהלן וכו', אהא קתני הכא דלאו דוקא המוצא ג' מתים קיימים הוא דאוסר שכונת קברות, אלא הה"נ אם מוצא ג' כוכים אע"פ דאין שם גופי המתים, אמרי' דנימוחו המתים ונרקבו דסתם כוכין נקברו שם מתים, ולא עוד אלא אפי' כוך א' ובקוע דהיינו נקע א' ומערה א' אפי' ריקנין חיישי' שמא נימוחו המתים וה"ז שכונת קברות וצריך לבדוק כדין המפורש במש' עכ"ל. ולא משתמיט בשום דוכתא להתיר חפירת רקב.

ועי' מהרשד"ם (יו"ד סי' ר') על ענין האיש ההוא שצוה לחצוב עפר ולעשות לבני' במקום נאמר עליו מאנשים רבים שנקברו שם מתי ישראל וכו' ומסקנת דבריך לאסור וכן הוא ראוי וכו', ע"ש שהאריך בענין איסור הנאה מביה"ק אם הוא מדאורייתא או מדרבנן, והתם לא מיירי במצא גופים או שלדים ועצמות, אלא שנאמרה לו מפי אחרים שיש כאן ביה"ק ולא מצאו לה שום סימנים, וחזינו דלצורך החיים לא הותר חפירת רקב.

וכ"ש ברקב המת שקדושתו דומה לס"ת שנשרף (מ"ק כה). ומפורש בזוה"ק פרשת וירא (ח"א דף קיג). במדרש הנעלם, מלך אסור ברהטים זהו הגוף שהוא אסור בקבר וכלה בעפר ולא נשאר ממנו אלא כמלא תרוד רקב וממנו יבנה כל הגוף וכשפוקד הקדוש ברוך הוא את הגוף הוא אומר לארץ שתפליט אותו לחוץ כדכתיב (ישעיה כו, יט) וארץ רפאים תפיל

מראית עין אפי' בחדרי חדרים אסור. ובסימן רצ"ח כתב הב"ח דוקא בחשד איסור דאורייתא אמרינן אפי' בח"ח אסור צ"ל דהחמירו בו כמו באיסור תורה. [דחמיר איסורא כבוד מתים כדברי המרדכי] וא"כ ספיקו לחומרא. או י"ל דב"ח לאו משום איסור מראית עין אתי עלה אלא משום דהרואים יחשבו שתולשים מקברים עצמם הוא בזיון למת נגד הרואים שיחשבו כך אף שבאמת אין הדבר כך. ואף דהרואים לא יחשבו שכן הדבר בבירור רק שיחששו. הרי דאף בספק איכא משום כבוד מתים. וע"כ בספק קבר ג"כ יש בו משום כבוד המת. סוף דבר אינני רואה מקום להקל בספק קבר.

ובאות ד' כ' ומ"ש דמה שהאילנות גדלים בבה"ק הוא בזיון למתים שעי"ז באים ערלים לגנוב מן העצים ורומסים ע"ג הקברים. גם זה אינה טענה דהא כתב המרדכי בהא דואם ליקט שורפן במקומן כדי שלא יחשדו אותו שמוליכו לבהמתו. הרי דאף אחר שליקטו מ"מ ההנאה מהם חשיב בזיון למת. וכן לשון הרמב"ם פ"ד מה' אבל בתי הקברות אסורין בהנאה כיצד אין אוכלים בהם כו' והיינו משום בזיון המת [דאילו משום דמת אסור בהנאה הלא קרקע עולם אינו נאסר]. וא"כ נהי דחתיכת האילנות יש בו כבוד המת. מ"מ ההנאה מהעצים אח"כ לבשל בהם או לבנות בהם יאסר משום כבוד המת. באופן שלדינא אין להתיר רק האילנות שידוע שאין בהם קבר והכל משום כבוד מתים. ומ"ש עוד משום צורך הבר מינן. ודאי אין להקל בכבוד מתים הקבורים בשביל אותם שאפשר יבואו מחדש ובלע המות לנצח עכ"ל.

ובפת"ש סי' שס"ח סק"ב ז"ל, עי' בשו"ת חת"ס סי' שכ"ז שכתב דה"ה במקום שהחיים יודעים כולם שכן מנהגם וידעי במיתתם שכן הוא ומוחלים על כבודם הכל מותר מאחר שאין כאן איסור הנאה אלא משום כבוד מתים. וכתב עוד דלכאורה

הרמ"א כאן אזיל לשיטת המתירים לעיל ר"ס שס"ד תלוש ולבסוף חברו אך באמת הוא וכו'. ולכן נוהגים בני ח"ק למכור העשבים לצורך מתים ותכריכיהם או לצורך רפואות חולים ועניים ומנהג ישראל תורה ואין להרהר ע"ש ע"כ.

ובשד"ח אבילות אות קמ"ח ז"ל, עשבים הגדלים על בית הקברות נוהגים בני הח"ק למכרם לצורך מתים ותכריכיהם או לצורך רפואת חולים ועניים ומנהג ישראל תורה כ"כ הרב פ"ת סי' שס"ח סק"ב בשם הג' חת"ס סי' שז"ך ועיין להג' מוהרש"ק בשו"ת חכמת שלמה (הנספח לשו"ת הר המור) סי' ח' על מה שהורו ב"ד להתיר למכור העשבים לצורך המתים וסמכו על תשו' חת"ס הנ"ל ושוב נודע להם שיש תקנה קדומה שקבלו עליהם לאיסור השיב דהח"ס לא התיר אלא במקום שכן המנהג מימי קדם והחיים יודעים שימותו ומחלי ליקרייהו משא"כ בנדר"ד דעכ"פ זה שלשים שנה שעמדו באיסורן מחמת התקנה דמתים שכבר מתו באותן שנים לא מחלו כבודם וא"כ עתה שנודע האסור הקדום א"א להתיר ומ"מ לצורך חומת ביה"ק מותר דזהו כבוד כל המתים שלא יהיו כדומן ע"פ השדה ולצורך החיים ודאי אסור מפני תקנה זהו תוד"ק וכו' והג' שואל ומשיב בח"א סי' רל"ו נשאל על עשבים ופירות של ביה"ק אם אפשר להתיר למכרם לצורך החולים שבאיספיטאל שנתייסד שם והעלה לאיסור ע"ש שלא זכר שו"ת חת"ס הנ"ל. ע"כ.

וע"ע בפת"ש שם סק"ג ז"ל, עי' בשו"ת שיבת ציון סי' ס"ב שכתב דזה דוקא אם הרפואה הוא דוקא מהקבר ולא ממקום אחר [וזהו כבוד המת אם עפר קברו מובחר משאר עפר לרפואה] אבל אם יכול למצוא אותן עשבים לקנות בגינה ובשדה אף שצריך הרצאות ממון בליקחת העשבים אסור ללקוט אותם העשבים בביה"ק ע"ש עכ"ל.

ד. מש"כ, לדעתי הוי פיקוח נפש.

על ממונו כמו על מתו, ומ"מ בבא במחותר לא חייבתו התוה"ק לעזוב את הגנב כדי שלא לבא לידי רציחה, אלא אדרבה יכול להציל ממונו, ואם א"א בלא דמים, הותר לו להורגו, ואין פיקו"נ בכגון דא דוחה זכותו על ממונו.

בשש"כ (ח"א פל"ב אות קס"ו) מביא מהגרש"ז אויערבאך זצ"ל וז"ל, וכמו שמותר לכל אדם להרוג בשבת את הבא במחותר לגנוב ממון חבירו, ואין עליו שום חיוב לפייסו בממון כדי למנוע רציחה וחילול שבת ע"כ. ובספר צדקה ומשפט (פ"א אות כ"ג ד"ה מיהו) כ' שם וכמו שהעירני הגרש"ז אויערבאך שליט"א שכשיש מקרה של פיקו"נ כגון להציל חולה מסוכן שצריך ניתוח דחוף או לנסוע לחו"ל שלכאורה צריך לפזר כל ממונו ולגבות אח"כ מאחרים ע"כ.

ובשו"ע (חומ"מ שפ"ח ב') ואם נשא ונתן ביד אף על פי שהוא אנוס חייב לשלם שהמציל עצמו בממון חבירו חייב כיצד הרי שגזר המלך להביא לו יין או תבן וכיוצא בדברים אלו ועמד מוסר ואמר הרי יש לפלוני אוצר יין או תבן במקום פלוני והלכו ולקחוהו חייב לשלם. הגה, ואפילו יסרוהו ולא א"ל על מה והראה ממון חבירו חייב ולא מקרי אונס אלא הכאות ויסורין אבל לא אונס ממון ע"כ.

ועי' חזון איש (ר"ט ט"ו) בפת"ש כ' דאם המנהג ללקט עשבים (לצורך מתים ותכריכיהם או לצורך רפואות חולים ועניים) כבר מחלו המתים וא"כ נפל דינא דגמרא בבירא אלא נראה דלא מהני מחילתן כמו באומר לא תקברוני (סי' שמ"ח) דאין שומעין לו והכא ודאי איכא בזיוני וגם מאן לימא לן דמחלו כולן וכ"ש דתחילת המנהג היה באיסור ולכן אם העשבים והאילנות על הקברים יש לבטל המנהג אם לא שיש בהאי ממון פיקוח נפש או ספק ע"כ. ועיין ג"כ שאלות ותשובות אגרות משה (י"ד ח"ב קנ"ח) בפינוי המת בשביל צער אשתו דקרוב שתחלה כשלא יפנוהו כרצונה ותטרף דעתה, והשיב דאי משום הא

הנה ז"ל הר"ן בריש פרק מי שהחשיך, אלא כך אני אומר דהיינו טעמא דשרו ליה רבנן הכא ובדליקה לא שרו לפי שכל הפסד שהוא נופל פתאום שאפילו בלא איסור שבת אדם בהול עליו וצריך שימהר הצלתו כגון דליקה, בכה"ג שייך למימר מתוך שאדם בהול על ממונו אי שרית ליה אתי לכבויו וכו' ולענין לסטים נראין הדברים שלכו של אדם בהול עליהן כדליקה שהרי הצלתן נחפזת אפילו בלא איסור שבת ואי שרית ליה מידי אתי לידי איסורא דאורייתא זהו דעתי עכ"ל.

ובענין בא במחותר שהתורה התירתו לבעה"ב להרוג את הבא במחותר משום דעל שם סופו הוא נידון במתני' (סנהדרין עב.), כ' בחי' הר"ן ודאי שאין כל הגנבים באין על עסקי נפשות ואי קאי בעל הבית לאפיה ושקיל ממוניה מיד גנב לא קטיל ליה דאי לא יכול גנב למיגנב ליזיל לנפשי' אלא בעל הבית הוא העומד כנגדו על מנת להרוג אם לא יניח לו את הכלים מיד שאע"פ שאינו בדין להורגו על כך חזקה שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו והגנב שהוא יודע זה כשהוא עומד כנגדו על עסקי נפשות הוא עומד והוא שהתחיל במריכה ובא במחותר עשאו הכתוב רודף ואמר שאין לו דמים ע"כ. וכמו"כ אי' בכה"ג הגה"ט (חומ"מ תכ"ה), שאין הגנב רוצח, אלא שיכול לבא לידי רציחה, ולכן חילק הרמב"ם בין רודף לבא במחותר, דרודף מצוה להורגו, ובא במחותר אינו אלא רשות, שהרי יש לו לבעה"ב עצה להניחו לגנוב, ולמה יש לו להורגו, אלא דליכא מצוה אלא רשות.

והנה מהסוגיא דשבת מבואר דשייך להאדם להעמיד עצמו על ממונו כשהחכמים אסרוהו, ולכן תיקנו שלא יעשה כלום להציל, וע"ז לא ידחפנו בהילוחו על ממונו לחלל את השבת, ורק במת אמרי' (שבת מד.) מתוך שאדם וכו', וביארו שם בתוס' משום שאין מצטער

לא שייך לדון כלל ואין להתיר (רק מטעם אחר הקיל שם).

מכל הנ"ל נראה בעליל דמשום פיק"נ כי האי של הפסד רכושו לא הותר אפי' ענין של ק"ר, וכ"ש פינוי קברים שלא עלה ע"ד שום אחד מישראל לשאול על זה.

ה. מש"כ, שבכל שטח הקבר שלו עד השמים.

לא ידעתי איה מקור מוצאו. והנה כל העניינים האלו נובעים או מדין קנין דחזינן בסוגיא דב"ב קא: וגזיר סד: דמת קונה מקומו וכן ביבמות סו: באיצטליא דפרסוה אמיתנא, או מדין כבוד ובזיון המת וקלות ראש.

וענין קנין מקומו לא חזינן באויר, א' דאפי' במקח וממכר פסקינן (חור"מ סי' ר"ד) אם לא כתב לו עומק ורום כלל אלא מכר הבית סתם אין לו באויר שעל גג הבית ולא למטה ולא כלום בין בבית בין בחצר ע"כ. וכ"ש במת שקנינו בהקרקע הוא לענין מנוחתו, וכל מנוחתו הוא בתוך הקרקע ולא למעלה הימנו.

ב' דבערה"ש סי' שס"ד סעי' ו' התיר בהנאה האהל שבנו ע"ג קבר ליכנס שם מפני החמה והגשם, ולהשען על הכותל משום דנבנה לכבוד החיים, ואין בה שום קדושה רק אם עושין אותה משום כבוד, וז"ל שם... אהל אינו בכלל הקבר שהרי נעשה אח"כ ולפי מה שתפסו רבים תליא בפלוגתא הר' ישעיה והרא"ש ולפי מה שבארנו גם להר' ישעיה מותר דזה אינו שייך להמת כלל ומשום כבוד החיים עושים כן כמו במצבות שלנו כנלע"ד עכ"ל. וכ"ש ע"ג גגו מבחוץ, שהפסיק מחיצה בין המת ומקום ההשתמשות.

ובסי' שס"ז המת תופס מקומו ד' אמות מסביב אסור ללמוד ולהתנהג בקלות ראש,

אמנם במחיצה הותר אפי' תוך ד"א, ומקורו בשו"ת הרשב"א (ת"ג ס"ו ש') וז"ל, שתוך ארבע אמות הוי במקומו של מת, ואינו משום לועג לרש אבל חוץ לארבע אינו מקומו ומותר וכן בבית הקברות ואם יש שם מחיצה אפילו מותר אחורי המחיצה מיד שהמחיצה מפסקת ואפילו תוך ארבע אמות דכבית אחר הוא. עכ"ל. ונראה כן נמי מדברי החזו"א (יו"ד ר"ח ה') דאפי' בלי מחיצה הוא לכל היותר עד י' טפחים.

וממילא באהל הכיפין שבונים כהיום הרי הותר הדבר בשופי, שכבר אין בה משום רשות וקנין המת, וגם אין בה בזיון כלל, משום האהל המפסיק רשותם, וכמו מחיצה היא.

ו. מש"כ, ואפשר שבזיון להם גם בזה.

הנה בסי' שס"ד יש דעות בין הפוסקים בענין לישוב על המצבה (שהוא האבן שעל הקבר ולא המצבה שמעמידין בצד הקבר, ערה"ש סעי' ד') וכ' הב"ח ד"ה ומ"ש. ועוד יש לומר וכן עיקר דסבירא ליה להרא"ש אף על פי דקרקע עולם לא נאסר בהנאה כלל אף מדרבנן היינו כשאין בו בזיון למת כגון למישקל מעפריה לאישתא בת יומא כדאיתא בגמרא אבל לישוב על עפר הקבר דאית ביה בזיון פשיטא דאסור דכיון דחזינן דחששו לכבודו של מת כל שכן דחששו לבזיון המת ועל כן לא התיר הרא"ש אלא האבן שאינו נחשב מן הקבר אלא לציון, עכ"ל. והנה בודאי שמנהגינו בכל המקומות להחמיר, וכפי שענינו רואות, אבל כשעושין כיפין על כל השטח בכוונה לכסות את הקברים שלא ידרכו עליהם ובאופן שיהיה הפסק רשות לכל הדעות, ולא יהיה עליו שום קדושת הקבר אין לך כבוד גדול מזה להמתים (עי' רש"י ב"מ פה: ד"ה מציין מערתא דרבנן, וחזו"א אהלות כב, לט).

וראיה ברורה לזה דאיתא במתניתין ריש מועד קטן וריש שקלים מצינין את הקברות,

בהשתמשות שדהו, לא תלינן בעכו"ם, ואינו מותר לפנותו כ"א כאשר ברור לו שנקבר שם בגזילה, וזה שכ' רש"י שם וטיהרו את א"י. גרסי' ולא גרסינן כל עכ"ל. וכמו שמבואר ברש"י (סנהדרין מז:) קבר הנמצא - כגון שהוא חדש ויודע בעל השדה שלא צוה מעולם לקבורו שם, ובגזילה נקבר שם. וכתב ע"ז הגר"ד אופנהיים (בתשו' הנד' בסוף ספר חוות יאיר) דבטפי משישים שנה דלא מידכר אינשי שנתיישן הדבר כדאיתא בגמרא (כתובות שם) פשיטא דקנה מקומו ואסור לפנות (אפי' לטהר א"י) עיי"ש.

וכתב באור שמח הלכות אבל (פי"ד הט"ו) ובשו"ת (סי' מ"ו) וברור דאסור לפנותו אף אם יוליכוהו למקום אחר לקבור עכ"ל. וכיון דבזמנה"ז אינו נוהג רק הגמ' דסנהדרין משו"ה לא נזכר בשו"ע (יו"ד סי' שס"ד) הך דנזיר וב"ב, ועכ"פ למדנו מכאן איסור גמור לפנות קברים לצורך בניית בתים ואפי' בזמן הבית.

ח. מש"כ, ומה שמביא שמצאו כוכין, לא נכון לא מצאו כוכין ובמערות לא חוששין, ומה שמצאו עצמות היו עצמות קטנות בודדות, שמצויים כל מקום כשחופרים ומה שפירש שמצאו גולל בפתח המערה, אינו נכון.

הנה הלכה רווחת בשו"ע (אור"ח סי' שכ"ח סי', וסי' תרי"ח סעיפים א-ה) דאפי' בספק פחות מאחד אחוז ממאה עושין הכל לצורך החולה, וזה אפי' כשכולם יודעין בבירור שהחולה אינו צורך. ובנוגע לענין המתים שקנו מקומם, ואינם משועבדים לשום בר נש בעלמא הדין, אין לנו ולהם שום מו"מ בהספיקות והסיכסוכים שיש בינינו, וממילא פשוט וברור שכשמצד אחד מעיד מומחה גדול משנים הרבה, שבדאי יש כאן בית קברות ישן, ומצד אחד מעיד מומחה גדול משנים הרבה שהעצמות קטנות בודדות, וחתיכי עצמות בלי בשר אינם כלום. לא שייך לדון בזה כלל ואסור לפנות.

דהיינו שממחין סיד ושופכין אותו על הקברות (עי' מע"ש פ"ה מ"א), א' שלא לטמא את הטהרות וב' משום הכהנים שלא יטמאו, ולא הוזכר בשום פוסק שיזהרו גם ישראלים בלא טהרות מלדרוך על אותן הקברים, וז"ל הערוך השלחן (שס"ד סעי' ה') וכן כל הקדמונים שהזכירו בדין מצבה אלו אוסרין ואלו מתירין זהו במצבה המונח ע"פ הקבר דהמתירים ס"ל דזה אינו שייך להמת אלא לכבוד בעלמא והרשב"א כתב בתשובה [חלק א' סי' רצ"ו] דזהו כמו שהתנו עליו שיהא מותר לישוב עליו ויש אוסרין מטעם דגם זה שייך למת עכ"ל.

וממילא הסיד ששופכין עליו שהיא רק לציון קברות להיזהר מטומאה ולא לכבוד כלל, לא שייך ביה שום איסור הנאה וכ"ש בהכיפין שיש ג"כ הפסק רשות אין ע"ג שום קדושה עוד ויכולין לעשות עליה כל מה שירצו.

ז. מש"כ, והנה מן הדין אפילו מצאו שני מתים מונחים בדרכם מותר לפנות ואין חיוב בדיקה, ורק בשלשה מונחים בדרכם דווקא וסמוכין זה לזה מארבעה ועד שמונה אמות צריך בדיקה עד עשרים אמה לבד, וכן מפורש בגמ' ב"ב ק"ב ע"א וברמב"ם פ"ט דטומאת המת, וכאן לא מצאו - אף שבדקו - כי אם שלש מערות.

הנה הסוגיא הלז מבואר בראשונים (רשב"ם שם ור"י מיגאש ומאירי נזיר ס"ד) דמייירי בענין בדיקת הדרכים לצורך עולי רגל וכהנים, ומשום זה התירו לתלות במקום ספק וכדאי' בגמ' כתובות (כ:) ונזיר (סו:) עילה מצאו וטיהרו את ארץ ישראל, ופירש"י עילה מצאו - עלילה בעלמא מצאו חכמים והחזיקו בה לתלות עליה ולטהר את ארץ ישראל במסכת נזיר בפרק בתרא ע"כ.

וממילא כשבעל השדה מוצא קבר בשדהו כשאינו על הדרך, ומפריע לו

כוכבים הוא - דאיתרמי ואיקבר להכא ועובר כוכבים אינו עולה מן המנין ולא פש להו אלא תרי ותנן מצא שנים נוטלן ואת תפוסתן משום הכי לא קנו מקומן ע"כ. הרי דאפי' במוצא ראשו בין ברכיו לא מחזקינן שאר המתים לעכו"ם.

י. מש"כ, אמנם כאן בלאו הכי אין לחשוש כלל, ששלחו שני מומחין לבדוק במקום זה, והעלו בלי נדנוד ספק שהמערות הם מתקופה שלא היו יהודים שם, וכן מסיחין לפי תומן בספרי מדע שחיברו כללים בעניינים אלו - שתאריך מערות אלה בבית שמש הוא מתקופה קדומה מאד, ועכו"ם נאמן במסיח לפי תומו, וגם לא מרע אומנותו.

הנה מבואר ביו"ד (סי' פ"ו וסי' צ"ה) דבאינו יכול לברר לא אמרינן דלא מרעי אומנותיה ולא שייכי נאמנות בזה, ועי' בשו"ת מנחת יצחק (ח"ב סי' ס"ח אות י"ב) שמבאר דאפי' באופן שיכולים לברר רק קשה לברר, לא מהימני. וחזן מזה הלא בכאן א"א לנו לברר כי אין לנו שום ידיעות בעניינים אלו ואין אנו מבינים כלל מה שהם מדברים בנידונים אלו, ויכולים לשקר כפי העולה על רוחם, גם דיברתי עם אנשי מדע, ואמרו לי דהם עצמם אין להם שום ידיעות, ומה שאומרים הוא לפי הכללים שבספרי המדע שלהם, אבל באמת גם הם אינם מבינים כלום, והא ראייה שכאשר שואלים אותם א"א להבין תירוץ ומעניהם, ופשוט שאין יכולים לסמוך על דבריהם אלו.

ועוד נראה, דלו יהי' דצודקים בדבריהם וגם אנו היינו מבינים את שיחתם היטב, אבל מכיון שחכמינו ז"ל חזרו אחרי כל עילות לתלות בהם לטהר את א"י, ואילו יסובבו דברי הארכילוגים על תקופה שאחרי סתימת הש"ס, אזי ה"ל לנו האפשרות לחשוב אם הם כדאים לעיין בהם ולשרש אחריהם, או הם בדאים ואין לטפל בהם כלל, אבל היות שבדבריהם סובבים על תקופה שהי' כחמש

וגדולה מזו מצינו בשו"ת מהרשד"ם (יו"ד סי' ר') על ענין האיש ההוא שצוה לחצוב עפר ולעשות לבני' ממקום נאמר עליו מאנשים רבים שנקברו שם מתי ישראל וכו' ומסקנת דבריו לאסור וכן הוא ראוי וכו', עיי"ש שהאריך בענין איסור הנאה מבית הקברות אם הוא מדאורייתא או מדרבנן, והתם לא מיירי במצא גופים או שלדים ועצמות, אלא שנאמרה לו מפי אחרים שיש כאן ביה"ק ולא מצאו לה שום סימנים. וכל הספק נולד רק ממה שנאמר עליו מאנשים רבים, ומשמעות שרובם לא היו יודעים מזה כלום, ובודאי שלא הי' בחזקת בית הקברות מעולם, ועכ"ז אסרו.

ט. מש"כ, ובדאי לא נקרא מת כדרכו.

איתא בנזיר סה. וכל הני מאי טעמא לא אמרינן דילמא עובר כוכבים הוא, וכ' ע"ז הנפש חיה (יו"ד צ"ה עמ' קמ"א) נראה מהלשון דאינו ודאי דנכרי הוא, רק דלמא נכרי הוא נראה דכיון דהוי רק ספק דלמא נכרי הוא אין לו שכונת קברות מספק עכ"ל. ובאמת מבואר כן ברשב"ם (ב"ב קא:) סוד"ה מת מושכב, וז"ל מושכב פרט ליושב כדרכו פרט לשראשו מונח לו בין ירכותיו דאיכא למימר עכו"ם הוא הואיל ואין מושכב כדרך ישראל מת, אי נמי אם ישראל הוא באקראי בעלמא השליכוהו לשם עד שיהא להם פנאי ויטלוהו מכאן לקברו בבית הקברות הלכך אין להם לא תפוסה ולא שכונת קברות עכ"ל. וכ"כ ברבינו גרשום (שם) וע"ע ברע"ב אהלות (פס"ו מ"ג) מושכב - ולא שהיה יושב. כדרכו - ולא שהיה ראשו מונח בין ירכותיו. דכל הני חיישינן להו שמא נכרים הן, שאין דרכן של ישראל לקבור מתים כך עכ"ל.

הרי שאף בכל התלויות דאינם אלא מספק עכ"ז התירו חז"ל רק משום טהרת א"י, ואיך יעלה על הדעת להתירם לצורכי חול.

ובענין להחזיק כל המקום לבית קברות עכו"ם, עיי"ש ברש"י וז"ל, דילמא עובר

עשרה מאות שנה מלפני תקופת הש"ס, ואם חכמי הש"ס (שבודאי היו בקיאים בסדר המערות שהי' נהוג בימיהם, וגם בתקופה שלפניהם כחמש עשרה מאות שנה, הרבה יותר מן הארכילוגים שבדורותינו, שהמערות הללו נתיישנו עוד אלפיים שנה מזמן הש"ס ונרקבו הרבה יותר מאז, גם לא ראינו בעינינו מעולם המערות כשהן חדשות בדמותן ובצלמם כמו שראום חכמי הש"ס בעיניהם, וממילא פשוט שהי' להם הרבה יותר ידיעות ממה שיש להארכילוגים שלנו), לא מצאו לתלות במה שמצאו הארכילוגים, הרי בודאי מוכחש מחכמי הש"ס לפי הכלל שבידינו שכל מקום שדברי חכמי המדע מנוגדים לדברי חכמי ישראל, דבריהם בטלים ומבוטלים.

יא. מש"כ, וביותר אני מוסיף אפילו נתעקש ונימא שהדבר אינו ברור, הלא לכו"ע ודאי אינו אלא ספק, ומפורש בשו"ת באר שבע בסוף תשובת הגר"ד אופנהיימר זצ"ל וזה לשונו "וזה ברור בש"ס דאם הוא ספק עכו"ם אין להם שכונת קברות כלל ואין להם תפוסה ופשיטא דמותר לפנות" ודבריו ברורים ומפורשים שבספק עכו"ם לא איתחוק שכונת קברות ולא חל חובת בדיקה.

הנה התשובה הנ"ל מיירי בביהכ"נ שנבנה מלפני כ"ב שנה, וכמוש"כ הוא ז"ל בעצמו "מכל הלין מילי בני"ד שאין לך קבר המזיק הרבים יותר מזה אשר ביקש למנעם מלהסתפח בנחלת ה' ולגרשם מעל אדמת קודש מקדש מעט פשיטא שמפנים וצריך לפנות ובלאו הכי לא סגי כדי לסלק הזיקו" עכ"ל, אבל לצורך חול לא מצינו בשום מקום היתר לפנות. וע"ע חזו"א (ר"ט ז') שכ' על דברי הגר"ד אופנהיים וז"ל, וכ"ש שאין תולין בשביל זה בעכו"מ והלכך גם מה שאין חרסים וקרשים לא מיכרעא, והלכך אם היה הדבר בא"י קשה להקל, אמנם בחו"ל י"ל דהולכים אחר הרוב שרובם עכו"מ עכ"ל.

והיוצא מדבריו דבא"י אין להתיר אפילו בכגון דא וכ"ש לצורך החיים.

יב. מש"כ, והן לעשות תשמיש בזיון כגון בית המרחץ במקום אתחוק שהיה שם קבר אסור אף כנשפנה הקבר מפני קדושת המקום מ"מ בתי דירה וכיו"ב אין שום איסור.

הנה בשו"ע (או"ח סי' קנ"ג ס"ט) במכירת ביהכ"נ מצינו בית המרחץ, וביו"ד (שס"ד ס"ו) איתא, קבר שפינהו היכא דמותר בהנאה לא יעשנו בית התכן ולא בית העצים ולא בית האוצרות ע"כ. ועי' לעיל אות א.

ולענין איסור הנאה ממש, עי' פרישה (שס"ד אות י') דמ"ש הב"י וכגון שהוא קבר בנין הא לאו הכי מותר בהנאה, זהו דוקא באיסור הנאה שהוא מדאורייתא (עי' רש"י סנהדרין מז' ד"ה פינהו מקומו טהור), אבל משום גזירה שלא יפנוהו החמירו לאסור אפי' בקרקע עולם, כמו שגזרו טומאה עולמית על הקבר כדי שלא יפנוהו (רש"י שם ד"ה מקומו טמא), ועי' פ"ת (שס"ח סק"א) שהחמיר יותר שהוא כעין דאורייתא עייש"ה בהמקורות. ובשו"ת אבנ"ד (יו"ד סי' תע"ה אות ד') ז"ל, וא"כ נהי דחתיכת האילנות יש בו כבוד המת, מ"מ ההנאה מהעצים אח"כ לבשל בהם או לבנות בהם יאסור משום כבוד המת, ע"כ.

וכש"כ וק"ו ב"ב של ק"ו לענין פינוי קברים אפי' כשהוא רק לכבודן של מתים, וכבר נאסר ג"כ ע"י שני גדולי הדור מדור הקדום, שו"ת אג"מ (יו"ד ח"ג סי' קנ"ו וסי' קנ"א), ושו"ת מנח"י (ח"ב סי' ק"ג וליקוטי תשובות סי' קכ"ו), עאכו"כ כשהמדובר הוא לצורך החיים כבענינינו.

כתלמיד הדין לפני רבו בקרקע

יחיאל מיכל אינדיג

נספח אחרי ההדפסה

בעזהשי"ת

עכשיו שמעתי שיצא לאור תשובות חדשות בהענין, אמנם לא רציתי לטפל בהם מקודם שאבין תשובות הראשונות.

ומה שאמרו לי שכתוב שם שמצאו מערות קטנות שזה צריך לשמש לכאורה לסימן עכו"ם, לא הבנתי כלל, מכיון שסימן זה לא נזכר בשום מקום, אפי' בספרי מדע שחיברו כללים בענינים אלו, שמדברים משארי סימני עכו"ם כגון כלי מלחמה כמו חרב וחנית וכדומה.

וחוץ מזה ידוע שבעניני קבורה הי' להם מנהגים שונים, והרבה מהם מחמת סיבת המקום שהי' צר מהכיל עי' טור וב"י (יו"ד שס"ג) וכמו"כ מצינו בכ"מ שהיו קוברין - ילדים - במקום מיוחד, וגם בזמנינו רואים מקומות כאלו ולדוגמא עי' שו"ת מנחת יצחק (ח"ב סי' ק"ג). - או לאדם גוף - או להעצמות אחר שנלקטו ממהמורות - וזה פשוט מאוד.

ובעיקר הדבר מכיון שחכמינו ז"ל לא מנו זאת בין שאר התלויות (אף שמעורות הללו היו כחמש עשרה מאות שנה מלפני תקופת הש"ס ובודאי היו יודעין מזה) הרי זה מוכחש ומופרך מדבריהם ז"ל, ולית דין צריך בושש.

ועאכ"כ שמפורש בש"ס שהיו בונין ג"כ כוכין ומעורות קצרות, וז"ל הגמ' בסוגיין (ב"ב קא):
הכא נמי בניפלי.

ופירש"ב"ם:

ה"נ בנפלי. אותן שני כוכין עושה אותן צמוך חצי אמה הריקנית וללשון אחרון צמוך האמה הריקנית שצקרון זוית צוה לכוך ויעשנו קצר לצורך למת שם נפלים וכיון דקצר הוא אינו מוסיף כל כך לכוך גדול שצנידו אלא שיהא משהו כותל צינתיס ואתא ר' שמעון לאורוי דמנהג צונה קצר לעשות שם שני כוכין לצורך נפלים ולר' שמעון נמי הכוכין שהן צמוך הארבע אמות של מערה השנית קצרי נפל הן שאין ארכן אלא חצי אמה והלכך אין כוכין הללו נכנסין לתוך ארכן:

וע"ע רשב"ם קב ע"ב

רב שישא בריה דרב אידי אמר. הך ספא נמי ר"ש היא וכגון דהני שלשה מתים הוו ניפלי ומערה של נפלים ארכה שש ומערה השניה ח' אמה הרי כ' אמה:

וע"ע בתוס' שם ד"ה הכא במאי עסקינן בניפלי.

כ"ה אדר א' תשע"ד

יחיאל מיכל אינדיג

נספח אחרי ההדפסה

בעזהשי"ת

נעתרתי לבקשת הרבנים הגאונים שליט"א לעיין בתשובתו החדשה של הגאון הראב"ד שליט"א שאך נדפס בשו"ת תשובות והנהגות ח"ו סימן רכ"ו אולי יובנו משם התשובות הראשונות, אמנם למעשה אחר העיון לא נתחדש לי כלום, אבל במה שהרחיב דברים העתיקין, נתוסף לי קושי ההבנה

מש"כ בהערה א: מהחזו"א "דבמערות לחוד א"צ להחזיק דזהו ביה"ק, דאפשר דאינם מערות קבורה".

זהו רק לענין טומאה, אבל לא להתיר פינוי קברים.

מש"כ בהערה ב: תלויות שונות מש"ס ופוסקים.

כולם אינם "ודאות" כמפורשים שם, ורק "תלויות" משום עילה מצאו וטיהרו את א"י.

מש"כ שם: מהחזו"א יו"ד סי' ר"ט ס"ק (ט') [ז'] "דאם נמצא מת אחד שראשו בין ברכיו יש לתלות שכל הקבורים באותו שדה הם עכו"ם".

זהו נגד דברי רש"י המפורשים נזיר סה. (ד"ה דילמא עובד מוכבים הוא) ובאמת לא מצאתי כן בחזו"א, ומפני שכמה הלכתא גבירתא איכא למיגמר מניה נעתיק לשונו הנצרך לענינינו.

וז"ל שם, בפ"ת סי' שס"ד סק"ד הביא תשובת רד"א ז"ל המובא בשו"ת חו"י, דאם נמצאו שורות הקברות מעורבות שלא כסדר קברי ישראל, וגם אין שם חרסים וקרשים, וגם נמצא במקום אחד הרבה מתים בקבר אחד, מחזקינן ל"י לקברות עכו"ם, וסמך מהא דאמר ביושב וראשו מונח בין ירכותיו דתלינן בעכו"ם.

והדברים תמוהים דהרבה מתים בקבר אחד לא מחזקינן בשביל זה לעכו"ם אלא לנקברו בשעת הדחק וכדאמר נזיר ס"ה א' ראשו ש"ז בצד מרגלותיו ש"ז כו' והיינו שנים בגומא א' וכמ"ש אהלות סי' כ"ב סק"י, אבל שנים בגומא א' כדרך שיש להן תפושא ואין להם שכונת קברות.

ואע"ג דלענין בדיקה אין נפקותא בין אם תולין אותן בעכו"ם או שתולין אותן בנקברו ע"מ לפנותן, מ"מ בנידון של החו"י איכא נפקותא גדולה לדינא כיון דנמצאו קבורים כדרך מלבד

אותן שהיו בגומא אחת, אם היינו מחליטין שבגומא אחת הן עכו"מ יוכיחו אלו על השאר ונחזיק את כל השדה לקברות עכו"ם (הערת המעתק: כיון דקברו כאן הרבה מתים עכו"ם, אבל בחד או תרי ראשו בין ברכיו לא יוכיחו על השאר, דאם ה' חולק על רש"י בודאי ה' כותבו), אבל כשאנו תולין את אלו לנקברו מפני הדחק ע"מ לפנותן, לא יוכיחו אלו על השאר הקבורים כדרך שגם הם נקברו ע"מ לפנותן.

ומה שאין השורות שוות ג"כ אין תולין בשביל זה שהן של עכו"מ שהרי הרא"ש פט"ז דאהלות ובתוספותיו נזיר ס"ה א' מסתפק אי מספקין שנקברו ראשן לצד המערה להצריך בדיקה מהלאה לצד ראשן אלמא דלא קים לן לתלות שנקברו באיקראי ע"מ לפנותן בשביל שינוי שאין בו דראא דאיסורא [ואף אי תלינן בשביל זה שנקברו באיקראי ע"י הדחק מ"מ כשיש ג' מתים בשורה אחת כבר הוחזקה שכונת קברות על ידיהן אף שנמצאו עוד מתים בשורות הפוכות שתלינן בהן שנקברו ע"י הדחק ובאיקראי].

וכש"כ שאין תולין בשביל זה בעכו"מ והלכך גם מה שאין חרסים וקרשים לא מכרעא, והלכך אם היה הדבר בא"י קשה להקל, אמנם בחו"ל י"ל דהולכין אחר הרוב שרובן עכו"מ עכ"ל החזון איש.

מש"כ בעמוד ד': "ומה שאחד מהאוסרים טען שמערות אלו זהו ממש אותם המערות דמייירי הגמ' בסוטה מוד. דאיתא התם חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה וכו' בית הלל אומרים ד' טפחים וכו' במה דברים אמורים שפתחה למעלה וכו', ופי' שם רש"י "שאיין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשיורדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה". הרי מבוי' שם להדיא בסוגיין שישראל עשו כמין בורות צרות מאוד (ד' טפחים) ששימשו כחצר למערת קבורה והיו צריכין לקפוץ לבור וממנה נכנסו למערה. ורצה לומר שכונת הגמ' למערות שבנד"ד ממש שיש "פיר" לפני המערה וצריך לקפוץ לפיר כדי ליכנס למערה, וא"כ מוכח שמערות מסוג זה שימשו לקברי ישראל עכ"ל. הנה במחכ"ת נעלם ממנו דברי החזו"א (אהלות י"ב [כ"ב] ח') "שפירש דודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך הבור וממנו למערה, רק היה פתח אחר למערה מצידה שדרכו היו מכניסים המת, וא"כ בנד"ד שאין כאן פתח אחר למערה, והכניסה למערה הוא אך ורק דרך הבור בודאי מסתבר שישראל לא בקרות במערות אלו, וזהו בזיון למת לשלשלו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה וכו'".

לא מצאתי כן בדברי החזו"א, וז"ל שם, ורש"י סוטה מ"ד א' כתב דהיתה המערה מכוסה בתקרה וכו', ע"כ היו דלתות נפתחות בתקרת המערה, "בשעת כניסה" עכ"ל החזו"א.

הרי מפורש שהיו מכניסין הארון כדרכו דרך תקרת המערה ורק אח"כ סתמוהו מלמעלה, והכל יבואר על נכון.

וממילא פשוט שכיון שלא נמצאו כאן שום סימני עכו"ם ממה שמצאו בשארי מקומות בא"י הרי הם בחזקת קברי ישראל.

מש"כ בעמוד ז': משו"ת (נוב"י יו"ד סי' פ"ט).

אדרבה משם ראי' ברורה לאיסור פינוי רקב לצורך החיים שהרי כל דאגתם הי' אלאחר ק"נ שנה.

ומפורש שם "דלזמן מרובה כי האי ק"ן שנה ע"פ רוב לא נשאר אלא רקב" "כאשר שמעתי מהקברנים פה שמצאו בקברות ישן הרבה קברים מלאים רקב".

מש"כ בהערה ח': "אבל לא מיירי התוספתא לענין פינוי".

עיי"ש בזר זהב ומנחת ביכורים שכתב מפורש וז"ל, הוה שכונת קברות "ואין לטלטלו" וגם בודק עוד אולי ימצא עוד מערה עכ"ל.

מש"כ בעמוד ח': "והנה הוריתי שהעפר שרוקנו מהמערה וסיננוהו (שכאן סיננו העפר במסגרת שחוריה בגודל חצי ס"מ בלבד) ולא נמצא בו שום עצם, יכולים להשליך העפר יחד עם שאר החול והעפר שחפרו (שמסיעים אותו משם להשליכם באיזה מקום שומם).

מאוד נפלאתי ע"ז אחר שכהדרג"ת הורה בתשובה הראשונה וז"ל ולמעשה אין לעכב את החפירות ויש לחפור מיד ממש בטרקטור קטן בלי שיניים גדולות, ולהעמיד משגיח מומחה מהבד"ץ לחפש ולעייין אם נמצא גולגולת או שדרה או מת שלם וכדומה ותו לא".

מה נרוויח מסינון העפר בחצי ס"מ כשכל העצמות חוץ מגולגולת או שדרה, כבר נתרסקו לגמרי ע"י החפירות.

מש"כ בעמוד י"ב משו"ת שאילת דוד "דאם פינו המת שלא כדין אזי מקום מקבר אסור בהנאה עכ"פ מדרבנן".

מפורש כן בפרישה (שס"ד סק"ו) הבאתיו לעיל אות י"ב.

מש"כ בעמוד י"ג: "אסור לבנות ע"ג כיפין דזהו גופא קלות ראש".
ע"י לעיל אות ו'.

מש"כ בעמוד י"ד: "מכיון ששטח זה נקנה לנקבר שזהו שלו מתהום ארעא עד הרקיע".
ע"י לעיל אות ה'.

יום ועש"ק כ"ח אדר א' תשע"ד
יחיאל מיכל אינדיג

בעזרת השם יתברך

משא ומתן לפום ריהטא

בדין בית הקברות העתיק בבית שמש

בשכונת רמת אברהם

ממני הצעיר יוסף טומבק

ירושלים עיה"ק ת"ו

אב תשע"ג

משא ומתן לפום ריהטא

(מהדורה לא מושלמת)

בדין בית הקברות העתיק בבית שמש בשכונת רמת אברהם

בדבר השטח בבית שמש של קבוצת רוכשים שע"י "גבעת ירושלים" וכן בשטח הנ"ל של קבוצת הרוכשים בעמותת "בנין שלם", שנמצא בו בחפירות מאות מערות אשר נראה כי הוא בית הקברות עתיק, וכמה נפשות נשקעו שם, אבל מאידך גיסא כמה ממון נשקע שם, ונשאלה השאלה מה לעשות האם יש לוותר על הקומות שמתחת הקברים, ולבנות את השכונה על גבי אהל חוצץ, או שמא יש היתר לפנות את הקברים, או להרוס את בית הקברות כדי לבנות עליו בנינים.

והנה בתחלה היו איזה מפקקים שלעגו כנגד מומחי אתרא קדישא, וטענו ואמרו שלא היו דברים מעולם ואינם מערות כלל כי אם סתם חורים בקרקע, ועוד כמה מיני המצאות, ורק לאחר שהחליטו מרן הגאב"ד שליט"א ובית דינו שליט"א להתיר לפתוח שלש מערות כדי לבדוק האם מדובר בקברים, ותיכף שהתחילו לבדוק ראו הכל כי באמת צדקו מומחי "אתרא קדישא" כי אכן תחת חורים רבים אלו מסתתרים מערות רבות, וגם ראו שמערות אלו הם אכן קברי מתים, מאחר שנמצא בבדיקה (החלקית) של המערות עצמות אדם וגם שברים רבים של עצמות מתים וכן רקב. ונתברר בבירור גמור שאכן צדקו המומחים שאמרו כי השטח המדובר ברור שהוא בית הקברות. ולעת עתה לאחר חשיפת השטח נתגלו כארבע מאות מערות קבורה בשטח הנ"ל, ולא ידוע כמה מתים קבורים בכל מערה, ואולי ישנם גם כוכין בדופני המערות.

וכתב הגאון רבי דוד שמידל שליט"א [שמלבד גדולתו העצומה בתורה וביראת ד', הרי כבר איתמחי גברא ובעל נסיון עצום בעניני הקברים העתיקים במשך עשרות שנים כידוע], שאין שום ספק ושום ויכוח בזה אצל כל היודעים ובקיאים בעניני הקברים, שמערות אלו הם מערות קבורה, והסביר הגר"ש שליט"א, כי הצורה הזאת של פיר כניסה עיגול היורד מלמעלה ובתחתיתו כניסה לחדרי קבורה מכאן ומכאן, היא ידועה ומוכרת ממקומות אחרים, כולם כשנבדקו נמצאו קברים. ומלבד זאת כתב הגר"ש שליט"א במכתבו להוכיח מכמה הוכחות שלא יתכן שמערות אלו שימשו למטרות אחרות, עיי"ש. וכן אבני הגולל שבתחתיתו של פיר הכניסה, הסותמים את הכניסות לחדרים מוכיחים שאלה הם קברים, (וכמו שכתב ככל הנ"ל הגאון רבי דוד שמידל שליט"א במכתבו הבהיר).

ויש להוסיף כי גם הריבוי הגדול של מאות מערות בתוך שטח הנ"ל, מוכיח בעליל ללא שום צל של ספק כי מדובר בבית הקברות, דהיך מצאנו ריבוי כזה של מערות בתוך שטח מצומצם שמיעדות למחסנים ולבורות מים וכיו"ב, ורק בבתי הקברות מצוי מאות מערות.

וכמו כן להבדיל אלף אלפי הבדלות, גם הארכיאולוגים הרשעים שידם רב להם בחילולי קברים ובחטוטי שכבי רח"ל, ברור להם שמדובר בבית הקברות, וכמו שכתב הארכיאולוג פרופ' דן בהט במכתבו (מיום כ"ט אב תשע"ב) התרשמתי שמדובר כאן בבית קברות, כמו כן גם החכם ר' זלמן קורן שיחי' החוקר ומתעניין בדברי הארכיאולוגים, גם לו פשוט שלפי הנסיון שבידי הארכיאולוגים אנו רואים ומכירים שמדובר בבית הקברות של מערות קבורה.

ולפי זה תמוה מאוד איך אפשר להמשיך להתעקש ולפקפק שאולי אין מדובר בבית הקברות, ועל אף שעכשיו כבר מודים בע"כ שטעו במה שלגלו על דברי המומחים בטענה שאין זה מערות כלל, ממשיכים בטענתם ופקפוקם שאין מדובר במערות קבורה, ואינו מובן איך יתכן לחלוק על כל המומחים שמכירים בבירור גמור בטיבעות עין ויודעים כי מדובר במערות קבורה, הן מצד הנסיון הרב והן מצד הסברה וכנ"ל.

בדיקת השלש מערות

ומה גם שהרי כבר בבדיקה החלקית של השלש מערות מצאו עצמות מתים, וכמות נכבדת של שברי עצמות של מתים, וזאת מלבד רקב עצמות, ותמוה מאוד לומר כי עצמות המתים הגיעו לתוך המערה ע"י חולדה או ע"י סחף וכיו"ב, איך אפשר להאמין שדוקא בתוך פיסת אדמה הקטנה במערה שנבחרה ע"י הבד"ץ לבדיקה, שדוקא לשם גיררה החולדה כמה וכמה עצמות אדם או הרוח ושטף מים רבים וכדומה הביאום בדיוק לתוך מערה זו, ואיך קלעה החולדה כל כך אל המטרה, וכמדומה שבדאי אמרינן דכאן נמצא וכאן היה, ושעצמות אלו הם מעצמות המת או המתים שנטמנו במערת קבורה זו, וממילא פשוט שממערה זו אפשר להקיש לשאר המערות הרבות שבשטח הנ"ל, שגם המה מערות קבורה, וכי במקום זה נמצא בית הקברות מזמן קדום, וכאשר בזה מודים בפשיטות ובודאות גמורה כל המומחים והמתמצאים בעיניי הקברים העתיקים.

אופן בדיקת המערות לא היתה כהלכה

עוד יש טענו ופקפקו, כי אם אכן אמת הוא שהמערה שנבדקה היא מערת קבורה, א"כ למה מצאו בה רק שברי עצמות ולא מצאו שלד שלם או גולגולת המת, אבל באמת אין זה טענה כלל, דראשית כל, כפי שנתברר מפי הנוכחים בשעת הבדיקה, לא בדקו כלל שום מערה עד לעומק קרקע המערה וכמו שנבאר, ואף שיש שדימו לעצמם והחליטו שבעומק קטן של קצת יותר ממטר כבר הגיעו לקרקע המערה וכבר השלימו את המלאכה, הרי מסתבר מאוד שטעו בזה, כיון שלא בדקו את המערות כדיון וכפי ההלכה כלל שצריך לבדוק עד לעומק הקרקע, דהיינו עד שמגיע לסלע או לקרקע בתולה, ואופן

הבדיקה במקום שחייבו חז"ל לבדוק אם אין עצמות מתים, מפורש במשנה באהלות (פרק ט"ז משנה ד') הבודק בודק וכו' עד שמגיע לסלע או לבתולה, וכן פסק הרמב"ם (הלכות טומאת מת פרק ט' הלכה ו'), ולפעמים צריך לבדוק ולחפור לעומק גדול מאוד עד שמגיע לסלע או לקרקע בתולה, וכמו שכתב הרמב"ם שם, העמיק אפילו מאה אמה, ומצא חרש, הרי זו כבתחילה וצריך להעמיק עד שיגיע לבתולה וכו', עכ"ל, ובנדון דידן הרי לא הגיעו לקרקע בתולה ולא לסלע, ולא סיימו כלל את הבדיקה כהלכה.

וגדולה מזו עיין בגמ' (נדה דף ס"א), תניא אמר רבי יוסי, מעשה במערה של שיחין שהיו מחזיקין בה טומאה, ובדקו עד שהגיעו לקרקע שהיתה חלקה כציפורן ולא מצאו, לימים נכנסו בה פועלים מפני הגשמים, ונתזו בקרדומותיהן ומצאו מכתשת מליאה עצמות, אמרו לו משם ראייה אימור לא בדקו כל צרכו, ע"כ. ומבואר מזה דאפילו במקום שמצאו קרקע חלקה כציפורן וכבר נדמה להם שהגיעו לקרקע בתולה, מכל מקום עדיין אין אנו בטוחים שאכן הוא באמת קרקע בתולה ויתכן שלא בדקו כל צרכו, כ"ש בנדון המערות של בית שמש שלא מצאו בהם עדיין שום סימני קרקע בתולה או סלע, דודאי שלא בדקו כל צרכו אילו היה צורך בהמשך הבדיקה, וממילא אין לבנות שום בנינים על יסוד בדיקה זו, כיון שלא הושלמה הבדיקה כלל.

גם אם מוצאים מת קבור בגובה מסויים עדיין צריך להמשיך ולבדוק לכל עומק האדמה עד שיגיע לקרקע בתולה או לסלע

ואופן הבדיקה מבואר עוד בדברי רבותינו ז"ל, שאפילו אם כבר מצאו קבר ועצמות באדמה, מ"מ עדיין צריך לחפור לעומק עד שיגיע לסלע או לבתולה, משום דשמא יש עוד קברים מתחתיהם, דהנה לענין חיוב בדיקת עשרים אמה ממקום שמצא שם קבר, תנן במסכת אהלות (פרק ט"ז) הבודק בודק אמה ומניח אמה, עד שהוא מגיע לסלע או לבתולה, וכתב בפירוש הרא"ש, וז"ל, ועומק הבדיקה עד שמגיע לסלע וכו', כי רגילים לשים כוך על כוך בגובה, ואלה שמצא הם העליונים, ע"כ. והיוצא מדברי הרא"ש שגם אם כבר מצאו קבר בגובה מסויים, עדיין אינו פוטר אותנו מלחשוש שמא מתחת לכוך זה ישנם עוד כוכים בעומק האדמה, ושמא קברו מת אחד על גבי השני, כוך על גבי כוך, וכל זמן שלא הגיע לקרקע בתולה שרואים שלא נחרש ולא נחפר מעולם, אפילו עמוק הרבה יותר מהקבר שנמצא מ"מ חושש שהקבר שמצא הוא הקבר העליון, ויש תחתיו עוד קברים א' תחת חבירו בעומק האדמה.

ועיין עוד במרכבת המשנה על הרמב"ם (הלכות טומאת מת פרק ח' הלכה ה'), שכתב לחדש דגם בקבר יחידי הנמצא באופן שמותר לפנותו דמכל מקום טעון בדיקה במקום הקבר, וענין בדיקה זו, דמקום הקבר צריך בדיקה לאחר שפינה את המת ואת תבוסתו, חופר עד שמגיע לסלע או לקרקע בתולה וכו', והטעם, כיון דאיתרע מקום הזה, חוששין שמא יש עוד קבר או ג' תחתיו, דאע"ג דקיי"ל בפ"ד מהלכות אבל דאין קוברין מת על גבי מת, היינו דומיא דשני מתים כאחד, אבל מודה רבינו לדעת

הטור (יור"ד סימן ש"ב) דכל שיש ביניהם הפסק עפר ו' טפחים מותר, הלכך חוששין שמא יש עוד קבר תחתיו על ידי הפסק עפר, עכ"ד.

ועיין גם בחסדי דוד על התוספתא, שהסכים בזה לדברי המרכבת המשנה הנ"ל בעיקר הדין, ושהוא אמת ויציב. אלא שחלק על פירוש המרכבת המשנה בדברי הרמב"ם מטעם אחר. ועיין גם בחזון נחום על המשנה הנ"ל (אהלות פרק ט"ז משנה ג') שכתב נמי דחיישינן שמא יש מת אחר מתחתיו, עיי"ש.

ובאמת לפי מה ששמעתי מהמומחים שכיח מאוד במערות קבורה קברים על גבי קברים (על ידי הפסק עפר). ועיין בשו"ע (יורה דעה סימן שס"ב סעיף ד') אין נותנין שני ארונות זה על זה וכו', ואם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר, ע"כ. ועיין ב"י וביאור הגר"א שם ובהגהות הגרע"א שהביאו שבתורת האדם כתב דסגי בשלשה טפחים, וכן נראה דעת התשב"ץ (חלק ג' סימן רי"ט), ובב"ח שם כתב דכן נהגו בזמנו בבית הקברות בק"ק קראקא שנתמלא ששפכו עפר על הקברים הישנים וקברו שם מחדש, וכן ידוע שעשו בכמה וכמה קהלות קודש, ועיין ספר לבושי מרדכי שכתב שכן נהגו ועשו בק"ק פרשבורג.

ובפרט באר"י בזמנים הקדמונים, בודאי יש לחשוש לכמה קברים אחד תחת חברו אפילו בלא שיעור הפסק, שכבר הביאו הרמב"ן בתורת האדם ובטור (יורה דעה סימן שס"ג) דברי רב האי גאון בדבר מה שנוהגין בארץ ישראל שכדי לפנות מקום למתים, מלקטין העצמות מהכוכין ונותנין אותן בגומא שבמערה, ורב האי גאון כתב שהוא שלא כדין, וכתב בתשובות זרע אברהם (יורה דעה סימן כ"א) שודאי היתה קבלה בידם מזמן קדמון שקדמו לרב האי גאון, ועיין שם שחזיק מאוד דעה זו שבפרט לענין קבורת עצמות אין צריך הפסק בין עצמות מת א' לחבירו כשיעור, ועיין גם בשו"ת בית יהודה למח"י עייאש (חלק ב' סימן מ"ה) שביאר את דברי הזרע אברהם שבארץ ישראל אין לתלות שום מנהג שהונהג בה שלא הוקבע על פי גדולי הדור.

והנה בנידון דידן חפרו רק בחלק מסויים של המערה עד לגובה קטן מאוד, ותיכף הפסיקו לבדוק, ולא הגיעו אפילו בחלק כ"ש מהמערה עד לסלע או לקרקע בתולה, למרות שאילו היה חייב בבדיקה הרי לפי ההלכה צריך להמשיך לבדוק עד שמגיע לסלע או לקרקע בתולה, וא"כ מאחר שלא המשיכו בבדיקה, מסתבר מאוד שעדיין המלאכה מרובה והדרך ארוכה ועמוקה עד שיגיעו עד לעומק הקברים במערה, וממילא פשוט ואין שום יסוד ושוורש לטענה ופקפוק הנ"ל כלל למה לא מצאו שלד וגולגולת.

במערות קבורה ישנים אין צריך למצוא עצמות שלדים וגולגולות

אך כל זה הארכנו להוציא מדעתם של המפקקים שאינם רוצים להאמין שהם מערות קבורה בגלל שלא מצאו שלדים וגולגולות, אבל באמת גם אילו היו בודקים את המערה כל צרכה כדת וכדין, ולא מצאו בהמערות שום שלד או גולגולת, ואפילו אם לא היו מוצאים שם עצמות כלל, פשוט מאוד שאין

טעם כלל לומר שבקברים עתיקים כאלו של אלפי שנים עדיין צריכים האברים והעצמות להיות קיימים, ובאמת יתכן מאוד שכבר נרקבו ונימוחו ונעשו רקב ועפר, כי זה סוף כל האדם, כי אדם יסודו מעפר וסופו לעפר, כי עפר אתה ואל עפר תשוב.

דברי החתם סופר בענין רקבון העצמות לאחר פחות מחמש מאות שנה

והנה כבר הביא הגרד"ש שליט"א על זה את דברי מרן החת"ס בתשובתו (חלק יור"ד סימן של"ז), וז"ל: מקובלים אנחנו שכל עצמות שבאדם נרקבים ונימוחים, כמבואר במדרשים ומייתי לה בס' מטה משה (הלכות הבדלה) בשם ויקרא רבה וס' הזהר, ומייתי לה בקיצור בס' אליה רבה (סימן ש'), דכל העצמות נימוחים חוץ מעצם קטן וכו', ועפ"ז דן שם החתם סופר אם יש מקום להתיר לכהנים בקבר ישן משום דודאי כבר נמוחו העצמות ונרקבו, אלא שלמעשה מסיק החתם סופר שם בנידונו, שבאופן שיש קבר ישן לפנינו, דאין להתיר את המקום לכהנים מכח סברא זו שבדאי כבר נימוחו ונרקבו העצמות, משום שכיון שלגבי צדיקים שאין להם קנאה איתא בגמ' (שבת דף קנ"ב) שאין עצמותיהן מרקיבין ורק קודם תחיית המתים הוו עפרא, ממילא יש להעמיד את הנפטר בחזקת צדקות ושאין עצמותיו מרקיבין, ולכן אין להתיר מכח טעם זה לבד, אך מ"מ כתב שם בסוף התשובה דאעפ"כ יש לעשות ספק זה סניף להיתר במקום שאינו ברור שיש שם קבר דשמה נימוחו ונרקבו העצמות, ויעויין שם דמעשה דהחת"ס היה בקבר של למעלה מד' מאות שנה, ומ"מ כתב החתם סופר דאילו לא היה צדיק יש מקום להתיר את המקום לכהנים משום דכבר נימוחו ונרקבו העצמות, ורק משום דשמה צדיק היה יש לתלות ולהחזיק אותו בחזקת צדקות שאין עצמותיו מרקיבין. ובאמת מוכח כן בגמ' הנ"ל (שבת שם), דמי שיש בו קנאה עצמותיו מרקיבין, ורק צדיקים שאין בהם קנאה אין עצמותיהם מרקיבין עד קודם תחייתם, דאז גם הצדיקים שאין בהם קנאה הוו עפרא.

ועכ"פ מבואר מדברי החת"ס, דבסתם מתים שאינם בחזקת צדיקים שאין בהם קנאה, יש מקום לומר דעצמותיהם הרקיבו אפילו אחר כמה מאות שנים, א"כ ק"ו בן בנו של ק"ו בעצמות שיתכן שהם כבר למעלה מאלף שנים, ויתכן גם שהוא כבר אפילו מלפני אלפיים שנה ויותר, שבדאי יתכן שעצמותיהם הרקיבו, ואין פלא כלל ועיקר גם אם לא היו מוצאים עצמות כלל.

ובגוף דברי החתם סופר כבר כתבו לפקפק כמה אחרונים, עיי' שו"ת מנחת אלעזר (חלק א' סימן ס"ח) שכתב דצ"ג דהיתכן לומר על זה חזקת צדקות, דהא באמת הא דאמרין בשבת דמי שאין בו קנאה אין עצמותיו מרקיבין שזה היה עובדא באחאי בר יאשיה, וכן שאר הצדיקים הגדולים שעמדו במדרגתם שלא היה בהם קנאה, אבל לא להמון עם אפילו הכשרים, וכן הוא באמת מדרגה גדולה שלא יהיה בלבו קנאה כל ימי חייו, וחזקת כשרות לא שייך רק שהוא מכלל בני אדם הכשרים, ועל מדת חסידות כזאת נאמר ראיתי בני עליה והמה מועטין, ובני עליה כאלו הם מועטין שבמועטין, איך שייך לומר חזקה על מדת קדושה וחסידות מופלגה כזאת.

ובאמת שלא זו בלבד שבמי שאינו צדיק עצמותיו נרקבים אלא הרקבון הוא לתועלת הנפטר, דהנה מבואר במדרשים ובקדמונים ובפוסקים דקודם שנתעכל הבשר הוא עיקר חומר הדין בשמים, ועיין שו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן ש"ג) שכתב לענין ליקוט עצמות שבעינין שיהיה עפר על גביו כדי שיתעכלו העצמות במהרה, ומצוה שיעשה עפר דכתיב כי עפר אתה ואל עפר תשוב.

ועיין גם בשו"ע (יור"ד סימן ת"ג) שהביא את דברי הברייתא בלשון זה, שסוף אפרסקל להתעכל וסוף עצמות להתעכל, ועיין מה שנביא בזה להלן שכן מבואר להלכה מדברי התוספתא וכן מפסק הרמב"ם, וכמו שביאר החסדי דוד, דאפילו מוצא קברים ריקים אמרינן דנימוחו ונרקבו, ויש להם דין שכונת קברות.

רקבון העצמות לאחר מאה וחמישים שנה

והנה עיין בשו"ת נודע ביהודה (מהדורא קמא יור"ד סימן פ"ט) שהעתיק את תשובת הגאון רבי מאיר פישלס (בומסלא) ראב"ד פראג זצ"ל, וכתב בתשובתו דלזמן מרובה של מאה וחמישים שנה, על פי רוב לא נשאר אלא רקב וכו', והא דבשבת (דף קנ"ב) צדיקים לא היו עפרא עד שעת תחיית המתים, היינו בצדיקים גמורים כמו יוסף הצדיק ורבי אחאי ורבי יאשיה, וזה לא שכיח בזמן הזה, כאשר שמעתי מהקברנים פה שמצאו בקברות ישנים הרבה קברים מלאים רקב, ע"כ. (ועיין שו"ת חת"ס (חלק יור"ד סימן ש"ג) שדן בפרט אחר שבתשובת מהר"ם פישלס הנ"ל, וכתב עליו, הגאון הגדול אשר היה כמעין פתוח עלי מי תורה). ומבואר מעדות הגאון ר"מ פישלס ראב"ד פראג, שהעיד מפי הקברנים דשם שמצאו קברים ישנים מלאים רקב, ושלפי זה כתב שעל פי רוב בזמן רב של מאה וחמישים שנה מהמיתה כבר לא נשאר עצמות כי אם רקב, והנודע ביהודה שם לא חלק עליו בזה ונראה מזה שהסכים אתו בזה בדבר המציאות. וא"כ דעת לנכון נקל, שכשמדובר בקברים קדמונים וישנים מאוד, שאין פלא כלל אם לא נשאר שלד וגולגולת, וגם לא היה מן התימה כלל אפילו אם לא היו נשארים עצמות כלל כי אם רקב.

ומצאתי עוד עדות בזה, בשו"ת צוף דבש להגר"ד מועטי זצ"ל, מגדולי ההוראה באלג'יר לפני כמאה וחמישים שנה, (חלק יור"ד סימן ע"ג), בדבר גזירת המלכות שהיה שם לפנות את כל בתי החיים בעיר, ושאם לא יפנו יזרקו הם את כל עצמות הקברים לאיבוד, והתחילו בפינוי הקברים, ונמצא שרובא של כל הקברים שהעצמות נעשו רקב.

ולאור זאת בנדון דידן שלמרות היותם קברות ישנים מאוד מ"מ כן נמצאו עצמות, א"כ פשוט שהאמת היא בלא שום ספק כדברי המומחים שמדובר בבית הקברות, ופקוק המערערים הנ"ל בטעות יסודה.

רקבון העצמות לאחר מאה ועשרים שנה

והנה יתירה מכך איתא בירושלמי (נזיר פרק ז' הלכה ב'), בהא דתרווד רקב דמטמא באהל, בזה"ל, דכתיב והיו ימיו מאה ועשרים שנה, קרוב לאלף שנה חיה אדם הראשון ואת אמר והיו ימיו מאה ועשרים שנה, אלא לק"כ שנה חוזר למלוא תרווד אחד רקב, ע"כ. והיינו דהא דתרווד רקב מטמא, הוא משום דכיון דכל גופו של אדם חוזר לאחר מאה ועשרים שנה מפטירתו למלוא תרווד רקב, לפיכך מטמא רקב המת בשיעור זה, ומבואר להדיא מדברי הירושלמי דבמאה ועשרים שנה בלבד סגי שלא ישאר מכל גופו של המת כי אם מלא תרווד רקב.

והנה אף שבמציאות בודאי יתכן למצוא עצמות שלא נרקבו עדיין אחר מאה ועשרים מהמיתה, וגם מאות שנים אח"כ, ולפעמים אף אחר אלפי שנים וכמו שכתב הגאון יעב"ץ בלחם שמים סוף מסכת אהלות, וא"כ איך אמר בירושלמי שלאחר ק"כ שנה הוא חוזר לתרווד רקב, וע"כ צ"ל דודאי אין כל המתים שוים הן בדרך הטבע שאין אדם דומה לחבירו בחוזק העצמות, וגם תלוי במקום הקבורה וכגון אם נקבר בארון או בקרקע, ותלוי גם בסוג הקרקע כידוע, וסוג האקלים הקור והחום במקום הקבורה וכיו"ב, וגם תלוי בדיני שמים.

ועיין מש"כ הרדב"ז בתשובותיו (חלק ב' סימן תשל"ב), וקבורת מצרים נמצא המת שלם אפילו לאחר כמה שנים, כי החול מוצץ הלחות, ונשאר יבש כעץ והוא שלם. וחזינן מדברי הרדב"ז דתליא בסוג האדמה, ובסוג האדמה של מצרים נשאר המת שלם אפילו שנים רבות. ובספר אלה מסעי למהר"ם חגיז מדבר בשבח הקבורה בהר הזיתים ששם מתעכל הגוף במהרה.

ותלוי גם הרבה בדיני שמים ונסתרים דרכי ד', וכידוע על צדיקים רבים שמצאום שלמים בגופם אחר זמן רב מפטירתם, ולעומת זאת מצאו הרבה מקרים שלא נשאר מאומה בזמן קצר, ועיין בספר דברי תורה להגאון ממנוקאטש זצ"ל (מהדודה רביעאה אות ע"ו) מה שהעיד מה שראה בצעירותו כשפינו חלק גדול מבית החיים באחת העיירות מחמת גזירת המלכות רח"ל, והנה ראו נפלאות ד' כי היה מצבה לקבר של אשה אחת של יותר מק' שנים ונכתב עליו שבחים מצניעותה ומצאו כל גופה שלם, עיי"ש, וכן היה עוד בקבר אחד ישן מאוד שהיה כתוב עליו איש צדיק שהיה כמעט שלם, ולעומת זה עינם ראו כאשר הגיעו לקבר אחד של איש עשיר ואמיד תוך שנתו (וכנראה לא היה ירא א'), והנה נפל אברים אברים רח"ל לא נשאר בו מתוס, והרי זה בשדה אחת כמעט סמוכים זה לזה, ואיזה מהקברים ישנים מלפני מאה שנה בערך וכמעט תמימים בגופם היו, ואין לתלות זאת בדרך הטבע כמובן, וכתב עוד שכן שמע מאנשים יקרים שהיו בעת שפינו חלק הקברים מבית החיים הישן הנודע בפראג תוך העיר מחמת גזירת המלכות רח"ל, והנה מצאו איזה קברים שהיו השדרה וראשם וקומתם כמעט שלם, וידוע שלא קברו שם מת סמוך לשלש מאות שנה, ועיי"ש עוד.

ועיין בהסכמת הגאון רבי משה תאומים זצ"ל על ספר זכרון שארית יוסף, אספר מעשה נורא אשר שמעתי, כי כמה שנים לאחר פטירת הגאון הצדיק מוהר"י זללה"ה גזרו שרי הממשלה בפוזנא על היהודים דשם לפנות עצמות המתים מבית הקברות שלהם למקום אחר רחמנא לשיזבן, וכאשר הגיעו לקברו של יוסף הצדיק הגאון מוהר"י הנ"ל פתחוהו ומצאוהו מושכב כמו שהניחוהו, והיה שלם בגופו ולא שלט שום ריקבון בגופו הטהור לאחר שנים רבות שנגזו ארונו של יוסף, וכאשר ראו כן תמיהו ונבהלו על ראותם כי גדולים צדיקים במיתתן ונתבטלה הגזירה מכל וכל. וכן מובא המעשה בספר עט ברזל וז"ל: ובימינו נמצא הגאון מו"ה יוסף הצדיק זללה"ה אבד"ק פוזנא חתן הגאון בעל נודע ביהודה זצוק"ל, אשר חפרו את קברו כפי פקודת המלך יר"ה, אחרי קברו יותר מאחד עשרה שנה, וימצא גופו קיים. וכן ידוע כשפינו את רבינו הגר"א מחמת הגזירה ונמצא גופו שלם, עכ"פ ברור שענינים אלו הם למעלה מהשגתינו ומדרך הטבע.

שוב ראיתי בתורה תמימה (בראשית ו' ג') שעמד על מה דאיתא בירושלמי שלאחר ק"כ שנה גוף האדם נרקב, והרי מצינו בכמה אנשים שנשארו עצמותיהם שלימים הרבה יותר מק"כ שנה, כמו עצמות יוסף שקברו בשכם וזה היה אחר מאה חמישים ושבעה שנים, וכן מצינו שעצמות יהודה התגלגלו בארון עד שהתפלל עליהם משה, ועצמות כל השבטים היה אז שלדן קיימת, וזה היה ג"כ אחר זמן מרובה ואחרי מאה ועשרים שנה, וכתב דצ"ל דכוונת הירושלמי הוא על כלל מין האדם, אבל אין הכי נמי יש יוצאים מן הכלל, על פי איזה זכות ומעלה מיוחדת.

ובמדרש הנעלם (פרשת וירא) מלך אסור ברהטים, זה הגוף שהוא אסור בקבר, וכלה בעפר ולא נשאר ממנו אלא מלוא תרודת רקב, וממנה יבנה כל הגוף, וכשיפקוד הקב"ה את הגוף הוא יאמר לארץ שתפלוט אותו לחוץ.

ועיין שו"ת תשובות והנהגות (חלק ד' ס' רס"ז) שכתב שכמעט בכל המערות שנתגלו גם של המיוחסים לצדיקים וקדושי עליון בגליל לא מוצאים עצמות בדרך כלל, וכו'.

ובענין זה של רקבון עצמות המת כדאי גם להעתיק בזה את דברי רבינו הגר"א זצ"ל בליקוטים בסוף ספרא דצניעותא, בענין ירידת הדורות בתקופת הגלות, שהוא כנגד מיתת האדם והמצבים של גוף האדם בקבר, שהם א) קודם עיכול הבשר, ב) אחר עיכול הבשר ועדין העצמות קיימים, ג) אחר שנרקבו העצמות ונשאר רק תרודת רקב. וז"ל שם, כי מעת שחרב הבית יצאה רוחינו עטרת ראשינו ונשארו רק אנחנו הוא גוף שלה בלא נפש, ויצאה לחוץ לארץ הוא הקבר, ורימה מסובבת עלינו ואין בידינו להציל הן עכו"ם האוכלים בשרינו. ומכל מקום היו חבורות וישיבות גדולות עד שנרקב הבשר והעצמות נפזרו פיזור אחר פיזור, ומ"מ היו עדיין העצמות קיימות, שהן התלמידי חכמים שבישראל מעמידי הגוף, עד שנרקבו העצמות ולא נשאר אלא תרודת רקב מאתנו ונעשה עפר, שחיה לעפר נפשינו, ואנחנו מקוין עתה לתחיית המתים, התנערי מעפר קומי, ויערה רוח ממרום עלינו.

נמצאו ג' קברים אי בעינן שימצאו ג' מתים מושכבין כדרכן או אף אם לא נמצאו מתים כלל יש ג' כ איסור פינוי העצמות

והנה יש שרצו להתיר את פינוי המערות משום שמצד הדין רק אם מצאו ג' מתים מונחין כדרכם אסור לפנות, וכמבואר בגמ' (בבא בתרא דף ק"ב) וברמב"ם (פ"ט מהלכות טומאת מת), וממילא בנדון דידן כל זמן שלא מצאו ג' מתים מותר לפנות המערות. אך באמת אין טענה זו מובנת כלל מתרי טעמי.

דהרי כתב שם הרמב"ם וז"ל: אחד המוצא שלשה מתים כדרכן בתחלה, או שמצא שלשה כוכין, או כוך ונקיע ומערה, הרי זו שכונת קברות, עכ"ל. הרי מפורש מדברי הרמב"ם, דהא דבעינן ג' מתים כדרכן היינו דוקא אם מצאן סתם, אבל אם מצא ג' כוכין וכיוצא בו, אע"פ שלא מצא ג' מתים מושכבין כדרכן מכל מקום יש לזה דין שכונת קברות, ואסור לפנותו, ומקור דברי הרמב"ם הוא מהתוספתא (אהלות פרק ט"ו), והטעם בזה ביאר שם החסדי דוד, דלאו דוקא המוצא ג' מתים קיימים הוא דעושה שכונת קברות, אלא הוא הדין נמי אם מוצא ג' כוכין, "אעפ"י שאין שם גופי המתים אמרינן דנימוחו המתים ונרקבו דסתם כוכין נקברו שם מתים", ולא עוד, אלא אפילו כוך אחד ונקיע אחד ומערה א', "אפילו ריקנין חיישינן שמא נימוחו המתים", והרי זה עושה שכונת קברות, עכ"ל. ומבואר מדברי החסדי דוד דאם מוצא ג' קברים אפילו לא מצא שם עצמות כלל, אמרינן דודאי כבר נימוחו ונרקבו, וקברים אלו עושין שכונת קברות אפילו אם אין שלשתן ממין אחד אלא כוך אחד ונקיע אחד ומערה אחת מ"מ מצטרפין להיות שכונת קברות, וא"כ הוא הדין לעניננו דנמצאו שם מאות מערות שניכרין שהן מערות קבורה, והרי סתם מערות קבורה נקברו שם מתים כמובן וכמבואר בתוספתא דגם מערה ריקנית עושה שכונת קברות, ודאי דאין שום היתר לפנותן אפילו באופן שלא נמצא עצמות כלל, וכ"ש בנדוננו שנמצאו עצמות וכן שברי עצמות לרוב.

קברים קדמונים הנמצאים בזמננו האם דינם כקבר הנמצא דבעינן שיהא בהם דיני ותנאי שכונת קברות

ותו, גם בלא"ה יש לדון, דאין להתיר מכח זה שלא נמצאו עדיין ג' מתים מושכבין כדרכן, דהרי כל היתר זה הוא מיוסד מכח דין של קבר הנמצא מותר לפנותו, אם לא מצא ג' מתים מושכבין כדרכן דאז דינו כשכונת קברות ואסור לפנותו, אבל בנדון דידן שמדובר שנמצא בחפירות מערות ישנים מאוד וקדמונים נראה לדון די"ל דאינו שייך כלל לפרטי דיני שכונת קברות.

דהנה הא דקבר הנמצא מותר לפנותו מקורו הוא מגמ' סנהדרין (דף מ"ז ע"ב), קבר הנמצא מותר לפנותו וכו' קבר הידוע אסור לפנותו וכו', וכן איתא במתניתין (נזיר ס"ד ע"ב) המוצא מת בתחלה מושכב כדרכו נוטלו ואת תפוסתו, שנים נוטלו ואת תפוסתו, מצא שלשה אם יש בין זה לזה מד' אמות עד שמונה, הרי זו שכונת קברות.

ובטעם הדבר נחלקו הראשונים, דדעת רש"י בסנהדרין שם דקבר הנמצא היינו שהוא קבר חדש ויודע בעל השדה שלא צוה מעולם לקבורו, וכעין זה כתב הטור (יורה דעה סימן שס"ד) דהיינו שאינו יודע אם נקבר שם מדעת בעל השדה או לא, ונמצא דלדעת רש"י והטור הא דמותר לפנותו היינו מטעם דלא קנה מקומו דבגזילה נקבר, או דמספקין שמא בגזילה נקבר, נמצא דלדעת רש"י והטור פשיטא דהא דקבר הנמצא מותר לפנותו היינו היכא דנקבר בשדה אחר שלא ברשות, או שיש עכ"פ ספק שנקבר שלא ברשות בעל השדה, אבל בקברים עתיקים הנמצאים בזמננו שלא נמצא אצל בעל השדה, וליכא רגלים לדבר כלל לומר שנקבר שלא ברשות, נראה לכאורה דאיסור גמור הוא לפנותו.

והנה כמה ראשונים פליגי על דעת רש"י והטור, וס"ל דאפילו אם נקבר שלא בגזילה מ"מ מותר לפנותו מטעם אחר, דהנה התוס' בנזיר (שם ד"ה נוטלו) כתבו, דמאחר שלא נודע הקבר לבני אדם, נכון לומר כי לאקראי נקבר שם, ומשא"כ בקבר הידוע שנודע שבתורת קבע נקבר שם אסור לפנותו, וכן כתב גם הרשב"ם בבבא בתרא (דף ק"ב ע"א) ד"ה מת מושכב כדרכו נוטלו ואת תפוסתו וכו', משום דלא קנה מקומו וכו', דאיכא למימר לא היה המקום הזה מקום קבורה אלא על ידי הדחק, שלא היה להם פנאי להוליכו לבית הקברות קברוהו לשם וכו', עכ"ל. וביד רמ"ה סנהדרין שם ובבא בתרא שם צריך את ב' הטעמים יחד, דאיכא למיחש שמא גזול הוא, אי נמי דבתורת ארעי קברוהו.

ומבואר מדברי הראשונים דהטעם דמותר לפנותו הוא משום דבאקראי קברוהו שם ע"ד לפנותו, כיון שנקבר שלא בבית הקברות וגם לא היה ידוע לבני אדם, והא דקברוהו שם רק באקראי היינו לפי שלא היה להם פנאי לקברו בבית הקברות נקבר שם ע"י הדחק.

ויש לדון דגם להראשונים הנ"ל הא דמותר לפנות קבר הנמצא, היינו דוקא באופן שיש רגלים לדבר דבתורת ארעי ובאקראי קברוהו, מהא דנקבר שלא בבית הקברות בצירוף מה שלא נודע הקבר עד עכשיו, וכמוש"כ התוס' בנזיר שם, ומשא"כ במוצא תחת האדמה בזמננו קברים קדמונים ישנים שכבר נשכח זכרם, שאין תימה כלל שבזמננו לא היה ידוע לבני אדם, ובשעתו אין שום ראייה לומר שלא היה הקבר ידוע לבני אדם, א"כ מהיכי תיתי נימא שנקבר שם באקראי בעלמא ע"ד לפנותו.

בנדון דידן שנמצא בית הקברות ממש תימה גדולה לומר דגרע משכונת קברות

וכל זה הוא גם בשאר מערות וקברים קדמונים הנמצאים בזמננו בחפירות דיש לדון דאין בהם היתר של קבר הנמצא, אבל בשטח שלפנינו אין צריך לכל זה, שהרי "קבר הנמצא" פירושו שנמצא קבר באמצע שדה שלא בבית הקברות, אבל בנדון דידן שמדובר בבית הקברות ממש, שהרי ניכר הדבר לכל אשר עינינו לו שמקום זה הוא בית הקברות גדול של כמה מאות מערות קבורה, וא"כ אינו רק שכונת קברות בעלמא אלא בית הקברות ממש הוא, ואין זה קבר הנמצא בשדה אלא קברים הנמצאים בבית הקברות, ובזה הרי בודאי אין שום ספק שהנקברים בבית הקברות לשם קבורה נקברים, וממילא אסור

לפנותם גם אם אין בין המתים כשיעור האמור לענין שכונת קברות, וגם פשוט שאין שום מקום בראש להצריך לחפש אחר "ג' מתים שלמים בעין המושכבים כדרכן" כדי שיחול האיסור לפנות אותן, וכמו שמפורש ברע"ב (נזיר פרק ט' משנה ג') דכל שניכר דלשם קבורה נקברו אסור לפנות אפילו אם נמצא מת יחידי, ורק בקבר הנמצא שאינו ניכר דלשם קבורה נמצא שם אמרינן דמת א' או בשנים תולין שלא נקברו אלא לפי שעה והיה דעתו לפנותם, אבל בג' מוכח שהוא מקום מיוחד לקברות, וכן מבואר בתוס' (בבא בתרא דף ק"ב) דקבר הידוע היינו שידועים שלשם קבורה נקבר שם, דאסור לפנותו אע"פ שהוא קבר יחידי, וכן כתבו הר"ש והרא"ש (אהלות פרק ט"ז משנה ג'). והרי כל הענין של שכונת קברות הוא משום דאמרינן דנחשב כנקבר בבית הקברות וכמו שכתבו הראשונים, ועיין גם בדברי הרמב"ם (פרק ט' מטומאת מת הלכה א' והלכה ג') שכתב שבמצא ג' מתים מושכבים כדרכן חושש "שמא בית הקברות הוא", אבל בית הקברות ממש איך אפשר לומר דגרע משכונת קברות בעלמא, ועיין כסף משנה (פ"ח מהלכות טומאת מת הלכה ה') שביאר, דכיון שלא נקבר שם אלא הוא לבדו מסתמא על דעת לפנותו נקבר שם, שאין לך מי שרוצה לקבור מתו לבדו בשדה אחר, ע"כ, אבל בקברים הנמצאים בבית הקברות לא שייך כלל לדין קבר הנמצא, ופשוט. [ועיין בשו"ת אבן ישראל למרן הראב"ד דירושלם עיה"ק זצוק"ל (חלק ז' סימן נ"א), ז"ל, ומש"כ עוד להתיר לפנות מצד דהוה קבר הנמצא אינו מוכן, דקבר הנמצא הוא שלא נקבר ברשות כמו שפירש"י, או משום דאמרינן דקברוהו על מנת לפנות]. ולפי זה נמצא דבנדון דידן שברור וניכר לכל בעליל שהוא בית הקברות ממש, הדבר פשוט דלא שייך כלל לומר שדינו כדין קבר יחידי ואין לזה שייכות כלל עם דיני ושיעורי שכונת קברות.

איסור הנאה במקום בית הקברות אפילו אם פינו המתים בהיתר

ויתירה מזו, כיון שהמקום נראה שהוקצה בשעתו לבית הקברות דרבים, הלא כבר כתב השלטי הגבורים (פרק ו' דסנהדרין) בארוכה דבבית הקברות של רבים זכו המתים בקבריהם, והקבר נאסר בהנאה אפילו קבר של קרקע עולם, ולא זו בלבד שמקום הקבר נאסר אלא גם כל קרקע בית הקברות אפילו במקום שאין שם קברים זכו בהם המתים ואסור בהנאה, עיין שם בארוכה, ועיין שם דאפילו אם פינו אותם מקבריהם הקרקע אסור בהנאה, ואע"פ שהוא קרקע עולם מ"מ נאסרו הקברים בהנאה, עיי"ש. ועיין שו"ת רמ"ע מפאנו (סימן נ"ו) שהביאו לדינא, ועיין גם שו"ת מהרש"ם (חלק א' סימן מ"ג) שסמך עליו להלכה, ועיין שו"ת חתם סופר (חיו"ד סימן של"ה) שקילס סברת השלטי הגבורים, וכן נסמך על דברי השלטי הגבורים אלו מרן גאב"ד ירושלים זצ"ל בשו"ת מנחת יצחק (חלק ט' סימן קכ"א) ושעל פי זה גם אם פינו את הקברים בהיתר מ"מ הקרקע אסורה בהנאה.

האם יש מקום לסמוך על הארכיאולוגים שלפי דבריהם יוצא שמדובר בקברי ענו"ם

והנה לקבוע עפ"י קביעת ארכיאולוגים שלדבריהם המערות הם מזמן קדום מאוד, (מזמן ארפכשד בן שם לדברי ר"ז קורן, ולדבריו יתכן שהוא מציאה גדולה, בית הקברות הראשון בעולם אחר המבול !!!), ולפי זה נמצא שבכל מקום שהארכיאולוגים יאמרו שהקברים הם מזמן קדום מאוד, יהיה מותר לפנות את הקברים ח"ו על סמך דבריהם.

אבל יש להפליא על סמך מה אפשר לסמוך על דברי הארכיאולוגים שהוא מהתקופה הקדומה הנ"ל, ומהיכן יכולים לקבוע את דמיונותיהם לגבי תקופות שלא ראו לא ידעו ולא הכירו, והרי כל עיקר חכמת הארכיאולוגיה מבוססת על השערות בדויות ומצוצות מהאצבע, ומכל חרס הנשבר ומכל עלה נדף קובעים הם תלי תלים של בדויות שונות ומשונות, וגם הארכיאולוגים עצמם יודעים ומודים כי אין זה חכמה אמיתית וכי השערותיהם רחוקות מאוד מוודאות, ולא זו בלבד שאין שום הוכחות אמיתיות על קביעת התאריכים שלהם, אלא הערכותיהם בענין הגיל של כל מיני עתיקות מבוססות על הנחות שמקורם מדעות כוזבות בענין בריאת העולם רח"ל, וכידוע שיש להם עתיקות שונות שקובעים את זמנם הרבה קודם ששם אלפים שנות קיום העולם, ואיך מותר לסמוך עליהם בפרט בעניני קביעת תאריכים, והרי כל מי שמטיל איזה שמץ של הרהור ספק בלבם שאולי יש ממש ואמת בדברי הארכיאולוגים בענינים אלו, הרי הוא עובר על לא תתורו אחרי לבבכם רח"ל, גם מה שייך בענינים אלו מסל"ת ואומן לא מרע אומנותיה, בזמן שאפילו במקום שאינם מכוונים לשקר אין להם שום ידיעה בזה, וניזונים מכל מיני השערות ודמיונות פורחות באויר בעלמא.

ועיין בשו"ת בשמים ראש (סימן שמ"ט) על דבר מה שנשאל על דבר עיר שלפי דברי חכמי וספרי ההיסטוריא שלהם שהיא וחומתה עומדת יותר מאלפים וחמש מאות שנה, אם יש לקרות המגילה גם בט"ו, והשיב תשובה, "כל דברי הימים שלהם בכיוצא באלה מזמן הקדום, אין בו ממש, וגרע מדברי חלומות שאין דנין עליו מאומה" וכו', ע"כ.

ובפרט שכבר כתב הגרד"ש שליט"א, שנמצאו בעבר מערות מסוג זה עם סימנים ברורים שהם קברי ישראל, ואיך אפשר לסמוך על הבלי הארכיאולוגים, ולהקל על סמך זה לפנות מערות קבורה בארץ ישראל.

ויש לציין שגם בשעת החפירות בטבריא בימי מרן הגרי"ז זצ"ל מבריסק טענו אז ג"כ עפ"י השערות וראיות שונות שמדובר בקברי גויים, וגדולי ישראל יצאו אז כנגד החפירות בכל כוחם כידוע, וכן היה גם בשעת החפירות בפסגת זאב שנלחמו אז רבותינו זצוק"ל ויבדלט"א כנגד החפירות.

בענין מה שנשמכו על מכתב חוות דעת של הרב קורן שטוען שמדובר בקברי נכרים

ומה שהביאו כמסמכתא לדברי הארכיאולוגים מיהודי כשר (שהוא חוקר ומתלמד בעניני ארכיאולוגיה), שכתב כמה מכתבים של חוות דעת לאשר את דברי הארכיאולוג, הרי גם חכם זה אינו יודע מאומה בזה ורק נסמך על סיפורי הארכיאולוגים, א"כ מה יתן לנו ומה יוסיף לנו שגם יהודי שומר תורה ומצוות נעשה כשר המסכים לכל דברי הארכיאולוגים, והאם דברי הארכיאולוגים טהרו כשדבריהם יצאו גם מפי שומר תורה ומצוות, [ומה עוד שגם הוא כתב במכתבו, שגם לדבריו קיימים מקרים שבהם במערות כאלו נעשו שימוש לקבורה גם בתקופות יותר מאוחרות].

החכם הנ"ל כותב במכתבו, שמערות כאלו שיוצרים אליהם על ידי חפירה כעין בור (בלשונו מערות פיר) לא היתה נהוגה בתקופת היהודים, אלא היתה נהוגה רק עד תקופת האבות, וממילא אין מקום כלל לחשוש שהם קברי ישראל, וקובעים הם כי מערות פרימיטיביות אלו מתאימים לסביבות תקופת ארפכשד בן שם שנקרא אצלם תחילת תקופת הברונזה התיכונה, (הגדרה בדוייה אצל הארכיאולוגים, ואכמ"ל).

החכם הנ"ל כתב שלש מכתבים סותרים בזה, והסתירות נובעות ממה שנתחדש לו מדברי הארכיאולוגים בכתב ובע"פ. במכתב הראשון (מיום א' דר"ח אדר תשע"ב) כתב, שעל פי האומדנא של הארכיאולוגים המערות הם מזמן האבות.

במכתב שני (מיום ד' אלול תשע"ב) חוזר בו משום שעל פי דבריו של הארכיאולוג בהט מדובר בזמן מוקדם יותר בתחלת תקופת הברונזה התיכונה, כלומר כמה מאות שנים קודם לתקופת האבות דהיינו תקופת ארפכשד בן שם, הנ"ל מדגיש "ומובן שאני מקבל את דבריו". הנימוק המעניין על קביעה זו, כי המערות הם מידי לא מספיק משוכללות, ומתאימים יותר לתקופות יותר פרימיטיביות, (כידוע שבמקום ירידת הדורות יש אצל הכופרים עליית הדורות, ואכמ"ל), הנ"ל מצטט בשם הארכיאולוג ד"ר בהט הנ"ל, כי לדעתו נוכל למצוא בכל קבר רק מת אחד, בתוך איזה כוך פרימיטיבי שיוצא מקירות הבור. זאת אומרת לדעתו אין כאן מערות כלל, אלא יש איזה כוך פרימיטיבי שיוצא מקירות הבור.

בחודש אלול תשע"ב התחילו לבדוק שלש פירים, ומצאו שמדובר במערות ולא באיזה כוך פרימיטיבי שיוצא מקירות הבור, ונסתרה כל השערתו של הפרופ', הרי יש לנו כבר הוכחה מתוך דבריהם מיניה וביה, עד כמה אפשר לסמוך על דבריהם.

במכתב השלישי של החכם הנ"ל (מיום כ"ח תשרי תשע"ג), מוסיף בזה דברים שנתחדשו לו בענין, כי מאחר שהארכיאולוג בהט כתב במכתבו (מיום כ"ט אב תשע"ב) כי בית הקברות זה דומה לבית הקברות באזור יריחו, הלך ובדק בספרי הארכיאולוגים שחיטטו שכבי רח"ל במערות של יריחו, ומצא שם תרשימים של מערות, עם נפטרים רבים, שנראה לפי ההשערה שכשנרקבו המתים פינו את העצמות לצד וקברו במקומם מתים חדשים, לדעת הרב קורן ישנם מתים מצויירים בתרשימים

שהשלדים ועצמות רגלי המתים כפופים קצת ואינם מונחים ישר וכדומה, ולפי דעתו זה נקרא מושכב שלא כדרכו, (בגמ' איתא דשלא כדרכו היינו ראשו בין ברכיו שזה היה מנהג הגויים), ולפי זה טוען הרב קורן, שלפי דברי הארכיאולוג ד"ר בהט שכתב בפירוש שהמערות מזכירות לו קברים שבאיזור יריחו, בע"כ שגם המתים הקבורים במערות אלו צריכים להיות כמו המתים הקבורים ביריחו, והיות וביריחו נקברו לדעתו מתים גויים ממילא מוכח מזה שהמערות בבית שמש הם קברי גויים.

ובראש ובראשונה נעיר איך שכח מה שכתב במכתבו השני, שפרופ' בהט עצמו אמר לו שלכל היותר ימצאו בכל קבר מת אחד, ואיך שינה את חוות דעתו מכח מכתבו של בהט בעצמו שלפי זה מתאים שיהיו עשרות נפטרים בכל מערה, ואיך יתכן שדבריו של בהט שכל כך נאמן עליו כמו שמאריך במכתבו סותרים את עצמם, ועכ"פ הר"ז קורן שינה את חוות דעתו שלש פעמים בשלשת מכתביו, וכולם מסתמכים על דיוקים מלשונות הארכיאולוגים, ואפשר גם להתרשם מזה איך שכל דבריהם הם כחומר ביד היוצר.

חוץ מכל הנ"ל אין מקום לסמוך על חוות דעתו של הרב קורן שהרי גם הוא כותב במכתבו שאין וודאות כלל בהשערות אלו, ורק שלדעתו כל הסמך שצריך לחשוש שהוא בית הקברות הוא רק משום שצריך לחוש לדברי הארכיאולוגים לחומרא וממילא לא נוכל להחמיר יותר מהארכיאולוגים עצמם, (וזאת אומרת שלדעתו חוץ מהארכיאולוגים הרשעים מחטטי שכבי אין שום אחד נאמן בזה), ועכ"פ גם הוא מודה שאין דבריהם אלא בגדר השערה בעלמא, וממילא ודאי שאין מקום לסמוך על דבריו להתיר לחטט שכבי בבית הקברות דבית שמש, וח"ו שאין היתר כלל להרוס את בית הקברות.

גם פשוט שאף אם מצאו מערות מסוג זה שנקברו שם גויים, אינו מעלה ומוריד לענין המערות הדומות של בית שמש יכול להיות של יהודים, ואין מזה שום שמץ של ראיה אפילו אם המערות דומות. ואין שום סיבה שצורת הקברים של היהודים צריך להיות משונה מצורת קברי עכו"ם, וחז"ל לא התנו את דין שכונת קברים בצורת הקבר, ותלוי רק אם נמצא מושכב כדרכו או שלא כדרך שראשו מונח בין ברכיו.

ודרך אגב גם עיקר דבריו שקבע בענין המערה שביריחו שודאי אינם יהודים אינו נכון כלל, מה שמצא בתרשים של הארכיאולוגים מת עם רגלים כפופות ורצה להביא ראיה שהוא של גויים, אבל באמת אין זה נקרא מושכב שלא כדרכו, כמו ששמעתי מגאון א' שליט"א ראיה ברורה לזה, דהנה בענין מה נקרא מושכב כדרכו, כתב הרמב"ן בתורת האדם והובא בבית יוסף (יורה דעה סימן שס"ב) שמיניחין אותו פניו למעלה, והביא ראיה לזה מהא דאמרין גבי מתי מדבר (בבא בתרא דף ע"ד) הוּו גנו אפרקיד, והנה בגמ' שם איתא דהוּו גני אפרקיד, והוּו זקיפא ברכיה דחד מינייהו, ועייל טייעא תותי ברכיה, ע"כ, הרי מוכח דאם מושכב על גבו ופניו למעלה דהיינו אפרקיד, גם אם זקיפא ברכיה, הרי זה מושכב כדרכו. ועיין שם בתורת האדם ובבית יוסף ובביאור הגר"א שמשמע שאף שוכב על צדו נקרא מושכב כדרכו.

ונראה דגם בשוכב על גבו באלכסון ליכא נמי איסורא בזה, וראיה לזה מדברי רבינו תם שהביא ראיה דמזוזה אין לקובעה מעומד, מהא דאמרין (בבא בתרא דף ק"א) דקבורה מעומד הוי קבורת חמור, וחזינן דמעומד לאו דרך כבוד הוא, והנה הרמ"א כתב לקבוע באלכסון כדי לצאת ידי שני הדעות, וחזינן דגם לרבינו תם יצא באלכסון משום דשפיר דרך כבוד הוא, ואם כן יוצא לכאורה דגם לענין קבורה שפיר דמי. ועכ"פ מה נקרא מושכב שלא כדרכו שרגלים לדבר שהוא מת נכרי, מפורש בגמ' שהוא במושכב ראשו בין ירכותיו, וצורת תנוחת נפטרים שמצא שם בתרשימי הארכיאולוגים אינו נקרא שלא כדרכו. ויהיה איך שיהיה אין שום שייכות בין הקבורים במערות השונות, ואין להביא ראיה ממערות שבייחור לענין המערות בבית שמש וכו"ל.

גם מה שנראה שם בייחור עצמות מתים רבים סמוכים זה לזה, שנראה שדחקו אותם פנימה אחר שנתעכל הבשר, יתכן שהוא לפי המנהג הקדמון של ארץ ישראל שהביא רב האי גאון שהוא בטור יור"ד (סימן שס"ג) שהוזכר בדברינו לעיל, גם יתכן שבליקוט עצמות אין קפידיא של מושכב כדרכו.

צורת מערות כעין אותם שבבית הקברות בבית שמש נהגו בה ישראל גם בזמן חז"ל

ומה שטוען הרב קורן שלא יתכן שנהגו ישראל בסוג מערות כאלו עם פיר צר, כי כאשר מדובר בבור צר הורדת המת היא (אנכית) בעמידה, וזה בזיון גדול למתים, וממילא לא יתכן שהם קברי ישראל. יש להביא ראיה ברורה שגם בזמן חז"ל היו ג"כ קברים כעין מערות כאלו, ושאינן שום איסור ומניעה לקבור במערות כגון אלו, דהנה בגמ' (סוטה דף מ"ד ע"א) איתא, חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה כו', בית הלל אומרים ארבעה טפחים וכו', במה דברים אמורים שפתחה מלמעלה אבל פתחה מן הצד דברי הכל ארבע אמות, ופירש"י שם, חצר הקבר, שלפני המערה, כדאמר סדר בנין הקברות בב"ב שעושים מערות וכו', ועושה גומא רחבה בצד המערה, ופותח פי המערה לתוך הגומא בכותל המערה כמין פתח, ואותה גומא היא חצר הקבר. ומבואר מדברי הגמ' שם דיש שם חצר הקבר גם לחצר שגודלו הוא כד' טפחים על ד' טפחים בלבד.

ובהא דאמר שם במה דברים אמורים כשפתחה של חצר למעלה, פירש"י, שאין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשיורדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה. ומבואר מסוגיא זו שהיו מין חצרות כמין בורות צרות מאוד ששימשו כחצר המערה, שהיו צריכין לקפוץ לתוכן וממנה נכנסו לפתח המערה וכשהיו יוצאין היו צריכין לטפס ולצאת ממנה, [ועיין שם דמסקנא דגמ'] דצריך לשנות הגירסא מטעמא אחרינא, ועיין תוס' (בבא בתרא דף ק"א ע"א ד"ה ועושה חצר על פתח המערה), שהוכיחו מסוגיות הגמ' דבבא בתרא שם והסוגיא דסוטה הנ"ל, דחצרות של המערות היו למטה מקרקע עולם, וקרקע המערות היו למטה מקרקע החצר. ונמצא מבואר להדיא שהיה שייך בזמן חז"ל סוג מערות שכדי ליכנס לקבור במערה, היה צריך לקפוץ לתוך בור צר של כד' על ד' טפחים בלבד, ושם

בתוך הבור היתה פתח המערה, ומשם ירדו אל תוך המערה שהיתה למטה מהחצר. והוא ממש כעין המערות קבורה שבבית שמש שהארכיאולוגים קורים להם "מערות פיר" ועוד הרבה יותר צר מהם, והרי מבואר להדיא שאין שום מניעה ואיסור ליהודים לקבור במערות כאלו, ושגם בזמן חז"ל היו קברי ישראל מסוג זה, והפירים האלו נקראים בלשון חז"ל חצר הקבר, ונמצא שכל דבריהם וסברותיהם בטלים ומבוטלים.

בימי הקדמונים היו קוברים גם במערות בלא כוכין

והנה יש שפקפקו עוד, דכיון דאין כוכין במערות אלו ע"כ שאין זה קברי ישראל, ואיני יודע מי גילה להם שאין כוכין במערות אלו או עכ"פ בחלק מהם, אולם באמת אין זה נכון כלל, כי ידוע דיש הרבה מערות קדמונים שהם ודאי קברי ישראל שאין בהם שום כוכין, וגם במערות של תנאים ישנם כאלו שלפי ספרי חוקרי מערות העתיקות אין בהם שום כוכין (ראה מצבות קדש בארץ ישראל עמ' מ"ג), ואין שום הלכה שצריך לעשות דוקא כוכין אלא שכן נהגו עפ"י רוב בזמנם, ועיין תורת האדם להרמב"ן שכתב דבראשונה לא היו עושין כוכין עיי"ש, וכן משמע מהא דאיתא בתוספתא דמצא מערה וכך ונקיע הוי שכוונת קברות ומשמע דמערה היינו מערה בלא כוכין, ועיין טור יורה דעה סימן שס"ב וחזון איש (סנהדרין ליקוטים סימן כ"ב) שכתב דבבבל לא היו עושין כוכין, עכ"פ חזינן דאין שום חיוב לעשות דוקא כוכין ולא בכל הדורות ובכל המקומות עשו כוכין, [וגם במציאות מדת הכוכין אינו בהכרח כמדת חז"ל לענין המקבל לעשות קבר, וכמו שכתב הגאון בעל קהלות יעקב זצ"ל בשיעורין של תורה (סימן ח')].

ועיין חזון איש (אהלות סימן כ"ב אות ט"ו) אהא דתוספתא ונפסק ברמב"ם דמצא כוך בקיע ומערה הוי שכוונת קברות, דהיינו כשמצא שלשתן יחד דמערה יכולה להיות שאינה של קברים, ועכ"פ גם לפי חידושו של החזו"א כל שנמצאת המערה בקרבת כוך ונקיע מצטרפת המערה לעשות שכוונת קברות, והיינו משום דגם מערה שאין לה כוכין ג"כ יכולה להיות מערת קבורה של ישראל, (ומה שהקשה שם החזו"א דהא א"א לכוכין בלא מערה, צ"ע דמבואר בראשונים דחיישינן שנפלה המערה ונשארו הכוכין).

אם יש היתר לפנות העצמות מחמת ספק עכו"ם

ומה שנשאר לברר הוא אם המערות הנ"ל הם קברי ישראל או קברי עכו"ם, וזה ודאי ספק הוא, וכיון שכתב מרן הבית יוסף (יור"ד סימן שס"ד) דאיסור פינוי קברים הוא מדרבנן, יש שדנו האם יש מקום להקל לפנות את העצמות והרקב מספיקא דספק דרבנן לקולא.

והנה יש שרצו להוכיח מלשון תשובת הגר"ד אופנהיימר שבסוף תשובת חות יאיר וז"ל, "זה ברור בש"ס דאם הוא ספק עכו"ם אין להם שכונת קברות כלל ואין להם תפוסה ופשיטא דמותר לפנות", וחזינן שבספק עכו"ם לא איתחזק שכונת קברות ולא חל חובת בדיקה.

ולא אמנע להעיר דלכאורה מלשונו של השו"ת חוות יאיר שם משמע להיפך, דז"ל הגר"ד אופנהיימר לעיל מיניה, דאיתא במס' נזיר (דף ס"ה) המוצא מת מושכב פרט ליושב, כדרכו פרט לשראשו מונח בין יריכותיו, וכו', וכל הנ"ל מאי טעמא לא אמרינן דלמא נכרי הוא עכ"ל (הגמ'), דהנה הש"ס לא קיימא דנכרי הוא רק אמר דילמא נכרי הוא, מידי ספיקא לא נפקא, ואפילו הכי אומר הש"ס דאין לו שכונת קברות "דכיון שמצינו ידיים מוכיחות ורגלים לדבר די"ל שהוא עכו"ם" אמרינן מספיקא לא מחזקינן בשכונת קברות וכו'. ועיי"ש גם בהמשך דבריו דמוכח דלא הקיל אלא דוקא היכא דאיכא הוכחות ורגלים לדבר שאינו קברי ישראל, בזה יש להקל דלא מחזקינן לי' מספיקא בשכונת קברות. הרי משמע להדיא דדעת הגר"ד אופנהיימר זצ"ל שבשו"ת חוות יאיר דדוקא היכא שהוא קרוב לדאי שהוא קברי נכרים, אז מקילינן מטעם ספק, וכגון באופן שאינו מושכב כדרכו, שישאלים אינם קוברים באופן כזה, אבל בספק השקול משמע להדיא מדבריו דדינו כשכונת קברות.

וכן נראה נמי מדברי הרמב"ם (הל' טומאת מת פרק ט' הלכה ג'), שמושכב שלא כדרכו לא הוי בגדר ספק אלא הרי הוא בחזקת גויים, שכתב אהא דמצאו מושכב שלא כדרכו דנוטלן ואת תבוסתן בלבד, "שחזקתן גויים". הרי מבואר מדברי הרמב"ם דדוקא משום שחזקתן גויים הוא דמותר לפנות, אבל בספק השקול י"ל דאסור לפנות, וכדברי הגר"ד אופנהיימר הנ"ל, וברור דדברי הארכיאלוגים גרע מדברי חלומות שאין מעלין ואין מורדין בזה.

ובעיקר הדין במקום ספק אי יש להתיר פינוי מצינו בזה מחלוקת בפוסקים, עיין שו"ת בית שלמה (יורה דעה חלק ב' סימן רי"ט) מה שהאריך בזה, [ועיין שם שכתב בדעת הגר"ד אופנהיימר דבספק אסור לפנות], ועיין ספר נפש חיה (סימן צ"ה) שכתב דאף בספק גויים אסור לפנות משום דיש נפקא מינה גם לדאורייתא, לענין טומאה כרוב הפוסקים דגוי אינו מטמא באהל, עיי"ש, אולם חותנו בתשובות ישועות מלכו (סימן ע') פקפק על זה, ואכמ"ל בדבריהם, ועיין מה שנתבאר בסמוך דלענין קברי הקדמונים בארץ ישראל ודאי הוי רוב ישראל, ועיין חזון איש (יור"ד סימן ר"ט ס"ק ז') שכתב דבארץ ישראל קשה להקל בספק, ורק בחו"ל דרובן עכו"ם יש להקל.

ועיין מה שכתב הגאון מהרש"ק בשו"ת האלף לך שלמה (יו"ד סימן ש"ב) דאין זה ברור כלל דפינוי המת הוא מדרבנן ולענ"ד הוא דאורייתא, ועיין גם אור שמח (הלכות שמחות פרק י"ד הלכה ט"ו) שכתב דעיקר איסור פינוי קברים הוא מהך קרא דאל תסג גבול עולם, עיי"ש באריכות, ועיין גם שו"ת אגרות משה (חלק יור"ד סימן רמ"ב ויור"ד ח"ב סימן קנ"ט) שכתב שהאיסור הוא מדאורייתא והוא מעיקר מצוות קבורה.

ובשנת תשט"ז כשהיו החפירות בטבריא היה אז רב אחד שהתיר את החפירות, ואחד הטעמים היה משום משום דבטבריא היו רוב נכרים, וכבר ידוע שכל גדולי הדור לחמו אז כנגדו בכל עוז, והגאון האדיר בעל חזון יחזקאל רבי יחזקאל אברמסקי זצ"ל כתב אז תשובה לאסור בתוקף, (נדפס בספר חזון יחזקאל על זבחים בשו"ת שבסוף הספר סימן ז') וכתב דודאי במשך הדורות היו רוב ישראל בארץ ישראל, ואסור לפנות את כל הקברים הקדמונים, ומיום התנחל ישראל על אדמתו ישבו בה רוב ישראל, הלא במלכים (ד') כתוב יהודה וישראל "רבים כחול אשר על הים לרב" ואוכלסים אלה לא נהיו פתאם ביום אחד "רבים" כחול אשר על הים "לרוב", אך על ידי פריה ורביה במשך מאות שנים היו הולכים ומתרבים עד הגיעם לידי כך שהיו "רבים כחול אשר על שפת הים לרב", אם כן גם קודם לזה הי' מספרה רב במשך ימים רבים, וכמנהג העולם הם שבקו שם חיים לכל חי ומצאו את מנוחתם כבוד באדמת ישראל, ואם קודם לזה כך, כל שכן אחרי כן כשהיו כבר "רבים כחול אשר על הים לרב" היו הולכים ופרים ורבים, [ישוה בנפשו הרביה של אוכלסים שרבים כחול אשר על שפת הים לרוב], ונפטרים מן העולה ונקברים בקברי ישראל, די אם מצב כזה היה מימות שלמה במשך מאה שנה או מאה וחמשים שנה שכל הגוים אשר על אדמת ישראל הם מיעוטא דמיעוטא, בצירוף הדורות הבאים, הלא גם הרוגי נבוכדנצר נקברו בארץ (זבחים קי"ג). גם בבית שני הי' מספרם רב מאוד, צא ידידי שוב מהאמור בפסחים (דף ס"ד ע"ב) כי היו שם פסחים כפלים כיוצאי מצרים, ועל כל קרבן פסח נמנו יותר מעשרה, חוץ מטמא ושהי' בדרך רחוקה, גם יסיפוס פלביוס מעיד כעד ראי' הוא הי' כהן שמליונים יהודים היו באים להראות ברגלים, וכך הי' הדבר רבות בשנים עד החורבן, וכמנהג העולם הי' נפטרים ונקברים בארץ. והנחתו שגויים היו בארצנו יותר מיהודים לא נתנה להאמר כלל, ומי המה העמודי עולם אשר היו בכל הדורות האלה נביאים כפלים כיוצאי מצרים" (מגילה דף י"ד ע"א) גם כל אלה חכמים הנזכרים הם גדולי הדורות, מהם ראשי ישיבות, ומהם ראשי גליות, ומהם סנהדר' גדולה, ועמהם בכל דור ודור אלפים ורבות ששמעו מהם ועמהם" לשון הרמב"ם בהקדמתו ליד החזקה וכו'. עכ"ל הגאון בעל חזון יחזקאל זצ"ל.

ועיין בספר בית אלקים להמב"ט (שער היסודות סימן נ"ט), שכתב דמה שנזכר בימי שלמה, יהודה וישראל רבים כחול אשר על הים, אינו גוזמא, אלא כי נתקיימה הבטחת האבות ולא הובטחו בדרך גוזמא, שהרי פירש בברכת והיה זרעך כעפר הארץ אשר אם יוכל איש למנות את עפר הארץ גם זרעך ימנה, כי בריבוי אינו דרך גוזמא אלא בפועל שלא יוכל למנות שלא יהיה להם מספר, ואם הם אלפי אלפים רבוא עדיין יש להם מספר, והגוזמא היא כי אי אפשר שהיה ממש כעפר הארץ שהרי כל אחד מהם מכיל ודורס כמה עפר מן הארץ, אבל מה שאין להם מספר אינו גוזמא וכו', ע"כ.

ובאמת כיוצא בזה מפורש בספרי (סוף פרשת דברים) רבי שמעון גמליאל אומר דברה תורה בלשון הבאי וכו' אבל מה שאמר הקב"ה לאברהם אבינו והרבתי את זרעך ככוכבי השמים ושמתי את זרעך כעפר הארץ אשר אם יוכל לספור את עפר הארץ גם זרעך ימנה אינו דברי הבאי.

ויש להוסיף על דבריו כי אחר החורבן היה הישוב של הגויים בארץ דל מאוד וכמו שכתבו הראשונים, עיין בדברי רמב"ן (פרשת בחקותי), וז"ל, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם. ועיין גם ספר תשב"ץ קטן (סימן תקנ"ט) שכתב ז"ל, והיינו דכתיב ושממו אויביכם דאפילו אומות העולם שיש אינם מצליחים מחמת שהם עוברי עבירה, ועל כן ארץ ישראל עכשיו שממה היא, ואין בה עיר מוק"ח ומיושבת כמו בשאר ארצות.

גם הגאון האדיר רבי יוסף דינקלס זצ"ל כתב אז תשובה להשיג על דברי הרב המתיר (נדפס בקובץ תורני העמק חוברת ט' ניסן תשל"ג), והוכיח מדברי השו"ע והש"ך (יור"ד סימן שס"ד סעיף ב') דלא אזלינן בתר רוב נכרים, וכמו"כ הוכיח מהא דרך אם מוכחא מילתא מאופן הקבורה שהוא נכרי שמושכב שלא כדרכו מותר לפנותו, אבל בסתמא אם נמצא במקום שהיו ישראל דרין שם אסור לפנותו אף בזמן שרוב נכרים בארץ ישראל, וא"כ ודאי דמספק אין להקל לפנות את הנפטרים, וכדמוכח נמי מדברי הגאון רבי דוד אופנהיים זצ"ל וכמו שנתבאר. וכן היתה דעת כל הגדולים אז דאסור לפנות ולא מקילינן מטעם ספק גויים, (וזאת מלבד הקושי העצום שיש בפינוי המתים כהלכה, כמבואר בדברי רבותינו זצ"ל, ואכמ"ל).

גם קברי גויים לא מצינו דמותר להפקיע מהם את קבורתם וכש"כ לנוולם

ויש להוסיף בקוצר אמרים כי גם אם היו קברי גויים באמת, לא מצאנו היתר כי אם לפנות, וכמשמע ברמב"ם (פ"ט מהלכות טומאת מת הלכה א') דאם מצא מת מושכב שלא כדכו נוטל המת שמצא ונוטל כל עפר התיחוח שתחתיו וכו', וזה הלשון כתב הרמב"ם נמי בהלכה ג' שם לענין מצא מת אחד מושכב כדרכו נוטלו ואת תבוסתו, והיינו דנוטלו ומפנהו לקבר אחר, אבל להשמיד ולהרוס ולשחוק עצמותיהם ולהשליכם כדומן על פני השדה לא מצאנו בזה שום היתר, ודעת הרמב"ן (דברים כ"א פסוק כ"ב) דאיכא מצות קבורת מתים בגויים ודי"ל דגם הם בכלל כי קללת אלקים תלוי, ועיין מהרש"א (סנהדרין דף מ"ו ע"ב), ושו"ת חוות יאיר (סימן קל"ט), ועיין גם שו"ת שאילת יעבץ (תשובה מ"א), וא"כ אם אינו מפנה כדין מבטל את הקבורה מהם, וכש"כ אם מנוולם ומרסקם ומשליכם כדומן על פני האדמה דודאי אין בזה שום היתר לנוול המתים, ודעת הרמב"ם (פ"ט מהלכות טומאת מת הלכה א') דאף במושכב שלא כדרכו שיש רגלים לדבר שהם גויים, נוטל המתים עם תבוסתם, ועיין ריטב"א (בבא בתרא דף ק"ב) דדין תבוסה הוא משום כבוד המת עשאוהו כרקב שלו, וא"כ משמע לכאורה דגם בפינוי מתי עכו"ם חשו לכבוד המת לדעת הרמב"ם.

אם יש היתר לפנות עצמות

ומה שצירפו בזה דברי הנודע ביהודה (מהדו"ק יו"ד סימן פ"ט) דס"ל דעל פינוי עצמות ליכא צער בלבול וחרדת הדין, הן אמת שגם בשו"ת כתב סופר (חלק יו"ד סימן קפ"ג) הסכים עמו, והנה מלבד שלכאורה הוא נגד מה שנפסק להדיא בשלחן ערוך להדיא (יור"ד סימן שס"ג סעיף א') אין מפנין את המת "והעצמות" וכו', הרי להדיא דגם עצמות אסור לפנות, וכבר נחלקו על דברי הנודע ביהודה גדולי האחרונים, ובכללם גם בנו בשו"ת שיבת ציון (סימן ס"ג) ופקפק הן בעיקר הענין מה שנראה מדברי הנודע ביהודה דבפינוי עצמות המת ליכא חרדת הדין כלל, ואפילו אם יהיבנא דאחר עיכול הבשר שוב ליכא חרדת הדין ופסק הדין לגמרי, מ"מ יש טעם נוסף לענין איסור פינוי העצמות משום ניוול, וכן הסכים בשו"ת שבט סופר (סימן ק"ה) וחלק על אביו הכתב סופר, והגאון רבי מרדכי בנעט בשו"ת פרשת מרדכי (חלק יור"ד סימן כ"ד), ג"כ הקשה קושיות עצומות על הנודע ביהודה, עד כדי כך שכתב שכמדומה שבטעות נדפס, וכן האריך לתמוה על הנודע ביהודה בשו"ת בית שלמה (יור"ד חלק ב' סימן רי"ט) ומסיק דאין להקל בזה, ועיין גם בשו"ת כנף רננה (יור"ד סימן ל"ז), וכן האריך בשו"ת תשובות והנהגות (חלק ד' סימן רס"ז) עיין שם בענין חרדת הדין.

אולם באמת כד מעיינינן שפיר בתשובת הנודע ביהודה הנ"ל מבואר שם דגם לדעתו אין שום היתר לפנות עצמות שלא לטובת הנפטר, דעיי"ש במעשה שהיה שנקברו בבית הקברות שלא היה של היהודים לצמיתות שקנו את השטח רק למאה וחמישים שנה, ועתה קמו בניהם וקנו קרקע לקנין עולם, אם מותר לפנות הנפטרים לקרקע החדש שיהיה להם מנוחה לעולם, ובמסקנת דבריו כתב הנוב"י דאם בטוחים דגם בכלות הזמן יוכלו לפנות את המתים, מהיכי תיתי להתיר לפנות, ואולי בריבוי הזמן יחיו המתים, או יוכלו לקנות הקרקע לחלוטין, וגם אם לא יוכלו לקנות יעשו את הפינוי בסוף הזמן, עכ"פ מבואר בדבריו דאין כוונתו להתיר פינוי עצמות רק באופן שיצמח טובה לנפטרים, אך פשוט דאין שום היתר גם להנודע ביהודה לגזול מהמתים את קבריהם ולפנותם למקום אחר, כדי לבנות עליו בנינים וכיו"ב, דאם כן לא שבקת מנוחה לכל מתי ישראל דיהיה מותר לפנות את כל הקברים הישנים כדי לבנות עליהם בנינים.

ועיין בדברי מרן החתם סופר בתשובתו (חיו"ד סימן שנ"ג), ז"ל, הא חזינן דחישו רבנן טובא לבזיון עצמות וכו', ע"כ דכי היכי דחיוב קבורת עצמות דאורייתא מהאי קרא כי קבור תקברנו, ה"ה בזיוני המת דלועג לרש דנפיק נמי מהך קרא כי קללת אלקים, קאי נמי אעצמות, דכי בצלם אלקים עשה את האדם, אין חילוק בין אדם שלם לאדם חסר ובעל מום שאיננו בצלם דמות יוצרו, ואין חילוק בין ס"ת שלם לאות א' ממנו, הוא הדין נמי עצם מעצמות הקדושים שנבראו בצלם אלקים, אסור לנהוג בהם מנהג בזיון, וכו', ומה שדקדק שלא יתערבו (עצמות שני מתים), פשיטא משום צער לגלול תחיית המתים, שנקרב עצם אל עצמו, ויהיה להם צער כשמעורבים אלו עם אלו, וכו', ע"כ, ומשמע שכל עצם קטן,

שהוא עצם מעצמות שנבראו בצלם אלקים, יש עליהם חוב קבורה ואיסור בזיוני, וגם שייך בהם צער גלגול בתחיית המתים.

בדין פינוי רקב

והנה בדבר פינוי רקב כתב הגאון מהר"ם פישלס בתשובות נודע ביהודה שם, דעל רקב ליכא מצות קבורה, וגמליכא חרדת הדין, ועיין בתשובות מהר"ם פישלס [שנדפס ע"י מכון ירושלים] (סימן כ') שכתב הטעם דאחר שנעשה רקב נתקיים התיקון ואל עפר תשוב, אך עכ"פ ברור דאף לדבריו אין היתר לפנות רקב רק לצורך ולכבוד המת, דהרי לא שמענו מי שיתיר ח"ו לבדוק ולפנות את רוב הקברים הישנים המלאים רקב, ואפילו בזמננו שיש מחסור גדול במקומות קבורה.

ועיין בספר סידורו של שבת בשו"ת שבסוף הספר (סי' ב') דמש"כ הגאון מהר"ם פישלס דברקב ליכא חרדת הדין, ומה שכתב הנודע ביהודה דגם בעצמות ליכא חרדת הדין לא כתבו זה כי אם כשנוגע לחומרא כהענין המדובר בנוגע ביהודה שם.

ועיין בספר מתא דירושלים (פ"ב דמועד קטן הלכה ג') שחולק על הנודע ביהודה והוסיף דאפשר לומר דאפילו ברקב שייך ג"כ חרדת הדין, ומאן בא בסוד אלקי, וינוחו בשלום על משכבותם כתיב.

וברור דאף קבר שאין בו רקב שכבר נרקבו כל העצמות לגמרי ואף שכבר שב לעפר לגמרי, מ"מ יש לו דין קבר גמור ואיסור גמור הוא לפנותו שלא לצורך המת, ועיין בשו"ת הגאון רבי טיאה וייל (יו"ד סימן ק"ד) בנדון שחפרו אנשי החברא דגחש"א לקבור מת א', ומצאו בחפירתן דף רקוב ומסמור, וחפשו אחד עצמות ולא מצאו כלום, ונשאל כמה צריך להניח עפר בין זה לזה שאם יתנו לזה ג' טפחים ולזה ג' טפחים שיא' ו' טפחים ביניהם אי אפשר לקבורו כי הארון יעלה לנעלה מן הארץ, וגם בית הקברות הוא מקום קטן, כיצד יעשו, ועיין שם מה שכתב להקל מכמה צירופי היתר, עיי"ש, אך עכ"פ מבואר מדבריו דאף באופן שנקרב המת וכל עצמותיו ולא נשאר ממנו כלום וכבר שב לעפר ממש, מ"מ טרח למצוא כמה צדדי היתר להפסיק בין הקברים פחות משיעור ו' טפחים, ובאמת א' מהצירופים הוא שכיון שכבר נעשה עפר לגמרי אפשר דלא החמירו כל כך, אך זה פשוט היה לו שדין קבר גמור יש לו, אע"פ שלא נשאר כלום מהמת.

וכן נוטה דעת הגאון בעל חזון איש שאסור לפנות רקב ושיש מצות קבורה ברקב, ועיין מה שהשיב על דברי בעל שרידי אש המודפס בחזו"א סוף טהרות.

ועיין ספר גשר החיים (חלק ב' פרק י"ג) שכתב דיש לחלק בין רקב המת סתם לרקב הבא מחמת הקבורה, והביא על זה דברי הזוהר (פרשת וירא) מעייל האי גופא תחות ארעא עד דמתרקב כוליה, ונפיק מיניה כל זוהמא בישא ואתא ההוא תרוד רקב ואיתבני גופא מיניה, ע"כ.

והנה יתכן שכל האריכות בזה בדבר איסור פינוי הוא אך למותר, היות שלפי השמועה אינם רוצים לעשות פינוי כדין כלל, אלא להרוס לרמוס ולשחוק את העצמות ולהשליכם כדומן על פני האדמה, וזה אסור אפילו במתי עכו"ם, וכן אין שייך כלל לדון אי יש היתר מטעם ספק שהרי איסור ניוול המת הוא דאורייתא, וכמו כן אין בזה היתר של קבר הנמצא, וכן שאר צירופי ההיתרים לא שייך בזה.

בס"ד

תשובה להלכה

מאת הגאון הצדיק

רבי אפרים צבי שמילאוויטש שליט"א

אבד"ק קרעמניץ - וויליאמסבורג

מתלמידי רביה"ק מסאטמאר זיע"א

מה שכתבנו בענין איסור הדירה במקום הטומי שכבי בבית שמש

הנה מלבד כי היות אשר לא הי' שם פיניו כדת, ובפשטות לא שייך מאחר שמקום הקברות נשקע בקרקע מאלפי שנים וא"א לכיין מקום הקברים לפינוי וא"כ יש שם הרבה רקב שנעשה לעפר, ועיי' בתוס' פסחים ד"ה עשוין דבדבר קמן אין חזקתו מתכבד הרי דאף שהי' כיבוד ויכולין לתלות שנתכבד מ"מ כיון דודאי כאן הי' והכיבוד אינו שולט על דבר קמן, ויעוין במג"א ה' פסח גם בגומות, הרי נשאר בחזקת איסור, ויש להאריך בסוגיא דכיבוד בכל הפרטים אך אין כל הפרטים נוגע דמאחר כי לדעתם רקב אין כלום וכן אבק של עצמות, ולדעתם אין קברים רק עצמות בודדות ולא עסקו כלל בפינוי כדת, ואף העצמות לא נמסרו ליד משרד הדתות אלא מיום דוק המשפט המקולל, ונמסרו ע"י הארכילאגען כמו שנתברר בפי' בבית המשפט וחוקיהם אינה חוקי התורה בדיני פינוי, ולא עסקו כלל בדיני פינוי כדת הרקב עם התבוסה ולכין מקום הקבורה כמומחיות של בר סמכא כדת של תורה, וע"כ בודאי בחזקתו שנשאר רקב ואבק עצמות, ואף אם חפרו בעומק להניח יסודות לבנינים מ"מ לא ראי' חפירה לפינוי ובפרט בבית הקברות השקוע בעומק בראי' חפירה להניח יסודות ובודאי חזקת איסור של רקב אשר ודאי הי' שם לא נשתנת.

זה ודאי אסור בהנאה מה"ת דגמר שם שם מע"ע, וא"ת תבטל בעפר המותר הרי כיון שנעשה באיסור הוי במבטל איסור לכתחלה, ותר' דתוי כפומאט משא דאמרינן פומאט כמאן דאיתא דע"כ נהנה גם מן הרקב להיותם אדני ביתו, וכידוע סברת הרא"ש דבאיסור אכילה ומנע הרי אתה בא לאסור ההיתר משום האיסור שיש בת' וכיון שהאיסור מיעוט וההיתר רוב הרוב מכריע מאחרי רבים להטות, משא"כ בפומאט משא וה"נ אין איסור ההנאה נוגע להיתר רק משום שנתנה גם מהרקב ולא שייך בזה ביטול. וראיתי בת' פני ארי' דאף להסוברים דהאיסור נהפך להיתר הוינו רק לגבי איסור אכילה דאל"כ יהי' גם ההיתר אסור והתורה אמרה אחרי רבים להטות אבל האיסור בעצמותו לא נעשה היתר ומישיב בזה קושיות כעת אינו ת"י, ובע"כ סופר כלל ע"כ כתב דהח"ס הזכירו, וא"כ לדיוות רקב עצמות ובשר חמת אדני ביתו מסתבר דאסור הוא.

אך בת' רעק"א סי' מ"ה הובא בפ"ת סי' שס"ד לגבי איסור הנאה בדריסה על ביה"ק בת' להחיות דעת מצרף מ"ש החו"ד דכיון שהוא ישן נושן הונה שם הרבה עפר אחר בטל העפר האסור בעפר המותר ברוב ואף אם אינו בכידור שיעור ביטול כיון דע"כ יש ספק ביטול יש לסמוך על רוב הפוסקים החולקים על רבינו ישעי' דגם העפר שמחזירים אינו אסור בהנאה ובצירוף דעת הרשד"ם דרקב חמת אסור מה"ת לא תשמישי חמת וכו' עכ"ל, אך שם מיירי אחר הפינוי כדת רקב ותבוסה והנדון רק על עפר הנשאר דבשעה שחופרים לפינוי מתערב עפר האסור ונחיינו העפר שהחזירו דאסור לדעת רבינו ישעי' עם עפר המותר והנדון על הדריסה דהוי כאיסור מנע וודאי שייך ביטול ומצרפו למצורף החו"ד דאם יש עפר אחר על גביו לא הוי נהנה מן עפר האסור וכו' לאחר הפינוי כדן ובשעת החפירה לפינוי נתערב האסור עם המותר, אבל מרם הפינוי כדן אף אם נתרקן מן העצמות שלא נרקבו אבל על הרקב לא שמו על לב כלל ליטול כל המקום המתים עם תבוסתם וא"כ הרי עדיין שם בית הקברות עלי' ורקב חמת במקומו הקבוע ודאי לא שייך לדנו כדבר זר ואיסור הנאה חסומן בקרקע, ל"מ לרבינו ישעי' הרי נאסר העפר המנסה את רקב חמת דאף אם לא ניוונו לכך מ"מ התורה הצריכה לקוברת, אך אף להחולקים דהוי קרקע עולם מ"מ להחשב ע"י העפר שע"ג את רקב חמת כדבר חסומן ודאי ליכא למ"ד דרקב חמת בבית הקברות הוא העיקר.

ובאמת יש מקום בראש לומר כי מרם הפינוי כדת של תורה ועדיין שם בית הקברות עלי' נמצא חמת עקרו של המקום ועל שמו נקראת ועפר הרקב שם קבוע ועקרו של המקום ועפר אחר טפל הוא לעפרו ויש דין קבוע אף בתערובת, ותביאור דקבוע מצד סתם קביעות מקום הרי בתערובת עפר בעפר וקמח בקמח הרי ליכא מקום בפנ"ע אבל קביעות מצד אשר קנה מקומו בזכות אשר יסדה התורה שפיר הוי

קבוע נגד עפר אשר לא קנתה לה כאן שום זכות מיוחדת, ומצינו סברא כזה בביצה ל"ח גבי אשה ששאלה מחברתה תבלין ומים מלח לעיסתה הרי אלו כרגלי שתיהן והקשו כמה אמוראי אמאי ולבטיל מים ומלח לגבי עיסה ופירש"י דמים ומלח דזוטרי לגבי עיסה דנפישא, אמר להו ר"א הרי שנתערב לו קב חמין בעשרה קבין חמין של חבירו יאכל הלה וחדי וכו', ומסיק דממונא לא בטיל להפקיע זכות חמיעוט, והתוס' ד"ה ולבטיל הקשו הלא הוי דבר שיש לו מתירין דלא בטיל ות"י בתי' ב' דל"ד לשאר איסורים הדובר תלוי בטעם אבל הכא איסור תחומין תלוי בשם בעלים על תחפץ ובכאן שם בעל העיסה עליו ולא שם בעלת המים והמלח ולכך יש לו להתבטל אע"ג דחייב טעמא ולא בטיל בשאר איסורים, ור"א מהדר להו דאין שם בעלת המים והמלח בטל מכאן כמו שאין שם בעל הקב בטל בעשרה קבין דנפישא עכ"ל התוס'.

ומבואר דאיסורים התלוי בזכותם כמו תחומין לא שייך ביטול וזה מבואר בגמ', אך עוד מצינו בתוס' דכיון דהעיסה שם בעל העיסה עלי' הרי לגבי איסורין חיי' ראוי להיות המים ומלח בטילין אף דהוי דבר שיש לו מתירין ולטעמא עביד אלא דכיון דמיירי באיסור התלוי בממון וגם בעלת מים ומלח יש לה חלק בעיסה אינה בטילה והבן.

ומעתה לענינינו הזכות שיש לרקב חמת להיות זה המקום בית הקברות למתים ולא בית דירה לחיים בודאי לא שייך ביטול כדלחלץ משה"ג, אך גם לענין איסור הנאה הרי חזינן אשר שם בעלות כחה יפה להכריע ולבטל דברים שיש לו מתירין ולטעמא עבידי אף לגבי איסור כ"ש אשר עפר רקב חמת אשר שם המקום עלי' ולא עוד אלא שקבוע כאן כ"ש אשר כחה יפה להכריע ולא להתבטל אף לגבי איסור נגד עפר אחר אשר נתערב.

ויש עוד להוסיף הרי לרבינו ישע"י העפר שנתלש והחזירו לא הוי קרקע עולם ונאמר דהוי תלוש ולבטול חיברו, והחולקים סוברים דבעינן דוקא קבר בנין אך זהו כאשר החזירו לבטלו לקרקע אבל בחפירה שנתלש העפר ונתערב עם הרקב יש לומר דכולו נאסר ועכ"פ לרבינו ישע"י, והנה יראתי מחידושים אך בדבר אשר בלא"ה אסור הוא כדלחלץ דרך הפוסקים להוסיף סברות בדבר אשר עיקרו לאיסור הרי כל סברא לתחמיר מוסיף חומרא והבן.

והעיקר דהרעק"א מיירי בדריסה ע"ג קבר דדמי למנע אבל להיות כל מקום הקבר אדני ביתו וודאי נהנה מן הרקב של מת. ולענין סברת החזו"ד בדריסה על עפר שלמעלה לא הוי הנאה משלמטה, כנ"ד אשר חפרו בעומק לבנות יסודות לבנינים מנין לנו שאין היסודות על הרקב ממש.

ומ"ש בת' יד אלי' סי' צ"ד הובא בפ"ת שם"ד דדריכה על הקבר לא הוי הנאה דה"נ מבלי עפר האסור הוי ראוי לילך על הקרקע יעו"ש כי לא נאסרו הדברים רק בדריכה לפי שעה לא להיות מאדני הבנינים לעולם.

ומודעת זאת כי במי' שם"ד סי' מבואר דאף במקום שמותר פיגוי מ"מ אסר לעשות שם בית התבן ובית העצים ובית האוצרות והוא ברייתא דמס' שמחות פ"ג, והש"ך שם ס"ק י"ד נתן טעם דננאי הוא למת שיעשו כאלה, ובערוך השלחן כתב דבית דירה מותר וצ"ב החי', אך הרי יש בתי כסאות ובתי מרחץ בחבתים, ובכתבי הרב המתיר ראיתי שלא התיר לעשות ביה"כ וביה"מ וצריכים לעשות הדירות וביה"מ במקום אחר כמו בשנים קדמוניות וכי' יעשו כן.

גוסף לזה כיון שלא נתפנה כראוי ומן הסתם נשאר שם רקב תרי' עדיין שם בית הקברות עלי' וכל איסורין משום כבודן של מתים בתוספת, ואפי' בקרקע עולם שלא נאסר בהנאה מ"מ אסור קלות ראש משום כבודן של מתים, וכן מבואר להדיא בפרק בני העיר מגילה כ"ט ברא"ש וסרדכי הובא בב"י יר"ד סי' שס"ח, והכ"ה שם כתב דהוא מדרבנן משום כבודן של מתים אך זהו לענין כבודן אבל חכונן ולועג לרש כתב חז"ם בת' סי' שג"ג דכל בזיוני המת ולועג לרש אסור מה"ת משום קללת אלקים, וי"ל דהב"ה

שם מיירי לענין איסור כל הבית הקברות אפי' במקום שלא חפרו שם כמבואר שם אבל במקום הקברים עצמן יש לומר שאסור מה"ת, אך יש לומר ג"כ דהתם מיירי רק מקלות ראש בבח"ק אבל בזיון ממש להמת גופא ודאי אסור מה"ת, וא"כ ליאכד שם בית הקברות ולעשות מקום הקברים עצמן יסוד לבית דירה והמתים כמאן דליתא דמיא ולא פינו אותם כדת אין לך בזיון ולועג לרש גדולה מזו, ובדאי אסור מה"ת ואין לה ענין כלל להא דמי' שם"ת, וכיון דהח"ס כתב דכל בזיוני ולועג לרש אסור מה"ת משום קללת אלקים בודאי מה שתדעת גותן דאין לך בזיון גדולה מזו דאסור מה"ת.

ותו דודאי מצות הקבורה שהיא משום כבוד המת ובמק"א הבאנו מעמי' דהכלבו סי' קי"ד להכיר טובה לתנוף שהי' אכמנאי להנשמה, ומעם ב' ועיקר להשריש האמונה בתחיית המתים ע"י הטמנת המת בכבוד, וכתב דלכן מ"מ דוחה כל המצות והפליגה התורה בספור האבות שפרחו בקבורתם, וכתב דהשלכת המת בבזיון מראה היפך האמונה בתחיית המתים, יעוי"ש דבריו הנפלאים בהפלגת מצות הקבורה, ותו"ס הנ"ל כתב משום קללת אלקים, ופשוט דהיינו ליחד למתים מקום בית הקברות בכבוד, אבל לקוברים בארץ להיות יסוד לבית דירה ודאי זה היפך מצות הקבורה והמכוון שבה משום קללת אלקים, ודאי אסור מה"ת וביטל מצות הקבורה דכיון דהתורה אמרה קבור תקברנו כי קללת אלקים ודרשות על כל המתים ודאי המכוון קבורה בדרך כבוד ולהקצות לה מקום קבר אבל לקוברו בקרקע ולעשותה בית דירה והמתים מאן דכר שמייתו הרי"ז היפך לנמרי ממכוון מצות הקבורה, וא"כ ודאי מכלי הפינוי כדת הרי לעשות מקום הקברים לבית דירה ודאי אסור מה"ת ופשוט וברור הוא, ואף מאן דסביר דליכא מצות הקבורה ברקב אבל לבטל בידים קבורתו ודאי אסור, ואיך שיהי' קללת אלקים והפלגת מצות הקבורה מטעמי הכלבו ודאי עבר בזה אשר איבד שם הקבר והפכו לבית דירה.

ויש להוסיף דמצינו שאתנו של בלעם נחרנה שהם המקום על כבוד הבריות ולא יאמרו זו היא שאלקה את בלעם בתוכחתה, ק"ו בן בנו של ק"ו דמפורסם בכל העולם להשוותים מסם חזיים של התורה כי בעבור אלו הדירות נתבזו המתים ע"י שומרי תורה בתכלית הבזיון והם וקבורתיהם השליכו לאשפה בעבור אלו הדירות הרצחת וגם ירשתה, ובדאי כי עצם הדירות הוא הבזיון להמתים והגתנה מהבזיון בפרהסיא ככלל הבזיון ונהנה מקללת אלקים ונלכד בה.

ואינו דומה נהנה מאיסור אשר כבר נעשה להבזיון של חירום בית הקברות לבנות במקומה בית דירה דבודאי הדירות בפרהסיא במקום בית הקברות מוסיף הבזיון והדר בה נלכד בבזיון המתים כי יאמרו המתים אלו אשר ירשו מקמינו כחירוסינו ובזיונינו, ומצינו בריש מי שמתו דהמתים מספרים זה לזה הבא לשם בציצית ולועג להם כ"ש הבא לשם לקבוע דירתו כבזיונם וחרוסתם, וכמה הדברים ק"ו בן בנו של ק"ו ואין לך בזיון ולועג לרש גדולה מזו וכי בשביל אשר איכדו ממנו שם בית הקברות לבתי דירות נשתנה חדבר להקל, אדרבה מוסיף חומר ובזיון, והוא פשוט מאוד לאשר עינים לו בשכלו.

ועתה נפנה ונשובה מדין איסור הנאה מבית הקברות של רבים בקרקע עולם, הנה השח"ג בפרק נגמר הדין אחר כמה קושיות ותמיהות העלה ומסיק דבית הקברות של רבים אשר חרבים הקצוה לבית הקברות אף במקום אשר עדיין לא קברו שם מ"מ הוי דומיא דשדה בוכין דתנן בפ"ה דאחלות מ"ד דאינה נמעת ואינה נזרעת, ומבואר במו"ק ה' ע"ב שמספידין שם המתים, ומבואר שם הטעם משום יאוש בעלים ורש"י פי' משום חשש שנתייאשו ונשאר שם עצמות או שקבורה שם, אבל הר"ש והרא"ש פי' דכיון שכן הוא מתייאשים תבעלים ממנה והוה לי' כמיצר שתחזיקו בו רבים ואסור לקלקלו ע"כ, ואף הנך שפירשות באופן אחר מ"מ בעצם הדין לא פליגי אלא דמשמע להו דיש בה גם משום טומאה ולח"ה ורש"י ליכא טומאה כלל.

ותו"ס בת' קלסוה להשח"ג, וכן הרמ"ע מפאנו בת' תביאה, והמהרש"ם בת' ח"א סי' ס"ב כתב דהמ"א תמיר באו"ה סי' ת"ט להניח עירוב בקבר של קרקע עולם א"כ בודאי לא ס"ל הא דשח"ג, ותמוה היא

דהרי השת"ג דימה אותה לביהכ"ג של רבים והרי גם בבית"ב של רבים מניחין עירוב דמצוה של רבים הוא, וכן מה שהקשה דאין זכי' למת תמות דאינה מדין קניני תמת אלא משום דכל ישראל החיים נתייאשו מזכות הנאה בה ואמרו עליהם, והערו מקורם לדין מיצר שהחזיקו בה רבים דאסור לקלקלו וכמו ביהכ"ג של כרכים שהקצוה מכל הנאה לביהכ"ג, והיינו דכיון דכל ישראל מחויבין להקצות מקום לקבור מתייהם בדרך כבוד במקום מיוחד לקבר וקנאוה חרבים להיות מקום זה מוקצה מכל ישראל מכל השתמשות והנאה זולת בית הקברות לדורות עולם עד כי יבא השם ויפתח קברותיהם של ישראל וא"כ אסור ממעם גזל חרבים כמו אם יקח אדם ביהכ"ג של כרכים ויעשנו לו לבית דירה מבלי דיני מכירת ביהכ"ג בודאי הוי גזלן נמור מן חרבים, וה"ג מקום שהקצוה חרבים לבית הקברות עדין שיהיו המתים הרי העושהו לבית דירה גזלן הוא מה"ת.

וכיון שהרמ"ע מפאנו סי' נ"ו והח"ם של"ה קבלוהו ותירצנו הקושיות בודאי הש"ג והרמ"ע מפאנו והח"ם מכריעים, ומח שמים בשת"ג וצ"ע בדבר זה למעשה, היינו כמה שהוסיף סברא אף בקבר יחיד. ואף גם זאת אין להקשות מהא דאין זכי' למת דודאי קנין של נכסים לא שייך במת אבל מצינו נבי ירושה דמת מוריש נכסים בקבר ואולי ילפז מלאלה תהלק הארץ שתורת ליוצאי מצרים כמבואר ביש גזלן חובא ברש"י עה"ת, וכמ"כ לענין קבר אשר התורה אמרה קבור תקברנו הרי הקנה התורה הקבר לחיות נחלת המת עד כי יבא השם ויפתח קברותיהם של ישראל ובפרט בא"י דמבואר בתוס' כ"ב דיש לכל ישראל ד"א של קבורה, אך אף בחו"ל הרי מקללת אדח"ר אל עפר תשוב ובפרט בחיוב התורה במצות הקבורה הרי הקנה התורה ד"א של קבורה עד שיהיו המתים וכאשר בחר האדם בחייו זאת לנחלת קבר הרי זאת היא נחלת קברו וזה דאי פשוט מאוד, ותו הרי המחנ"א ח' זכי' סי' ל"א שמבאר דאין זכי' למת והביא בן גם מן הרשב"א ברי', ודברי הרשב"א בת' שכתב דזכה בו המת מתריץ דהיינו למצוה דהיינו שנתפס המעות למצות צרכי המתים וה"נ הקבר נתפס למצות קבורה דמת ובפרט שכבר נקבר, אך מה שמסופק השת"ג נראה דהיינו אחר שפינתו כדן יש מקום לומר שהומר נחלתו לנחלה אחרת אבל אם פינתו שלא כדת בפשטות ליכא לספקי דלאו כל כמיני' כ"ש מבלי פיננו כראוי ודאי עדיין נחלת המת היא שהקנה לו התורה לנחלה, וודאי לעשות שם בית דירה נחל המתים מנחלתם אשר הקנה להם השם לנחלה והוא ברור מאוד.

והאמת הברור דאף להמהרש"ם היינו בתנאה אבל לגזל נחלת המת לדירתו כ"ש וק"ו מבלי פיננו כראוי כלל חרקה עם התבוסה אף אילו קברו העצמות, מה שגם זה איננו אמת רק לפי חוק המשפט המקילל שלהם מיום המשפט, אבל אף גם זאת רק עצמות ממש, ולמי, למשרד הדתות שאינם נאמנים על כוס של מים, ומי מוסר להם, הארכילאג'ן הארורים אשר חוקי ומשפטי התורה כל ידעום, וודאי ליכא לספקי דלאו כל כמיני' לגזול נחלת המת לדירתו, ומלבד קללת אלקים הוי גזל המת מנחלתו, ולא יסתפק בזה אלא המתעקש ואוחב עיול. ואומץ לאמר הרי כבר תבאנו מביצה ל"ח דוכות לא שייך ביטול וא"כ חרקה אשר נשאר שם קנתה מקום זה לקבר ובדבר זה לא שייך ביטול לעולם, אכן כאן ארס הכפירה משרצת לדון עפר חרקה ככל עפר אשר על פני אדמה רחמנא לשיובן מהאי דעתא.

וראיתי כמה אחרונים ואת א' אני זוכר האור שמח כותבים דלפנות שלא כדת יש בזה לאו המבואר בספרי מגין למוכר קבר אבותיו שעובר בלא תעשה ת"ל לא תסוג גבול עולם, יכול אפי' לא נקבר אדם בו מעולם ת"ל בנחלתך אשר תנחל ע"כ, ובגדה נ"ו איתא מאי דרש לא תסוג גבול רעך מי שיש לו נחלה יש לו גבול, ופירש"י ומוקמינן לי' בספרי במוכר קברי אבותיו ע"כ, וכעמק הנצי"ב שם חוכיח דהוא לאו דאורייתא וכ"ש בלי פיננו כדת.

והנה מאחר שיש בזה איסורי תורת פשוט דאפי' ספקה אסורה, אך אפי' אילו דרבנן חנה לא נכנס עכשיו במחלוקת הראשונים ואחרונים אי מת עכ"ם אסור בתנאה, אף דודאי מצטרף עכ"פ לתכרע לאיסור, אך

אך שיהי' עצם הספק בשל עכ"ם הנה כתב תב"ש באהע"ז סי' קנ"ה ס"ק ל"ד לגבי ב"ש דקיי"ל גומות
אעפ"י שאין שערות ואין אנו בקיאות אע"ג דאם לא בעיל אינו אלא מדרבנן מ"מ לא הוי כספק דרבנן
כיון שהוא חסרון ידיעה דאין אנו בקיאות ועי' בג"ר סי' צ"ח ומכאן מבואר אפי' חסרון ידיעה לכל העולם
לא הוי כספק דרבנן עכ"ל.

ועיי' בטו"ז יו"ד סי' פ"א וסי' צ"ח סק"ז שכתב דהוא פלוגתא הרשב"א והרא"ש דהרשב"א ס"ל דחסרון
ידיעה לכל העולם הוי חסרון ידיעה ול"ה ספק והרא"ש ס"ל דהו ספק דרבנן לקולא, אך בנקודות הספק
חולק עליו וס"ל דרך היכא דמעיקר הדין יש להקל ואינה אלא חומרא כזה אמרינן דחסרון ידיעה לכל
העולם סד"ר לקולא אבל היכא דמעיקר הדין לא אמרינן לקולא.

ובשד"ח ח"ט ד"ח סי' ס"ה הקשה מביהמ"ש דהלכו להקל, אך לענ"ד שתי תשובות בדבר חדא דביהמ"ש
איכא גם ספיקא דדינא בזמן זה מה דינו כמבואר שם בסוגיין אך בכלל א"א לדמות מה שחז"ל בעצמם
הסתפקו וקבעו להקל, ותו דלא הוי חסרון חכמה דמי לנו חכמים יותר מהחכמ"ל הלא הוא דבר אשר לא
נתן השם לעמוד עליו ואף דיש גם זמן אשר יש בה חסרון ידיעה ואכמ"ל הרי כיון דביהמ"ש מדרבנן
ספיקה להקל שוב מקילין בכל הזמן, אבל בדבר שאינה ספק בטבע הבריאח אלא חסרון ידיעה טאזיה
מבט שיהי' שפיר לא הוי ספק.

ויש להוסיף תבלין דלכאורה הסברא בחסרון ידיעה דלא אמרו להקל אלא כאשר הדבר בספק אבל כאשר
הדבר בעצמה אינה כספק רק אנחנו לא נדע לא הקילו וביהש"מ ודאי הזמן בעצמה בספק והבן.

אך באמת בלא"ה הרי באסופי ושתוקי קי"ל ברוב ישראל בעיר דינו כישאל ובמת הנמצא מבואר
ברמ"א יו"ד סי' שע"ד סעי' ג' דאולינן בתר רובא הנמצאים שם אי ליכא קבוע, ועי' גם בת' בית שלמה
סי' יו"ד סי' רי"ט לענין שכונת קברות כי תלוי ברוב העיר ויש כזה עוד באחרונים ואינו כדאי להאריך
בדבר הפשוט דבכח"ת הנמצא הלך אחר הרוב, ואף דעכשיו הקבר קבוע מ"מ תולדות הספק את מי קברו
שם וא"כ באה"ק אשר מיום שנבנו ישראל לארץ הוי שם ישראל רבוא רבבות פעמים ככה מן הגוים
מיום שנבראת ועד עכשיו ובודאי ליכא לפסוקי בנויים מבלי רגלים לדבר, וסברא כזה ראיתי בחו"א יו"ד
סי' ר"ט בקברים באה"ק. ומ"ש בא"ר סי' תרפ"ח דקבר מימים קדמונים תולים ברובא דעלמא שחם גוים,
חיינו בעיר אשר לא ידענו שיהי' רוב ישראל שם בימים קדמונים ככל ישובי ישראל בחו"ל שחלכו ישראל
מגולה אל גולה והיו זמנים אשר כולם היו גוים, אבל באה"ק בזמן ב"ר וקודם שנבנת הבית דמבואר
בקרא שהיו שם יהודה וישראל רבים כחול חים ובמדרשות מבואר הפלגות נוראות ממספר היהודים
באה"ק וודאי אשר בימים קדמונים היו ישראל שם רבוא רבבות מן הגוים להבדיל, ואומד הכופרים אשר
באומד שלהם ישנם גם קברים מ"ח אלפי שנים עפ"ל בודאי כמאן דליתא וליכא שום רגלים לדבר, ודעי
אף לענין פינוי דרבנן בעינן עכ"פ מת מושכב שלא כדרכו ובדאורייתא לא מהני כמבואר בכמה אחרונים
וקצתם הבאנו במקו"א דאינו ודאי אלא ספק, ואולי מה"ט הוא דבעינן בדרבנן רגלים לדבר מהמת דתוי
חסרון ידיעה או דמירי באה"ק דרוב ישראל, ואיך שיהי' מבלי שום רגלים לדבר בודאי ליכא להקל אפי'
בדרבנן וכ"ש לפ"מ שנתבאר דהוי דאורייתא.

ובת' רע"א סי' מ"ח מבואר דלענין איסור הנאה מדאורייתא בעינן ודאי גוי וכ"כ בנפש ח"י סי' צ"ה,
ובפרט דהביון דהוא דאורייתא בודאי הוי באיסור דאורייתא, אף אם לא אלא ספק מ"מ ספק תורה
להחמיר, ועיי' ביז"ד סי' ט"ז ש' תבה"ג דכיון דשחט באיסור קנסיה ואסור בהנאה ומבואר בפט"ג דכל
האחרונים פסקו כדעת תבה"ג ועיי"ש בתב"ש דלא מצינו בשום מקום דלא ליקנסו לעו"ע, ועיי' בש"ך יו"ד
סי' כ"ה בשם הרש"ל דבמקום שנפרץ יש לאסור בהנאה בשחט ולא ביסח, ועיי' בת' זית רענן ח"ב או"ח
סי' ה' לענין קנס במכשל בשבת דאף דהקנס דרבנן מ"מ אם הבישול בספק דאורייתא ונתנע ההנאה
מעצם פעולת הבישול הוי ספק דרבנן ע"י גלגול מדאורייתא ועיי"ש חילוקים, ועכ"פ בגוף אחד ופעולה

אחת ודאי קנסנין אפי' בספק יעו"ש, ועי' במ"ב סי' שי"ח ומ"א סי' שכ"ג וסי' ת"ט לענין קנס בספק איסור, והמעין היטיב יראה דחינו במקום שיש מקום לסמוך על המקילין אלא שמחמירין אבל בספק נמור בדאורייתא בודאי קנסוהו.

ועי' בתש' הרא"ש כלל ע"ה דחובת הבי"ד לסכל ידי עו"ע הבאים להערים על תקנ"ה שלא יועיל ערמתם, וכ"ש וק"ו בנ"ד באח"ק אשר מיום שהוקמה המרידה הארורה במלכו של עולם ותורתו שלטו ידיהם הארורים על כל הקברים לחטט שכבי ועכשיו לחרפותינו הגיע זה השמד גם למחנינו והכלל ישראל הרד עם קל שצועקין ואינם נענין, ומטרתם לבנות דירות לאנ"ש להפטר מזעקת המוטי המפריע מנוחת בנין הדירות, ואם נאמור נסכל מטרותם, הרי בודאי בלי ספק דחובת כל בי"ד בישראל להציל הדת והאמונה ומתי ישראל מרודפיהם, ואם על גוף יהודי ציוותה התורה לא תעמוד על דם ריעך, ופירש"י בסנהדרין ע"ג לא תעמוד על עצמך משמע אלא חוזר על כל צדדים להציל שלא יאבד, כ"ש וק"ו בן בנו של ק"ו וכו' התורה והאמונה ומתי ישראל דכתב הר"ח בת' כי בזיון חמת המור מבזיון ס"ת, ובודאי חובת כל בי"ד בישראל בכל מצדקי דאית להו למיעבד להציל התורה והאמונה מאבדת רח"ל והמתים מבזיונם בתכלית חבזיון, וכל אשר קיום התורה והאמונה יקר בעיניו ובנפשו הוא וחם שלא תעקר מישראל ח"ו יבין דמי אשר לא יבין תומר הצלת התורה והאמונה מרודפי' אף אם בשוגג הלא ברודף אפי' בשוגג ניתן להצילו בנפשו כידוע ואכמ"ל, ומי אשר לא יבין את זאת הוראתו פסולה דאיך יורה על דבר אשר אינו חם על" כלל שלא תעקר חם ושלוש, והר"ן בחידושו בסנהדרין בדין שעת השמד שהוא ביהרג ואל יעבור כתב דבזמן אשר מתגברין לעקר התורה אנו מחויבין לעשות חזק כנגדן שלא לקיים מחשבתן, ומוטב יאבדו כמות מישראל ואל יעקר אות אחד מה"ת עכ"ל, וע"כ בודאי חובת כל בי"ד בישראל להציל התורה והאמונה משריפתה בכל מצדקי דאית להו למיעבד, וא"כ כאשר כל שכל גוזר דאם יאמרו הדירה בתבטל המסוכך תבטל הסבת שזוהי שריפת התורה והאמונה ובזיון המתים אי' השכל אשר לא יבין מכה זה בעצמו לאסור הדירה.

ואין הנדון מקנם על מעשה איסור אשר עשה אלא פירצת התורה והאמונה לבטל הסבה ותבטל המסוכך וינדור הפרצה שנוגע בכל עת ובכל מקום קברי ישראל באח"ק עד יחיו המתים, הרי"ו ודאי חיוב תורה וגם יש בזה משום אשר לא יקים את התורה וכל חיובי התורה על הבי"ד להציל התורה והאמונה מנפילתה, והוא פשוט מאוד לכל אשר עינים לו בשכלו.

וכ"ש במקום אשר יש לה פנים כהלכה כאשר ביארנו, אך אף אם יתעקש מי שיתעקש לפקפק הנה יעוין בכלי יקר כפ' שופטים דהתורה ניתנה במ"ט פנים לכאן ולכאן ואפי' אם רוב פנים להיתר במקום גדר התורה מפרצותי' אם יש פנים לאיסור סמוך העת לעשות לשם למיעוט הסברות להכריע לאיסור יעו"ש דבריו כי נעמו.

ע"כ בנ"ד אשר שריפת התורה והאמונה לפנינו בודאי, וסבתה בנין הדירות בודאי, ובאיסור הדירות תתבטל חסיבה וכשל עוזר ונפל עוזר, ותהלה לקל הפנים להלכה לאיסור ברור מצד עצמן, אך אפי' אילו יעקש המתעקש לספק וכמ"ש הרמב"ן בהקדמת המלחמה דחכמת התלמוד אינה כחכמת התשבורת שיש להוכיח במופת אלא תלוי בהגיון השכל וישרות השכל מכריע כל השמועות לצד השכל הישר יעו"ש, ועכ"פ בודאי בלי ספק במקום שריפת התורה והאמונה ובזיון המתים זאת ההכרעה האמתית מבלי שום צד להקל והוא ברור ופשוט מאוד, ולא נצרכה כל ההוספה אלא כלפי המתעקש אבל באמת לענ"ד האיסור מצד עצמו אסור.

נוסף על האיסור מצד הדין כמבואר, הלא אמר החכם מכל אדם אשרי אדם מפתח תמיד ומקשה לבו יפול ברעה ופירש"י נ"ה ע"ב דואג לראות הנולד שלא תארע תקלה בכך אם אעשה זאת עכ"ל, ובתוד"ה אשרי בא"ד כתבו שבמדתו על רוב מובתם ושלוותם לכי"ש את בר קמצא ולעמוד על בת קימר והי' להם לפחד

בס"ד

הערות ועיונים

על תשובת הראב"ד שליט"א
בענין שטח גולבנצ'יץ

נכתב ע"י זעירא דמן חבריא
והעבירו עליו ביקורתם
שלישה רבנים חשובים שליט"א

פתח דבר

הנה נתפרסמה תשובת מרן הראב"ד שליט"א, ומתוך דבריו ניכרת גדלותו בתורה בכל חלקיה. והנה בדרך הלומדים עברתי בין בתריה, ונתעוררו אצלי כמה שאלות וספקות בעניניה. אשר ע"כ אמרתי אעלה אותם על הכתב להביע בזה את אשר עלה במצודתי [תערותי הדלות מסומנות על ידי מספרים].

והנה מתוך העיון בתשובת הראב"ד ניכר ברור, כי עכ"פ בחלק ממנה בחשו ידיים זרות ולא ממנו יצאו. לכן אמרתי אשיחה וירוח לי כדרכה של תורה, וישקול המעיין את העניין היטב להיכן הדברים נוטים, שהרי ברצונינו להגיע לאמיתת התורה. והנני כתלמיד גרידא הדין לפני רבותיו, שהרי תורה היא וללמוד אני צריך. ומד' מענה לשון שלא אכשל בדבר הלכה.

לשון הקונטרס:

מזהו יסוד ההוכחה להחזיק שזה בית הקברות - הנה בנד"ד השאלה היא שבמתחם הנ"ל יש הרבה "פירים" (בור עגול וצר) ובתחתית הפיר יש כניסה צרה למערה שהוא כעין חדר קטן אבל אין שם שום כוכין חפורים בכתליהם.

והנה בש"ס לא מצאנו להחזיק מקום שזהו בית הקברות אלא כאשר מצאו ג' מתים מושכבים כדרךן ויש בין זל"ז מד' אמות עד שמונה, או כשמצא כוך בקיע ומערה, אבל כשמצא מערות לבד וכעובדא דנד"ד, איננו מחזיקים שזהו מערות קבורה וכמ"ש בחזו"א אהלות (סי' כ"ב ס"ק ט"ו)^א (1). ורק שהאוסרים טוענים "שבכל המקומות שנמצאו מערות שהם כצורת המערות שבשטח זה, כולם כשנבדקו נמצאו שזהו מערות קבורה", ולכן הסברא מחייבת שגם המערות שבשטח זה הם מערות קבורה.

א. דבמתני' איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרךן ויש בין זל"ז מד' אמות ועד ח' הרי"ז שכונת קברות, ובתוספתא מוסיף "אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה" ופסק כן הרמב"ם (פ"ט מטומאת מת), וכתב החזו"א דבדוקא נקיט התוספתא "כוך בקיע ומערה" אבל אילו היה מוצא ג' מערות לחוד אין צריך להחזיק דזהו בית הקברות, דאפשר דאינם מערות קבורה, ורק כשמצאנו כוך אחד אז חיישינן שגם המערות היא מערות קבורה (1).

(1) מש"כ בשם החזו"א באהלות (כ"ב ט"ו) מן הנכון להעתיק בזה את כל לשונו, וז"ל: "ומצא כוך בקיע ומערה ר"ל כולן יחד וכמבואר בר"מ פ"ט ה"ו, "ובמערה לחוד לא סגי דאפשר "שאינה של קברות, מיהו צ"ע דהא כוך א"א בלא מערה וכו'", יעוי"ש. ומדויק בלשונו שלא כ' לשון רבים אלא לשון יחיד לומר דמצא מערה אחת ולא כ' ו"במערות לחוד ל"ס דאפשר "שאינן וכו'. [נומסתבר כוונתו דהוקשה לו דאם מוצא מערה הרי יש לנו רא' שיש כאן מקום קבורה, ואפשר שיש שם כמה מתים בכוכי המערה, ע"ז כ' דאפשר שאינה של קברות אבל במוצא כמה מערות ובפרט באופן כזה שהן מאות לא איירי החזו"א לתלות בדברים אחרים וכ"ש שהשתא נמצאו הרבה עצמות במערות (עכ"פ בשטח גבעת ירושלים ונתבאר להלן שמקום זהו א' הוא) ודאי הוכח ונתברר שמקום קבורה הוא ואף אם נימא דכוונת החזו"א דאף בג' מערות אין רא' דאפשר שנשתמשו לצרכים אחרים, מ"מ הדבר ברור דבכה"ג שמצאנו ג' מערות מסוג זה שידוע שמקום קבורה הוא (ועכ"פ ממקומות אחרים) שוב הו"ל כההיא דמצא ג' כוכין דאמר' שדינו כמצא ג' מתים כמבואר בתוספתא, (ובזה שכ' להלן שהן של גויים יעוי' מה שנכתב במס' (2)).

אבל דע שנתברר לי שבכמה מקומות בארץ מצאו מערות כצורת המערות שבנד"ד שהיו בהם שלדי מתים מושכבים באופן שמוכח בבירור שזהו מתי עכו"ם, ולהיפך, לא ידוע לנו שמצאו מערה מסוג זה שבתוכה מת מושכב כדרכו באופן שיש להסתפק שזהו מת ישראל) ואף אם נימא שמצאו מערה כזו אינו אלא לעתים נדירות ביותר, (ואותם המערות שניכר לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד. וא"כ הרי הוכח לנו שעכו"ם קברו במערות מסוג זה, ומאידך גיסא על יהודים אין לנו שום הוכחה שקברו במערות מסוג זה, ולכן כל שאנו מוצאים מערת קבורה מסוג זה שאיננו יודעים מי קבור בה, מסברא יש לנו לתלות בהם מתי עכו"ם שזה כבר ידוע לנו (2) שעכו"ם קברו במערות אלו, ולא לחשוש שמא זהו ישראל בשעה שעדיין לא ידוע שישראל היו קבורים במערות מסוג זה ואדרבה המערות שידוע לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד.

ויש לבאר יותר דמדין רובא דליתא קמן יש לנו להחזיק בנד"ד שהם מתי עכו"ם. והיינו דאיתא בגמ' חולין (יא.) דכשאנו מסופקים על איזה דבר (ואין הספק מחמת תערובת אלא שאין אנו יודעים מהו דבר זה) וכגון שאנו מסופקים על יבמה אם היא איילונית שפטורה מיבום, אזלינן בתר רובא דליכא קמן, והיינו דאמרינן דיבמה זו נבראה כדרך הרגילות, וכיון שהרגילות הוא שנשים אינם איילוניות, מחזיקין ליבמה זו שאינה איילונית. וא"כ ה"נ בנד"ד, כיון דבמערות שמסוג זה כשנמצא בהם שלדי מתים באופן שניתן להכיר היאך הושכב השלד היה ברור שהם עכו"ם, א"כ חזינן דעכו"ם היו רגילים לקבור בסוג מערות אלו, ולכן כל שאנו מסופקים על מערה מסוג זה אם קבורים בה ישראל או עכו"ם אמרינן שמערה זו נעשית לקבורת עכו"ם וכפי שהרגילות היתה לעשות מערות מסוג זה לקבורת עכו"ם.

(2) הגה"מ כתב לחדש סברא להלכה: דבנידוד"ד נימא שהן קברות עכו"ם כיון דבמקום אחר נמצאו במערות כאלו מתים מושכבים שלא כדרכם. ואמנם נכון לציין כי אף הגה"מ עצמו ראה להוסיף במאמר המוסגר 'דאף אם נימא שמצאו מערה כזו מושכבים כדרכו אין זה אלא לעתים נדירות', הווי אומר, כי אף לדבריו אין הדבר מוכרע כלל שהם עכו"ם, דבמיעוט מוצאים גם מושכבים כדרכם. ע"כ הוסיף בהמשך להתיר מדין רובא דליתא קמן ועי' להלן במס' 3 בזה. (ולעצם ההוכחות שנכתבו בהערה ב' דנמצאו כמה מתים במערה אחת, עי' חזו"א יו"ד סי' ר"ח סק"ז דאינה ראי' שהן של נכרים אלא נקברו ע"מ לפנותן, ולכן אין לתלות בזה שהם עכו"ם ואפשר נמי שהי' מערה של ליקוט עצמות עי' פרישה סי' ת"ג ס"ק י"ג דאם מונחין מרוחקין אפי' בגומא אחת מותר עי"ש, ולגבי דין מושכב כדרכו, שמצא

רגליו מעוותים, ידועה הג'מ במס' ב"ב ע"ד רע"א שמצא במתי מדבר דהוי זקיף ברכיה דחד מנייהו (ועי' להלן במס' 41 ביתר ביאור. ולגבי דברי החזו"א שהביא שמת א' מוכיח על כל השדה יעוי' להלן במס' 42) ובלא"ה יש לפקפק על נאמנות תרשימי הארכיאולוגים ולומר שע"י מה שכתבו נוכל לבנות ולהחליט ששם היו גויים בבירור מוחלט, עד כדי כך שמשם נוכח להוכיח לנידון דידן שעכו"ם הם אתמהה. ולבד מכל הנאמר למעלה ולהלן במס' 3, מהיכי תיתי לחדש שיש דין בצורת המערה והכניסה אליה ולחלק ולומר שיש ראייה מזה שהן עכו"ם, דבגמ' נזיר ס"ה מבואר רק דיש חילוק בצורת קבורת המת אי ראשו בין ברכיו או יושב, אבל בעצם צורת המערה לא מצאנו, ולהיפך כל שמצאנו ששייך אופן קבורה כזו בעי' למיחש, [ומה שהביא ממתחם הוילינר כפי מה ששמעתי היו שם מתים שראשם בין ברכם ממש באופן המבואר בחז"ל וגם צורת המערות היו שונות מכאן אף שכניסתם אף הם היו דרך פיר מ"מ עצם המערות משונות משל כאן וצריך לעמוד עם דיוקן של דברים ולברר].

(ובי"ן דדין רוב דבנד"ד זהו דין רובא דליתא קמן, לכן אזלינן בתר רובא גם בקבוע (וכמ"ש הגרעק"א מהדו"ת סי' ק"ג ס"ק י"א) (3)).

(3) בדין רוב דהכא יש לדון טובא דכיון שלא נחשפו כל מערות הקבורה בא"י מהי"ת לקבוע בזה דין רוב. ולסבר את האוון, הרי לפני שנחשפו לעינינו מאות ה"פירים" המובילות אל מערות אלו, הרי לא ידעו מזה. א"כ אפשר שיש עוד אלפי מערות ממין זה שעדיין אין ידוע אם קבורים שם ישראל או עכו"ם א"כ מנ"ל לומר שרוב מערות אלו של עכו"ם הם, דבשלמא בדוגמא שהביא מהגמ' (חולין יא) ביבמה הרי הקב"ה ברא רוב נשים שאינם איילוניות וזהו רוב מבורר, אבל כאן לא נתברר שום מציאות של רוב, ועכ"פ מידי "ספק רוב" לא יצאנו וידועים דברי הרשב"א (בסי' רע"ב) דאין דין ביטול ברוב בספק רוב, וכמו שביאר הגרע"א ביו"ד סי' ק"ה בס"ט דאין לו אפי' דין ספק ביטול ברוב ואינו מצטרף אפי' לס"ס יעושה, ומסתברא דה"ה לגבי דין הלך אחר רובא דליתא קמן דבספק רוב לא נאמר דין רוב (דשני דיני רוב נלמדו ממקור א' דאחרי רבים להטות יעוי"ש בחולין יא) וכן הוא משמעות דברי הרשב"א שם עיי"ש. **לסיכום הדברים:** א] שמה אין כאן דין רוב כלל קודם שנתברר שכל המערות האלו הנמצאים בכל העולם שרובם של עכו"ם. ב] דאפי' נניח שיש עכ"פ ספק רוב נקטי' כהרשב"א דבעי' רוב ודאי ובדליכא רוב ודאי אין בזה אפי' דין ספק וכמבואר. ג] שדבר שנעשה ע"י אדם מהי"ת לומר שצורת קבורה זו מדויקת למקומות ההם ועי"כ לקבוע בזה דין רוב).

ועוד, שמצורת המערה גופא מוכח שלא שימש לקבורת ישראל, דהנה צורת המערות שבנד"ד שיש בור צר ("פיר") שבתחתיתו יש פתח למערה, וא"כ כשמכניסים מת למערה צריך להורידו מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה, וזהו בזיון למת, ולכן ודאי מסתבר שמערות אלו אינם קברי ישראל (4).

(4) מציאות הדברים שאין הבור צר כ"כ שנצטרך לעקם רגליו ואין החי יכול להכחיש את החי מה שראיתי שאפשר להכניס בדרך כבוד ממש והדבר נבדק ע"י מיטה של מתים ביום ד' פר' כי תשא תשע"ד בהרבה מערות וכן ביום ג' פרשת פקודי באופן דומה ואין כאן המקום להאריך בזה וכנראה מביאי הדברים לפני הראב"ד שליט"א לא דייקו בנתינת המידות (ועי' להלן מס' 44 מה שנתברר לגבי עצם גודל המערות). ועוד שלא מצאנו בכל ספרי הפוסקים הוכחה זו (וכן הנ"ל) להוכיח מזה שהם קברות עכו"ם, ועי' להלן.

ומה שאחד מהאוסרים טען שמערות אלו זהו ממש אותם המערות דמיירי הגמ' בסוטה מד., דאיתא התם חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה וכו' בית הלל אומרים ד' טפחים וכו', במה דברים אמורים שפתחה למעלה וכו', ופי' שם רש"י "שאין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשיורדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה". הרי מבוי' שם להדיא בסוגיין שישראל עשו כמין בורות צרות מאוד (ד' טפחים) ששימשו כחצר למערת קבורה והיו צריכין לקפוץ לבור וממנה נכנסו למערה. ורצה לומר שכוונת הגמ' למערות שבנד"ד ממש שיש "פיר" לפני המערה וצריך לקפוץ לפיר כדי ליכנס למערה, וא"כ מוכח שמערות מסוג זה שימשו לקברי ישראל עכ"ל.

הנה במחכ"ת נעלם ממנו דברי החזו"א (אהלות י"ב ח') שפירש דודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך הבור וממנו למערה, רק היה פתח אחר למערה מצידה שדרכו היו מכניסים המת, וא"כ בנד"ד שאין כאן פתח אחר למערה, והכניסה למערה הוא אך ורק דרך הבור בודאי מסתבר שישראל לא קברו במערות אלו, דזהו בזיון למת לשלשלו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה וכנ"ל. (ובכלל, מהא דנקט מתני' דין חצר הקבר שהוא ד' טפחים, אין מכאן הכרח ברור שהיו נוהגים לעשות כן, וכעין מש"כ התוס' בכתו' ד: "כמה דברים אשכחן דלא שכיח ומיירי בהן הש"ס לדרוש ולקבל שכר") (5).

(5) ברצוני להעתיק דברי המאירי דמפשטות רהיטת לשונו מבואר שהכניסו המת דרך אותו חצר שכ' וז"ל כבר בי' בפ"ו של בתרא שמנהגם הי' כו' והחצר הוא בתוך הסלע שחופר בה וכו' ויורידו המטה לשם ונוטלין ממנה הארון לגנוז בתוך

הכוך וכו' ולא סוף דבר בחצר גדולה שהזכרנו וכו' אלא אף בקטנה הרבה כל שיש לה שיעור מקום והוא ד' טפחים וכו', שאדם נכנס בה בקפיצה וכו' יעוי"ש. ועוד דאף החזו"א גופא לא הוכיח שא"ז צורת קבורת ישראל, אלא דהקשה וז"ל "וזה א"א שיכנסו למערה דרך ד"ט עם הארון" עכ"ל, וא"כ אם הוא יותר רחב מד"ט כידוע לכל והיינו באופן שאפשר להכניס את המת בודאי לא חלק לומר שא"ז קבורה יהודית ופשוט. ועוד דבפשטות רצה החזו"א להקשות דדייקא עם הארון א"א להכנס כיון ששיעורו ו' טפחים אבל בא"י שקוברים בעפרה (וכן כאן לא מצאו ארונות) אפשר להכניס המת ודו"ק. (ובלא"ה נתברר שגדולים דיים ועכ"פ יותר מד"ט).

ומה שהביא מדברי התוס' בכתובות אף ששם נכתב על דבר דלא שכיח אבל עכ"פ בדבר שלא שייך כלל במציאות ודאי לא איירי הגמ' ואם נימא שבפתח כזה לא שייך כלל שיקברו ישראל, א"כ ודאי לא איירי בזה, ואמאי נחלקו בו ב"ש וב"ה, אלא מאי דשייך עכ"פ במציאות קבורת ישראל כגון זו א"כ שוב אזדא לה ראייתו לומר דעכו"ם הן.

והנה הארכיאולוגים כבר הוכיחו ופרסמו מזמן דאותם מערות שצורתם כמערות שבנד"ד (שהכניסה למערה מתוך "פיר" וכו').

ובהערה ד': ומה שאנשי אתרא קדישא מרננים היאך אפשר להאמין באיזה דבר לארכיאולוגים, הנה דע דכל מה שטענו אנשי אתר"ק כל הזמן (עוד מתחילה כשעדיין לא נבדקו הפירים), שידוע ל"מומחים" שפירים מסוג זה מובילים למערות קבורה, זהו עפי"מ שאתר"ק הביאה למקום אחד מראשי הארכיאולוגים לראות הפירים, והוא גילה להם שפירים מסוג זה יש בעוד מקומות בארץ ושם נבדקו הפירים ומצאו שזהו מערות קבורה ולכן נראה שגם כאן זהו מערות קבורה. ועל סמך דברי הארכיאולוג פירסמו אנשי אתרא קדישא שידוע ל"מומחים" שזהו מערות קבורה, הרי שגם הם עצמם מסתמכים על הארכיאולוגים ורק שבפרסומיהם מעלימים שמם ומכנים להם בשם "מומחים". (6)

(6) מש"כ בזה ובהערה ד' תמוה מאד לומר שיצאו דברים אלו מתח"י הראב"ד שליט"א (ועי' בפתח דבר) דודאי אין אתר"ק מסתמכים בזה להקל ואף אם נימא שנכון הדבר שנתגלה להם הדבר ע"י הארכיאולוגים מ"מ אינו אלא לבסס החשד שנמצא כאן בית הקברות להחמיר, אבל ח"ו לא שמענו שנסמך עליהם להקל, ומש"כ קורן שבעניין קביעת זמנים הדבר מבוסס מאד, ע"ז שאלתי דאם הוא מבוסס

האיך ע"י אותם הסתמכויות ישנם ארכיאולוגים הקובעים תאריכים מלפני בריאת העולם, אתמהה, ואדרבה יוכיח הנ"ל.

[ושמעתי בשם אחד מראשי האוסרים שאמר דהיו עושים מערות מסוג זה בימי השופטים, וכוונתו לומר דקביעת הארכיאולוגים שמעורות אלו הם מתקופה שקדמה לכניסת היהודים אינה נכונה, אלא גם בתקופת השופטים היו עושים מערות מסוג זה. אבל מלבד שלא הביא איזה סמך לדבריו, הנה דע דגם לדבריו כיון דמודה דעכ"פ דלא עשו מערות מסוג זה לאחר תקופת השופטים, א"כ נמצא דספק דידן הוא אם קבור כאן אחד מישראלים שהיו בארץ בתקופת השופטים, או אחד מהכנענים שהיו בארץ גם בתקופת השופטים וגם מאות בשנים קודם שבאו היהודים לארץ, והנה מנין הכנענים שחיו בארץ בימי השופטים בצירוף מנין הכנענים שחיו בארץ כמה מאות בשנים קודם כניסת היהודים לארץ, מנינם מרובה יותר ממנין היהודים שחיו בארץ בימי השופטים בלבד, ונמצא דעל אותם אינשי שאנו מסופקים עליהם מי מהם קבור כאן, רובם הם נכרים, וא"כ הדרא דין נד"ד כדין מוצא קבר במקום שרובו נכרים דאזלינן בתר רובא ואמרינן דהוא נכרי ומותר לפנותו, וכמ"ש בחזו"א יו"ד סי' ר"ט סק"ט] (7).

(7) עי' לעיל מס' 3 בדין ספק רוב האם יש להתיר ע"ז, ובדאי א"א לקבוע בודאות שאח"כ לא עשו מערות כאלו וזה ברור שאופן הקבורה נשתנה בכל הדורות וכמו"כ בזמננו אופן הקבורה שונה מהא דתנן במתני' במס' ב"ב ק' ע"ב ועי"ש ברשב"ם וז"ל לעשות לו קבר - והם לא היו רגילין ליקבר אחד אחד בפנ"ע אלא כל בני המשפחה וכו', הלכך המותר לחבירו וכו' עכ"ל מבואר להדיא שהיו שינויים בצורת הקבורה וע"כ אין להסתמך ע"ז לכאור', ובדאי לא סמכו להקל ע"י השערות אלו, אלא לבסס החשדות שהם מ ישראל ודינם כמש"כ החזו"א לגבי א"י דברוב השנים רובן ישראל וז"פ). ועוד דמהי"ת לקבוע שהי' רוב עי"כ כיון שבשעה שהיו ישראל יושבין על אדמתן נמנו למליונים רבים כמבואר בחזו"ל ובפתיחתא דאיכה ובגיטין נז וכמבואר בתשו' הגר"י אברמסקי זצ"ל המובא בדברי הראב"ד להלן.

והנה לענ"ד נראה לעיקר, דסגי בכל ההוכחות הנ"ל להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם ולהתיר לחפור השטח בלא שום בדיקה ופינוי, אבל חוששני להקל כ"כ, ולכן הוריתי לבדוק המערות ואם יש עצמות יפנום לקבורה יחד עם עפר המערה וכמו שנבאר להלן, ומעתה דעשינו פינוי, הנה פשוט דבהוכחות הנ"ל די בכך לסמוך

לכתחילה שהם מתי עכו"ם לענין פינוי, דהא איסור פינוי מתים הוא רק מדרבנן כמ"ש בב"י סי' שס"ד, וכ"כ הגר"ד אופנהיימער זצ"ל בתשו' שנדפסה בסוף שו"ת חוות יאיר, וכ"כ בברכ"י (סי' שס"ג סק"ב), ובשו"ת ישועות מלכו (סי' ע'). ועיין בפמ"ג סוף הל' תערובות (בכללי סימנים וטביעת עין) דמסיק דלענין איסור דרבנן יש לסמוך אפי' על סימן בינוני, היכא שאי"ז נגד רובא או חזקה, ומצדד עוד דאפשר דסומכין אפי' כשזהו נגד רובא וחזקה, ועיי"ש עוד שמביא שדעת המ"מ דאפי' באיסור דאורייתא סומכין על סימן בינוני היכא דליכא רובא וחזקה. ובנד"ד ליכא רובא או חזקה דהם ישראל, דהא אין לנו חזקה מעיקרא דהם מתי ישראל, וגם רובא דישאל ליכא, דאף דרוב הקבורים בא"י הם ישראל (וכמו שהוכיח הגר"י אברמסקי זצ"ל בספרו עמ"ס זבחים בחלק השו"ת סי' ז'), מ"מ כאן שהספק הוא מי הם הקבורים באותם מערות כבנד"ד שצורתם שהכניסה אליהם מתוך פיר צר, בזה אדרבה יש לנו רוב שמוכיח דהרגילות הוא שעכו"ם קברו במערות מסוג זה וכמשנ"ת לעיל (8).

(8) כבר ביארנו לעיל במס' 3 לפקפק בדין רוב שנתחדש כאן, ואין מועיל אפי' לספק, אשר ע"כ נשאר כאן דין ספק כבכל מת שנמצא שדינו כמבואר בחז"ל (נזיר סה) דצריך סימן שהוא עכו"ם (כמדויק בגמ' ב' אופנים א) שיהא מושכב, ולא יושב, ב) כדרכו, ולא ראשו בין ברכיו, דאע"ג שבדאי היו נכרים גם נקברים מושכבין כדרכן, ואעפ"כ לא הותר לפנות מתים מספק, אלא צריך הוכחה שהוא עכו"ם (או ס"ס כמשמעות דברי רש"י שם, ספק הרוג ספק עכו"ם) ולא נתבאר לחדש לעצמינו סימנים בענין זה, לא סימנים בינוניים, ולא יותר מבינוניים, ועי' להלן מס' 9.

ודע דאפי' אם נימא דלא כדברינו, אלא שגם בכל ההוכחות הנ"ל עדיין אי"ז מספיק להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם, אמנם הא מיהת שעכ"פ מהוכחות הנ"ל נעשה אצלינו דררא וידיים מוכיחות לומר שהם מתי עכו"ם, וא"כ מותר לפנות, דלענין פינוי לא בעינן שיהא בודאי עכו"ם אלא אפי' בדררא שהם עכו"ם ג"כ סגי לפנות, וכמ"ש הגר"ד אופנהיימער זצ"ל (שם) וז"ל "וזה ברור בש"ס דאם הוא ספק עכו"ם אין להם שכונת קברות כלל ואין להם תפוסה ופשיטא דמותר לפנות", (ואיהו מיירי באופן שאנו מסתפקים עליו שהוא עכו"ם מחמת שיש קצת שינוי בצורה שקברוהו, וה"ה גם בנד"ד שאנו מסתפקים שהם מתי עכו"ם מחמת ההוכחות הנ"ל), ובפתחי תשובה סי' שס"ד סק"ז הביא דברי הגרד"א בלא שום חולק (9).

(9) המעיין בדברי הפ"ת שהביא דברי הגרד"א יראה שהוסיף לזה כמה וכמה סניפים הלכתיים להיתר זה וכ"ש כשמעיין בגוף התשובה יראה מאריכות דבריו דלא הקיל

מחמת דררת עכו"ם לחוד, ועוד דבכדי להוכיח שהם עכו"ם הביא כמה הוכחות שלא נקברו כדיני ישראל וכתב שם שהי' עכו"ם מסל"ת שהי' שם מלחמה של השוועדי"ן ונקברו שם הרבה עכו"ם, ושם הי' הנדון שרצו לחדש ביהכ"נ אחר שכבר הי' במקום זה וכשחפרו היסודות מצאו קברים, וע"כ האריך שם דהוי מזיק את הרבים לפנות את הביהכ"נ ולמנוע רבים מהסתפח בנחלת ד' עיי"ש, ויעוי' בחזו"א יו"ד סי' ר"ט סק"ז שכתב על דבריו דבא"י קשה להקל. ודוקא בחו"ל הקיל משום דרוב עכו"ם אבל בא"י עם כל ההוכחות שכ' הגרד"א נמי קשה להקל כיון דרובם ישראל.

והאוסרים ערערו על דברינו וטענו דהחזו"א (יו"ד סי' ר"ט ס"ק ז') חולק על הגרד"א וס"ל דבא"י שרובם ישראל קשה להקל להחזיק שהם עכו"ם על סמך ריעותא ורק בחו"ל יש להקל, ולכן חייבים בנד"ד לעשות כיפין. אמנם לפמשנ"ת לעיל דנתברר דהרגילות הוא דעכו"ם קבורים במערות שמסוג המערות שבנד"ד, א"כ כשזהו דררא על המערות שמסוג זה שהם עכו"ם, גם החזו"א מודה דמותר לפנותם אפי' בארץ ישראל, שאין זה דררא נגד הרוב (שרוב אינשי בא"י הם יהודים), שאדרבה אית לן רובא דליתא קמן למימר שהקבורים במערות מסוג זה הם עכו"ם וכמשנ"ת לעיל, וזה ברור. (והיינו דאף אם לא נתיר לפנות מטעם דניזיל בתר רובא דליתא קמן והיינו דאזלינן בתר הרגילות ונימא דמעהר זו עשויה כפי הרגילות שזהו לקבורת עכו"ם, מ"מ עדיין מותר לפנות מטעם שיש דררא שהוא עכו"ם וזהו דררא שאינו נגד הרוב, ובזה גם החזו"א מתיר לפנות) (10).

(10) הביא דטענו שהחזו"א חולק, עיינתי שם בדברי החזו"א ולא ראיתי שחולק, אלא כ' שאין להקל לפ"ד הגרד"א רק בחו"ל אבל בא"י שרוב ישראל קשה להקל אף בדררות הנ"ל של הגרד"א שהן מתורת ההלכה, ואפשר דהגרד"א יודה דיש להחמיר בא"י אף בדררות ידי', א"כ כ"ש וכ"ש שאין להקל בא"י בדררות כאלו שהן מבוססות ע"ד הארכיאולוגים א) שבשאר מקומות קבורה אלו היו נכרים? ב) שהמערות הם מלפני ביאת ישראל לארץ? ולא מסתברא לומר דעדיפי מהוכחות הגרד"א (יעוי"ש באורך הוכחותיו ומש"כ במס' 9) דנימא דאפי' בא"י נתלה להקל, תמה תמה אקרא!

ומה שמפרסמים שהבד"ץ דעיה"ק אסרו לפנות, הנה הבד"ץ במכתבם כתבו להדיא "שקראו למשגיחים (שפיקחו בבדיקת המערות (אלול תשע"ב) ואמרו שבמשך עבודתם שם "לא נתברר להם אם הם קברי ישראל או קברי עכו"ם" ולפי דבריהם פשוט וברור שאסור לחפור במקום זה", הרי שביארו להדיא שטעמם לאסור הוא משום שהמשגיחים לא ידעו לומר להם אם הם ישראל או עכו"ם, אבל אם נתברר לנו שהם קברי עכו"ם בכה"ג לא אסרו הבד"ץ כלל, ובדברינו מבוי' דיש די הוכחות לברר שהם עכו"ם (וע"ע בדברינו להלן שבבדיקת המערות נתברר עוד הוכחות חותכות שהם מתי עכו"ם), ואפי' אם זהו רק בגדר רגלים לדבר ג"כ מותר לפנות וכמשנ"ת, וא"כ אין שום צורך להחמיר שלא לפנות וז"פ (11).

(11) בפשטות נלע"ד דהבד"ץ הכריעו לאסור ע"פ בדיקתם וע"כ לא מסתברא להמשיך לבדוק שבקושי התירו לפתוח ג' מערות לבדוק ובשלשתן מצאו עצמות ועי"כ נתברר שהן "קברים כמבואר במכתב הבד"ץ, אלא שע"כ לא נתברר אם הם ישראל או עכו"ם וא"כ דינם ככל מערות קבורה שאין יודעים אם של ישראל הם ועי' בשו"ע סי' שס"ג ס"ז אסור לפתוח הקבר אחר שנסתם הגולל אפי' אם עוררים היורשים וכו' ועי"ש בפ"ת סק"ז ופ"ת סק"ח לגבי אותם שנקברו מזמן, וא"כ אף שבתח"י התירו בדוחק לפתוח ג' מערות לבדוק כיון שיש שפקפקו שאינו כלל בית הקברות אבל אחר שהכריעו הבד"ץ דפעה"ק דבית הקברות הוא, רק הם ספק עכו"ם ספק ישראל, [ובפרט שרוב קברים בא"י הם של ישראל כמבואר בדברי הראב"ד גופא בשם הר"י אברמסקי והחזו"א זצ"ל], א"כ שוב לדברי הבד"ץ אסור לפתוח שום מערת קבורה.

ואף שכבר די בדברינו להתיר בפשיטות לפנות העצמות שנמצאו במערות, מ"מ אני מוסיף עוד סניפים בעלמא לחזק ההיתר לפנות המערות וכדרך רבותינו האחרונים בתשובותיהם, ואף שח"ו ללמוד למקום אחר לסמוך על הסניפים אלו בלבד להתיר בנד"ד, עכ"פ חזו לצרפם לסניף בעלמא להתיר בנד"ד. והוא דהנה דעת הרבה אחרונים (מהר"ם בנט ובעין יצחק ובפרי השדה) דאסור לפנות עצמות, אבל אא"ז הנודע ביהודה (יו"ד סי' פ"ט) דעתו דכל האיסור פניני (שזהו משום דהפינוי קשה למת שמתיראים מיום הדין וכמבוי' בב"י סי' שס"ג) הוא דוקא אם בשר המת עדיין לא נתעכל, אבל לאחר עיכול שאין שם אלא עצמות אין הפינוי גורם חרדת הדין למת ומותר לפנותו, וכן בשו"ת כת"ס (יו"ד סי' קפ"ג) מסיק כדעת הנו"ב שלאחר שנתעכל הבשר מותר לפנות העצמות ואין בזה לא משום חרדת הדין ולא ניוול למת עי"ש. ולשיטתם בנד"ד מותר לפנות המערות שאין שם מתים שלא נתעכל בשרם (12).

(12) בפתחי את ספר הנו"ב (סי' פ"ט) ראיתי לפענ"ד שהגאון ז"ל לא התיר מעולם

לפנות עצמות וזל"ק.... נלע"ד שאפי' בעצמות אם לא נשאר רק עצם בלי בשר ל"ש בלבול וכו' וכו' ומעתה לדעתי אם יהי' בטוחים שגם אחר כלות הזמן יהי' להם רשות לפנות העצמות משם למקום אחר קודם שישוב הקרקע לבעליו נכרי לחרוש ולזרוע א"כ כל הפלפול בחנם "שמהיכא תיתי" ל"התיר לפנות עתה" וכו' וכו' יעוי"ש מבואר בדבריו להדיא דאף דס"ל דל"ש בלבול בעצמות מ"מ אסר לפנות והסכים לדברי מהר"ם פישל'ס שאסר לפנות ואפשר היינו משום ניוול המת לחוד, כמש"כ בנו של הנו"ב בשו"ת שיבת ציון. ובאמת הדבר מבואר להדיא בשו"ע סי' שס"ג ס"א אין מפנין המת ו"העצמות" לא מקבר מכובד וכו' ולא מסתברא שהנו"ב יחלוק על דין מפורש ולא יזכירו כלל (ועיי"ש בפ"ת סק"א הביא דברי הנו"ב שהסכים למהר"ם פישל'ס לאסור לפנות)

[וי"ש] לדון דאף לרוב האחרונים שאוסרים לפנות כשיש רק עצמות בלבד (דס"ל דגם בכה"ג הפינוי גורם חרדת הדין למת), אולי זהו רק בעצמות שיש בהן חשיבות, והיינו עצמות שניכרת בהן צורת עצמות אדם, וכגון שדרה או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין (וכדאיתא במתני' בנזיר מט': דהנך חשיבי עצמות שניכר בהן צורת אדם ומטמא באוהל עיי"ש), שאז פינוי העצמות נחשב כטלטול גוף המת וגורם למת חרדת הדין, אבל אם אין אלו עצמות שניכר בהן צורת אדם, אין לעצמות אלו חשיבות ואין פינוים נחשב כטלטול גוף המת, ולכו"ע מותר לפנותן. ולכן בנד"ד באותם מערות שלא ימצאו שדרה או גולגולת וכו' רק איזה חתיכי עצמות, לכו"ע מותר לפנותן. (13).

(13) לא מסתברא להקל בענין חמור כזה של פינוי וביזוי מתים ע"י סברא כזו שלא נאסר פינוי רק בצורת עצמות אדם, כל זמן שלא נתברר כן מש"ס ופוסקים, ובשו"ע (שם) לא חילק בזה ואסר לפנות מת, ועצמות. (ועי' לעיל שאף הנו"ב אין חולק בזה).

ויעוד יעויין בשו"ת שרידי אש (יו"ד סי' ק') שמביא משו"ת תפארת צבי סי' נ"ט דס"ל דליכא איסור פינוי לאחר י"ב חודש, כיון דהא דהפינוי גורם חרדת הדין ילפינן משמואל שאמר למה הרגזתני, ושם הוה בתוך י"ב חודש דנשמת המת עולה ויורדת (וכמב' בשבת קנ"ב), אבל לאחר י"ב חודש דנשמת המת עולה ואינה

יורדת ממילא ליכא חרדת הדין ומותר לפנותו, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שנ"ד מביא שיש צד לומר כן), ולשיטתו מותר בנד"ד לפנות המערות (14).

(14) ציין סניף מספר שרידי אש והוא בסי' קכ"ה ובאמת אחר שהביא את דבר ההיתר כתב שם ע"ז דלא מצאנו לזה שום רמז בראשונים וגם מדברי הירושלמי (שהוא לשון השו"ע) דאסור לפנות מת ועצמות מבואר להדיא דאסור, וגם הביא את דברי השיבת ציון סי' ס"ג דאפי' נימא דבלבול ליכא מ"מ משום ניוול המת איכא עיי"ש.

ודע דמה דלא דנתי כאן להתיר מטעם דבשו"ת הגרעק"א (קמא מ"ה) פסק כמש"כ הגר"ד אפנהימער דמותר לפנות בית הקברות לצורך רבים, (ואפילו לא הביא הגרעק"א שיש איזה חולק ע"ז), ואיזה חכם בדוריני יפה כוחו לחלוק על הגרעק"א, משום דדבריני כאן הוא להתיר לכתחילה לפנות ואפי' אילו בבנית הכיפין לא היה נגרם הפסד ממון לרבים, ולזה ל"ש לצרף מש"כ הגרעק"א שכל יסוד התירו משום שיש היזק לרבים אם לא יפנום (15).

(15) עיינתי בדברי הגרעק"א ולא נכתב שם באיזה אופן הי' השאלה, ומתיר שם לצורך רבים לפנותו מדין קבר המזיק את הרבים הנפסק בשו"ע שס"ד ס"ה שמותר לפנותו ומזיק את הרבים פרש"י בסנהדרין מ"ז ע"ב שקברו במקום הילוך רבים ומיטמאין באוהלו, כלו' שמזיק בפועל את הרבים אחר שכבר החזיקו שם רבים וא"כ בעניינינו שבטעות מכר לנו – מר גלובנציץ – הר עם מערות קבורה האם מקרי מזיק את הרבים יואיל הנ"ל ברוב טובו להחזיר את הכסף או לחלופין שיתן לרוכשים שטח אחר משטחיו לבנות עליו בלא חששות ופקפוקים. (וכמו שפרסמו בשם גדולי הרבנים דאף שהן קברי עכו"ם הו"ל מקח טעות וצריך להחזיר המעות) ועוד שהרי מסתמך שם הגרעק"א על תשובת הגרד"א (בסוף חו"י) ושם איירי בנבנה כבר הביהכ"נ ובזה כ' שם דהו"ל מזיק את הרבים, אבל כדי לבנות לצורך רבים מה"ת דמקרי מזיק את הרבים, עיי"ש בדברי הגרד"א באורך.

והנה הוריתי שהעפר שרוקנו מהמערה וסיננוהו (שכאן סיננו העפר במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ בלבד) ולא נמצא בו שום עצם, יכולים להשליך העפר יחד עם שאר החול והעפר שחפרו (שמסיעים אותו משם להשליכם באיזה מקום שומם).

וע"ז פקפקו האוסרים וטענו דאף שלא נמצא בכל עפר המערה שום עצם, מ"מ עדיין יש להחזיק שקברו שם מת ורק שכל עצמות המת כבר נרקבו ונימוחו ונתפוררו לאבק, וטוענים שלא רק עצמות המת אסור לפנות אלא גם אחר שנרקבו העצמות ונימוחו ג"כ אסור לפנות. והביאו ראיה לדבריהם מדברי החזו"א (יו"ד סי' ר"ח סק"ו) שמסתפק אם יש איסור פינוי גם לאחר שהמת נעשה כולו רקב כיון דאפשר דגם כשיש רק רקב בלבד חייב לקבורו. עכת"ד (16).

(16) ועוד יעוי' בהוספות חזו"א בסוף אהלות משמע בפשיטות דיש דין קבורה ברקב ועכ"פ מצוה איכא בזה דכל זה בכלל יקרא דשכבא יעוי"ש. והנה ראיתי שהביאו מהספר מתא דירושלים (מו"ק פ"ב ה"ג) דאפש"ל דאפי' ברקב אין להקל לפנות דיש בזה משום חרדת הדין עי' במס' גיטין (דף נז) דמכנסי ל' לקטמי' ומאן בא בסוד אלקי וינוחו על משכבותם כתי' עכ"ל.

ובהערה ח': והאוסרים הביאו עוד ראיה לדבריהם, דהנה במתני' דאהלות פט"ז מ"ג איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרך הרי"ז שכונת קברות (בית הקברות) ואסור לפנותן וצריך לבדוק כ' אמה מסביב אם אין שם עוד קבר, וקאמר עלה בתוספתא אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה, ובפירוש החסדי דוד על התוספתא מבאר דהא דקאמר התוספתא המוצא ג' כוכין או כוך בקיע ומערה היינו אפילו אם הם ריקנין, משום דחיישינן שנרקבו המתים ונימוחו. ומבו' מהחסדי דוד, שגם אם המת נעשה כולו רקב עדיין הרי"ז קבר שאסור לפנותו עכת"ד. וכ"ז אינו מוכרח כלל, די"ל דלפירו' החסדי דוד דימה התוספתא דין מוצא כוך בקיע ומערה לדין מוצא ג' מתים להחזיק המקום שזהו ביה"ק רק לענין שצריך לבדוק כ' אמה מסביב אם אין שם מתים, אבל לא מיירי התוספתא לענין פינוי, שבזה חלוק מוצא כוך ובקיע ומערה ריקנין מדין מוצא ג' מתים, והיינו שג' מתים אסור לפנות אבל מערה ריקנית שאין בה אלא רקב מותר לפנות, (וכ"ה להדיא בלשון החסדי דוד שדימוי התוספתא הוא לענין בדיקת כ' אמה ודל "ולא עוד אלא אפי' כוך אחד ובקיע וכו' אפי' ריקנים חיישינן שמא נמוחו המתים, והרי"ז עושה שכונת קברות וצריך לבדוק כדין המפורש במשנה) (17).

(17) מש"כ בדברי החסדי דוד, נראה לדקדק דבתוספתא גופא לא חילק בדין זה וכללן יחד, אחד המוצא ג' מתים וא' המוצא ג' כוכין וא' המוצא כוך בקיע ומערה, משמע דדין א' להם עם המוצא ג' מתים בין לענין פינוי ובין לענין המשך הבדיקה מדלא חילק בתוספתא בדין זה, ופשוט.

אב"ל לדעתי נראה דכל עוד שלא מצאנו עצמות אין יסוד להחזיק שיש שם רקב מת, ואף אם נימא כדברי המומחים שזהו מערות קבורה, מ"מ ממה שלא מצאנו שום חתיכת עצם (ואפי' לא בגודל של חצי ס"מ בלבד) מוכיח שכנראה כבר פינו משם המתים, (שבמערות אלו נקברו לפני אלפי שנה ובדורות שלאחריהם פינו המערות להשתמש בהם לשאר צרכים) שרחוק הדבר שיתרקב המת כ"כ עד שלא ישאר ממנו אפי' חתיכת עצם בגודל חצי ס"מ, ויש לשער דכשפינו המערה להשתמש בה פינוהו לגמרי אפי' מרקב שהיה בה (18).

(18) נראה דוחק לתלות שפינו כ"כ הרבה מערות קבורה, וכמש"כ מרן הראב"ד שליט"א גופא בסוף התשובה, ולכן מסתברא טפי שנשאר שם הרבה רקב, וכמש"כ מהר"ם פישלס המובא בתשו' נו"ב סי' פ"ט וז"ל, והא דבשבת דף קי"ב ע"ב צדיקים לא הוי עפרא עד שעת תחז"מ היינו בצדיקים גמורים ותלמידי חכמים כמו יוסף הצדיק ור' אחאי ור' יאשיה וזהו לא שכיח בזה"ז – כאשר שמעתי מהקברנים פה שמצאו בקברות ישן הרבה קברים "מלאים רקב – עכ"ל, ועי' מס' 20 בדברי החת"ס.

וביותר, שכיון שזהו ספק אם רקב חייב בקבורה וכנ"ל, לכן בנד"ד אפי' אילו היה ברור שנשאר שם רקב עצמות המתים וגם נימא שאי"ז ודאי שהם מתי עכו"ם, מ"מ איכא ס"ס להתיר, ספק האחד שמא אין חיוב קבורה ברקב, וספק השני דשמא הם מתי עכו"ם (19).

(19) הנה בהך עניינא דס"ס כבר כ' הש"ך בסוף כללי ס"ס (סו"ס ק"י) דיני ס"ס עמוקים וכו' וגם בדבר קל ודק יש להפריש בין זה לזה ע"כ אין לנו עכשיו לבדות שום ס"ס או ספק דרבנן להקל ללמוד דבר מדבר וכו' או הדומה להן ממש, או שיש בלא זה צדדים להתיר וגם זה אחר רוב העיון עכ"ל. והכא יש לדון א' בש"כ כללי ס"ס ל"ג כ' דלא מקרי ס"ס אלא כשהאיסור וההיתר שוים אבל אם יש לתלות באיסור יותר מבהיתר וכן אם האיסור שכיח יותר מהיתר א"ז ספק כלל, ובענייננו הרי כ' החזו"א בסי' ר"ט סק"ז דבא"י קשה להקל כיון דרובם ישראל ושם איירי אפי' ביש דררות שהן עכו"ם כמו שנתבאר במס' 10 א"כ הכא לא הו"ל ספק השקול לכאור' ויש לעיין. ב. דהספק אם הם מתי עכו"ם הוא ספק בחסרון ידיעה וכבר פסק הט"ז ביו"ד בסי' פ"א ס"ב ומביאו בסי' צ"ח סק"ו דבמקום שתלוי בחסרון ידיעה יש להחמיר במקום שיש לעשות תקנה לצאת מן הספק. ועיי"ש בסמ"ג שם פסק

דבמקום הפסד מרובה יש להקל כמש"כ הש"ך בסי' נ"ג סק"ד ועי' בש"ך כללי שכתב ספק בחסרון הכמה אינו ספק כלל לא לענין ס"א ולא לענין ס"ס. [ג] דספיקא דרבוותא שנחלקו האחרונים אם יש חיוב קבורה ברקב, עם ספק בדיעה אם הם מתי עכו"ם, אין מבורר דאמרי' בי' ס"ס ודו"ק.

ועי' בדרכי תשובה בכללי ס"ס מש"כ בזה ואף דהקיל שם בספיקא דרבוותא אבל עכ"פ בצירוף ספק חסרון ידיעה יל"ע בזה עוד, ומביא שם בסי' שס"ט בשם הרדב"ז דספיקא דרבוותא הוי כספק בחסרון ידיעה א"כ אפשר כהנ"ל דכיון שיש תקנה צריך לצאת מן הספק וכמש"כ הט"ז (ובלא"ה הדבר תמוה מאד להקל בעניין חמור כזה במקום שאין בו צורך דהרי ממילא מוציאים את כל עפר המערות (עם הרקב) לפי דבריהם, א"כ יטריחו עצמם ויקברוהו בכבוד והרי הפינוי אינו מפריע לבניית הבניינים, ולמה להקל בזה במקום שאין צורך כלל, בשלמא, עצם הפינוי שבלא"ה תמוה בעיני הבריות שהקילו בו כ"כ אבל בדבר שא"ב צורך למה [ובלא"ה לגבי דין גזל מן המת לכאור' ל"מ ס"ס בזה אי נימא דהמת מוחזק בזה מה"ת לסלקו ממקומו ע"י ס"ס ועי' להלן בסוף מס' 22].

בהערה י' ומה שכתבו האוסרים [הרבה, המעתיק] דכל ביה"ק ישן הרי שהקבורים שם כבר כל [הרבה, המעתיק] עצמותיהם נהפכו לרקב, ומ"מ כמדוי' דמעולם לא שמענו שבטל שם דין ביה"ק ומותר לפנותו, והביאו ראייה לדבריהם ממה שכתב בשו"ת חת"ס יו"ד סי' של"ז (ד"ה לומר) שעצמות האדם נימוחים לאחר כמה מאות שנים עכת"ד. הנה החת"ס אח"כ בתשובתו חזר בו (בד"ה אמנם כד מעיינת שפיר) ומוכיח מעצמות שהחיה יחזקאל דעצמות אדם אינם נימוחים אפי' לאחר קרוב לאלף שנה, וכן היום מוצאים שלדים מתים במערות קבורה שמוחזקים מזמן בית שני (כאלפיים שנה), ולכן בכל הבתי קברות העתיקים שבחו"ל ודאי נשאר בהם עצמות ולכן נוהג בהם כל דין ביה"ק ואסור לפנותם. (ואם נימא כדברי האוסרים שכל הביה"ק העתיקים לא נשאר שם אלא רקב בלבד, א"כ הוי מותר לכהן לילך שם (דרקב אינו מטמא באוהל אלא כשנקבר ערום בארון של שיש שזה לא שכיח), ומעולם לא שמענו מי שיתיר כן, ועל כרחך כדברינו שבדאי גם בביה"ק העתיקים נשאר שם עצמות) (20).

(20) מש"כ בהערה ט' בשם החת"ס בתשו' של"ז שחזר בו וס"ל דעצמות המת אינם נרקבים, ברצוני לברר גופא דעובדא, דהתם רצה בתחילה להקל לכהנים להיכנס למקום ספק טומאה ולומר שודאי כבר נרקבו העצמות, ובזה חזר בו והחמיר לאסור

דשמה הנקבר שם הוא צדיק שלא נרקבו עצמותיו ולכן יש להחזיקו בחזקת כשרות דאינו בכלל ורקב עצמות קנאה יעוייש"ה (ומשו"ה פשוט נמי שלא מקילין בכל הביה"ק להקל ולהיכנס שם כהנים). ואשר ע"כ פשוט דלְקוּלָא לא נימא הכי לומר דכיון שלא נמצא רקב ודאי שלא נקברו כאן או שפוננו מזמן, דלחומרא ודאי חיישי' דבפשטות אפשר שנרקבו העצמות (וכמו שהבאנו לעיל ממהר"ם פישל'ס (מס' 18) וכמו שהוכיח החת"ס בתחילת דבריו. (והאריכות בו אך למותר)).

בהערה יא: וכן מה שחכ"א השיג עלי, ממה שאני כתבתי בתשובות והנהגות ח"ד (סי' רס"ו וסי' רס"ז) שאפי' אם פינו המת לגמרי ממערת קבורתו, מ"מ עדיין רוח המת קשור למקום והמקום קאי בקדושתו, ולכן השיג על דברינו שאפי' אם לא נשאר שם רקב המת מ"מ כיון שלדברינו נשאר רוח המת א"כ אסור לחפור המערות עכ"ד. הנה דבריו אינם נכונים כלל, דאפי' אם אחר שפינו המת לגמרי עדיין רוח המת קשור למקום (21) וכו'.

(21) עי' מש"כ להלן במס' 29 בעניין נפש המת כשפינהו.

בהערה יב: ויש להוסיף עוד, שכאן כשפתחו המערות שבשטח בנין שלם שבמתחם הנ"ל, מצאו שכמעט בכל המערות (מלבד אחת) אין כלל ריווח אויר במערה, אלא כולה היתה מלאה לגמרי בעפר דחוס, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ אף אם נשאר רקב מת במערה, מ"מ כיון שאין הרקב ניכר אלא הרי הוא מעורב ובלול בעפר שנכנס מבחוץ, (ומבואר בש"ך יו"ד סי' ק"ט דעירוב קמח בקמח הרי"ז כעירוב לח בלח כיון שהקמח בלול בקמח אחר, וה"נ בנד"ד אם הרקב מעורב ובלול בעפר הרי"ז כעירוב לח בלח), י"ל דבכה"ג שהרקב בלול בעפר כעין עירוב דלח בלח, מתבטל הרקב בעפר ונעשה כמוהו והוי כאילו אין קיים מציאות הרקב ולכן מותר להשליך עפר המערה (22).

(22) רבים תמהו אמאי הוצרכו כאן לדין עירוב לח בלח ולא הוי סגי לן בדין יבש ביבש שבטל ברוב, אלא הדברים מבוארים דאם מדין ביטול ברוב אינו נעשה כמוהו כמבואר שיטת הרשב"א בסי' ק"ט (דאסור לאכול שלשתן יחד כשנתבטל איסור ברוב) ואשר ע"כ לא יהא מותר לזורקן יחד עם העפר ע"פ חוצות, אך נראה להביא שבפשטות הגמ' בנדה דף כ"ז סוע"א מבואר דנתבטל רקב בעפר ועפר ברקב חד

בתרי מדין רוב, וכן מה שהביא מהגרע"א התם נמי כתב דין ביטול ברוב משמע דיבש מקרי ולא מסתברא לומר דעפר עם רקב - דין לח בלח יש להם (ואף בקמח בקמח אין הדבר מוסכם על כל הפוסקים עיי"ש בש"ך) ומה שהחליט הש"ך דהוי קמח בקמח לח היינו להחמיר כמש"כ שם בפמ"ג ומשו"ה צריך ששים, – ועכ"פ רקב בעפר שגרגיריו הם עבים בהרבה מקמח כידוע לכל רחוק הדבר לומר שדינו כלח בלח, - ועי' פמ"ג שם דחרדל ושומשומין וכדומה יבש מקרי. (ובר מן דין י"ל דל"ש ביטול, לומר על הרקב כאילו אינו בעולם שנוכל להתיר משו"כ לזרקו במקום שומם כדומן ע"פ השדה שהרי על הצד שאסור לפנות רקב קאירינגן השתא, ועל צד זה הרי הוא כהמת גופא שיש עליו חיוב קבורה, מה"ת ליטלו למת זה ממקום קבורתו שלו אע"ג שמעורב עם עפר שהרי סו"ס נמצא מת זה בקברו שלו ודו"ק).

אב"ל באותם המערות שנמצאו עצמות, בזה יש יסוד לחשוש שנשאר כאן מת קבור שלא פונה מכאן ושאר עצמותיו נהפכו לרקב, (וגם אין לצרף כאן הצד דרקב אינו חייב קבורה, דיעויין בחזו"א שם דמחלק דרקב אם נשאר רקב לבד אינו חייב קבורה, אבל אם נשאר גולגולת או שדרה, ומפנים אותו יש לפנות יחד עם הרקב), ולכן הוריתי שכל עפר המערה שנמצאו בה עצמות יפנו יחד עם העצמות לקוברם במקום אחר (23).

(23) לפי הנ"ל שנסתמך ע"ד החזו"א גרידא א"כ לא ידעתי למה החמיר בכל המערות שנמצאו עצמות דהחזו"א לא החמיר רק בנמצא שדרה או גולגולת, ואמאי כותב שאין לצרף הצד דרקב א"צ קבורה, ואם החמיר טפי מספקו של החזו"א (וכמו שכ' החזו"א בפשטות יותר, בסוף אהלות בהוספות כמוב"ל בהערה 16) יחמיר לגמרי ברקב וצ"ע. ולא עוד אלא שבדברי החזו"א משמע דאף דרקב א"ב חיוב קבורה מ"מ צריך לפנותו, וכ"ה להדיא בדברי הנו"ב (סי' פ"ט) דאף למהר"ם פישלס לא הי' הנידון כי אם לפנותו ממקום שקנו לק"נ שנה למקום אחר שקנו לצמיתות ובזה לחוד התיר אבל לא לזורקו במקום שומם].

ומה שטען אחד מהאוסרים, דכיון דיש בקרקע זו ריבוי מערות קבורה, מוכח שהיתה זו קרקע שהוקצתה לבית הקברות דרבים, ומב' ברמב"ם פ"ד דאבילות שקרקע דביה"ק נאסר הקרקע בהנאה ואין אוכלין ושותין שם ואין עושים שם מלאכה, ולא נוהגין בהם קלות ראש. ובשלה"ג פ"ו דסנהדרין ביאר שכוונת הרמב"ם

שלא רק מקום הקברים בלבד נאסר אלא גם כל קרקע שהוקצה לבית הקברות דרבים נאסר בהנאה, דדין ביה"ק דרבים כדין קדושת ביהכ"נ עיי"ש. ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"א) כתב דלפי"ד השלח"ג יוצא דאפי' אם פינו משם המת בהיתר מ"מ עדיין נוהג בו קדושת ביה"ק, דבודאי לא גרע מהמקומות שלא נקברו שם מתים דאסור בהנאה, עיי"ש. וא"כ כיון דנתברר לנו דמתחם גולובנציץ בבי"ש שימש לבית הקברות דרבים, הרי אפי' אחר שפינו המתים משם נאסר כל הקרקע בהנאה אפי' במקום שאין שם מערות קבורה, ואסור לבנות שם בנינים, עכת"ד.

אמנם לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי, א"כ ל"ש כאן דין איסור"נ מביה"ק, ואפי' נימא דלא כדברינו ונימא שזהו רק דיש כאן ריעותא ודורא שהם קברי עכו"ם, מ"מ כיון דאיסור הנאה דביה"ק דישאל שזהו כקדושת ביהכ"נ בודאי אינו אלא מדרבנן, [וכמ"ש להדיא הב"ח ר"ס שס"ח דאיסור"נ מקבר המת כשאינו קרקע עולם זהו איסור"נ דאורייתא, (שכל זה לא שייך בנד"ד, שכאן אין נהנין כלל מעפר שקבור בו המת, שאם נמצא עצמות מפנים העפר יחד עם העצמות לקבורה, ואם לא נמצא משליכין העפר), אבל דין איסור הנאה דקלות ראש בשטח ביה"ק זהו רק מדרבנן]. לכן כשיש ידיים מוכיחות ורגלים לדבר שזהו ביה"ק דעכו"ם אמרינן ספק דרבנן לקולא, ומותר ליהנות. (ואף שהב"ח (שם) אסר בהנאה אפי' מספק קבר ולא התיר מטעם ספק דרבנן לקולא, הנה עיין בשו"ת אבנ"ז סי' תע"ה סק"ג שנתקשה בדברי הב"ח ותירץ בג' אופנים, ולפי"מ שביאר בתירוץ האחרון י"ל דכל טעמו של הב"ח להחמיר בספק לא שייך אלא בספק השקול אם יש שם קבר, אבל בנד"ד שקרוב יותר דהם קברי עכו"ם, אף אם נימא שעדיין אי"ז וודאות, מ"מ ככה"ג גם הב"ח מודה דאמרינן כלל ספק דרבנן לקולא ואכמ"ל). וכל המחמיר לרבים מחשש איסור קלות ראש בביה"ק שהוא רק מדרבנן אינו אלא מן המתמיהין (24).

ובהערה יג. הן נכון דהרמב"ם (פ"ח מהל' טומאת מת ה"ה) כתב דקבר הנמצא מותר לפנותו ומקומו אסור בהנאה, וביאר שם הכס"מ דברי הרמב"ם שאסור בהנאה בשני אופנים, ובאופן הראשון ביאר דמיירי שמצאו ג' מתים ומספק"ל דזהו ביה"ק, ומ"מ מקילין לענין פינוי כיון דפינוי המת מדרבנן, אבל מ"מ דיינינן ליה כביה"ק לענין שאין נוהגים בו קלות ראש וכו'. ובאופן השני בי' הכס"מ דמיירי הרמב"ם בדין איסור"נ דקבר מקבר של בנין. ולתירו' הראשון של הכס"מ מבואר דאף דמקילין דאין זה ביה"ק לענין דמותר לפנות כיון דאיסור פינוי הוא מדרבנן, מ"מ מחמירין לנהוג בו קדושת ביה"ק, ומשמע דס"ל דדין איסור קלות ראש וכו' דנוהג בביה"ק הוא איסור דאו' ולכן מחמירין בו אפילו בספק ביה"ק (24).

(24) הביא דברי הב"ח בר"ס שס"ח ודברי האבנ"ז עליו והאריך בזה, אבל סוף

דבר כ' האבני נזר גופי' אחר ג' תירוצין וז"ל – סוף דבר איני רואה מקום להקל בספק קבר [לנהוג בבזיון] – וגם מדברי הב"ח הביא הראב"ד שליט"א דאסר בהנאה אף מספק, וא"כ צע"ג מש"כ בהערה יג דהכס"מ שכ' בתירוצין ראשון לדעת הרמב"ם לאסור בספק בית הקברות בהנאה (דהיינו שחוק וקלות ראש) הוא דעת יחידאה ולא מצא לו חבר הרי יש לנו עוד שני פוסקים לאסור קלות ראש בספק ביה"ק הב"ח והאבנ"ז, [ומה שהכס"מ גופי' לא תירץ תי' ראשון בב"י רק השני ג"כ אין ראי' דלא ס"ל הכי למעשה בדין קלות ראש דבעצם בלשון הרמב"ם כ' "אסור בהנאה" ובפשטות היינו עיקר דין הנאה (ולא דין קלות ראש וע"כ הוקשה לו להכניסו בפירוש דברי הרמב"ם לכן מסתברא ליה תירוצו השני בביאור דברי הרמב"ם אבל גוף הדין שחידש דאיסור הנאה דקאמר היינו דין מנהג בזיון בביה"ק כגון לאכול ולשתות ובוזה אסר באמת מספק ולכן אפשר דמעצם הדין לא חזר בו ודו"ק בכל זה] (נכתב ע"ת הראב"ד מהדו"ק).

ודע עוד דלענ"ד נראה דאפי' ודאי ביה"ק דישאל, מ"מ אם נשתכח שיש כאן ביה"ק והחזיקוהו כסתם קרקע, ואח"כ חפרו ונתגלה לנו שיש שם ביה"ק, אין בו דין ביה"ק לענין לנהוג בו קדושה ולאסור לאכול ולשתות שם וכדו', שכיון שנשתכח שמו שזהו ביה"ק תו אי"ז בזיון למתים אם לא ינהגו בו קדושה ואיסור הנאה. (וכמו"כ שאם היום יחפרו באיזה מקום ויחשפו בקרקע שבעבר הקדום היה שם ביהכ"נ, אי"צ לנהוג שם כדין ביהכ"נ שחבר שאין נוהגין בו קלות ראש וכדו', שזהו דוקא כל עוד ששמו ביהכ"נ, אבל לאחר שנשתכח שיש כאן ביהכ"נ, פקע שמו דביהכ"נ וא"צ לנהוג בו קדושה, וכמדומה שכן נוהגים) (25).

(25) בטוח אני שסברא זו לא יצאה מפי עטו של מרן הראב"ד שליט"א והאריכות להפריך דבר זה הוא אך למותר, ועוד דהי' אפשר עי"ז לנהוג קלות ראש ברוב קברי צדיקים בא"י, שהיו נעלמים ונתגלו ע"י האר"י הק' ועוד אף שעתה נתגלו כבר, כמו"כ בנדו"ד סו"ס נתגלה הבית קברות עכ"פ בגבעת ירושלים (ובמקום והר אחד הוא כמו שנתבאר) ומש"כ כמדומה שכן נוהגים, עיין בש"ך ביו"ד סס"י ק"צ סק"ג כתב דהדבר ידוע דבדבר שאין מצוי אין שייך בו מנהג. ודרך אגב יל"ע במתני' מגילה דף כח ע"א דביהכ"נ שחבר הרי הוא בקדושתו וילפי' לה מקרא והשימותי את מקדשיכם, אף כשהן שוממין.

ומפני המלעיזים אוסיף ראי' מדברי הכס"מ המוב"ל במס' 24 דאיירי התם במצא ג' מתים ומשו"ה אוסר בקלות ראש בשדה זו עד כ' אמה עד שיבדוק אע"ג שכבר

נשתכח קודם שמו ואף עתה לא נמצאו רק ג' ואוסר עד כ' אמה, ועי' לעיל שם דאף בתירוצו השני אפשר דלא חזר בו מעצם הדין רק בביאור דברי הרמב"ם וז"פ).

ודע עוד דאין לערער דיש לאסור לבנות בשטח זה בניני מגורים כיון שכתב השו"ע (סי' שס"ד סק"ו) דקבר שפינהו היכא דמותר בהנאה לא יעשנו בית התבן ולא בית העצים ולא בית אוצרות, [וכוונת השו"ע דאפי' דרק קבר של בנין נאסר בהנאה (ו"א שה"ה גם הקרקע שלקחו מן הקבר וחזרו ונתנו עליו), אבל קרקע עולם שקבור בו מת אינו אסור בהנאה, וכן יש אופנים דאפי' קבר של בנין מותר בהנאה, מ"מ אף בכה"ג דמותר בהנאה לא יעשנו עליו בית התבן וכו'] שזהו בזיון למת, (עיי' בפירו' נחלת יעקב על מס' שמחות פי"ג). וא"כ נימא דה"נ בנד"ד אף דל"ש לדון כאן דין איסור דהא אין אנו משתמשים בעפר הקבר, מ"מ עדיין יש לאסור לבנות עליו בניני מגורים כמו שאסור לבנות בית העצים.

אב"ד דע דכ"ז אינו, דלדברינו דיש להחזיק שבודאי אי"ז קברי ישראל א"כ לא שייך כאן איסור בניית בית עצים ע"ג מקום קבר שפינהו, ואפי' אם נימא דלא כדברינו אלא שזהו ספק קברי ישראל, מ"מ איסור בניית בית העצים ע"ג מקום קבר שפינהו ודאי שהוא רק מדרבנן, ולכן כשזהו ספק אם הוא קבר של ישראל אמרינן סד"ר לקולא ומותר לבנות עליו בית העצים, ומה עוד דבערוך השולחן (שם ס"ק י"ב) כתב דדוקא בית עצים אסור אבל לבנות בית לדור בו אי"ז בזיון ומותר, וא"כ בנד"ד דבונים בניני דירות ל"ש חשש זה כלל (26).

(26) מש"כ לעורר מבית התבן ובית העצים, לא הבנתי (א) מה הוקשה לו דהוצרך ליישבו. (ב) מה תירץ באמת על דין זה. ואבאר הדברים: (א) דבשו"ע כתב קבר שפינהו לא יעשנו וכו'. כלומר דעצם הקבר (אף באופן שמותר בהנאה), מ"מ לא יעשנו לקבר עצמו בית התבן ובית העצים, וזה ל"ש לנדו"ד שאין משתמשים בגוף המערות אלא מלמעלה אחר שנהרסו רח"ל, ושם יש הנדון דאיסור שחוק וקלות ראש בבית הקברות. (ב) דמה שתירץ מהערוה"ש דבית דירה שרי, לא שייך בזמנינו שיש בהם בית הכסא ובית מרחץ דלכאור' גרע טפי מבית התבן ובית העצים. וא"כ צ"ע מה שייך להסמך כאן את דברי הערוך השולחן להקל עי"ז.

ור"ב אחד מהאוסרים הביא לדברי הגאון רבי דוד קארלינער זצ"ל (בשו"ת שאילת דוד בקונטרס החידושים) שמחדש דאם פינו המת שלא כדין אזי מקום הקבר

אסור בהנאה עכ"פ מדרבנן, דהא הקרקע שייכת למת שקנה הקרקע בדמים (או בתורת מת מצוה) ובמה יוכל זה לגזול קרקעו של המת, ועפ"י סיים שם "לכן נראה לי אשר בענין אשר נעשה בעירנו שפינה אחד עצמות מתים במקום דאתחזק ביה"ק דישאל בודאי, ובנה ע"ז בית, בודאי מחויב עפ"י הדין להסיר הבית וכו' כי זה גזול קרקע שקנה בדמים וכו' ואל יהיה זה קל בעיניך, ומה גם בזמננו אשר עפ"י הרוב קונים קרקע לצורך קבורה בכסף מלא דודאי הוי גזל גמור ואין תקנה כ"א כמו שכתבתי", וטען אותו רב דה"נ בנד"ד יש לחוש דהמתים הקבורים כאן נקברו בקרקע שלהם, (שהדרך מאז ומקדם שקונים קרקע עבור המת וכמו שמצינו באאע"ה), וא"כ אפי' אחר שפינו המתים אין שום היתר לבנות בנינים על קרקע זו וכמ"ש השאלת דוד שהרי"ז גזול הקרקע שקנה המת בדמים. וכתב עוד דאפי' שבנד"ד אם לא יבנו הבנינים יוזקו הרבים שקנו שם דירה, מ"מ לא הותר איסור גזל כדי שלא יפסיד ממונו.

והנה לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי א"כ אין לחוש לאיסור גזל, (ועיי"ש בשאילת דוד דלא החליט שזהו איסור גזל מה"ת, ורק שכתב שיש איסור הנאה משום גזל עכ"פ מדרבנן, ואם נימא דאיסורו רק מדרבנן א"כ אפי' שזהו רק ספק עכו"ם יש להקל כדין ספק דרבנן לקולא) (27).

(27) ראשית עיינתי בדברי השאילת דוד ומשמעות הדברים דהתם לא איירי בדין גזילה דרבנן אלא לגבי איסור הנאה כ' דכיון דענייני המת חמורים יש להסתפק אי האיסור ה"נ מדרבנן או מדאורייתא אבל לגבי עצם דין גזילה בקנה הקבר לעצמו כתב דיש בו דין גזל גמור (ואפשר דהיינו מדאורייתא ממש). ואף מש"כ הראב"ד שליט"א לענין ספק דרבנן בגזל דרבנן יל"ע היכן שהמת מוחזק בו האם אזלינן ביה לקולא לומר שהוא עכו"ם ויהא מותר לגזלו ולסלקו מקברו. והדבר צריך תלמוד. (ועי' בשו"ת שבט הלוי (ח"ו סי' קפ"ב) דבספק אם נקבר שם בגזילה נחשב גם ספק ממון ואסור להפקיע זכותו מספק עיי"ש).

אמנם דע דאפי' אם הוי נקטינן דהם קברי ישראל בודאי, מ"מ לענ"ד נראה לעיקר דאין לחוש לאיסור גזל דקרקע המת, דהנה בשאילת דוד שם בתחילת דבריו כתב להדיא שאם פינוהו גוים ונשתקע שם בעליו מן הקבר, והיינו שכבר נמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או בגזילה ונתיאשו שוב להוציא מהם הקרקע, מותר להשתמש במקום הקבר ותו ליכא כאן איסור גזל. (ורק אם ידוע עוד שם בעליו, והיינו שזה עתה פונה מהקבר שלא כדין, אזי מקומו אסור בהנאה דהרי"ז גזל המת), (וכן איתא בתוס' בסוכה (ל:): דאפי' דליכא יאוש בקרקע מ"מ אם נשתקע

שם בעליו אפי' אמרי בעלים דלא מייאש, נעשה כצווח על ספינתו שטבעה בים, ופקע קנינו). וא"כ נראה דה"נ בנד"ד שברכות השנים נשתקע ולא ידעו כלל שיש כאן מערת קבורה, הרי נשתקע שם בעליו שלא ידעו כלל שיש כאן מת שקנה המקום, ולכן פקע קנינו, ושוב יכול כ"א לזכות בה. [וכן חזינן שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמיועד לבניית בנינים או במקום שבנו כבר, פסקו שאסור לבנות או שצריך להרוס הבנין משום גזל קרקע המת (שהרי הקרקע קנוי למת מתהום ארעא עד אויר הרקיע), אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ או לפנות, ועל כרחק כמ"ש דכיון שנשתקע שמו אין בזה איסור גזל] (28).

(28) הדבר פשוט וברור לחלק לנדון דידן דבאופן שהביא מהשאלת דוד דפינוהו גויים ונמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או מדין גזילה שייך בזה דבנשתקע שם בעליו פקע קנינו, אבל בנשתכח מחמת היותנו בגלות ע"כ לא ידענו מהבית הקברות האם נימא דנפקע קנינו, וכ"ש אם המתים או עצמותיהם עדיין מונחים במקומם וכי נימא דכשנשתקע שמו אין בו משום גזל המת, (והראב"ד שליט"א גופא כ' בהמשך דכיון דעומד להוודע אין אפי' סברא כזו דנשתקע והכי מסתברא ועי' להלן מס' 30 בענין קנין המת עד לרקיע.

ודע דמה שאוסרי החפירות שדורשים לבנות כיפין, מפרסמים מספר סוד ישרים (לבעל הבן איש חי) ח"ד סי' ד' שכתב דאין לעבור במקום שנקברו שם נכרים, שלא יפגעו בו רוחות הרעות של נפשות הגוים הקבורים ויתאחזו בו, ולכן אף אם נימא דבנד"ד שזהו קברי נכרים שמותר לחופרם, מ"מ אם יחפרום עדיין זהו סכנה לדור שם וכו', ואין עיצה לזה אלא בבניית הבנינים ע"ג כיפין. "הנה דע דאם האמת כדבריהם, א"כ לא הועיל כלום בבניית הכיפין, דפשוט דאם כדבריהם דיש רוחות רעות ששורות בביה"ק של נכרים ומזיק, לענין זה אין שום חילוק אם הבנין הוא ע"ג כיפין או ע"ג הקרקע, אלא כל עוד שהבנין ברשות ביה"ק ואינו ברשות אחרת יזיקו הרוחות רעות וז"פ. ואדרבה לענין זה עדיף לפנות המתים שאז אין שום סמך שעדיין נשאר רוחות רעות בביה"ק, (שבתשו' הבא"ח מיירי שעובר בביה"ק דנכרים שלא פינו משם המתים, וכתב שאפי' שנעשה כל גופו עפר גמור ולא נשאר ממנו מאומה, מ"מ עדיין נפש הרעה של הנכרי תשרה על קברו ויזיק לעובר שם, אבל באופן שפינו משם אפי' רקב המת וכבנד"ד, בכה"ג לא כתב הבא"ח דנשאר נפשו הרעה על מקום הקבר), אבל אם לא יפנו ויבנו ע"ג כיפין בודאי דלא יועיל כלום לענין הרוחות רעות ששורות בביה"ק דנכרים (29).

(29) נראה להעיר דהראב"ד שליט"א גופיה כ' בתשובות והנהגות (מובא לעיל

בהערה ט' בתשובתו דאפי' אחר שפינו המת לגמרי עדיין נשאר נפש המת קשור למקומו [ורצה משו"כ אפי' לאסור לחפור אחר שפינו לגמרי, וע"ש מש"כ בזה] וא"כ לא ידעתי מהי"ת לחלק דהכא בנפש הרעה של העכו"ם אחר שפינוהו כן אומרים שמסתלק הרו"ר לגמרי, ועוד יש להקשות שהבא"ח כ' אפי' שנעשה עפר לגמרי נשאר הרו"ר ומרן הראב"ד כ' דאחר שנעשה עפר אפי' בישראל (עכ"פ בספק) מותר לזורקו במקום שומם כמבוא"ל א"כ משמע דס"ל דרקב ועפר הוא כאינו לגמרי א"כ ה"ה בנתפנה לפנ"ז הרי הוא באותו מצב, וצ"ע.ג. ומש"כ דאחר שנעשה כיפין נשאר הרו"ר יש לדון דכיון שנעשה הפסק והטומאה יוצאה לחוץ, הוי כהפסק רשות והר"ז נשאר במקומו ודו"ק בזה (ועי' בחזו"א יו"ד ר"ח סק"ה דמשום הפסק רשות של י"ט ואפשר אפי' ג' או ד"ט סגי משום איסור קלות ראש ויבואר להלן בעז"ה).

ובן מה שעוררו האוסרים שזהו קרקע ביה"ק האסור בהנאה, (עיין בדברינו לעיל), תמהני דא"כ היאך הותר להם לבנות ע"ג כיפין, "והרי פשוט וברור דע"ל ביה"ק דישאל אסור לבנות ע"ג כיפין, דזהו גופא קלות ראש והנאה מקרקע ביה"ק שמשתמש בו להעמיד עליו הכלונסאות שתומכים הכיפין שעליהם הבנין וז"פ (30).

(30) על טענה זו מבואר התשובה באריכות בדברי החזו"א יו"ד סי' ר"ח אות ה' ואנו נביא את עיקרי הדברים וז"ל והנה מבואר כאן (בשו"ע סי' שס"ח ס"א) "דאין לפנות ביה"ק בשביל שעכו"ם נוהגים בו קלות ראש כיון שמקום הקבר משומר והוא בשלום וכו' (עוד ראי' הביא לזה) ונראה דאם עושין העכו"ם מסילה עליו אין כאן רק משום קלות ראש ואין מפנין בשביל זה (ע"כ). — מבואר הכא דאפי' אם מר גולובנציץ לא יתן לרוכשים שטח אחר או את ממונם העשוק, ומשו"ה יבנו לכה"פ אפי' ע"ג הקברים ממש דיש בזה משום קלות ראש לא הותר מחמת כן לפנות כמבואר בדבריו להדיא.

וממשיך החזו"א ולהמבואר לעיל דאין איסור קלות ראש אלא על הקבר ממש יש מקום לומר דאם יעלו עפר על הקבר י"ט (דלא כיפין) הוי הפסק רשות ומותר לעשות למעלה דרך לרבים וכמו שאם יבנו גשר גבוה י"ט מן הקברות דנראה דהוי הפסק רשות, ואפשר דסגי בג"ט או בד"ט ואף שקשה להקל בלי ראי' מ"מ ראוי להחמיר ולהשתדל - במקום שאי אפשר להציל ולשפוך עליו עפר הרבה. מיהו נראה דראוי לפנות בזמן שסללו עליו מסילה משום מזיק לרבים שכהנים עוברין עליו (עכ"ל). כ' כאן החזו"א דאפי' אם ישפכו עפר י"ט (או אפי' ג' או ד') תו אין בו

משום קלות ראש דמקרי הפסק רשות וכ"ש אם עושין כיפין דהוי הפסק רשות ואזי אין בו גם משום מזיק את הרבים שהכהנים לא יכשלו עי"ז. (ובמתק דבריו מבואר שצריך קודם להשתדל להציל ואם א"א להציל ישפכו עליו עפר (רק משום כהנים מנע), וכ"ש בעניינינו שאפשר לבנות ע"ג כיפין באופן המותר וד"ל) ועי' בב"ב דף סג ע"ב שאף במוכר אינו קונה רום ועומק עד שיפרש להדיא ועי' להלן.

ובן מה שטענו שהקרקע קנויה למת וכשחופר המערות הרי"ז "גזל המת", (עייין בדברינו לעיל), דע דאם האמת כדבריהם א"כ "אסור אפי' לבנות ע"י כיפין, כיון ששטח זה נקנה לנקבר שזהו שלו מתהום ארעא עד הרקיע, ובודאי המת מקפיד שלא יבנו על פני קרקע קברו בנין מגורים. [וממש"כ בשו"ע סי' שס"ב ס"ד שמותר לקבור ב' ארונות מתים זה על זה, אם יש ביניהם עפר ו' טפחים, אין מכאן שום ראייה שאין מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע, דשפיר יש לומר דמיירי שאי"ז קרקע שקנהו עבור אחד מהם, ולכן מותר לנו לקבור שם ב' מתים בהפסק, אבל קרקע שקנהו המת, הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע ואסור לקבור בה שום מת אחר אפי' בהפסק. מיהו יש מקומות בחו"ל שכשנתמלא הביה"ק שפכו עליו הרבה עפר, וקברו מתים באותו עפר, ולא חששו שכיון שקבורים כאן מתים שקנו קברם הרי מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע וא"א לקבור עליו עוד מתים, וצ"ל דס"ל שאף שהקרקע קנוי למת עד לרקיע, מ"מ אין המת מקפיד שלא ישפכו עפר עליו ויקברו בו, שאי"ז פגיעה בכבודו שקבור מעליו מת אחר, ואמרינן דבכה"ג שמשתמש בקרקעו של מת לדבר דאין המת מקפיד על כך אין ע"ז איסור גזל. אבל לבנות כבישים או בניני מגורים בודאי זהו פגיעה בכבוד המת והמת מקפיד על כך, ולכן אם נימא כטענת האוסרים דבנד"ד יש כאן איסור גזל כשמשתמשים בקרקע קברו של מת, פשוט שג"כ אסור לבנות על קרקע הקבר בנינים ע"ג כיפין, שגם ע"ג קרקע הקבר קנוי למת] (31).

(31) לענ"ד נראה דלפנות אותם ממקומם ע"ז וודאי מקפידים יותר מלבנות ע"ג כיפין וזאת דכדי למנוע בזיונם, ועי' מש"כ הראב"ד גופא לעיל בשם הערוה"ש דבתי דירה א"ב משום בזיון המת וצ"ע מ"ש הכא, ועי' מש"כ שם בהערה), ועוד דהיכן נתחדש דהמתים קנו מקומם עד לרקיע ועי' בב"ב דף סג ע"ב במוכר בית דבסתמא ל"ק עומקא ורומא עד שיפרש, וכ"ש הכא שלא נצרך להמת רק מקום קבורתו. ומ"מ לרוחא דמילתא נבאר הדבר קצת דלהצילם באופן זה א"ב משום איסור לכאור' דהנה בשו"ע יו"ד סי' שס"ח ס"א בית הקברות אין נוהגין בהן קלות

ראש וכו' וברמ"א שם וכל זה אינו אלא משום כבוד המתים וכו' כגון שהמושל עכו"ם מרעה בהמות על הקברים וכו' מוכרים דברים אלו (עשבים ואלנות הגדלים בבה"ק) כדי להציל הקברות מיד עכו"ם שזהו כבוד המתים וכו' עיי"ש. והנה בעניינינו בעוה"ר ראינו שאע"פ שהי' דרך ועצה לבנות ע"י כיפין מ"מ נתחלל כל הביה"ק באופן נורא מחמת הוצאות (שאפי' היו נדיבי עם שרצו לשלם את ההוצאות) לבניית הכיפין, א"כ כ"ש שהי' חשש זה שיחללו כל הביה"ק אם לא הי' עצה זו של בניית כיפין (ובודאי אם הי' מר גולובנצ'ין מוותר על השטח הי' למתים הרווחה) א"כ ודאי משום כבוד המתים מצוה באופן זה לבנות ע"ג כיפין דבאופן כזה הי' המקום שמור תחת הבניינים עד ביאת גוא"צ בב"א, ועתה אהה! וי, לנו שנעקר כל הביה"ק ממקומו וד' הטוב יכפר.

ודע עוד דעיקר דברי האוסרים שיש לחשוש שזהו מערות קבורה בישראל ולכן אסור לפנות המערות וצריך לעשות אוהל חוצץ על כל השטח ולבנות ע"ג הבנינים, הנה דע דאפי' אם האמת דזהו מערות קבורה בישראל, מ"מ עדיין אי"ז ברור דעדיף לבנות ע"ג הכיפין מאשר לפנות המערות, דהנה יש חילוקי דעות פוסקים מה לעשות בכה"ג שהנכרים רוצים לבנות מסילת הברזל ע"ג הקברים, ולא יחפרו בתוך הקברים אלא שמסילת הברזל תעבור ע"ג הקברים. לדעת החזו"א (יו"ד סי' ר"ח) אסור לפנות המתים, אבל בשו"ת תירוש ויצהר כתב דיש לפנות המת, דניח"ל למת שיפנוהו ולא ינהגו בקברו בזיון, ומביא שכ"כ בשו"ת אבני צדק, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שנ"ג מצדד כן, וכן בפת"ש סי' שס"ח סק"ד מביא משו"ת שיבת ציון שמצדד כן). והנך פוסקים מיירי כשמפנין המת לבית הקברות, מיהו יש לצדד דאף אם לא נפנה המת למקום שמוחזק בקדושת ביה"ק, אלא נחפור בור באיזה מקום ולשם נפנה עצמות המת ונכסה הבור, מ"מ ג"כ ניח"ל למת שיפנוהו מאשר שיבנו בנין על קברו, ולפי"ז בנד"ד יש לומר דניח"ל למתים שיפנו עצמותיהם ולא ינהגו בזיון בקברם לבנות עליו ע"י כיפין (32).

(32) הנה החזו"א מיירי להדיא באופן ששופך עפר על הקברות (או גשר שלא ע"י כיפין, כמבואר בדבריו שיש עדיין היזק וטומאה לכהנים) ובונה עליו המסילה ואעפ"כ הורה שלא לפנות אם לא משום מזיק הרבים דטומאת כהנים, וכן בשו"ת שיבת ציון המובא בפ"ת סק"ד מיירי בבונה ע"ג הקברות ממש, שכ' שהחשש הוא שמא ברבות הימים יחפרו שם ויוציאו העצמות ויזרקום, (ועוד עיי"ש בפ"ת), ואעפ"כ כ' שם שצריך להשתדל הרבה ולהוציא הוצאות כדי יכלתם - אף שיכבד העול על הצבור - ורק אם יעלה ההוצאות יותר מכדי יכלתם יפנו למקום המשתמר עיי"ש.

(וכ"ש בענייננו שהיו נדיבי עם מוכנים לשלם ההוצאות) משא"כ בנדרון דידן דהוא באופן בניית כיפין מסתברא פשוט דאין בזה משום קלות ראש וכמ"ש לעיל עכ"פ בהפסק רשות ובזה לא חלק החזו"א וגם אין החשש של השיבת ציון דלא מסתבר שברכות הימים יחפרו כיון שיגיע לבטון בצורת הכיפין ובפרט שעדיין הוא עתה ברשות ישראל יראי שמים (ורק שם חשש שהי' המושל גוי), ובאופן כזה לא כתבו הפוסקים, דניח"ל למתים שיפנום, והדבר פשוט לכאורה.

ודע עוד דבלא"ה יש פקפוק בצורת עשיית כיפין הנהוג היום וכו', ועיין בשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"ז) שמחדש דאם יעשו אוהל נפרד לחצוץ מעל הקבר, הרי"ז מועיל לכו"ע באוהל על חלל טפח, דאף שהטומאה בוקעת מהקבר לאוהל שע"ג (כיון שאין בקבר פתח ד' טפחים) אבל האוהל מועיל לחצוץ בפני הטומאה, שלא נאמר שיעור ד' טפחים אלא כאשר גג הקבר שהמת בתוכו חוצץ בפני הטומאה, ולא באוהל שעל הקבר, ולדבריו מה שנוהגין היום לעשות כיפין על חלל טפח מגג הקבר אין בזה שום חשש וכו"ע מודו דחוצץ מפני הטומאה. מיהו דבריו חידוש ואי"ז פשוט כל כך (33).

(33) אדרבה הלואי הלואי! שיעשו כיפין באופן המועיל לכו"ע.

...ועכשיו נדון על מה שיש טוענים שאף אם מצד ההלכה מותר מ"מ למיגדר מילתא יש לאסור לפנות או לחפור המערות, כיון שע"ז הנכרים בחו"ל יבואו לחפור בתי הקברות שבארצותיהם ויטענו שגם אצלינו אנו חופרים קברים, ולכן אסור לפנות המערות רק חייבין לבנות הבנינים ע"ג כיפין. והביאו שכע"ז כתב בשו"ת חת"ס ח"ו סי' ל"ז. [ופרסמו שאני סותר עצמי ממה שכתבתי בתשובות והנהגות בח"ד (סי' רס"ז בסופו) דאף אם מדינא אין הציבור חייבין להוציא הוצאות כדי למנוע מלסלול כביש ע"ג ביה"ק כשאין חשש שיפגעו בעצמות, מ"מ בזמנינו שהנכרים בחו"ל רואים בבתי הקברות כבזבז של שטחי קרקע, ואם נפתח להם פתח כמחט עלול להתפתח לפתחו של אולם צריכים אנו ללחום בכל כוחינו שלא יהא שום סדק להתיר, ולכן חייבין למחות ולהוציא הוצאות למנוע סלילת כביש ע"ג ביה"ק. וטענו שלפמש"כ שם א"כ ה"נ בנד"ד אף אם מדינא מותר, מ"מ כדי למנוע שלא יהא שום סדק לנכרים לתלות להתיר, צריך למנוע הפיגוי וחייבין לבנות ע"ג כיפין].

וב"ל אלו הם דברי הבל, דכל בר דעת מבין שבודאי הנכרים לא ילמדו היתר לפנות בתי קברות מנד"ד, שבנד"ד אי"ז מקום שהוחזק כבית הקברות, ואין שם

קברים עליהם, וכשפותחים המערות אין רואים כלל עצמות, ואינו אלא דשמה אחר סינון העפר המערה ימצאו איזה עצמות, ולכן בודאי הנכרים בחו"ל לא ילמדו מזה היתר להרוס בתי הקברות שבארצותיהם שזהו מקומות שהחזקנהו כל הזמן לבית הקברות וכך הוא שמו, ובפתיחת הקברים רואים מיד שלדים או עצמות, ובודאי הנכרים יבינו שמה שהתרנו לחפור המערות בנד"ד זהו משום שלא החזיקו כלל שטח זה לבית הקברות ולא ניכר כלל שקבורים שם מתים, ולא ילמדו מכאן שאנו מקילין להרוס בית הקברות שמחזיקין אותו לביה"ק וניכר שקבור שם מתים. ולכן בעובדא שדנתי בספרי בח"ד דזהו דהנכרים רצו לסלול כביש על מקום שהוחזק כביה"ק, שפיר כתבתי דצריך למחות ולהוציא הוצאות למנוע מהם, דאם לא נמנע זאת מהם, יבואו הנכרים להרוס גם שאר בתי קברות, אבל בנד"ד שלא ילמדו הנכרים מכאן להרוס ביה"ק, מותר לפנות ולחפור וא"צ לחשוש כלל. (ובכלל הדגשתי בתשובתי שם דיש לדון כל מקרה לגופו, ואין להקיש ממקרה למקרה).

ותמהני טובא על גאון אחד שליט"א שאמר שכדי שלא יבואו הנכרים בחו"ל להרוס בתי קברות אסור לפנות ולחפור המערות וחייבין לבנות ע"ג כיפין, ודבריו נסתרים מיניה וביה, דאם האמת דאומות העולם ילמדו מכאן להרוס בתי קברות שבארצותיהם ח"ו, א"כ פשוט שלא הועילו כלום בתקנתו שדורש לבנות ע"ג כיפין, שבודאי אומות העולם אינם יודעים להבחין לחלק אם נעשה ע"ג כיפין או לא, ואם יראו שאנו מנצלים שטח ביה"ק לבנות עליו בנינים לצרכינו, יאמרו שגם הם רוצים לנצל שטח בתי הקברות שבארצותיהם לבנות בנינים לצרכם, ויחפרו ויהרסו בתי הקברות שבארצותיהם (34).

(34) לא ידעתי אמאי הטענה היא דברי "הב"ל", אפי' נימא שיש סברא לחלק (ולידער לידער המציאות טופחת על פנינו שהיכן שבאים למחות כהיום אומרים טול קורה מבין עיניך רח"ל), ואם לדעתו שייך לחלק בין ביה"ק זה למקומות אחרים וזה הנכרים יבינו (כשיסבירו להם ?) א"כ אמאי לא נוכל גם לחלק וליתן להם להבין שע"י בניית כיפין גם לא נהרס הביה"ק וגם לא נתבזבז המקום דלכאו' חילוק זה הוא מובן יותר.

ויפה אמר גדול אחד שאין שום טעם להפגין ולמחות נגד פינוי קברים מטעם שאע"פ שמצד הלכה מותר מ"מ אסור לעשות כן שע"ז יבואו הנכרים בחו"ל לפנות ביה"ק, שאדרבה אם מצד זה עדיף שלא להפגין ולמחות שאילו לא יעשו שום הפגנות ומחאות לא היה נודע זה להנכרים בחו"ל שמפנים כאן מערות

קבורה שמצאו בחפירות, ורק ע"י הרעש שמקימים בהפגנות ומחאות מתפרסם הדבר ונודע זאת לנכרים בחו"ל (35).

(35) לענ"ד נראה שאותו גדול שאפילו נימא שאמרו, אמרו באופן שהי' עסק עם חפשיים שלא ישמעו לנו וגם שם יש לדון, אבל כאן הי' ברור לכל בר דעת שברגע שיש חשש של קברי מתים ואפי' ספק עכו"ם תאחזמו חיל ורעדה ובודאי ידרשו לעשות ע"פ ההלכה באופן שלא יהא רעש גדול שאנשים חרדים חופרים קברים רח"ל. והיו מפסיקים מיד אפי' בלא הפגנות ואוי לנו שכך עלתה בימינו.

והנה רב אחד טען דאף אם מותר לפנות או לחפור מצד הדין, מ"מ זהו חילול השם נורא, שיאמרו החפשים שאנו מוחים עליהם כשהם חופרים קברים, וכשנוגע להפסד ממון שלנו או מקילין, וחייבין להפסיד כל ממוןנו שלא לחלל שמו ית'. ועוד טענו שאם נתיר לחפור בנד"ד אז יביא הדבר שאם ימצאו כאן בא"י בשאר מקומות מערות קבורה מזמן קדום יחפרו המערות, ולא יועיל כשנמחה בידם, שיטענו שלעצמינו או מתירין ורק להם או מוחים בהפגנות.

ואין לטענותיהם שום בסיס, דמעולם לא מחינו ודרשנו מהחפשים שיחמירו יותר מהדין, וכל מחאתנו עליהם זהו דוקא כשהורסים וחופרים קודם שנבדוק ונברר אם מותר ע"פ דין לעשות כן, וע"ז אנו מוחים למונעם, אבל בנד"ד שקודם בדקנו וביררנו שמותר עפ"י דין לפנות ולחפור או מתירין לעצמינו לנהוג כדין, שכמו כן גם אם החפשים ימצאו מערות שיש עליהם הוכחות שהם עכו"ם (וגם יהא זה באופן שאין חשש שהנכרים בחו"ל ילמדו מכך לפנות ביה"ק דישראל שבארצותיהם), נתיר להם לפנות ולחפור ולא נמחה בידם ובודאי החפשים יבינו שאין אנו מחמירים עליהם יותר משאנו דורשים עצמינו, שלא התרנו גם לעצמינו סתם להרוס ולחפור אלא לאחר הוכחות שהם קברי עכו"ם, ואין כאן חשש שיצא מזה חילול ה' ח"ו. (מלבד אותם החפשים שאע"פ שיוודעים ומבינים שהצדק עמנו מ"מ מלעזים עלינו, ולהם לא יועיל כלום, שבלא"ה ימצאו תמיד טענות כדי להלעז עלינו) (36).

(36) גם כאן אפי' נימא שיש לחלק וליישב אבל למה נימא שאין לרבריהם שום בסיס וכנ"ל המציאות טופחת על פנינו היכן שבאים למחות אומרים טול קורה מבין עיניך רח"ל (ובכל המקומות הציעו להם פתרונות שיוכלו לבנות ע"פ ההלכה).

וכבר ביארתי לעיל דאפי' אם נימא שעדיין יש כאן חשש רחוק שאם נפנה כאן שוב לא נוכל למנוע חטוטי שכבי במקומות אחרים כאן, מ"מ אין לנו רשות להחמיר כדי למנוע חשש רחוק דחטוטי שכבי במקום אחר, כשעי"ז פוגעין בחיותן של למעלה משמונה מאות משפחות ולגרור לרבים מהם שיצטרכו לחזור על הפתחים (37).

(37) אמאי אין לנו רשות להחמיר - הרי ברור לכל בר דעת שישראל קדושים הם והם נתבעים ונותנים, והדבר בטוח בודאי שאם הי' באים להרוכשים לשואלים חו"ד לפני שטיפת המוחות נגד אתרא קדישא וקירור כל רגשות הקודש בעניין של כבוד המתים (ע"ג כל קווי הנייעס) הי' רובם ככולם מסכימים לשלם ולהודיל ממון על דבר נעלה ונשגב זה של שמירה על ספק פגיעה בכבוד המתים, ובפרט שעתה הי' נדיבי עם מוכנים לשלם כל ההוצאות, ואין כאן שום חשש בפגיעת חיותן של בני תורה, וי וי שכך עלתה בימינו. ועי' מה שהבאתי לעיל במס' 32 בשם השיכת ציון שאף שיכבד העול על הציבור צריך לדאוג שלא יפנו המתים.

ומה עוד שבפיקוח נציג אתר"ק מפנים קברי ישראל בודאי ממתחם נשר שברמלה, ואין חוששים כלל שעיי"ז שפינוי הקברים נעשה בפיקוחם, שוב לא יוכלו הם עצמם למנוע שלא יפנו כשימצאו מערות קבורה במקומות אחרים. (וכבר בא לביתי אחד מראשי הארכיאולוגים ושאלני למה בכל מקום שמוצאים מערות קבורה אנו אוסרים לפנות ודורשים לבנות אוהל חוצץ, ובמתחם נשר אנו מפנים שלדים של ודאי יהודים, ולצערי הרב לא היה בידי מה להשיבו) (38).

(38) אנסה להעלות על הכתב את מציאות הדברים דשם ב"נשר" הוא מחצבה ומפעל לייצור חומרי בניה, ומכח הרעידות של המחצבה שמרעידים את ההרים סביבות עיי"כ נופלים שם מערות קבורה ומתפרקים והנה מבואר בשו"ע סי' שס"ג ס"א דאם אינו משתמר בזה הקבר שיש לחוש שמא יוציאוהו גויים או שיכנסו בו מים מצוה לפנותו, ואשר ע"כ מצוה לפנותו. ובאמת עצם הפינוי לא נעשה ע"י אתרא קדישא אלא ע"י איזו חברא קדישא. ועל עצם המחצבה של נשר ודאי שמי שירצה לבא ולמחות יבא וימחה. לפנות המחצבה למקום שאין מערות קבורה, רק מה שאחרים אין עושים שם מחאות היינו כיון שעובדים ברשות עצמם) רק מחמת כח הרעידות מתפוררים מערות במרחק, בהר הסמוך לו, ובודאי מי שיבא וימחה לפנות המחצבה תבא עליהם ברכת טוב, ועי' בשו"ת קנה בשם חלק ג' סי' צ"ו, מה שדן בענין קבורתם כיון שהם ספק עכו"ם ספק ישראל.

ועכשיו "נבאר כיצד בדקנו השטחים ומה נתגלה בבדיקת המערות. הנה כשנשאלתי מה לעשות בשטח של אגודת "בנין שלם" שבמתחם גולובנציץ, מתחילה הוריתי שיבדקו עשר מערות מתוך כל השטח (ולא יהיו אלו העשר סמוכות זל"ז אלא כל אחת מהם תהיה מרוחקת מהאחר באופן שאלו העשר יהיו מפוזרין בכל השטח), ובדקו עשר מערות כנ"ל, והיינו שרוקנו כל עפר המערה עד שהגיעו לסלע (ע"י כלי עבודה ידניים), וסיננו במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ, ולא נמצא שום עצם, (ולא עבדו בדחפור אלא במקומות שנחשפו ונבדקו שאין שם פירים) (39).

(39) כתב הראב"ד שבדקו ע"י כלי עבודה ידניים, ואשר ע"כ ברצוני להבהיר שגם ע"י כלי עבודה ידניים (בלא טרקטור) צריך זהירות מרובה שלא יתפוררו העצמות, ולפ"ז נ"ל ליישב תמיהה עצומה שמתעוררת אצל רבים אפי' מהנוטים להתיר למה בשטח שבבנין שלם (עד שנכנסו אברכים וגילו עצמות) לא מצאו מאומה ואפי' לא עצם קטן כשעורה (כמש"כ במכתבם עבור הרוכשים) משא"כ במתחם גבעת ירושלים ברור לכל שמוצאים עצמות בהרבה מערות (ואף המפנים עצמם מודים בזה, "רק אומרים שמותר ח"ו), והנה לפי הנ"ל יש ליישב שבבנין שלם עבדו באופן זריז יותר והכניסו עם טוריות ומעדרים עפר עם עצמות מרוסקות לתוך הדליים וכשסיננו אותם (אפי' לדבריהם) כבר היו מפוררים כשאר רגבי האדמה, משא"כ בגבעת ירושלים אחרי שהוכרחו להכניס את רשות העתיקות לתמונה באופן מסודר ושהם יתעסקו בחיטוטי דשכבי רח"ל והם עכ"פ מנוסים יותר (ואין להם עניין כ"כ לשקר שלא מצאו מאומה), אשר ע"כ מתגלית האמת המרה, ודי בזה.

ובמשך הזמן נתגלו עוד ד' מערות שהיה בהם עצמות וכמפורט להלן, שהראשונה מתוך הארבעה היתה מערה גדולה ולא מצאו בה רק עצם בודד (ומצאו שם גם כדי חרס). ובשניה מתוך הארבעה היתה מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) ומצאו בה שברים של עצם בודד. ובשלישית היתה זו מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) והיתה מערה חתומה באבן, ושם נמצא חלק מגולגולת ועוד הרבה עצמות, וכשבא המומחה ("אנתרופולוג") אמר שניכר שהם עצמות של אדם מבוגר, וא"כ הרי במערה קטנה כזו לא יכלו להשכיב אדם מבוגר שגדול בקומה באופן שמושכב כדרכו, ועל כרחך מוכח שאי"ז מת ישראל שקוברים באופן מושכב כדרכו. ובמערה הרביעית נמצא עצמות וגם נמצא שלד מת שראשו בין ברכיו, שזה מוכיח בבירור שזה עכו"ם וכמבו' בגמ' נזיר ס"ה, (וגם מצאו שם כדי חרס). והנה כשגילו שלד המת היו נוכחים שם כמה מומחים וכולם הסכימו

שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, וכשנחשף עוד חלקים מהשלד, "הוכח בבירור גמור שא"א להסתפק כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. נודע דאנשי האוסרים באו בחושך ליל של אותו היום שמצאו שלד המת ועשו צילום חלקי של השלד, וטעו לחשוב שעפ"י התמונה שבידם מוכח שזהו מת שמושכב כדרכו, אבל תחת ידי התמונה שזהו צילום מושלם של כל חלקי גוף המת שעדיין נשאר קיים ולא נרקב, ו"תמונה זו מוכיח בבירור כמאה עדים וא"א לטעות כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. (וכשבאו לביתי עם התמונה שבידם להוכיח שזהו מת שמושכב כדרכו, הראו להם התמונה המושלמת של השלד שתחת ידי שמוכיח בבירור שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, ונאלמו דום) [(40)].

(40) בעניין ראשו בין ברכיו כבר נתבאר הרבה בקונטרסים מהו יסוד הענין שצריך להיות מקופל הראש עד הברכיים ממש, שיהא הראש בין ברכיו, ועכ"פ סמוך לו (ועי' להלן מס' 42 במציאות הדברים), ועצם הקיפול של הברך גרידא הרי מבואר בגמ' ב"ב ע"ד רע"א (שמשם המקור של דרך הקבורה דאפרקדן) דהוי זקיפא ברכיה דחד מינייהו (דמתי מדבר) מבואר דאין בזה להוכיח שהוא עכו"ם, ולגבי הענין שמושכב על צדו כתב הרמב"ן בתה"א וז"ל ומניחין אותו פניו למעלה כדאמרי' גבי מתי מדבר הוו גני אפרקיד א"נ מן הצד כדאמרי' בירו' יהבוני על סטרי וכו' כדרך שהאדם ישן עכ"ל ומובא בב"י בסי' שס"ב, ועיי"ש בפרישה סק"ה שהביא שכן הגיה המהרש"ל בדברי הטור ומבאר דהשתא א"ש מש"כ כאדם שהוא ישן דהא אמרי' ריב"ל לייט אמאן דגני אפרקיד, ע"כ. מבואר דיש שקברו על צדו כדרך שהאדם ישן ודו"ק בכל זה, ואין כאן המקום להאריך. ולגבי גודל המערה עי' להלן מס' 44.

ואחר שמצאו המת שהושכב כשראשו בין ברכיו הרי"ז הוכחה שכל הקבורים באותה שדה הם נכרים ומותר לפנותם וכמ"ש החזו"א (יו"ד סי' ר"ט סק"ז), הרי שמלבד שאר ההוכחות שהבאינו לעיל דהם קברי עכו"ם נתוסף לנו גם הוכחה ברורה זו שמצאו מת שראשו בין ברכיו (41).

(41) הביא בשם החזו"א דכשהוכח על א' שהוא עכו"ם מוכיח על כל השדה, והנה יעויין ברש"י נזיר דף סה ע"א ד"ה כדרכו פרט לראשו בין ירכותיו, שאם מצא א' מהם ראשו מונח לו בין ירכותיו אמרינן דהכי אתרמי שנזרק לשם, ובהמשך הגמ' אמר וכל הני מ"ט לא, כל' מ"ט אין להם שכונת קברות, דילמא עכו"ם הוא, ופרש"י דאתרמי ואקבר להכא, ועכו"ם אינו עולה מן המנין ולא פש להו להכא אלא תרי

ותנן מצא שנים נוטלן ואת תפוסתן משו"ה לא קנו מקומן, עכ"ל מבואר להדיא דאם ימצא עוד שלישי מושכב כדרכו שוב הו"ל שכונת קברות ולפלא בעיני שנעלם מעיניהם דבריו הברורים של רש"י – (ובדברי החזו"א י"ל אולי דשא"ה דמיירי בחו"ל (הובא לעיל במס' 10) ולכן התיר בכל השדה כיון שרובן עכו"ם ועי"ש עוד באריכות דברי החזו"א, ועו"ל דבראשו בין ברכיו משמע בגמ' דהוי ספק עכו"ם (ולרש"י נמי ספק זרוק) ולכן אין מוכיח על כל השדה, משא"כ החזו"א דיבר בעניין הגרד"א שהיו דורות אחרים דעכו"ם הן כגון מסלפ"ת עי"ש).

בהערה זו: ועכשיו שמעתי שאנשי האוסרים טוענים שמה שאמרו חז"ל ראשו בין ברכיו כוונתם כפשוטו שהראש "בתוך" הברכיים, ולדבריהם נתגלה ביה"ק עתיק של נכרים ומצאו שם המתים שראשם "בתוך" הברכיים ממש, ולכן בנר"ד שנתברר שהמת הושכב באופן שרגליו מקופלות לגמרי לכיוון גופו והברכים הגיעו סמוך לראש, אי"ז נקרא ראשו בין ברכיו שהרי לא היה הראש בתוך הברכיים עכ"ל.

אבל פשוט שדבריהם הבל, דאף אם נימא כטענתם דכוונת חז"ל ראשו בין ברכיו היינו שהראש בתוך הברכיים וכן נהגו הנכרים בזמנם, מיהו הא ודאי פשוט שישראל לא היו מנוולים המת לקוברו כשרגליו מכופפות לגמרי לכיוון ראשו, ומעולם לא שמענו שיש איזה מקום בעולם שנהגים שם לקבור ישראל ברגלים כפופות לגמרי, וא"כ מנ"ל לבדות שבעבר היו קוברים ישראל ברגלים כפופות, ובודאי שאפי' אם נימא כטענת האוסרים שמנהג הנכרים לקבור כשהראש בתוך הברכים מ"מ ברור ופשוט שגם מת שרגליו מכופפות לגמרי עד לראשו אי"ז אלא מת נכרי שלא דקדקו היטב לקוברו כמנהגם לכופף הראש בתוך הברכים. וכן איתא להדיא בירושלמי (פ"ט דנזיר ה"ג) שישראל קוברים כשרגליו מופשטות. וכבר נהגו כן כאן עשרות בשנים, שכשמוצאים מערות קבורה שיש בתוכה שלד מת שברכיו כפופות ומגיע סמוך לראשו, מחזיקין בודאי שזהו נכרי ומתירים לפנותו.

ומלבד כל זה דע שקיבלתי מכתב מחכ"א שמוכיח בראיות חותכות שכוונת חז"ל ראשו בין ברכיו היינו שהראש "סמוך" לברכיו, ודבריו נכונים וברורים, ואעתיק כאן המכתב וז"ל: במשנה בנזיר (ס"ד ע"ב) איתא: "המוצא מת בתחילה מושכב כדרכו - נוטלו ואת תפוסתו". ובגמרא (שם ס"ה ע"א) התבאר: "פרט לשראשו מונח בין ירכותיו". (והרמב"ם בהלכות טומאת מת פ"ט ה"א) כתב: "ראשו בין ברכיו", אבל שם בה"ג כתב: "ראשו בין ירכותיו", וכן הוא גם בכתבי היד של הרמב"ם, וכיו"ב בריטב"א בב"ב ק"א ע"ב: "כדרכו - פרט לראשו בין ברכיו, דההוא גוי הוא", והיא היא).

ופשוט שאין הכוונה בין ירכותיו ממש, ואף לא בין ברכיו (שהן קרובות אל הראש יותר מן הירכיים), שהוא דבר שאינו מצוי כלל שיוכל אדם לכופף כל כך את גבו, מבלי לשבור את עמוד השדרה, וכפי שמעיד החוש, ורק בני אדם גמישים מאוד יכולים לעשות כך, וכו'.

בנדון דידן בירושלמי נזיר שם לא נזכר הביטוי: ראשו בין ירכותיו" או: "ראשו בין ברכיו", אבל נאמר שם במפורש: "אי זהו מושכב כדרכו, רגליו ממושטות וידיו על לבו". ואין לנו לבדות מלבנו מחלוקת בין הבבלי לירושלמי, ואם כן פשוט שמת שמונה בצורה מכווצת (דהיינו עכ"פ כשרגליו מכופפות הרבה) הוא בוודאי מת שאינו מונח במצב של "רגליו ממושטות", וזו עצמה ההגדרה שבבבלי: "ראשו בין ירכותיו".

ובירושלמי נזיר שם הוזכר מת שמקופל (ומרוצץ) והוא נקרא שם: "קמצוץ", ונאמר שם: "אם מצאו קמצוץ אני אומר גל נפל עליו והרגו. והתני מצא שנים ראשיהם בצד מרגלותיהם נוטלן ואת תפוסתן, סברין מימר קמצוץ מהו ראשיהם בצד מרגלותיהם. ובקרבן העדה שם ביאר את הקושיא וכתב: "ראשיהם בצד מרגלותיהם. כלומר ראשו בין ברכיו, וסברוהו למימר קמצוץ היינו ראשו בין מרגלותיו, וקשיין אהדי" (42).

(42) הביא אריכות מחכם א' להוכיח שראשו בין ברכיו היינו אפי' סמוך ול"ד בין ברכיו, אבל עכ"פ אף לפי מה שנאמר ונשמע מ"קורן" עצמו הרי הי' מרוחק כשמונים ס"מ מהראש להברכיים, א"כ נראה פשוט דא"צ להפריך את כל ראיותיו ואף מש"כ דא"א לכופף עד הרגלים רק אדם גמיש, שהרי לקרב רק שמונים ס"מ זהו כמעט בלא כיפוף הראש (והם מתרצים שכנראה הראש עף למרחוק, והדברים מוזרים) א"כ נשאר עצם הכיפוף של הרגליים וע"ז כבר כתבתי במס' 40 עי"ש, וע"כ אתייחס רק למש"כ מהירושלמי ומשמע שרוצה להוכיח שכל שינוי כ"ד מוכיח שהן עכו"ם, כיון שכתוב שם רגליו מופשטות ע"ז תמהתי דהנה הביא דשם כתוב נמי דאף ידיו על לבו, ולענ"ד ודאי אם ימצאו מת שאין ידיו על לבו, לא יהי' אף א' מן המתירין שיתיר גם בזה ויאמר שמוכח עי"כ שהוא עכו"ם (אע"פ דאין לנו לבדות פלוג' בין הבבלי לירושלמי), אע"כ דהירוש' רק אמר אופן הקבורה הרגיל, אבל לא נדקדק מזה שאם שינו במקצת הו"ל דין ראשו בין ברכיו. (וביותר דבהמשך הביא דברי הירושלמי דמצאו קמצוץ אני אומר גל נפל עליו והרגו, א"כ י"ל הביאור הפשוט בדברי הירושלמי דלא רצה להפקיע דאם אין רגליו מופשטות וכדו' דהוי קבורת עכו"ם אלא רצה להפקיע דמצאו קמצוץ הו"ל הרגו, ועי"ש במפרשים ודו"ק). ועי' לעיל במס' 40.

ומשם ואילך עד סיום בדיקת כל המערות בשטח הנ"ל נמצאו עוד שתי מערות קטנות שגודלם 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, שבאחת מהן נמצא שברים של עצם בודד ובשניה נמצאו שם כמה עצמות בודדים (וגם כדי חרס).

ובהערה טז: ודע דמה שאחד מראשי האוסרים כתב ש"בקברי נכרים רגילים למצוא כלים מכלים שונים" וכוונתו דאם לא ימצאו שום כלים זהו מקצת הוכחה שאי"ז קברי נכרים, אבל דע דאין מכך אפי' סרך של ראיה, שבאותם המערות שלא נמצאו עצמות, י"ל דכשם שמה שלא מוצאים עצמות זהו משום שבדורות המאוחרים פינו העצמות, כמו כן נמי אין מוצאים כלים משום שבדורות המאוחרים כשפינו העצמות פינו ג"כ הכלים משם, (ומה עוד שבשנים מהמערות הרקניות נמצא פגיון), ובאותם המערות שהיו בהם עצמות, הרי בחלקם (שלש מתוך שש) היו ג"כ כדי חרס. [והארכיאולוגים שהיו שם קבעו שהכדים והפגיונות שנמצאו שם עשויים מחומר שלא היו משתמשים בו אלא בתקופה קדומה מאוד שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ (וכבר הבאנו לעיל עדותו של הרה"ג ר"ז קורן שהשיטה שלפיה קובעים הארכיאולוגים לאיזה תקופה משתייכים הכלים, בנויה על סימנים והוכחות מבוססות ואי"ז סתם השערות בעלמא)] (43).

(43) לא מסתברא לומר שכוונת האוסרים לומר שבקברים שאין מוצאין כלום זהו הראי' שהם של ישראל אלא כ' מציאות הדברים, ועכ"פ להיפך ע"י מציאת כלים נמי אין ראי' שהם של עכו"ם שכבר נתפרסם דברי הספר חסידים בסי' תתשי"ג שנמצא בקבר של הרוגים עקה"ש חרב והורה להשאיר הסכין ליד המתים (ועי' בסנהדרין דף מ"ה שו"ט בגמ' האם הסייף שהרגו בו הרוגי בי"ד נקברין עמו עיי"ש, ועי' בשו"ע סי' שמ"ט ס"ג דכלים שנזרקו ע"ג המת לקוברם עמו אסורים בהנאה).

ודע, שאחר שבדקו כל המערות בשטח זה נתברר שרוב רובם של המערות היו באורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, ובמערה כזו א"א להכניס בה מת גדול בשנים באופן שמושכב כדרכו, וא"כ אם מערות אלו שימשו לקבורה (וכמו שטענו האוסרים שברור שכל המערות מסוג זה שימשו לקבורה), הרי"ז הוכחה ברורה ששימשו לקבורת עכו"ם שקוברים מת כשראשו בין ברכיו או מיושב וכדאיתא בגמ' נזיר ס"ה. (ומה שטען לי אחד מהאוסרים דיש לחשוש דרוב רובם המערות שימשו לקבורת ילדים שקטנים בקומה ואפשר לקוברם באופן שמושכב כדרכו גם במערות כאלו, הנה כל בר דעת מבין שלחשוש כן אי"ז אלא דברי הבל וליצנות) (44).

(44) היום כבר נתברר למאות עדים נאמנים שהקברים גדולים המה (שנכנסו ביום העצרת ד' פרשת כי תשא תשע"ד) וכן אני הקטן הייתי בין הבאים ובעוה"ר גם

ראיתי עצמות בא' המערות שעדיין לא פינוהו לגמרי, ואשר ע"כ א"צ ליישב שהם של ילדים וזה הי' צריך רק כשהי' הכל סגור ומסוגר אין יוצא ואין בא, ובפרט אחר הברור דברים ע"י הרבנים הגאונים שליט"א ביום ג' וד' פרשת פקודי שבדקו ומדדו את המערות במעמד ב' הצדדים ורוב רובם גדולים המה, ואף השאר שקטנים יותר קצת (לבד מכמה מערות שפחותים מ-1.44 בזה ודאי י"ל שהי' עבור ילדים או אדם גוף או לליקוט עצמות וכמו שיתבאר) יעויין בקריינא דאגרתא (קמו) דמשמעות הדברים שבדר"כ גודל אדם בין 1.40 ל-1.75 ולעצם הסוגיא דגודל המערות באופן דנימא שאין יכולים להשכיב מושכב כדרכו יעויין במס' בבב דף ק ע"ב והכוכין ארכן ד' אמות ובתוס' שם פי' רבינו שמואל שהמת ג"א ובשביל הארון צריך אמה רביעית, ותוס' גופי' חולק דג' אמות הגוף, ואמה רביעית בשביל הראש והארון, עכ"פ יש לנו שיטת הרשב"ם דסגי בג' אמות ובה להגר"ח נאה הוא קמ"ד ס"מ (וקי"ל כוותי' לבד מדאורייתא להחמיר) ועי' במועדים וזמנים (למרח' הראב"ד שליט"א) ח"ג לחג הפסח סי' רס"ו בהערה, שנתקשה לשיטת הגר"ח נאה האין שייך שבקמ"ד ס"מ יכנס הגוף עם הראש, ומתוך וז"ל שהמעין בשיטת הראשונים שפירשו השיעור ג"א עם הראש רובם פירשו כן בשיעור הכוכין למת ובשיעור מקוה, וא"ש דמת שאני שסתם מת אינו אדם בינוני דבן ל"ה רק בימי הזקנה דמתכוין ואולי באמת בינוני דמת קמ"ד ס"מ וא"ש, וע"ש בהמשך דבריו דאפשר לומר שארץ ישראל נתכווצה בחורבנה כעין בגיטין (נז) וכ' שם שכלל אין סומכין על ממצאים של היום יעוש"ה. ובדקתי ע"י רשימת המדידות (מהצד של המתירים) שהן נמצאות לפני - מבורר דרוב רובם של המערות הן בגודל אדם בינוני של היום בין 1.70 ל-1.80 ולמעלה וע"כ א"צ להנ"ל כלל. (ותמיהא טובא שביום א' פקודי הגיע לשם נכד הראב"ד שליט"א עם עוד אחד, וכשראה המשגיח דשם שהלה מוציא כלי מדידה שילחם בנימוקים שונים).

וכן העיד לי המשגיח הרב נחמני שליט"א שהבחין שבכל המערות שנמצאו בהם עצמות ע"ל קרקעית המערה (הן במערות שבשטח של בנין שלם ובין במערות בשטח של גבעת ירושלים), "תמיד נמצאו העצמות סמוך לכתלי המערה ולא באמצעיתה, וזה מוכיח שאפי' אם אי"ז עצמות שבאו מבחוץ ע"י סחף אלא זהו עצמותיו של מת שקברוהו כאן במערה, מ"מ לא היה זה מת ישראל שמשכיבים המת אפרקדן לאורך המערה שאז היו נמצאים עצמות גם באמצע המערה, אלא זהו מת נכרי שדחפוהו לצידי המערה והשכיבוהו כשהוא מקופל והיינו כשראשו בין ברכיו, ולכן לא היה מוטל גוף המת במרכז המערה אלא בצידו בלבד (45).

(45) מש"כ להוכיח ממה שהעצמות נמצאו בצידי המערה, תמהתי דאולי י"ל דע"י הסחף של גשמים ועפר (או חולדה) נדחקו העצמות לאט לאט לצידי המערה, ועי"כ אין להוכיח. ובפרט שלא נמצא מקור לדבר זה שזהו סימן לקבורת עכו"ם, ואף הראב"ד שליט"א לא ציין מקור לזה, ולגבי מונח אפרקדן עי' מס' 24.

ודע "דבשטח זה גופא לא נמצאה שום הוכחה אפילו שעכ"פ חלק ממקום זה שימש לביה"ק, שהרי מתוך כל המערות שבשטח שזהו למעלה משישים מערות לא נמצאו עצמות רק בשש מערות, ואותם שש היתה כל אחת מהם מרוחקת מהשאר יותר מכ' אמה, והדין הוא שאין מחזיקין מקום לביה"ק רק כשמוצאים לכה"פ ג' מערות הסמוכין זל"ז שקבורים בהם מתים (שאו הדין הוא שמחזיקין שזהו ביה"ק וצריך לבדוק בתוך כ' אמה סביב המערות, אם אין קבורים שם מתים) (46).

(46) עי' לעיל מס' 39 בעניין אי מציאת העצמות ומש"כ בתחילת הקטע דבשטח זה גופא לא נמצא וכו' משמעות הדבר דבשטח האחר דהיינו של גבעת ירושלים כן נמצא (כידוע לכל שנמצאו הרבה עצמות) וכפי מיטב ידיעתי הוא מקום והר אחד שמרוחק במקצת וחלק בנין שלם נמכר למגזר א' וגבעת ירושלים למגזר אחר (אבל שָמָא לא גרים לחלק שהן ב' בתי קברות ופשוט). ומש"כ שצריך ג' מערות הסמוכים זל"ז שקבורים בהם מתים יעוי' לעיל בהערה מס' 1 ובמס' 17 בדברי התוספתא דסגי במציאת מקום קבורה.

וביותר, דגם באותם מערות שמצאו עצם או איזה שברי עצמות על קרקעית המערה עדיין אין זה מוכח ממערה זו גופא שנקברו כאן מתים, דשפיר יכול להיות שרוחות וגשמים סחפו למערה עפר ממקום אחר שבו היה מעורב איזה עצמות "ואין כלל ראייה שקברו במקום זה. (וכמו שבצפת כשעשו כביש סמוך לבית הקברות מצאו שם כמה עצמות, והיינו שרוחות וגשמים סחפו עפר מהביה"ק לשם יחד עם כמה עצמות). ובפרט שבנד"ד כל המערות שבשטח (מלבד המערה השלישית שחתום פתחה באבן גולל) היו מלאים לגמרי בעפר דחוס ולא היה כלל ריווח אויר במערה, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ שפיר י"ל שלא נקברו כאן מתים, אלא העצמות באו מבחוץ יחד עם העפר שנכנס למערה. וא"כ כל ההוכחה להחזיק שמערות אלו שימשו לקבורה זהו רק ממה שבמקומות אחרים נמצאו מערות מסוג זה שקבורים בהם מתים, ולכן כ"ש שאין לחשוש שזהו קברי ישראל וכדביארנו לעיל בהגה (אות ג) (47).

(47) מש"כ שאפי' כשמצאו אין ראי' שיכול לבא מחמת סחף ודימה הדבר לצפת, הדברים ידועים ששם הי' כביש למרגלות הבית הקברות דשם בודאי שייך שיבא ע"י סחף, משא"כ הכא לא ידענא סמוך לאיזה בית הקברות הוא שנאמר שבא לשם עצמות ע"י סחף, (דרך אגב החלק של בנין שלם הוא למעלה מגבעת ירושלים בשיפוע ההר) ומה שמוכיח מהא שמלאים עפר ידוע לכל שבהרבה הבתי קברות הישנים מלאים בעפר מחמת סחף הגשמים וא"כ אפשר שהיו עצמות וע"ג נתמלא עפר והכי מבסתברא טפי, ובפרט שמצאו גם עצמות גדולות בהרבה מן המערות ולא מסתברא שנדחקו ונכנסו בין האבני גולל. (ועוד אולי מילאו עפר בעצמם לצורך קבורת המת) ועי' להלן.

ומה שאוסרי החפירות פירסמו שיש אבן שותם המערות ומזה מוכח שזהו מערות קבורה שסתמום באבן גולל, הנה לדעתי "מערה הסתומה באבן אין שום הוכחה שהאבן זהו אבן גולל דמערות קבורה, שברור דאף אם היתה מערה ששימשה לאוצר יין וכיו"ב ג"כ היו סוגרים פתח המערה באבן לשמירה מבע"ח וכדו'. ומה עוד שעיקר הדבר אינו נכון, שלעת עתה לאחר שכבר סיימו לבדוק כל הפירים שבשטח "בנין שלם" עדיין לא מצאו אלא מערה אחת שחתום פתחה באבן גולל (שזהו המערה השלישית מתוך השש מערות, שהיתה זו מערה קטנה שהיו בה עצמות אדם מבוגר שא"א לומר שהמת הושכב בה כדרכו וע"כ שזה מת עכו"ם), "אבל בכל שאר המערות אזי או שהאבן עמדה בצד פתח המערה, או שהיתה אבן שלא סתמה כל חלל הפתח כבמערות קבורה בעלמא שבהם האבן סתם כל חלל הפתח (48).

(48) כ' בענין האבן גולל שאין מוכח שהוא אבן גולל, גם דקדק שבשטח של בניין שלם לא נמצא רק א', ביארנו לעיל שגבעת ירושלים היא באותו שטח וע"כ אין לחלק בזה ופשוט כמבוא"ל, וגם לא הבנתי אמאי כשסתום וחתום מוכח שהוא אבן גולל בזה גם שייך שהי' משום שמירה מבע"ח ולהיפך נמי אם אינם סתומים עד כדי כך שלא יוכל להיכנס עפר ע"י סחף ג"כ איני מבין הראי' דאפשר שלא הי' סתום וחתום ממש, ועי' לעיל סוף מס' 47, (ואני בעיניי ראיתי במקום א' כשבאו למחות על חילול הקברים שהיו ב' קברים בחפירה בצורת ארונות ממש ועליהם אבני גולל (כמין פלטות של אבן מסותת) ואף הם היו מוזזים קצת ממקומם, וז"פ שהם יכולים לזוז מחמת סחף הגשמים וכדו').

ודע, דממה שבכמה מערות יחידות כן נמצאו עצמות, נסתרה טענת האוסרים הנ"ל שאם לא ימצאו עצמות זהו משום שלאחר כ"כ הרבה שנים כבר נרקבו העצמות ונמוחו לאבק, שהרי כאן מצאו במערות שבשטח זה שכן נשאר שם עצמות, ועל כרחק שהמתים שנקברו באותה תקופה שהשתמשו במערות אלו, עדיין לא נתפוררו עצמותיהם לגמרי, וא"כ על כרחק שבאותם מערות שאין שם עצמות היינו שלא נקברו שם או שנקברו ופונו כבר. [ואפילו המערות שנמצאו שם עצמות ספורות יש לצדד שאי"ז משום שכל שאר העצמות נרקבו ונהפכו לאבק, אלא שפינו השלד מהמערה, אבל לא פינוה לגמרי ונשארו שם איזה עצמות ספורות] (49).

(49) לענ"ד נראה פשוט שכמו שבאותו קבר (אפי' באותו שאמרו שנמצא ראשו בין ברכיו) לא נמצא כל עצמות המת כשהן שלמים דהיינו שחלקם נרקבו וחלקם לא נרקבו וא"כ ה"ה והוא הטעם דאפשר שבמערה אחת נרקבו ובאחת לא נרקבו (ובלאו הכי יעויין מש"כ במס' 31) וכמו שהבאנו לעיל מתשו' נו"ב סי' פ"ט מש"כ מהר"ם פישל'ס ששמע מהקברנים שהרבה קברים מלאים רקב. משמע דיש שנרקבו ויש שלא נרקבו ועי' מש"כ בחת"ס סי' של"ז מובא לעיל מס' 20.

ודע עוד, שכיון שברוב רובא דהמערות לא מצאו כלל עצמות, כשלעצמי אני סבור שמעולם לא היה כאן ביה"ק, שאין זה מסתבר לי שפינו כ"כ הרבה מערות קבורה, ויותר נראה לי שמערות אלו מעולם לא שימשו לקבורה, וכנראה שבאותה תקופה שהשתמשו במערות מסוג זה, לא היו מקצים קרקע מיוחדת לשמש לקבורת מתים, רק סמוך לשאר המערות שהיה עושה אדם לצרכיו היה עושה גם מערה לקבורת מתו, ולכן סמוך לכל שאר המערות הריקניות (שלדידי מסתבר ששימשו לאוצר וכדו') נמצאה גם מערה שקבור בה מת (50).

(50) ברצוני לעצור לרגע קטן ולבקש סליחה ומחילה וכפרה קודם כתבי השורות הבאות, והוא דנלע"ד שאף אם נימא שהביאו את הנתונים הנכונים למרן הראב"ד שליט"א גם לא הי' כותב הדברים האלו (ועי' בפתח דבר), שבודאי ידוע היום שזהו ביה"ק ועכ"פ משטח גבעת ירושלים (שהוא באותו הר של בנין שלם) וע"כ למה לנו לחזור על הישנות שסמכנו על קורן שמערות אלו שמשו לתבואה ושמן וליישוב מציאת העצמות באופן תמוה זה, הרי בלא"ה נכתבו היתרים אחרים, וכי "קורן" מלאך הוא ומוכרח להיות שלא טעה בהשערותיו הראשונות שנתחדשו בכל עת ועידן, נניח שטעה ועכשיו שנתברר שהוא ביה"ק הרי יש היתרים אחרים בלא"ה. ומה שנכתבו עוד סניפים ועוד סניפים והכל כדי שלא לבטל לגמרי את ההשערות

הראשונות כגון עצמות של בהמה, אוצרות תבואה ושמן, ראשו בין ברכיו, ועוד, וכל זה למה לי הרי כו"ע מודים ש"קורן" לא אמר הדברים באופן ברור רק בהשערות בעלמא, ובדרך כפי השערת הארכיאולוגים בכל הקשור לקביעת זמנים ושאר עניינים וד' הטוב יכפר.

[ואפי' אם רק אין לנו ודאות שזהו מערות קבורה ואינו אלא ספק, ג"כ יש לנו לומר דמספק מעמידין אותו בחזקתו דמעיקרא, והיינו דכיון דמתחילת הבריאה כשנוצרה קרקע זו ודאי לא היה קבור כאן מת, לכן אם יש לנו ספק אם אח"כ נשתנה וקברו מת בקרקע זו, מוקמינן אחזקתו דמעיקרא, ואמרינן דלא נקבר כאן מת וכפי שהיה מעיקרו, (עיי' פמ"ג סי' ק"ה (משב"ז סק"ג) שדן אם מעמידים אחזקה דמעיקרא כשנולד ריעותא)]. אבל כיון שהמומחים חולקים עלי ולדעתם מסתבר שמערות אלו שימשו לקבורה כמו שמצאנו בשאר מקומות שמערות מסוג זה שימשו לקבורה, ומה שנמצאו ריקניות זהו משום שהדורות שלאח"כ רצו להשתמש במערות ופינו המתים משם, "לא רציתי לצרף זאת אפי' לסניף להתיר (51).

(51) מש"כ בענין חזקה דמעיקרא יעויין לעיל מה שהביא הראב"ד שליט"א בהערה ח' מהתוספתא בפט"ז מ"ג ובדברי החסדי דוד שם דמבואר להדיא דאף שלא מצאו כלום חיישי' שהיו שם מתים א"כ ע"כ דלא אמרי' בזה חזקה דמעיקרא כיון שנעשה כאן מקום קבורה בידי אדם, ובפרט אחר שנתברר שהמקום מקום קבורה, ועי' מש"כ לעיל על דברים אלו במס' 1.

ולענין השטח השייך ל"גבעת ירושלים" שבמתחם גולובנצין, הנה כעת עדיין לא גמרו לבדוק כל המערות ולכן לא אכתוב כאן מזה (52).

(52) עי' מש"כ במס' 39 בהחילוק בין שטח ב"ש לשטח של ג"י, ועי' במס' 46 שהן שניהם בהר א' ומסתברא שדין א' להם.

ורצוני להעיר שגם בבדיקה שנערכה ע"י שלוחי הבד"ץ (אלול תשע"ב) בג' מערות, לא נמצאה כלל שום הוכחה שזהו מערות קבורה. דהנה במערה הראשונה שבדקו מצאו ב' עצמות אחד בגודל 17 ס"מ והשני בגודל 13 ס"מ והיו מונחות אחת מול השניה ועוד היו שם 2 עצמות אחת בגודל 8 ס"מ והשניה בגודל

8 ס"מ. ובמערה השניה, מצאו שתי חתיכי עצמות אחת בגודל 2.5 ס"מ והשניה בגודל 3.5 ס"מ אחד, ובמערה השלישית נמצאו 4 שברי עצמות אחת בגודל 3.5 ס"מ והשאר בגודל שתי ס"מ, אבל שלד אדם או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין של המת לא נמצאו בכל הג' מערות (53).

(53) ברצוני להעיר אמאי לא נכללו אלו הג' מערות עם הששה מערות שנתגלו בהם עצמות בשטח של בנין שלם שהן בהר א' וכנ"ל וגם כאן התמיהה עולה מאליה שבדיוק באלו ג' מערות שנבדקו ע"י הבר"ץ נמצאו עצמות (כמה שיהיו) ובשאר חמישים מערות לא נמצא מאומה כיון שכאן נבדקו ע"י אנשים חצונים שאינם מפרוייקט בנין שלם, ובאופן שאין יוצא ואין בא ועי' לעיל מס' 39.

וְדַע "דמה שאמר אחד מראשי האוסרים בדרשה בחו"ל ד"ממצאו במערה אחת מת מושכב כדרכו, ואף שראו רק את הרגלים, והשאר היה מכוסה בעפר, אבל די לראות את הרגלים כדי לדעת שזה מושכב כדרכו", (ורצה לומר דמה שמצאו שתי עצמות במערה הראשונה שהיו מושכבים אחת מול חברתה זה מראה שהמת היה מונח באופן של מושכב כדרכו), "הנה הדבר שקר גמור בין מבחינת ההלכה בין מבחינת המציאות, והיינו דמלבד מה דאין שום הוכחה שאותם שתי עצמות זהו עצמות אדם ולא של בהמה, ואדרבה כפי שהעידו לי הרי כששלחו צילום מהעצמות לאחד מגדולי האנתרופולוגים (העוסקים במחקר העצמות) אמר שודאי שזהו עצמות בהמה וכו', ולכן פשוט שכשמונחות אלו שתי העצמות אחת מול השניה אין מכאן אפי' סרך הוכחה שהיו רגל המת מופשטות וכתנוחת מת מושכב כדרכו. ומה עוד דאין שום הוכחה שאלו שתי העצמות זהו של מת שנקבר כאן רק יכול להיות שבאו מבחוץ עם סחף העפר וכנ"ל (54).

(54) תמוה הדבר לומר שנסמוך על אנתרופולוג (שבזה אין לנו את כל הסברה שזה מסל"ת באופן שעדיין אין נוגע לנו) וגם על מומחה שיקבע ע"י "תמונה שזה של בהמה וכ"ש שלא נקיל עי"ז ח"ו, ועוד הרי התמונה מפורסמת וידועה, והכל רואים שאין ב' העצמות שוים לגמרי במראה, ואתמה על א' מראשי האוסרים שיאמר דבר שאפשר להפריכו בקלות ועביד לאגלו"י, אלא ע"כ הדבר פשוט שהרי לא נמצא כל אורך העצמות והשלד, ופשוט וברור שחלקם נרקבו וחלקם לא כמבואר לעיל, וכמו"כ אפשר שחלק עצם נרקב וכו' והדברים ברורים. ועי' לעיל מס' 17 בענין סחף.

אמנם מלבד כל זאת, הנה אפי' אם האמת היתה כדברי האוסר שהיה זה אותו סוג עצם ואחת היא של רגל ימין והשניה של רגל שמאל, מ"מ יש לדון אם שייך להוכיח משתי עצמות קטנות שהיו רגלי המת מופשטות ואכמ"ל, ואפי' אם נימא כדברי האוסר דשייך להוכיח שהיו רגליו מופשטות, מ"מ עדיין אין מכאן שום הוכחה על מת מושכב כדרכו, שחז"ל אמרו המוצא מת מושכב כדרכו הרי"ז ישראל, נתכוונו שמצא שלד מת ולא כשמצא שתי עצמות רגלים, דאף אם נימא דזהו הוכחה דנקבר כאן מת דרגליו מופשטות, מ"מ עדיין אי"ז מוכח שהושכב כדרכו, דיכול להיות שהשכיבו יושב ברגלים מופשטות (55).

(55) כמדומני שבאותה דרשה אמר גם שפשוט שהמקום בית הקברות, ורק הוא ספק קברי עכו"ם וספק קברי ישראל, וכפסק הברד"ץ וע"כ בודאי לא בא להוכיח שהם ודאי ישראל, אלא אמר שהוא בתנוחת מושכב כדרכו למעט שאינו בתנוחה של צורה עוברית.

ועכשיו כשאני מכניס הספר לדפוס הגיע לידי מאמר מאחד מהאוסרים שטוען שמה שרוב רובם של המערות הם קטנות וא"א לקבור שם מת מושכב כדרכו, אין מכאן שום ראיה שזהו ביה"ק דנכרים, דהא מבו' בטור סי' שס"ג דהיה מנהג לקבור המת בגומא ואחר שנתעכל הבשר היו מלקטים עצמות ומניחים בארון, וממילא פשיטא דאין להוכיח כלום מגודל המערות, דאפשר שהספיק גודלן בשביל עצמות המת אחר שנתעכל בשרו עכת"ד.

וב"ל דבריו הם דברי הבל, שמעולם לא ראינו ושמענו שיש איזה מקום שיש בו הרבה מערות קבורה (שיודעים שזהו של ישראל) והם מערות קטנות, ואדרבה להיפך, בדרך כלל המערות קבורה שיודעים שזהו של ישראל הם מערות גדולות שאפשר לקבור בהם מת כדרכו, ולמה נחוש שכאן עשו ביה"ק שרוב רובו ממערות קטנות שמיוחדות לליקוט עצמות. וכפי שנתברר לי, הוכח להעוסקים במערות קבורה עתיקים ד"המנהג הנ"ל ללקט העצמות אחר העיכול היינו שהיו מלקטים עצמות המת ומניחים אותו בתוך ארון באותה מערה שבה קברו המת מתחילה שהיא מערה גדולה, ולא שעשו מערה קטנה מיוחדת לליקוט העצמות, ולכן בד"כ המערות שיש בהם עצמות מתי ישראל הם מערות גדולות. ובודאי שפשוט וברור שמה שרוב רובם של המערות כאן הם מערות קטנות זהו הוכחה ברורה שאי"ז ביה"ק דישאל. "והאמת יורה דרכו שאין שום נדנוד חשש שזהו ביה"ק דישאל וכמו שביארתי כאן. (ומה שאנשי האוסרים מרעישים שהברד"ץ דעיה"ק אסרו לפנות,

הנה כבר בארנו לעיל שהבד"ץ מעולם לא אסרו אם יתברר שהם של עכו"ם (56).

(56) כבר נתבאר לעיל במס' 44 שרוב רובם מערות גדולות המה יעו"ש ומש"כ בעניין ליקוט עצמות, ועי' בטושו"ע יו"ד סי' ת"ג בענין ליקוט עצמות בס"ח, ובס"י המוליך עצמות ממקום למקום וכו' ועי' בשו"ע סי' שס"ג דמותר לפנות מחו"ל להעלותם לא"י, והדברים פשוטים וברורים. עי' בשו"ת הרשב"א סי' שס"ט וזל"ק ואח"כ ליקטו את העצמות והוליכום לבית הקברות ועי' בשו"ת חת"ס סי' של"ג באריכות דמבואר להדיא שהיו מלקטים העצמות אחר עיכול הבשר וקוברים אותם במקום אחר, אשר ע"כ נתבאר דהיו מלקטין עצמות ממקום למקום.

אבל אף שהחמרנו הרבה יותר ממה שנראה שצריך מעיקר הדין, מ"מ קבוצה קטנה שקורים לעצמם "קנאים" פרסמו על המתירין כתבי פלסתר וכינויי גנאי, ואף שמלבישים עצמם באיצטלא של הלכה שכאילו ע"פ הלכה אסור לפנות, אמנם האמת הוא שאינם מעונינים כלל לירד לעומקה של הלכה ולחקור אם עפ"י הלכה מותר לעשות כן או לא, רק כיון שלדעתם עפ"י "קנאות" אסור לעשות כן, לכן לוחמים בכל כוחם ובכינויי גנאי ונדויים וקללות וגידופין למנוע הפינני והחפירות, והגדילו לעשות שמפרסמים שקרים ככל העולה על רוחם כגון שרואים שם הרבה גולגולות ושלדים במערות, וטוחנים עצמות, וראו מת מושכב כדרכו וכהנה וכהנה, וסילפו תמונות כדי להטעות הציבור להאמין לשקריהם, ומה עוד שהרחיקו לכת שיש מהם שפנו לערכאות בלא שום הוראת היתר מבי"ד וחיללו ש"ש, ומבזים ויורדים לחייהם של רבנים ואדמו"רים ועוסקים בצ"צ באמונה שאינם הולכים בדרכם. (ואין שום היתר למה שאנשי האוסרים התאספו בהמון עם לומר תפילת הגר"ח פאלג'י, שתיקן נוסח להתפלל שתקצצנה ידיהם של הנכרים החופרים בבתי קברות, ואותם אנשים אמרו תפילה זו על יהודים שומרי תורה שעשו כן לאחר שקיבלו הוראת היתר, דאף אם נימא שטעו בהלכה ואסור לפנות ולרוקן המערות, מ"מ בודאי לא הותר לקלל אדם הטועה בדיון) (57).

(57) בעניין זה יש להאריך הרבה, דבאמת הגר"ח פלאג'י הרי חיבר תפילה זו והוא תחינה על החופרים קברי ישראל כמבואר בכל התפילה, וא"כ אמאי נחוש שכשואמרים התפילה על חופרי קברות עכו"ם ובפרט ע"י היתר שח"ו ח"ו יזקק או תקצץ ידם ח"ו והרי אינם מחללים קברי ישראל ועכ"פ אינו בדרך ביזוי לקלקל מקום קבורתם, אבל אם ח"ו יש אנשים המסלפים את האמת ומציגים לפני מרן הראב"ד שליט"א דברים שאינם נכונים שע"כ ח"ו יתיר הראב"ד את הדבר האסור

באמת, הם צריכים לפחד ולירא על נפשם אפי' בלא שנאמר את תפילת הגר"ח פלאגי, והקב"ה יעזור שיחזרו בתשובה שלימה במהרה בימינו, [אף שאת הנעשה כבר אין להשיב וחפירת הקברים הר"ז בכלל מעוות לא יוכל לתקון].

ולגבי הליכה לערכאות יעויין בתשובת האגרות משה ביו"ד ח"ג סי' קנ"א שכ' להדיא שמותר ללכת לערכאות למנוע פינוי בית הקברות (ושם גם הי' היתרים שרצו לפנות בתירוץ כדי להעלותם לארץ ישראל יעויי"ש היטב).

ומש"כ מרן הראב"ד שליט"א שיש קבוצה קטנה הקוראים לעצמם קנאים וכו' אמת נכון הדבר, ובאמת לא זו דרכינו מאז ומעולם וצריך להוקיעם וכבר מחה על עניין זה מרן הגאב"ד שליט"א מרא דארעא דישראל לפני אלפי בני ישראל, וד' הטוב יכפר.

אחרית דבר

בצאתי ברצוני להודות להרבנים החשובים שליט"א שעברו בין הבתרים של ההערות וההשגות של אדם דל בתורה ובמעשים כמוני, וכן על ההוספות והארות שכתבו להנחותי בדרך האמת בעז"ה (ויותר ממה שכתוב כאן מבואר בכמה קונטרסים של גדולי תורה ויראה, לבאר הענין היטב כדרכה של תורה בטעם האיסור לחפור בבית הקברות זה).

ואני בעניי השתדלתי לא להיכנס הרבה בעצם מציאות הדברים האם נכונים המה או שמא הרבה דברים מסולפים הובאו לפני הראב"ד שליט"א וכמו שהוכח בעניין המערות הקטנות, מכיון שרציתי לברר הדברים ע"פ ההלכה בס"ד אף לפי העובדות והנתונים שהובאו לפני הראב"ד שליט"א והנני כתלמיד הדן לפני רבותיו בזה וכמש"כ בפתח דבר בתחילה.

בס"ד

קונטרס

השגות הראב"ד

בעניין היתר פינוי הקברים בבי"ש

תמצית תשובת הגר"מ שטרנבוך שליט"א
מתוך שו"ת תשובות והנהגות ח"ו סי' רכ"ו

ותשובות ברורות לכל דבריו

ובו עז סעיפים "הוי עז כנמר"

נכתב ע"י ת"ח חשוב מתלמידי הגאון המחבר שליט"א

הערה: אין מטרת התשובה לזלזל ח"ו
בכבודו של הגאון הגדול הגר"מ שטרנבוך
שליט"א ח"ו, וכבודו במקומו מונח, אלא
לקיים דברי הרא"ש (שו"ת כלל נ"ה) "מי לנו
גדול מרש"י שהאיר עיני הגולה וסתרו
דבריו בהרבה מקומות יוצאי יריכו ר"ת
ור"י ז"ל כי תורת אמת ואין מחניפים
לשום אדם".

נכתב בצורה של שאלה ותשובה לתועלת הקורא

ש. מתוך התשובה הנ"ל. ת. השגה.

א.

ש. לא מצינו להחזיק מקום סתם לבית הקברות?

ת. במקום קבר ידוע ודאי לשם קבורה נתנו, ואסור לפנותו וכנפסק בשו"ע (יו"ד סי' שס"ד ס"ב) "קבר הידוע אסור לפנותו" ופי' הש"ך (שם ס"ק ז') "קבר הידוע" - שנקבר שם מדעת בעל השדה. וז"ל הגר"מ שטרנבוך שליט"א במכתבו לגאב"ד: "בארבע מערות נמצאו עצמות" הרי לנו שיש פה בית קברות ידוע.

וז"ל הכס"מ (הלכות טו"מ פ"ח ה"ה) "קבר הידוע שאין שם אלא הוא לבדו ומסתמא נקבר שם מדעת בעל השדה אסור לפנותו".

ב.

ש. והרי לא נמצא ביניהם מארבע עד שמונה אמות?

ת. זה צריך רק כשיש ספק אבל כאן זה ודאי וכמו שבהר הזיתים ובהר המנוחות גם אין בין 4 ל- 8 אמות בין הקברים וזה ודאי בית הקברות.

וז"ל ר"ע מברטנורא (מס' אהלות פט"ז מ"ג) "ואפי' מת אחד אם ניכר שלשם קבורה נתנהו שם אסור לפנותו" עכ"ל.

וז"ל הר"ש (שם) משנה זו שנויה פ' בתרא דנזיר וכו' והתם דייקין המוצא פרט למצוי כלומר שידוע שלשם קבורה נקבר שם דאינו נוטלו כדתניא פרק נגמר הדין "קבר הידוע אסור לפנותו".

וז"ל הגר"ד שמידל שליט"א בתשובתו (תשרי תשע"ג): בבית קברות גדול כזה שבו קרוב למאה פתחי מערות קבורה שנמצאו ועדיין לא הכל נחשף והן מערות גדולות חצובות בסלע בהכנה מרובה, לא יעלה על הדעת לומר שבאקראי השליכוהו או קבורה ע"י הדחק או שלא מדעת הבעלים, דברים שזכרו להחזיר פנויים, ברור שזה מקום מיוחד לקברות.

וז"ל החסדי דוד (אהלות ט"ז ב'): "דלאו דוקא המוצא ג' מתים קיימים הוא דעושה שכונת קברות אלא הוא הדין נמי אם מוצא ג' כוכין אע"פ שאין שם גופי המתים אמרינן דנימוחו המתים ונרקבו דסתם כוכים נקברו שם מתים ולא עוד אלא אפילו כוך אחד ובקוע דהיינו נקע אחד ומערה אחת אפי' ריקנים חיישינן שמא נימוחו המתים והרי זה עושה שכונת קברות וכו' כל אלו אם אין בין זה לזה מד' אמות עד ח"י. עכ"ל.

ג.

ש. והרי נמצאו הרבה עצמות בקבר אחד יש לזה דין קברי עכו"ם?

ת. וז"ל החזו"א (יו"ד סי' ר"ט ס"ק ז') והדברים תמוהים דהרבה מתים בקבר אחד לא מחזקינן בשביל זה לעכו"ם אלא לנקברו בשעת הדחק וכדאמר נזיר

ס"ה א' ראשו של זה בצד מרגלותיו של זה והיינו שנים בגומא אחת וכמ"ש אהלות סי' כ"ב סק' י' אבל שנים בגומא אחת כדרך יש להן תפוסה וכו' והלכך אם היה הדבר בא"י קשה להקל וכו'

וז"ל הטור (יו"ד שס"ג) נשאל לרבינו האי גאון מערות שיש בהן כוכין שמכניסין שם המתים ובשעה שמכניסין שם המת מלקטין העצמות שלשם ומערבין אותן ומניחין אותן בגומא שבמערה אי שרי או לא וכן בית הקברות שנתמלא ואין להם מקום וחופרים בקברים הישנים ומניחין העצמות לצד אי שרי או לא. ושם בב"י: והשיב הכין חזינא דהא דעבדי בארץ ישראל שלא כדין הוא. הרי לנו שהיו קוברים בא"י הרבה בקבר אחד.

וכן בטור ובשו"ע (שס"ב ג') ר' יהודה אומר האיש נקבר עם בתו הקטנה והאשה נקברת עם בנה הקטן ועם בן בנה הקטן ונהגו עכשיו כר' יהודה. ובשו"ת שבות יעקב (ח"ב צ"ה) וז"ל: "פוק חזי מאי עמא דבר שקוברין זה אצל זה וזה על גב זה אף שהוא שלא ע"פ הדין נראה לי דנתפשט המנהג לפי שלא לנו ניתן הארץ רחבת ידים לפנינו וכו'".

ד. ש. והרי כתב החזו"א (אהלות סי' כ"ב ס"ק ט"ו) שצריך גם כן גם בקיע וגם מערה?

ת. זה נאמר כשאין מתים אבל כשנמצאו עצמות אין צריך כן בקיע ומערה כלשון התוספתא (מובא בר"ש שם) אחד המוצא ג' מתים וא' המוצא ג' כוכים וא' המוצא כן בקיע ומערה, והרי כבר כתב הרב שטרנבוך שליט"א: "בארבע מערות נמצאו עצמות". חוץ מזה, שנמצאו פירים ובצד הפיר יש חור למערה ומהיכי תיתי שזה לא נקרא מערה ובציצה כן כמו שכתוב ברמב"ם (פ"ד ה' אבילות), וז"ל הטור (יו"ד שס"ב א') ובכל מקום ומקום לפי מנהגו יש קוברין בכוכין ויש בחפירות.

ה. ש. והרי נמצאו כמה וכמה מערות בארץ ישראל הדומים לאלו שבבית שמש ושמה הוכח שנקברו עכו"ם?

ת. כבר כתב על כך הגר"ד שמידל שליט"א שראה בחיינו אלפי בתי קברות ואין בקי בזה כמוהו וז"ל: "קבורה כזו, בצורות שונות ידועה ומצויה בקברותינו הישנים ומנהג זה קיים עד ימינו בקהיר עירו של הרמב"ם ז"ל" וגם בציון התנא הק' ר' אליעזר בן יעקב נמצאו כמה קברים ואין בהם כוכים והם דומים למערות אלו.

ו. ש. והלא יש לדון מדין רוב שבמערות הדומות לאלו נמצאו גויים?

ת. כבר כתב החזו"א (יו"ד ר"ט סק"ז) "אלמא דלא קים לן לתלות שנקברו באיקראי ע"מ לפנותן בשביל שינוי שאין בו דררא דאיסורא וכש"כ שאין תולין

בשביל זה בעכו"ם והלכך גם מה שאין חרסים וקרשים לא מכרעא והלכך אם היה הדבר בא"י קשה להקל, אמנם בחו"ל י"ל דהולכין אחר הרוב שרובן עכו"ם וכבר כתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א בתשובתו (תשרי תשע"ג) וז"ל: "וכפי שכבר העלה הגאון ר' יחזקאל אברמסקי זצ"ל שרוב תושבי ארץ ישראל היו יהודים כל זמן שביהמ"ק קיים ומן הדין אסור ואין בכוחנו להתיר ולתלות בספק עכו"ם". וכבר נתפרסם ע"י שלושה מורי הוראה מבית דינו של הגר"נ קרליץ שליט"א שהיו אצל הגר"ח קנייבסקי שליט"א ואמר להם בזה"ל שלפי דברי החזו"א דלעיל כל זמן שלא יצא הדבר מכלל ספק פשוט שיש לאסור.

ז. ש. והרי צורת המערות שיש בור צר שבתחתיתו יש חור וצריך להכניס המת מעומד לקבר וזה ודאי צורת קבורה של גוים?

ת. במחכ"ת זה שקר גס ומפורסם ואפשר לראות זאת בתמונות ובוידאו שיש די מקום להכניס המת בריווח לקבר שוכב ומכובד כדרך ישראל, ואפשר לראות בתמונות שמדדו המערות עם ס"מ שהם רחבים וגם פתח המערה. ועי' בחכמ"א (מצבת משה ז') דבשעת הטהרה מעמידים את המת וא"כ אין זה בזיון כלל להעמידו.

ח. ש. והלא כתוב בחזו"א (אהלות י"ב ח') שלא היו מכניסים המת מהבור למערה רק צ"ל שהיה פתח אחר?

ת. לא נמצא דבר כזה בחזו"א שם. ובגמ' כתוב שהיו עושים פתח של 4 טפחים (סוטה מ"ד) אמנם בחזו"א (אהלות כ"ב ח') כתב כן במערה שפתחה צר שאי אפשר להכניס בארבע טפחים ואפי' ביותר ארון ונושאו וההכרח לומר שיש עוד פתח למערה, אמנם אינו עניין לנידון דנן שכאן אין ארון, והפתח מספיק רחב כדי להכניס המת ונושאו כמו שראה כל מי שהיה שם. (ועי' במאירי (סוטה מ"ד) ותמצא כדברינו)

ט. ש. גם הארכיאולוגים כבר כתבו שמערות אלו קדמו לפני כניסת עם ישראל לארץ?

ת. באמת לא מפיהם אנו חיים, וכל דבריהם בנויים על השערות, וכל מי שמבקר במוזיאון רוקפלר (קרוב לשער שכם מול שער הפרחים בירושלים ת"ו) רואה שהם כופרים בבריאת העולם רח"ל ואומרים שיש קברים ושלדים מלפני 100,000 שנה, וממילא כל דבריהם בטלים כחספא בעלמא וגם הם עצמם סותרים עצמם כמה פעמים לפי השערותיהם הבודיות, כידוע לכל. אך לגופא דעובדא כבר נתפרסם לפני כמה שבועות מכתבו של אחד מראשי הארכיאולוגים בארץ דן בהט שכותב שיתכן וקברים אלו הם בסך הכל מלפני כמה מאות שנים וגם מכתבו של חברו מאיר בן דוב ושם כתב וז"ל: "אין לנו שום הוכחה ברורה

בתאריך הקבורה". וזה לשונו של זלמן קורן במכתבו: "צריך להדגיש כי גם לדעת הארכיאולוגים, התאריך ע"פ חרסים אינו מדויק באופן מוחלט, וטעות בגודל של כמאתים שנה אפשרית גם לפי דבריהם". וז"ל הריטב"א (ב"מ דף כ"ו): "כי מי מבחין בין אלף שנה לאלפים שנה אין אדם בעולם שיבחין בכך".

י. ש. הרב הגאון זלמן קורן שהוא יהודי חרדי ונאמן מעיד שבדק ובירר ונתברר לו שדברי הארכיאולוגים מבוססים ודבריהם דברי טעם?

ת. ראשית ניגש לגופו של עניין מי הוא זה "הרב הגאון" זלמן קורן. זלמן קורן (וינקלר - לפני שעיברת את שמו) למד בישיבה חרדית (כפר חסידים) ולאחמ"כ נתחמץ ושימש שנים רבות כמגיד שיעור בישיבת הסדר קרית ארבע, ישיבת הסדר פירושו שהבחורים גם לומדים וגם מתגייסים לצבא. זלמן קורן ידוע כאחד מראשי המטיפים שלהם ופרסם הרבה מאמרי ציונות כגון לגדלותו של יום העצמאות וכו' (בטאון ישיבת ניר קרית ארבע עלוני ממרא גליון מס' 53 תשמ"ג), ספר ממלכת כהנים וגוי קדוש - מאמרים לדמותה של מדינה יהודית עמ' 181, קונטרס "שם עולם", ועוד, מי שרוצה להנות מפנינו ימצא אותם בחוברות היוצאות ע"י ישיבת ניר קרית ארבע. כמו כן הוא היה מראשוני המתנחלים בקרית ארבע ליד חברון. גם היה מהדרשנים של בנות שירות לאומי ומהמעודדים שלהם, כזכור פסק מרן החזו"א זי"ע ששירות לאומי הוא ביהרג ואל יעבור, אפשר גם לראות תמונות מהדרשות שלו בפניהם, זלמן קורן מעולם לא התעסק בקברים ואין לו שום נסיון בזה וכפי שהעיד עליו מאיר בן דוב מראשי הארכיאולוגים בארץ. כמו כן הוא מעולם לא נודע לת"ח או פוסק הלכה, גם לא אצל המזרחניקים, אלא לכל היותר כדרשן וחוקר עתיקות. באשר למכתבו של המנחת יצחק עליו, שאלנו את הרב חיים שטיינר ר"מ בישיבת "מרכז הרב" אליו שלח המנח"י את המכתב. וענה לנו שהמנח"י כלל לא סמך עליו להלכה, אלא שהיה צריך את תיווכו בתור מזרחניק ידוע להשפיע על זבולון אורלב יו"ר המפד"ל שלא לחפור קברים בשכונת גבעת מרדכי. גם "ידיעות" של קורן שהקברים בב"ש הינם של גוים מסתמכת על ספריה של הגב' קתלין קניון (כמו שרואים במכתבו) שבדקה קברים דומים (לפי דעתו) ביריחו ומצאה שהם של גוים קדומים, וגם בזה חלקו עליה חברה הארכיאולוגים. ומדוע כל כלל ישראל מחוייבים לסמוך בזה על "המומחה" קורן שהחליט שבי"ק זה דומה לבי"ק ביריחו ושם כבר "פסקה" הגויה הארכיאולוגית שזה קברי עכו"ם ומתי שמענו לקבוע הלכות לפי השערות ודמיונות בדויים. והרי כתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א בתשובתו (עמ' תפא) שלא ניתן לפסוק בעניין זה אלא ע"י לירד לעומקה של הלכה ולחקור אם ע"פ הלכה מותר לעשות כן או לא, עכ"ל. והרי יש לנו הלכה ברמב"ם ושו"ע וש"ס ופוסקים איך לדעת שזה קברי עכו"ם ומה לנו

ולארכיאולוגים שיפסקו לנו?

יא. ש. והרי המנח"י סמך את ידיו עליו לפסוק בעניין זה ומדוע שלא נסמוך עליו?

ת. ראשית, המנח"י מעולם לא סמך את ידיו עליו והשתמש בו רק לצורך השעה כמתווך, כמו שביארנו לעיל מפי בעלי העובדא בעצמם. חוץ מזה אם כבר באנו לסמוך עליו, מדוע שלא נסמוך על הגר"ד שמידל שליט"א שהוא מגדולי הדור וכבר נסמך לכך מהגר"י מבריסק זצ"ל ובניו, ומתלמידי החזו"א, ומרוב גדולי ישראל וביניהם גם המנח"י. וגדלותו בתורה ויר"ש של "קורן" אינה מגיעה לקרסוליו, ומדוע שנבוא לסמוך בהלכות חמורות אלו על מי שזה עתה בא לעסוק בנושא זה ולא על מי שעוסק בזה למעלה מיובל שנים? אלא שאחר הקידה וההשתחויה ואלף בקשת המחילה אנו מוכרחים להזכיר לכתר"ה את ההלכה בשו"ע (חו"מ ז' ז') "אסור לאדם לדון למי שהוא אוהבו אע"פ שאינו שושבינו ולא ריעו אשר כנפשו, ולא למי ששונאו אע"פ שאינו אויב לו ולא מבקש רעתו", עכ"ל. והנה אהבתו הגדולה דמר להגר"ד שמידל ידועה והאהבה מקלקלת השורה, וממילא אינו יכול להכריע בזה ע"פ דין תוה"ק. וכבר העידו הארכיאולוגים על קורן (מאיר בן דוב במכתבו) בזה"ל: "נעשה התערבות בנושא מאנשים שפחות מכירים את נהלי הקבורה הקדומים של יהודים ושל אחרים, נראה לי שמומחיות אנשים כרב דוד שמידל שעסק שנים רבות בנושא וראה אלפי מקרים של קבורה יהודית וכן של עוזרו המנוח שמעון אנשין ויב"א מר ישראל אייזנבאך ועוד רבים וטובים שהועסקו על ידי הרב דוד שמידל מומחיותם אינה מוטלת בספק וידעתם את ההלכות וצורת הקבורה היהודית היא קבילה ביותר. נושא הקבורה היהודית הוא מורכב ביותר ואין אפשרות לקבוע שקברו רק בשיטה אחת. המידע והנסיון של מי שעוסק במקצוע זה היא שמסייעת להבין על מה מדובר, עכ"ל. כמו כן רצינו להזכיר לכתר"ה מה שכתב החזו"א באגרותיו (...) שאנשי המזרחי הורחקו מכלל ישראל ע"י היראים לדבר ה', ובשו"ת דברי יואל (יו"ד...) כתב שמי שהרבנים המרוחניקים אין לסמוך עליו להלכה בשום נושא שבטעולם. וממילא פשיטא שאין ל"קורן" שום נאמנות מכיוון שאנו דנים אותו למזרחניק לפי מעשיו ולא לפי לבושו.

ובשו"ת תשובות והנהגות (ח"י עמ' קג בהערה) כתב וז"ל: "ובשיעור שמסרתי כאן לחברי הכולל אמרתי להם דהנה בקום המדינה היו עסקנים מאגו"י שרצו להצטרף עם תנועת המזרחי לעשות חזית דתית מאוחדת בכנסת, ומרן הגר"י זצ"ל התנגד לכך בכל תוקף ומסר נפשו ללחום נגד זה, והסביר שהמזרחי יותר גרוע מהחפשים. שהחפשים מצהירים במפורש שרצונם לוותר בענייני דת נגד רצון התורה, ולכן אין כ"כ חשש שנושפע מהם שאנו יודעים שרצונם נגד התורה. אבל המזרחי מדמין שרצון התורה הוא להתפשר בענייני דת עם החפשים ולכן הם

הסכנה הכי גדולה לנו. ע"כ.

יב. ש. והלא איסור פינוי מתים הוא רק מדרבנן?

ת. כבר ענה על כך החזו"א בחריפות (מובא בס' מעשה איש) שרוב ככל המצוות שבידינו היום הם מדרבנן האם נבוא לבטלם ח"ו? האם יודעים אנו גודלה וחשיבותה של מצווה מדרבנן. ובסי' של"ד סכ"ו כתב הרמ"א שמי שעבר על חילול שבת מדרבנן בשוגג צריך להתענות 40 תעניות לכפר ע"ז. ועיין שם ובסימן רס"ו שיש אופנים שצריך להפסיד כל ממונו שלא לעבור על מצווה מדרבנן. ובשו"ת תו"ה (ח"ד עמ' רצ) כתב וז"ל: "ואיסור פינוי מת, אף שאין בזה כרת או סקילה הרבה מגדולי הדור נשמטו ולא רצו להורות בזה לא איסור ולא היתר שנחשב כחמורות שבחמורות". עכ"ל.

יג. ש. והלא בחזו"א יו"ד ר"ט סק"ט כתב שאם יש עיר שרובה גוים כשיש ריעותא דנים את הקברים קברי עכו"ם?

ת. עי' שם היטב בחזו"א שגם הוא עצמו כתב שם (סק"ז וסק"ט) שבארץ ישראל לא אמרינן רוב עכו"ם. וכך גם כתב בשו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' רס"ו ז'.

יד. ש. והלא המומחה מטעם אתר"ק גם אמר שזה היה נראה לו קברי עכו"ם?

ת. לפי דבריו הבד"ץ שליט"א הם שקרנים שכתבו בשמו שאמר שאינו יודע להבחין אם הם גוים או יהודים. ועוד יש בזה משום איסור הוצאת שם רע ומלבין פני חבירו ברבים שאומר על המשגיח שהוא הפכפך בדבריו.

טו. ש. והלא אף החזו"א שחולק על הגר"א וכותב שבא"י לא אמרינן רובן עכו"ם יודה פה שיש ריעותא?

ת. לפי דברינו לעיל נתבאר שאין כאן שום ריעותא והקברים נעשו כמו שמבואר ברמב"ם ה"ל אבילות פ"ד שמנהג ישראל לעשות מערה ובצידה כוך וגם כאן יש מערה (פיר) ובצידה כוך לקבורה ומנא לן שהחזו"א יודה לדברי "קורן" "וקתלין קניון"?

טז. ש. מאן יימא לן שצריך לפסוק כהחזו"א לחומרא נגד הגר"א?

ת. מהיכי תיתי שיש ביניהם מחלוקת? החזו"א דיבר בארץ ישראל שרובן ישראל, והגר"א דיבר בחו"ל שרובן עכו"ם.

יז. ש. והלא גם הבד"ץ כתבו שלא נתברר להם אם זה קברי עכו"ם או יהודים ועכשיו שנתברר שזה קברי עכו"ם גם הבד"ץ יודו שמותר ואין שום איסור?

ת. "אין החי יכול להכחיש את החי" והלא הבד"ץ לא חזרו בהם גם עכשיו אחרי שנתברר כל העניינים דלעיל, והאיסור נשאר בתוקפו וההיפך חלק מחברי הבד"ץ השתתפו במחאות נגד החפירות קברים!

יח.

ש. והלא עוד קודם שבדקו המערות ידענו שזה קברי עכו"ם?

ת. הדברים מרפסין איגרא! איך ידעתם? ברוח הקודש? או שכבר ידעתם שמותר בלי לדעת למה, ואחר בדיקת המערות מצאתם עילה להתיר? והלא כל הטענות שנשמעו עד עכשיו (עמ' תסא) הם שצורת המערות והקבורה אינם של יהודים, ואיך אפשר היה לדעת שזה קברי עכו"ם לפני שבדקו את המערות מבפנים לדעת את צורת המערות והקבורה, והלא גם "המומחה" שלכם "קורן" במכתבו מתשרי תשע"ג עדיין מסופק אם זה בית קברות לכלבים, לגויים, או ליהודים ואיך ידעתם בוודאות עוד לפני הבדיקות שזה קברי עכו"ם, אתמהא.

יט.

ש. והלא בכל ההוכחות הנ"ל (עד עמ' תסא) יש די והותר להתיר לחפור בלי שום בדיקה ופינוי?

ת. רח"ל מהאי דעתא, לפסוק כך נגד משנה אהלות פט"ז וגמ' סנהדרין מז ורמב"ם הל' טומאת מת פ"ח פ"ט ושו"ע סי' שס"ג מפורשים שכתבו שצריך בדיקה ובלי זה אסור לפנות. וכאן רוצים להתיר על סמך הנחתו של "קורן" לחפור ולחרוש העצמות בלי שום בדיקה ופינוי על סמך סברות כרס שלו ושל הארכאולוגית.

כ.

ש. ואפי' לשיטת המחמירים עשינו בדיקה יסודית שאין אלו קברי ישראל?

ת. כבר נפסק בהלכה שמה שאסר בי"ד אחד אסור לבי"ד אחר להורות בזה (עי' מגילה ב') וכ"ש לרב יחידי, וכאן שהבי"ד אסרו לחפור שם מהיכן ההיתר לדון בזה בכלל, לאחר שכבר דנו בזה ופסקו לאיסור "ואחרי רבים להטות" בדין; וחוצ' מזה כתוב במש' אבות (פ"ד מ"ח) "הוא היה אומר אל תהי דן יחידי שאין דן יחידי אלא אחד, ואל תאמר קבלו דעתי שהן רשאים ולא אתה" ופי' הרע"ב "ואל תאמר" - לחברך החולקים עליך, "קבלו דעתי" - שאני מומחה ובלא הצירוף שלכם הייתי יכול לדון, "שהן רשאים ולא אתה" - הואיל וצירפת אותם עמך ראוי שיפסק הדין ע"פ הרבים. עכ"ל"ק

כא.

ש. והרי בבדיקת המערות נתגלה שרוב רובם של המערות הם קטנות ואי אפשר להכניס שם מת מושכב כדרכו?

ת. אפשר לראות בתמונות ובווידאו שאין זה נכון כלל ואפי' כמה אנשים יכולים להכנס ביחד למערות. וגם יש תמונות שמודדים בס"מ את גודל המערות והם בערך בגודל מטר ושמונים - שני מטר לכל הפחות, וכבר נתבאר בחז"ל שגובהו של אדם בינוני שלש אמות וזה בדיוק מתאים כמו כן בימים אלו נתפרסמה גביית עדות ע"י בי"ד חשוב: הגרמ"ז זארגער שליט"א, והגר"א אטיק שליט"א, והגר"מ הלר שליט"א, שיש במערות אלו די והותר בכדי להכניס מת מושכב כדרכו! והגרמ"ז זארגער שליט"א דרש בפני אלפים מישראל בזה"ל: "הגיעו לנו

עדים מהימנים ועשינו גביית עדות, ולפני כן חקרנו אותם אם יש להם איזה שייכות או נגיעת ממון וכדו' וראינו שהם אינם נוגעים בדבר כלל. והעידו בפנינו שמדדו למעלה מ- 50 מערות וכולם היה מקום לפחות כמטר שמונים עד שתי מטר לקבור מת מושב כדרכו ורק מערה אחת מהם היתה קטנה כמטר וחצי וגם שם יש לתלות שזה קברי ילדים" אבל על אותם "עדים מהימנים" שהעידו כן לפני הגר"מ שטרנבוך שליט"א יש לפקפק על כל עדותם מכמה טעמים כדלהלן:

א. כבר נפסק בשו"ע (חו"מ ל"ג י"ז) העדים שקרובים זל"ז או שקרובים לדיינים פסולים וממילא כל אלו העדים הקרובים כגון בניו של הגר"מ שליט"א וכדו' פסולים להעיד.

ב. אותם עדים שיש להם טובת הנאה בדבר מאיזה צד או איזה נגיעה פסולים להעיד כמב' בשו"ע (חו"מ ל"ז א') כל עדות שיש לאדם טובת הנאה בה פסול להעיד. ושם בס"ט אפי' יש הנאה לקרוביו פסול. ושם בסעיף כ"א אם ימצא לזה העד צד הנאה בעדות זו אפילו בדרך רחוקה ונפלאה הרי זה לא יעיד בה וכן לא יהיה דיין בדבר, עכ"ל. וכאן כל העדים והמפקחים על החפירות יש להם טובת הנאה ברורה מאוד ואפי' לא רחוקה ונפלאה אלא הם מקבלים משכורות מכובדות ביותר מבעלי הפרויקט בכדי שיעזרו להם לבנות אותו, וממילא כל עדותם על מערות קטנות או ראשו בין ברכיו וכו' זה הכל עדות פסולה ואין להם כלל מהימנות. וכן עיין ברמ"א (חו"מ ל"ד י"ח) כל מי שנוטל שכר להעיד עדותו בטל. עיי"ש. ועדיין צ"ע אם לבניו של הגר"מ שליט"א גם יש נגיעת ממון. או אם יש להם שם איזה דירה או לקרוביהם. כפי הנשמע.

ג. נפסק בשו"ע (חו"מ ל"ד א' ב' ג') רשע פסול לעדות, איזה רשע כל שעבר עבירה שחייבים עליה מלקות, היתה העבירה שעבר מדרבנן פסול מדרבנן. ושם בס' י"ז י"ח כ' כ"ב כל עם הארץ בחזקת שהוא פסול עד שיוחזק שהולך בדרכי הישרים וכו' אא"כ הוחזק שעוסק במצוות ובגמ"ח ונוהג בדרכי הישרים ויש בו דרך ארץ. הבזויים פסולים לעדות והם האנשים שהולכים ואוכלים בשוק וכו' וכיוצא באלו שאין מקפידים על הבושת. השונא לחבירו ואמר לו בפני רבים אלך ואמסור ממוןך פסול לעדות. המוסרים פסולים לעדות. עיי"ש באריכות בכל הפרטים. והנה אותם "מפקחים ועדים" שהעידו על כל הנ"ל יש בהם אחד או כל הדברים האלו ביחד הפוסלים העדות. יש מהם שדרני רדיו (קול חי) החוטאים ומחטיאים הרבים, (בערבי שירה וכדו') יש מהם כתבני עיתון (במשפחה), יש מהם סתם שבבניקים ופרחחים שאינם מבינים מימינם ומשמאלם בענייני קבורה ונשכרו לשם כך עמ"נ לטהר את השרץ, וכבר נתפרסמו תמונותיהם הולכים בלא כיפה לראשם ולדעת הטי"ז יש בזה איסור דאורייתא. כמו כן הם מסרו את האברכים המוחים לערכאות ויש בזה משום איסור מסירה ועדותם בטלה, (וכבר נתפרסם

על ידי הגר"מ שליט"א בספר "משפטי ישראל" שיש במסירה לרשויות משום מסירה), כמו כן אותם עדים ומפקחים היכו באגרוף רשע את האברכים שבאו למחות מכות שיש בהם כדי להמית ושיסו בהם כלבים והרבה מהם נזקקו לטיפול רפואי ופנו לביה"ח למשך תקופה ארוכה, (ועי' בבאר הגולה (יו"ד סי' של"ד) שהמכה חבירו הוא בחרם ואין לצרפו למניין עד שיתירו לו), ועברו בזה כו"כ עשין ואיסורים בשאט נפש "לא יהיה כקורח ועדתו", "לא תשנא", "ואהבת לרעך", "לא תגונ", והמרים יד על חבירו נקרא רשע ועוד ועוד ויש בהם כמה שסאני שומעני שיעוברים על עבירות חמורות ביותר בסתר ובגלוי, ומכל הני טעמי פשיטא שהם פסולים לעדות וכל עדותיהם בטלות. כמו כן אפשר לשמוע בוידאו של המתירים כשהביאו לשטח את הגר"מ שטרנבוך שליט"א שאחד הבחורים האלו אומר לגר"מ מצאנו הרבה עצמות.

כב. ש. והלא סגי בכל ההוכחות הנ"ל להחזיק בוודאות שהם מתי עכו"ם ולהתיר לחפור השטח בלא שום בדיקה ופינוי?

ת. "כשלעצמי אני סבור שמעולם לא היה כאן ביה"ק" (עמ' תעח למטה) כך כותב הגר"מ שליט"א בהמשך התשובה. וא"כ איך אפשר להחזיק בוודאות שהם קברי עכו"ם אם מעולם לא היו פה קברים? ועוד לפני שפותחים ובודקים המערות? בנוסף לזה, אפי' אם נניח שמדובר כאן בקברי עכו"ם, הרי גם גוים חייבים בקבורה ואיך אפשר "להתיר לחפור השטח בלא שום בדיקה ופינוי"?

(עי' ברמב"ם הל' טומאת מת פ"ט ה"א, וברמב"ן דברים כ"א כ"ב, ובמנחת חינוך מצוה תקל"ז, ג', ובמהרש"א סנהדרין מ"ו ע"ב, שו"ת חוות יאיר סי' קל"ט, שו"ת שאילת יעב"ץ סי' מ"א, ובשו"ת שבט הלוי ח"ז, קפ"ט, א' שגם גוי חייב בקבורה מדאורייתא)

כג. ש. ואפי' אם אין וודאות בכל הנ"ל שהם מתי עכו"ם הרי בכל הסימנים הנזכרים יש לפחות דררא וריעותא וידים מוכיחות שיש פה קברי עכו"ם ואפי' בספק התיר הגרד"א לפנות וגם הפת"ש הביא דבריו להלכה?

א. גם הגרד"א התיר לפנות ולא לזרוק את העצמות לאשפה כמו שעשו "במתחם גולובנציץ"!

ב. יפה העיר כת"ר (בעמ' תסב) שהחזו"א חולק על הגרד"א ואוסר לפנות (בכל שינוי שאין בו איסור מן הדין) אמנם לדרכינו אין ביניהם מחלוקת ולא קשה כלל, שהגרד"א דיבר בחז"ל שם יש רוב עכו"ם והחזו"א דיבר בא"י כמו שמוכח שם בחזו"א (יו"ד ר"ט סק"ז), ובא"י יש רוב יהודים (כמו שמוכח בחזון יחזקאל על התוספתא, ובשו"ת תו"ה ח"ד סי' רס"ו-ז') וממילא לא יועילו שינויים להוציאם מחזקת יהודים ולהתיר לפנותם.

ג. כבר הבאנו לעיל שמבחינת המציאות (לכל מי שהיה וראה מקרוב את המערות ואפשר לראות בתמונות איך שמוודים המערות עם ס"מ) ההנחה שגודל המערות אינו מתאים לקבורת יהודים מת מושכב כדרכו אינה נכונה.

ד. לא נמצא בפוסקים שמערות קטנות זה סימן לקבורת עכו"ם וההיפך הוא הנכון במשנה (שקלים פ"ח מ"ב) מבואר שהיו שוברין את עצמות המת לאחר שנתעכל הבשר בכדי לקוברם פעם שניה, וא"כ יתכן שזה ממתים שנקברו בליקוט עצמות, גם בשו"ע (הל' אבילות ועי' מו"ק פ"א מ"ה) מצאנו הלכות רבות ליום ליקוט עצמות (כגון שהיו מעלים אותם מחו"ל לא"י וקוברים אותם) ומנלן שזה לא קבר שמתאים לעצמות שנלקטו ונקברו שנית. (וכמו שהבאנו לעיל מהטור סי' שס"ג) וממילא אין כאן שום ריעותא ולא ידים מוכיחות שזה קברי עכו"ם!

ה. ובשו"ת נפש חיה (יו"ד צ"ה) כתב וז"ל: "והסוגיא דא"י דהוי אז רוב ישראל בארץ ישראל ומשום הכי אזלינן בתר רובא.

כד. ש. והרי דעת הנודע ביהודה (יו"ד סי' פ"ט) להתיר לפנות עצמות אם כבר אין עליהם בשר ואפשר לצרף את דעתו להתיר לפנות?

ת. כבר כתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א בתשובתו (תשרי תשע"ג) "אבל לא נסמך על סברא זו, שחולקין עליו בעין יצחק (יו"ד סי' ל"ו) ובשו"ת מהר"ם בנט (יו"ד סי' כ"ח) ובפרי השדה (ח"ד סי' ע"א). עכ"ל. בנוסף לזה כל המעיין בדברי הנוב"י ראה שהתיר רק באופן שניסו ככל האפשר למנוע את הפינוי, והמקום מושכר להם מגוי שרוצה לפנותו, ואם לא יפנו יבואו הגויים לזלזל בקברים, וכמו"כ קברו על תנאי. ואעפ"כ אומר הנוב"י שיחכו עד רגע האחרון שיגמר זמן השכירות מהגוי אולי יהיה אפשר למנוע הפינוי, ואם לא יהיה ברירה יפנו, ואינו דומה כלל לכאן שאין שום הכרח לפנות. אמנם שלא בשעת הדחק כמו אצל הנוב"י כבר פסק בטושי"ע ר"ס שס"ג שאסור לפנות אפי' עצמות שאין עליהם בשר. ויעויין בשד"ח (מערכת אבילות אות קלד) שאף הנוב"י מודה דאסור לפנות עצמות, וכבר כתב הגר"מ שליט"א (שו"ת תשובות והנהגות ח"ד עמ' רפט) "אמנם האמת יורה דרכו, שכל דברי האחרונים שהתירו היינו כשעכו"ם עושים שלא ברצוננו ואחרי שמחינו ולא הועיל אבל כאן המפנים מבקשים לקבל דעת תורה שמותר וע"ז אנו לא מסכימים".

כה. ש. והלא בשו"ת רעק"א (קמ"א מ"ה) כתב לדבר פשוט דמותר לפנות בית הקברות לצורך רבים, ואפי' לא הביא הגרעק"א שיש איזה חולק ע"ז, ואיזה חכם בדורינו יפה כוחו לחלוק על הגרעק"א?

ת. א. הנה יסוד היתרו של רבינו הגרעק"א הוא מתשובת הגרד"א (מובא בשו"ת

חוות יאיר סי' רמ"ו) וכת"ר כתב לעיל (עמ' תסב) שהחזו"א חולק על הגרד"א, ומה לנו להכניס ראשינו במקום מחלוקת הגדולים. אולם לדרכינו כדלעיל, אין שום מחלוקת שהגרד"א דיבר בחזו"ל במקום שיש לחוש שהם גויים, ובא"י אין חוששים לגויים וחזקתם שהם יהודים, וממילא גם אין קושיא מהגרעק"א שהיקל בחזו"ל.

ב. לבד מזה, הנה הגרעק"א דיבר בקבר המזיק את הרבים אמנם יעוי' בחזו"א (יו"ד ר"ט סק"ז) שכתב: "ויש להסתפק אי איירי באופן שא"א להזהר ובודאי יכשלו בו הרבים או דמפני דחק הרבים שיצטרכו לבקש דרך אחרת שרי לפנות ונראה דבנידון החוות יאיר נמי תרוויהו איתנהו וקרינן ליה מזיק את הרבים ומותר לפנות". מזה נראה שבאופן שאפשר לבנות כיפין ולא יבואו להכשל ודאי עדיף ואין היתר בזה. (וכן משמע בכסף משנה הל' טומאת מת פ"ח ה"ו) וכבר פסק כן המנחת יצחק (שו"ת ח"י עמ' קצו) לגר"ד שמידל שליט"א להעדיף כיפין על פינוי אף במקום דרך הרבים שהוא ודאי מזיק לרבים ומטמאם.

ג. האם כת"ר יתיר לפנות את חלקת הרבנים בהר המנוחות או את ביה"ק ליד שערי צדק הישן שם טמונים גדולי עולם וצדיקים כמו המהרי"ץ דושינסקיא והרה"ק מבעלזא זי"ע ועוד ציס"ע כמותם בשביל להרחיב הכביש?

ד. כבר כתב בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ג סי' קנ"א) וז"ל: "נזדעזעתי בשמעי הנבלה הגדולה שנעשה בלאנדאן איך שאיזה קהל מכרו בית עלמין גדול של הרבה קברים מכמה מאות בשנים לנכרים ומפנים משם את כל המתים מדורות הקודמים אשר כולם היו קדושים וטהורים שהוא דבר מפורסם לאיסור וכו' אבל ברוצים לפנותו מפני שרוצים לשלם לו הרבה כסף עבור המקום שקבור שם אביהם וקרובם ובשביל האיסור לפנות רוצים לקברו בא"י כדי שיוכלו למכור שזה אסור, והטעם פשוט וכו' לכן יש לאסור אף לבנים לפנות אביהן אפי' לקבור בא"י מאחר שכוונתם להרוחת ממון, וכ"ש אחרים שודאי אין מחשבתן כלל לטובת המתים אלא להרוחת הממון שאסור אף שיאמרו שיעשו מצוות גדולות בהממון אסור. עכ"ל. הרי לנו שבמקום שכל המטרה הוא להרוחת ממון אין היתר לפנות אפי' באופן שיש צדדי היתר בהלכה אם המכוון הוא לא צדדי ההיתר אלא ריווח הממון. ודו"ק!

ה. כל דברי הגרעק"א דנים בקבר המזיק את הרבים בדרך הרבים אבל לא בבניית בתים מעליהם.

ו. ש. והלא מצינו בכל ספרי הפוסקים שבמקום הפסד מרובה מחפשים להקל וכתב הש"ך (יו"ד רמ"ב) שבמקום הפסד מרובה מקילים אפי' כיחיד נגד הרבים וכקטן נגד הגדול?

ת. אין כאן שום הפסד ואפ"י לא מועט שכבר כתב האדמו"ר מסאטמאר שליט"א במכתבו שהוא מוכן לקבל על עצמו כל הוצאות הבניה שיעלה הכיפין ע"ג כיפין ושיבנה צצהיו"ט ואפ"י יעלה להון תועפות הוא מוכן לשלם זאת.

וכן לפני כשבועיים כשהלכו כמה אברכים לביתו של הר"י שפרן בבני ברק, אמר שיש תח"י צילום ציק' שנתקבל מהגאב"ד שליט"א ע"ס 25 מליאן דאלאר! בשביל לכסות הוצאות הבניה שיהיה כהלכה ובמקום דאפשר לא שבקינן היתרא ואכלינן איסורא, וגם למקילים היה ראוי להורות לחוש לדעת האוסרים כפי שכתב הגר"מ שליט"א בתשובתו (עמ' תסב הערה ז') שיש מקום לחוש לדברי האוסרים כשאפשר. וההיפך הוא הנכון שלולי המקילים כבר היה אפשר להתחיל לבנות בתשרי תשע"ג כיפין ע"ג כיפין כפי שהציע הגר"ש שליט"א במכתבו מאז לזרז הבניה בכל האפשר כפי דרישות ההלכה. ובקרב כבר היינו רואים הדירות עומדים על תילם. אלא שליזמים יש פה נגיעת רווח ממון של קומות מרתף ומסחר וכדו' וכפי הנשמע יש גם כמה עשרות מהדירות ששייכים להם ע"ש אנשים אחרים, וממילא היה ראוי לתבעם בבי"ד על שהם מזיקים לאחרים בעקשנותם ועושים סחורה בפרתו של חברו. ואף לפי טענתם שהם רק שליחים ומתווכים הרי "לתקוני שדרתיך ולא לעוותי", ועליהם להחזיר הכסף לכל הדורש ולקיים מצוות "והשיב את הגזילה" ולא להחזיק אצלם ממון אחרים שלא ברשות במשך שנתיים (ואולי בינתיים עושים בו סחורה) וזה גזל גמור. וממילא מובן שאין פה שום סרך היתר של שעת הדחק או הפסד ממון אלא מניעת ריווח של היזמים על חשבון אחרים ובזה לא התירו הפוסקים, כמובא לעיל מהאגרות משה.

כז. ש. היכן מצאנו שיש חיוב קבורה לרקב עצמות או לעצמות קטנות, שלכאו' אין לנו לחשוש אם לא מצאנו גולגולת או שדרה וכדו' ומן הסתם כבר לקחו מפה במשך הדורות גם העצמות וגם הרקב, ולכן יש להקל לכתחילה להשליך עפר המערות שאין בהם עצמות ולא לחשוש כלל?

ת. וז"ל הגר"ד שמידל שליט"א בתשובתו: (תשרי תשע"ג) "וכמדומה שמעולם לא נשמע שבית קברות נושן בטלו ממנו הלכותיו כשהעצמות כבר הפכו לאבק ורקב, ומרגלא בפי כל שקבר ישראל קנוי עד תחיית המתים למתים הקבורים בו, וכך אנו מתפללים עליהם שינוחו בשלום עד בוא מנחם משמיע שלום. מלבד האמור לעיל חשוב גם להודיע שהעצמות כשהן מונחות בקברן במצב של התפוררות קשה להבחין בהם "ולפעמים" וכך הוא גם בשטח שאנו דנים בו צבע העפר דשם קרוב לצבע העצמות וזה מוסיף קושי להבחין בעצמות. קרוב לומר שעד שיבחינו בעצמות כבר פגעו מיהא קצת, כל זה אפילו כשהחופר הוא מומחה וירא חטא. וכדי להבחין בעצם צריך שהחופר הבודק יהיה מומחה ובעל נסיון

למצוא עצמות אדם בעפר, וכש"כ נסיון לחפש אחר עצמות נושנות ומתפוררות כאלה שרק ארכיאולוגים עוסקים בהם".

וכן גם כתב מרן המנח"י (שו"ת ח"ט קכ"א) "וביותר יש לחוש שע"י החפירות בכלים שונים נשברו הרבה עצמות של מתים עד לעפר ונתערבו בין העפר וכונדע מדברי הפוסקים דהעצמות של מתים יש להם דין ס"ת ואסור לנהוג בהם מנהג בזיון בגמ' (ברכות י"ח) וסיים שם בברייתא וכדרך שאמרו בעצמות כך אמרו בספר תורה, הרי שמדמין ס"ת ועצמות להדדי, עכ"ל.

וכך גם משמע מתשובת החת"ס כמו שהביא הגר"מ שטרנבוך שליט"א במכתבו (להגרמ"ז זארגער). וז"ל: "ומה שמביא מחת"ס (יו"ד של"ז) בסוף התשובה מסיק לצרף להיתר (כניסת כהנים למקום הטומאה) לשאר הספיקות גם הספק שמא נרקבו ומסיק "אע"פ שדחיתיו" מ"מ חזי לאצטרופי עכ"פ עכ"ל הגר"מ שליט"א. הרי לנו שדעת החת"ס שיתכן ויש הרבה רקב עצמות באותם מערות שאינו ניכר לעין. וז"ל השואל (מהר"ם פישליס ראב"ד דק"ק פראג) בשו"ת נודע ביהודה (יו"ד סי' פ"ט): "והא דבשבת דף קיב ע"ב צדיקים לא הוי עפרא עד שעת תחיה"מ היינו בצדיקים גמורים ותלמידי חכמים כמו יוסף הצדיק ור' אחאי ור' יאשיה וזהו לא שכיח בזה"ז כאשר שמעתי מהקברנים פה שמצאו בקברות ישן הרבה, קברים מלאים רקב". א"כ זהו דבר מקובל מדור דור שהנפטרים נהפכים לרקב וכמו שהביא החת"ס (שם) כמה וכמה מקורות לזה מחז"ל. אלא שאין זה מוכרח כי ישנם צדיקים יוצאי דופן ולא רצה החת"ס להתיר בשביל זה כניסת כהן למקום טומאה, אמנם להתיר לזרוק קברים באשפה בשביל שלא מצאו בהם עצמות לא נשמע מעולם, והחת"ס מעולם לא התיר זאת ח"ו! ואף לא אחד מהפוסקים!

ופלא מה מצא כת"ר לסיים בדבריו "ולכן בכל הבתי קברות העתיקים שבחז"ל ודאי נשאר בהם עצמות ולכן נוהג בהם כל דין ביה"ק ואסור לפנותם"? ומה נשתנה דין ביה"ק של בית שמש מבתי קברות שבחז"ל? האם בגלל ש"זכה ונפל בגורלו של מר גולובנציץ" נהפך ביה"ק לאבק ועפר כלשון כת"ר? ובתי הקברות שבחז"ל חיים וקיימים ומלאים עצמות? ואם מר גולובנציץ יקנה קרקעות בחז"ל גם הם יהפכו לאבק ועפר ואפשר להשליכם באשפה? האם שדרני רדיו ונערים פרחחים אסופים מרחובות הם בקיאים לדעת מה רקב ומה עפר ומה עצמות קטנות ומה עצמות גדולות? הדברים מחרידים כל לבב ירא ה'! וז"ל הגרמ"ז זארגער שליט"א במכתבו: "והרי כל האחרונים שדנו בחפירות בתי קברות שונים דנו מעצמות שלפני מאות בשנים וא"צ להזכירם שיכלה היריעה מהם", עכ"ל. והאם נעלם מהם סברא זו שהכל נהפך לאבק ועפר ולא צריך כלל קבורה? (ולדוגמא עיין בשו"ת לבוש מרדכי (סי' ל"ח) שדן לאיסור, פינוי קברים מלפני

כאלף וחמש מאות שנה). וגם כת"ר כבר הביא (עמ' תסו תחת הכותרת אמר המלביה"ד) שבשו"ת מנח"א (ח"א סי' ס"ז) "כתב דמי שאין בו קנאה שאין עצמותיו נרקבים זהו מדריגה גדולה ורק במי שיש לו קדושה וחסידות מופלגת וזהו לבני עליה כאלו שהם מועטין שבמועטין". ומאן ספין ומאן רקיע לדעת מי טמון בבי"ש בכדי להורות לזרוק העפר והרקב לאשפה, שהרי גם כת"ר (כבר לפני הבדיקות) ידע שיש פה בית קברות (של עכו"ם שחייבים בקבורה מדאו' כמבואר לעיל) לפי גרסתו בעמ' תסא (שלא כגרסתו בעמ' תעח למטה שמעולם זה לא היה ביה"ק) וא"כ איך נוכל לדעת אם הרקיבו או לא ולזרוק הכל לפח שהרי א"א להבחין בין רקב לעפר אחרי כ"כ הרבה שנים? ובאמת כל הדיון בזה הוא מעלה גיחוך ושחוק מכאיב שאפשר לשאול כל מי שעובד בח"ק שפינה פעם קבר (בהיתר) ויאמר שבקושי מצאו רקב וכמה עצמות. וכידוע שכשמוצאים נפטר שעצמותיו שלמות זה חידוש ופליאה גדולה בעיני כולם (כמו הגאון הק' החיד"א זי"ע ששמענו מבעלי העובדא בעצמם שהעבירוהו והיו עצמותיו שלמות ואספום בארון קטן והביאום לארץ ופחדו כולם ליגע בעצמותיו הק' ולסדרם בציונו) וא"כ מה החידוש שמוצאים נפטרים שאינם שלמים והרי זה דבר יום ביומו, ורק יחידי סגולה צי"ע ששמענו שמצאו עצמותיהם שלמות, ונעשה לשיחת היום בפי כל.

כח. ש. למעשה, הרי לא נזכר באף אחד מהפוסקים לחייב רקב בקבורה חוץ מחזו"א (יור"ד ר"ח סק"ו) שהסתפק בזה?

ת. פלא שנעלם מעיני כת"ר מש"כ בשו"ת הרשב"א (ח"ב סי' שכ"ב) שאם חכם חידש להלכה ואין ראייה או סברא מוכרחת אין לנו לסתור את דבריו. והחזו"א שהיה מארי דכולא תלמודא והיה מספק"ל אם יש היתר בזה, מי יבוא אחר המלך להתיר בשופי לזרוק הרקב לאשפה בספק איסור דאורייתא של "קבור תקברנו" השייך גם בעכו"ם כמבואר לעיל. (וגם החזו"א הוסיף שם וז"ל: "אבל משום כבוד מתים חייב לעשות הכל כפי כבוד והוא ממדת המוסר וגמ"ח וכבוד הבריות". דאפי' אם אין חיוב דאו' של קבורה יש חיוב מצד בין אדם לחבירו) חוץ מזה שיש לדון פה, איך אפשר להקל אפי' מספק במקום דחב לאחריו ובזה לא נאמר כלל בהפוסקים להקל, שהרי המתים לא ניח"ל שנקל בזה.

אמנם עכ"פ נביא כמה ראיות מן הפוסקים, שגם רקב חייב בקבורה! במג"א (סי' תקכ"ו סק"כ) לגבי קבורת נפל ביו"ט כתב שיש ראייה לחייב נפל בקבורה (שלא ביו"ט) מזה שהוצרך הכתוב למעט לאסור טומאה לכהן לבניו הנפלים ומדוע צריך פסוק מיוחד לאסור להטמא להם אם אין בהם בכלל מצוות קבורה, שאז פשיטא שאסור לכהן ליטמא להם, אלא ש"מ שיש בנפלים מצוות קבורה ואעפ"כ אסור לכהן ליטמא לבנו או לבתו הנפלים. עכ"ל המג"א. ובגמ' נזיר (מ"ג) דורשת הגמ' מהפסוק ריבוי שלא יטמא הכהן לקרוביו כשהם רקב, ולפי סברת המג"א

חייבים לומר שיש חיוב קבורה ברקב דא"כ בשביל מה נצרך הפסוק למעט שלא יטמאו!

וכן בפי' חסדי דוד על התוספתא (אהלות ט"ז מ"ב) כתב: "ולא עוד אלא אפי' כוך אחד ובקוע וכו' אפי' ריקנים חיישינן שמא נמוחו המתים והרי"ז עושה שכונת קברות וצריך לבדוק כדין המפורש במשנה" ומזה שכתב שעושה שכונת קברות חזינן שאפי' נמוחו המתים ויש רק רקב זה נהיה שכונת קברות, ובשכונת קברות הדין מפורש שם שאסור לפנותם. (וכמו שנפסק ברמב"ם הל' טו"מ פ"ט). וכן בשו"ת שבוי"י (ח"ב תשובה מ"ג) אוסר אפי' לפתוח קבר אם יש בו רקב ואפי' שיש ספק שיהיה לתועלת לנפטר, וכ"ש כאן שאין תועלת לנפטר ומדובר לפנותו ולא רק לפתוח כמו כאן, שודאי יהיה אסור. א"כ מיהו שיכול לחלוק על כל הני רבוותא ולהתיר בשופי לזרוק רקב לפח בפרט שאין מומחה שיכול לחלק ולהפריד הרקב מהעפר! ובודאי לא אותם משגיחים קלי דעת שאינם מבינים כלום בתחום זה, ואין להם נסיון. וקיי"ל (או"ח ר"ס תרי"ח) שצריכים לילך אחרי המופלגים ומבינים בחכמה זו ומי שאינו מופלג ומבין הרי הוא כשאר כל אדם, וממילא מי לנו מופלג ומבין כהרב שמידל שליט"א עם נסיון של למעלה מיובל שנים שאומר בוודאות שיש פה רקב כמובא לעיל מדבריו. וגם הוכחנו מהפוסקים שיש איסור פינוי ברקב. וגם הארכיאולוג שנכח בפעם הראשונה בבדיקה מטעם הבד"ץ אמר שרואה הרבה רקב.

ולחיזוק דברינו נביא מדברי הארכיאולוגים שכת"ר כתב (בעמ' תס) "בכה"ג שאנו יודעים שיש הוכחות מבוססות לדברי הארכיאולוגים ואינם השערות בעלמא, ואין לנו לחשדם שקבעו כן משום שרוצים להכשילנו". כתב הארכיאולוג מאיר בן דוב מגדולי המומחים בתחום: "ערכנו סיור באתר הקבורה בבית"ש, ראינו את שדה הקברים ובו מעל מאתיים קברים חצובים, קברי פיר. נראה ברור שזה בית קברות ואין בזה ספק וגם נמצאו בו שרידי בני אדם, שאותם ראיתי! קבורה כזו שימשה יהודים וגם תושבים אחרים בארץ. ואין סימנים מובהקים בתקופה זו בין מערת קבורה של יהודיים וללא יהודיים". ממילא גם דעת המומחים בדבר (שהזכרנו לעיל מהשו"ע סי' תרי"ח שצריך לפסוק כמותם בתחום בו הם מבינים) שיש בית הקברות ויש עצמות! ואי אפשר לדעת אם זה גוים או יהודים!

כט. ש. ומה שטען אחד מהאוסרים זכיון דיש בקרקע זו ריבוי מערות קבורה מוכח שהיתה זו קרקע שהוקצתה לבית הקברות דברים וכו' ובשו"ת מנחת יצחק כתב דאפי' אם פינו משם המת בהיתר דאסור בהנאה, אמנם לפי משנ"ת לעיל יש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי ואיסור הנאה דקלות ראש אינו אלא מדרבנן וספק דרבנן לקולא, וכל המחמיר אינו אלא מן המתמיהין?

ת. א. לפי מה שנתבאר מפי עדים נאמנים נטחנו שם גם מהעצמות והרקב של המתים והם מעורבים בעפר הבה"ק, ובה אפי' אם הם גוים אסור בהנאה. (שו"ת מנח"י ח"ט קכ"א, שו"ת שבט הלוי ח"ז קפ"ט סק"ו) ובשו"ת מנח"י (ח"ט קכ"א) כתב דיש לחוש שבעת החפירות בשעה שעבדו עם הכלי חפירה ודאי נשברו ונתערבו הרבה עצמות של מתים בין העפר.

ב. לפי מה שנתבאר לעיל דיש פה דין קבר הידוע ובקבר הידוע נפסק (סנהדרין מז:): דאסור בהנאה (ועי' בש"ך סי' שס"ד ס"ק ט' והיוצא מדבריו שגם לפי גירסת הרמב"ם, כאן שוודאי יש כו"כ קברים גם לדעת הרב המתיר, ממילא אסור בהנאה בקבר הידוע). וכבר כתב הפת"ש (יו"ד שס"ח סק"א) שבשדה שנתייחד לקבורה, אפי' נקבר בו מת אחד אוסר כל השדה.

ג. כבר כתב כת"ר בעצמו (עמ' תעח) "בנד"ד כל המערות שבשטח (מלבד המערה השלישית) היו מלאים לגמרי בעפר דחוס ולא היה כלל ריווח אויר במערה". (ובעמ' תעז כותב) "ובכל המערות שלא נמצאו בהם עצמות הוריתי שאפשר להשליך עפר המערה יחד עם שאר החול שחפרו". וקודם לכן כותב "אותם שני מערות שהעצם נמצא שם שאר עפר המערה השליכו לחוץ". ממילא היוצא לפי דברי כת"ר שהשטח מלא בעפר שהיה במערות וזרקו אותו לחוץ ואפי' מהמערות שהיה בהם עצמות, א"כ כבר כותב הרמ"א (יו"ד שס"ד א') שהעפר שנותנים על המתים אסור בהנאה וממילא המקום נאסר מדין העפר שנתערב בו, וכבר כתב כת"ר שלדעת הב"ח (ר"ס שס"ח) איסור הנאה בעפר שנותנים על המתים הוא מדאורייתא ואפי' בספק, וכן נפסק בש"ך ובט"ז (ריש סי' שס"ד) שאסור לדרוס על הקברים משום איסור הנאה (והובא גם בשו"ת רעק"א להלכה סי' מ"ה) וממילא כל העפר שבבית הקברות נאסר בהנאה, שמעורב בו העפר שנותנים על המתים וכן מעורב בו מעצמות המתים או מהרקב שלהם שאסור בהנאה מדאורייתא. ועי' בישעיה (ס"ה ד') שהקב"ה מוכיח את ישראל: "היושבים בקברים" ותרגומו "דיתבין בבתיא דבנן מעפר קבריא". וז"ל המנח"י (שם): "ומכש"כ כמו בנידון דידן שבלתי אפשרי שלא נשאר עוד מעפר שהיה עליו מבין המתים שפינהו משם".

ל. ש. והרי העפר שנמצא במערות שהיו דחוסים בעפר (כל המערות חוץ מאחת עמ' תעח) מן הסתם הגיע לשם מסחף של גשמים או רעידת אדמה ואין לחוש שזה העפר שנתנו על המת?

ת. וז"ל הרמב"ם (הל' אבל פ"ד ה"ד) "וחופרין בעפר מערות ועושין כוך בצד המערה וקוברין אותו בו ופניו למעלה, ומחזירין העפר והאבנים עליו". הרי לנו ממש כצורת המערות שבב"ש, ומכסים המתים באבנים ועפר ומדוע שנחשוב

שהעפר הגיע מסחף או מרעידת אדמה, אם זוהי ההלכה שכך צריך לקבור מתים! (ועי' תפארת ישראל אהלות ט"ז ג') שאפי' אם ברוב הימים נתמלאו המערות עפר, זה לא ראייה שאין פה קברים. ועי' בחזו"א (...) שחוששים שמא התמוטטו הכוכים במשך הזמן.

ש. והרי אפשר לומר מסברא שהעפר של המתים או העפר שמכסה אותם התבטל ברוב של העפר סתם שנמצא במקום וממילא המקום מותר בהנאה?

ת. עי' בשו"ת רעק"א (סי' מ"ה) וז"ל: "ומש"ה אין כ"כ ראייה מקבורת איסור הנאה, אך מ"מ בצירוף מ"ש מעכ"ת נ"י אח"כ דמסתמא כיון שהוא ישן נושן הונח שם הרבה עפר אחר ובטל העפר האסור בעפר המותר ברוב, בזה דעתי הקלושה מסכים" עכ"ל. חזינן מדברי רבינו הרעק"א שכל ההיתר הוא משום שיש הרבה עפר שנוסף חוצ מעפר הקברים ובתקופה יותר מאוחרת אבל על עפר הקברים לבד לא היתר בהנאה, כמוכח לכל המעיין שם. וממילא פה בבית שמש שעשו חישוף לפני העבודה ופינוי כל העפר שעל המערות לפני הבדיקות ונותר רק העפר של המערות ממילא כבר אין היתר שהעפר בטל ברוב. ועי' בפת"ש (יו"ד שס"ד סק"א) שכתב על ההיתר של רבינו הרעק"א שהעפר של הקברים בטל ברוב וז"ל: "אולם מדברי הטי"ז או"ח תקכ"ו ס"ב ובמג"א שם סק"י לא משמע כן, עיי"ש.

לב. ש. אבל בכ"ז יש פה ספיקא דרבנן של איסור פינוי וספיקא דרבנן לקולא?

ת. קודם כל, יש פה כמה שאלות של דאורייתא כנזכר לעיל אפי' אם נאמר שזה של גוים, שאלה של "לא תלין" (עי' שו"ע (יו"ד שס"ז א') קוברים מתי עכו"ם. ועי' רמב"ן שם ושבת הלוי שם), "כי קבור תקברנו", איסור הנאה מהמת ועפר שעליו (עי' ב"ח שם), שאלה של אונאה מהקונים וגזל ומיקח טעות ועוד. ועי' בשו"ת האלף לך שלמה (יו"ד סימן ש"ב) ובאור שמח (הלכות שמחות פי"ד הטי"ו) ובשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ב ק"ס) שגם איסור פינוי עצמות הוא מדאורייתא. בנוסף אפי' נאמר שזה ספק דרבנן של איסור פינוי, עי' ביד מלאכי (כללי הפוסקים, מערכת הדינים, בערך ספק דרבנן) שהביא מהר"ן והמרדכי והראנ"ח שבמקום דאפשר להחמיר (כמו פה שאין הפסד לקונים שהרי יש נדיבים הרוצים לנדב כל ההוצאות של הכיפין ע"ג כיפין, ורק ליזמים יש מניעת ריווח וכבר נפסק בשו"ע (הל' תפילה משנ"ב סי' צ' סקכ"ט) דמניעת ריווח זה דין אחר מהפסד ממון, חוץ מזה שהם עשו כאן הונאה וא"צ להתחשב במניעת ריווח שלהם, ופשוט). לא אמרינן ספק דרבנן לקולא. ועי' שד"ח ח"ה עמ' 4-383 שהביא מהפוסקים שלא אומרים ספק דרבנן במקום שיש ספק במציאות אפי' שאי אפשר לברר המציאות זה לא נקרא ספק, כי ספק נקרא רק ספק בדין! וכאן לפי

שיטתם הספק הוא אם הם גוים או יהודים וזה ספק במציאות. כמו כן, הביא שם השד"ח שבמקום שיש צד שהקולא היא גם חומרא לא אומרים ספק דרבנן להקל, וכאן שיש קולא ליזמים לבנות, אבל חומרא לנפטרים ונקברים שם שמקילים לפנותם וחב לאחרני, בזה אין ספק דרבנן לקולא, ועיי' בספרי (פי' שופטים) לא תשיג גבול רעך שאסור לגזול מקום המת.

לג. ש. ומה שיש מערערים שאפי' אם פינו הקברים עדיין יהיה אסור לגור שם מדין שכתב השו"ע (יו"ד סס"ד ו') שאפי' היכן שפינו הקבר ומותר בהנאה, אין לבנות שם בית התבן או בית העצים או בית האצרות, זה אינו נכון שכבר כתב בערוך השולחן (יו"ד סס"ד י"ב) שבית לגור בו מותר לבנות שם?

ת. וז"ל הערוך השולחן: "ויראה לי דבית לדור בו, אין זה בזיון ומותר". וז"ל הגר"מ שטרנבוך שליט"א בתשובתו (תשרי תשע"ג) "והן לעשות תשמיש בזיון כגון בית המרחץ במקום אתחזק שהיה שם קבר אסור אף כשנפנה הקבר מפני קדושת המקום", עכ"ל. העולה מכאן, שאפי' אם היה הו"א להתיר לדור שם אבל בית הכסא ובית המרחץ שזה ודאי בזיון אף אחד לא התיר, וגרע הרבה מבית התבן והעצים שאסורים. ובזמן הערוה"ש לא היה לכל אחד ביהכ"ס ובית המרחץ בביתו, כידוע. וממילא לא מסתבר שבתוך כאלף דירות שמתכננים לבנות שם (במתחם גולובנצ'ץ) לא יבנו אפי' ביהכ"ס אחד או חדר אמבטי אחד וכל הדיירים יצטרכו ללכת לשכונה אחרת בכל פעם שיצטרכו לנקביהם או שירצו לרחוץ עצמם או לטבול במקווה וזה ודאי לא מציאותי לעשות כאלף דירות בלי ביהכ"ס ובית המרחץ, ובלי צינורות ביוב שצריכים לעבור באדמת ביה"ק.

לד. ש. והרי כתב בשו"ת מהר"ם שיק (יו"ד שני"ד) ובשו"ת שרידי אש (יו"ד ק') שלאחר י"ב חודש מהפטיירה אין חרדת הדין ומותר לפנותו?

ת. ז"ל הגר"מ שליט"א בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ד רס"ז) וכמו כן לא הסכימו האחרונים גם לדברי מהר"ם שיק (יו"ד שני"ד) שלאחר י"ב חודש אין חרדת הדין. וצ"ל הטעם שעולה ממדרגה למדרגה כפי העונשין שקיבל שאחר שנזדכך עולה דרגה, ולפי הדרגה החדשה שוב נתבע על עניינים דקים יותר, ומפחד שמא עומק הדין יהיה קשה עליו ומצטער טובא ואז ע"י חיטוטי שכבי וצערם מעורר קטרוג על החיים. ועניינים אלו סתומין הן ואין לנו יצורי חומר מושגים ברורים בזה ולכן צריך זהירות יתר". עכ"ל השו"ת תשובות והנהגות.

לה. ש. והרי בכל ביהכנ"ס או בית הקברות שנשתקע שמו וכבר לא יודעים וזוכרים שהיה פה פעם ביהכנ"ס וביה"ק כבר לא צריך לנהוג בו קדושה כלל, וכמו כן כאן, וכמדומה שכן נוהגים?

ת. כת"ר לא ציין שום מקור למנהג זה. אמנם בלי"נ אנו נביא את המקור לזה

ומדוע אינו עניין לכאן. שנינו במס' מגילה (פ"ג מ"ג) ועוד אמר ר"י בית הכנסת שחרב אין מספידין בתוכו ואין מפשילין בתוכו חבלים וכו' שנא' והשמותי את מקדשיכם קדושתן אף כשהן שוממין". ע"כ. ובתוס' רעק"א שם על המשניות כתב "אבל לשון שממה אינו נופל אלא על שעת חורבתה מכבר שנים רבות ואינה נבנית כדכתיב על הר ציון ששמים" ע"כ. חזינן מפה שאפי' אחר שנים רבות שחרוב עדיין קדושת ביהכנ"ס עליהם. אמנם, יש מהראשונים (הרמב"ן והריטב"א במגילה כ"ו והתשב"ץ ח"ג סי' ה') שפירשו שלאחר שבית הכנסת עומד בשוממותו דינו כלולב שעבר זמן מצוותו וכדו' שפקעה ממנו קדושתו. אולם אינו עניין לכאן, חדא, שהם דיברו בביהכנ"ס שכבר לא משתמשים בו אמנם בבית הקברות שקבורים בו אנשים והם עדיין קבורים בו לא שייד לומר שפקעה ממנו קדושתו כיוון שהוא עדיין בשימוש. ועוד קאמר חדא, שהמעין בדבריהם רואה שהם דיברו באופן שמפקיעים ממנו קדושתו ע"י שבעה טובי העיר במכירה, ודווקא במקום שיש להם עוד ביהכנ"ס בעיר, ושם בביהכנ"ס החרוב לא משתמשים, והכסף של המכירה נוהגים בו כדין שמעלין אותו לקדושה חמורה ולא מורידים אותו וכו' כל התנאים הצריכים במכירת ביהכנ"ס. או במקום שבאו פריצים ומחללים קדושת המקום. אבל אין זה שום ראיה לפה, שבב"ש במתחם גולוננציץ, יש שימוש במקום - שהמתים הרי קבורים בו והמקום קנוי להם ואין רשות לציבור להפקיע מהם המקום הפרטי שלהם ובודאי שלא לעשות ממקום מנוחתם סחורה ולמוכרו. ופשוט.

ש. אפי' אם נאמר דהם קברי ישראל בודאי, מ"מ לענ"ד נראה דאין לחוש לאיסור גזל דקרקע המת, דהנה בשאילת דוד כתב להדיא שאם פינזהו גוים ונשתקע שם בעליו מן הקבר והיינו שכבר נמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או בגזילה ונתייאשו שוב להוציא מהם הקרקע, מותר להשתמש במקום הקבר וליכא איסור גזל. ונראה בנד"ד שברבות השנים נשתקע ולא ידעו כלל שיש כאן מערות קבורה, הרי נשתקע שם בעליו, ופקע קנינו ושוב כ"א יכול לזכות בה. וכן חזינן שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמיועד לבניית בנינים או במקום שבנו כבר. פסקו שאסור לבנות שהרי הקרקע קנוי למת, אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ או לפנות ועל כרחך דכיון שנשתקע שמו אין בזה איסור גזל?

ת. וז"ל שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' רס"ו: "ועוד נראה שהמתים קונים את המקום מתהום עד רום רקיע, וא"כ גם מדין גזל אסור, ומאן יימר שזה לא מפריע את מנוחתם ואם נהגו להתיר בניה ע"ג כיפין היינו כשכבר התחילו לבנות ומצאו אח"כ קבר, אבל כאן עדיין לא בנו, ובכה"ג בודאי מחוייבין אנו למנוע את הבניה לגמרי. וביותר מסתברא שכל האזור הזה היה פעם בית הקברות

וברמב"ם מפורש (אבל י"ד י"ג) שבתי קברות אסורים בהנאה ולכן אין אוכלים ואין שותים בהם ע"ש. הרי שאוסר מטעם איסור הנאה, שבית הקברות יש בו כעין קדושת בית הכנסת, ומפורש בגמ' במגילה לגבי בתי כנסיות שאפי' בחורבנם כשניכר שזהו מבית הכנסת נוהגין בו כבוד (ע"ש כ"ח:) ויתכן שה"ה לגבי בית הקברות". ע"כ. ושם בסימן רס"ז: "אמנם האמת יורה דרכו שכל דברי האחרונים שהתירו היינו כשעכו"ם עושים שלא ברצוננו ואחרי שמחינו ולא הועיל, אבל כאן המפנים מבקשים לקבל דעת תורה שמותר וע"ז אנו לא מסכימים וכו' וכעין זה כאן לגבי רשעים הללו שעצמות מתים הם אצלם כזבל ר"ל ורצונם לשעות בדברי שקר שזהו ג"כ דעת תורה, ומצדנו דורשים אנו את האמת למנוע פגיעה בקברות ח"ו ולא נורה להם היתר, אף שבלאו הכי יעשו מה שיעשו. עכ"ל.

אמנם המעיין בגוף דברי "השאלת דוד" רואה שכל ההיתר שלו מתי שהפקיעו את השדה לפני זמן רב וכבר נשתקע הדבר שהיה שם פעם ביה"ק. אמנם בכגון דא - שזה עתה בונים בתים על ביה"ק ההיפך הוא הנכון ואין שום היתר לבנות. וכותב שם "השאלת דוד" שאפי' מי שבנה כבר צריך לסתור את ביתו ולא לגור מעל הבה"ק. וממילא יוצא מזה שלעניין מתחם גולובנציץ בבי"ש שעדיין לא בנו ולא נשתקע כלל שיש שם ביה"ק - אסור לבנות כלל לפי"ד "השאלת דוד" ואפי' אם בנו צריך לסתור הבניה. וכך הורה שם למעשה "השאלת דוד" כמובן לכל המעיין בדבריו. בנוסף, יש לציין שגם במשרדי הרשויות, המקום מופיע כבית קברות וא"כ אין כאן כלל דין של נשתקע שהמקום הוא ביה"ק.

וכמו שכתב הארכיאולוג מאיר בן דב במכתבו: "נראה לי שאפשר להשיג מרשות העתיקות את מפת בית הקברות האמור, לא מדובר בחומר סודי וכמובן שאין בדעת רשות העתיקות להסתיר חומר, ולמעשה זה תפקידם. ע"כ. כמו כן עלינו לציין שבשו"ע (או"ח תרמ"ט א') נפסק שקרקע אינה נגזלת, ואפי' באופן של ייאוש כבר כתב שם הביאזה"ל (ד"ה שלא יקצץ) שצריך דעת הבעלים בשביל שיתייאשו ואם לא אין כאן הפקעת הקרקע. וממילא לנדי"ד שהבעלים הם מתים ולאו בני יאוש ניהו, לא שייך שום יאוש על המקום ובדאי שהמקום עודנו קנוי להם, ואסור לגזולם. ועי' בשו"ע (חוי"מ שע"א א') "קרקע אינה נגזלת לעולם אלא ברשות בעליה עומדת אפי' נמכרה לאלף זה אחר זה ונתייאשו הבעלים ה"ז חוזרת לנגזל בלא דמים". ולפי זה יוצא שהמקום הוא גזול מהמתים, ולכן אסור לאף אחד לקנות או למכור מקום זה. וגם אלו שנפלו בפח ושילמו הכסף ליזמים אסור להם למכור המקום הלאה כמפורש בשו"ע (חוי"מ שס"ט א'-ב') "אסור לקנות דבר הגזול מהגזול ואסור לסעדו על שינויו כדי שיקנהו שכל העושה דברים אלו וכיוצא בהם מחזיק ידי עוברי עבירה ועובר על "לפני עור לא תתן

מכשול". ושם בסעיף ב': "אסור ליהנות בדבר הגזול ואפי' לאחר יאוש". ויש להוסיף לפי דעת כת"ר (בעמ' תעח למטה) שרוב המערות שימשו לאוצר ומיעוטם לקבורה, שבדאי אלו הבתי - אוצרות שייכים לבעלים מסויימים ואסור לגזלם.

ז. ש. לפי מה שביארנו יש שם קברי עכו"ם, וא"כ אין לחוש לאיסור גזל?

ת. כיון שאנו דנים מדין גזל כבר מבואר בשו"ע (ח"מ שני"ט א') אסור לגזול או לעשוק אפי' כל שהוא בין מישראל בין מעכו"ם.

ח. ש. כבר כתב הבא"ח (סוד ישרים ח"ד ס"ד) שיש רוחות רעות שורות על הקברים ואפי' הם גוים הם מזיקים למי שעובר עליהם, ואם כטענת האוסרים הרי לא יועיל בניית כיפין להנצל מרוחות הרעות השורות על הקברים?

ת. עי' בספר אור החיים הק' על התורה (פרשת חוקת) דההיפך מדבריכם הוא הנכון. והיהודים ברוב קדושתם וע"י עשיית המצוות ומעש"ט ותורה ותפילה ממשיכים קדושה רבה על גופם וממילא לאחר פטירתם המזיקים והקליפות מתאווים לידבק בהם, כמשל הדבורים הנמשכים אל הדבש. אמנם הגוים כיוון שגם בחייהם הם משכן לחיצונים ולקליפות ממילא לא נתפס בהם כ"כ טומאה במיתתם. והיוצא מזה דכל דברי רבינו "הבן איש חי" נאמרו במי שהולך ממש על הקבר דאז נתפש בו מרוח הטומאה ומהמזיקים ואפי' בגוים שלגבי דיני טומאה וטהרה קילי טפי טובא מהיהודים עכ"פ לענין רוח הטומאה יש לחוש גם בהם. אמנם באופן שנבנה כיפין ע"ג כיפין כהלכה וחוצץ בפני הטומאה, אם איננו חוששים לטומאה של יהודים - שלפי דברי האוהחה"ק דלעיל יש בהם יותר טומאה ודאי שלא נחשוש לטומאה של גוים הקטנה ממנה.

ט. ש. והרי אם המקום נאסר בהנאה לא יועיל בניית כיפין שהרי המקום אסור בהנאה ואסור להעמיד עליו הכיפין, וגם מזלזלים קדושת ביה"ק ונוהגים בו קלות ראש?

ת. ראשית, שאלה זו כבר נשאלה ע"י הגר"ד שמידל שליט"א ממרן המנח"י זצ"ל ונדפסה בשו"ת מנח"י (ח"י סי' קכ"ג) והביאו שם כמה ראיות לצדד לכאן ולכאן. ועכ"פ הכרעת המנח"י - כפי שרואים בתשובה - שבדאי לכתחילה לא ראוי לדור ולא לעשות דרך מעל ביה"ק ואפי' ע"י כיפין. אמנם באופנים מסויימים באופן דלית ברירה הסכימו המנח"י ובית דינו, דהיינו הגרמ"א פריינד זצ"ל, והגרי"י פישר זצ"ל והגר"א"ד הורביץ זצ"ל להתיר בניית כיפין ע"ג בית הקברות וזה ודאי עדיף מפינוי הקברים, כמו שמובא שם דברי הגרמ"א פריינד זצ"ל. ויסוד ההיתר, הוא ע"פ דברי החזו"א (אהלות כ"ב ל"ב) וז"ל: "ולמהבואר לעיל דאין איסור קלות ראש אלא על הקבר ממש יש מקום לומר דאם יעלו עפר על הקבר עשרה טפחים הוי הפסק רשות ומותר לעשות למעלה דרך לרבים וכמו שאם יבנו גשר

גבוה עשרה טפחים מן הקברות דנראה דהוי הפסק רשות. ואפשר דסגי בגי טפחים או בד' טפחים ואף שקשה להקל בלי ראייה מ"מ ראוי להחמיר ולהשתדל במקום שאי אפשר להציל ולשפוך עליו עפר הרבה". ע"כ. ושמענו מפי הגר"ד שמידל שליט"א שע"פ דברי החזו"א הללו הורו גדולי ישראל זצ"ל והם: הגרי"ד סולובייצקי, המנחת יצחק, הגרש"ז אורבאך, הגר"ג נדל, ועוד הרבה מגדולי ישראל להעדיף בניית כיפין ע"ג פינאי. אמנם באמת הרוכשים של הדירות במתחם גולובנציץ ודאי היו מעדיפים באם מר גולובנציץ או היזמים היו מחזירים להם את כספם והיו יכולים לקנות בו דירה במקום אחר ללא כל פקפוקים. אלא שע"פ השמועה בהסכם איתם כתוב שבאם יהיה רב שמתיר החפירות הם לא יוכלו למנוע ממנו מלחפור השטח. אמנם הסכם זה נעשה בערמה בלי ידיעתם, אבל אותם רבנים שנותנים ההיתר לחפור, הם מונעים מהרוכשים מלקבל כספם בחזרה ולבטל המכירה, ולמנוע בזיון והנאה מהקברים. וממילא הם שותפים בעקיפין לכל מעשה הגזילה שנעשה פה. וכבר הובא לעיל דברי השו"ע שאסור לסייע לגזלן משום לפני עורר ומחזק ידי עוברי עבירה. ואותם היזמים ומר גולובנציץ בודאי ידעו מראש שמקום זה הוא בית הקברות (כמו שמופיע במסמכים של הרשויות) אלא שחשבו שיוכלו לקבל היתר על כך. ואמנם ההיתר הראשון הם קיבלו מהרב הראשי לישראל ואחריו מעוד רבנים. אמנם בודאי שאם הקונים היו יודעים מזה לא היו קונים, ובודאי יש פה איסור הערמה וגזילה והונאת דברים וגניבת דעת כמו שפשוט לכל מי שלומד הלכות אלו בשו"ע חו"מ. וממילא אין לקונים ברירה אלא להשתמש בעצה זו של כיפין ע"ג כיפין כמו שהבאנו לעיל מהמנח"י ושאר גדולי ישראל אמנם היא בדיעבד אבל ודאי עדיפא על פינאי. ויש להם על מי שיסמוכו על החזו"א שבהגבהה של עשר או ארבע או שלש טפחים זה כבר נקרא רשות אחרת ואין כאן קדושת בית הקברות.

מ.

ש. ויש בנותן טעם להביא מה שהעיר רב אחד שליט"א שנודע לו שסמוך ממש למתחם שבנד"ד נחשף בעבר חורבותיו של ישוב ומצאו שם חפצים וחרסים המצביעים בוודאות שישוב זה הוא מתקופה שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ, ומעתה יש לתלות שהמערות הם קבריהם של תושבי הישוב הסמוך שכאמור זהו ודאי ישוב של עכו"ם?

ת. מדוע לנו לתלות את המערות באיזה ישוב קטן של עכו"ם שהיה באזור, ולא לתלות שהמערות הם מישוב ועיר גדולה של יהודים שהיה באיזור בשם "שַׁעֲרֵי־יָם", שלפי דעת החוקרים היא מזמן דוד המלך ע"ה. (ומוזכר בספר יהושע פט"ו שנפלה בגורל בני יהודה) ומדוע שלא נתלה את המערות במתים המוזכרים בספר שמואל פ"ו שנהרגו בבית שמש.

וואני הולך רכיל ומגלה סוד שאותו רב אחד שליט"א המוזכר פה (בעמ' תס) הוא אותו "יהודי חרדי ונאמן" (המוזכר בתחילת העמוד) והוא אותם "כמה מומחים" (המוזכרים בעמ' תעד) והוא אותו "חכם אחד" (המוזכר בעמ' תעה) ופושט צורה ולובש צורה כפי צורך השעה ושמו "זלמן קורן" וכבר הבאנו לעיל על מידת יראתו חכמתו ומהימנותו, ותן לחכם ויחכם עוד).

מא. ש. והרי אם המקום נאסר מדין גזל המתים גם אם נבנה כיפין לא הועלנו שהרי אנחנו גוזלים אותם, שדרים מעליהם ובודאי לא ניח"ל?

ת. כתוב בשו"ע (חו"מ רי"ד ד') אם לא כתב לו עומק ורום כלל אלא מכר הבית סתם אין לו באוויר שעל גג הבית ולא למטה ולא כלום בין בבית בין בחצר. ע"כ. ממילא לעניין הקברים אם חופרים ומפנים אותם גוזלים מהם את מקומם. אמנם, אם בונים בגובה הקרקע זה לא קנוי להם שהם קנו רק את הקבר וממילא לא גוזלים אותם, ואין להם קניין עד רום רקיע. ופשוט.

מב. ש. מהיכי תיתי שעדיף לבנות כיפין מאשר לפנות הקברים?

ת. כבר הבאנו לעיל שהדבר הונהג ע"י גדולי הדור להעדיף בניית כיפין ע"ג פינוי, וכמו שמובא בשו"ת מנחת יצחק (שם) כך הנהיגו גם הבד"ץ בשכונת ארמון הנציב ובהר הזיתים ובעוד מקומות, בדלית ברירה. וגם כת"ר כותב בתשובתו (עמ' תסט) "וכן חזינו שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמועד לבניית בניינים או במקום שבו כבר, פסקו שאסור לבנות או שצריך להרוס הבנין **אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ** או לפנות". עכ"ל. ועי' בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ו רכט) "מה דמצוי כאן בכו"כ שכונות וכבישים בארצינו הק' שמצאו שם מערות קבורה וסגרו מעל המערה באוהל חוצץ ובנו בניינים מעל המערות וכו' וכהנים נכנסים ויוצאים ודרים שם ומעולם לא שמענו עוררין!"

מג. ש. והרי מצינו בפוסקים (שו"ת תירוש ויצהר, שו"ת אבני צדק ועוד) שעדיף לפנות מאשר שמסילת הברזל תעבור על הקברים ואפי' בלא לפנות?

ת. א. יפה דייק כת"ר בלשונו שאלו הפוסקים שהתירו היה "בכה"ג שהנכרים רוצים לבנות מסילת הברזל ע"ג הקברים". וכבר כתב בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ד עמ' רפט) וז"ל: "אמנם האמת יורה דרכו שכל דברי האחרונים שהתירו היינו כשעכו"ם עושים שלא ברצוננו ואחרי שמחינו ולא הועיל, אבל כאן המפנים מבקשים לקבל דעת תורה שמותר וע"ז אנו לא מסכימים". ושם בעמ' רצא: "ונראה שבזמנינו בעו"ה בארץ ישראל וכן אצל הגוים בגולה הם רואים במצות הקבורה בזבז של שטחי קרקע ואם נפתח להם פתח כמחט עלול להתפתח לפתח של אולם, וצריכים אנו ללחום בכל כוחינו שלא יהא שום סדק להתיר. ולכן אף אי מדינא כשאין חשש ממש שיגעו בעצמות ע"י סלילת הכביש, אין חיוב לבזבז

כסף רב בזמנינו שאני וכמ"ש. וחייבין למחות ולהוציא הוצאות כדי למנוע זלזול במתים". והדברים ברורים שכל ההיתר של הפוסקים נאמר בגוים וכשאינן אנו יכולים למחות ולכופם שלא לפנות אבל כאן פשוט שאסור. **ב.** בבניית כיפין לא נאמרו דברי הפוסקים המעדיפים פיננו כי בבניית כיפין אין שום בזיון לקברים כמו שהבאנו מהחזו"א, וכל דבריהם נאמרו כשהכביש יעבור ממש על הקברים. **ג.** אפי' בכגון דא שמדובר בנכרים שרוצים לבנות וכביש שעובר ממש על הקברים כבר כתב החזו"א (אהלות כ"ב ל"ב) שעדיף להניחם לבנות מאשר לפנות, כשהם לא פוגעים בקברים.

מד. **ש.** גם הכיפין שבונים כיום הם לא לכל הדעות, שלדעת החזו"א צריך לעשות חלל ד' טפחים בין הכיפין לקרקע וכיום עושים רק טפח. אמנם המנח"י חידש שאם עושים עוד אוהל מעל הקבר מועיל גם לדעת החזו"א, אבל זה חידוש ואי"ז פשוט כל כך?

ת. **א.** כבר הזכרנו לעיל את דברי הרשב"א (שו"ת ח"ב שכ"ב) שאם חכם חידש דבר ואין ראיה או סברא ברורה להיפך, אין לסתור את דבריו. **ב.** מדוע לא הביא כת"ר את הדברים משם אומרם והוא הגר"ד שמידל שליט"א שהדברים הנ"ל מובאים בשמו בספר מנח"י, וגם המנחת יצחק עצמו הסכים שם שלכתחילה יש להחמיר לעשות שני אוהלים כנ"ל, וממילא מכיוון שאין חולק ע"כ פשיטא שכך ההלכה, ואפשר לצאת בזה גם שיטת החזו"א.

מה. **ש.** אין חשש שהגוים יבואו ללמוד לפנות קברים מזה שמפנים הקברים בבי"ש, שהם יבינו שיש הבדל שבבי"ש זה בכלל לא קברים ואין עצמות ובמקומות אחרים זה קברים גמורים?

ת. וז"ל שו"ת תשובות והנהגות (ח"ד עמ' רפז) "וביותר נראה שאפילו במקום שאפשר להתיר מדינא אפי' לפנות מתים כמו כדי לעשות דרך וכדו', מכל מקום היום שישנם אלפי בתי קברות בחו"ל בלי שימור הנתונים בסכנה, וכן בא"י שתחת ממשלת הכופרים המאפשרים לארכיאולוגים לחפור כרצונם ולחטט שכבי רח"ל ככל העולה על רוחם אם אנו פותחים פתח במירון עלולים הם להמשיך ולפתוח פתחי היתר לעצמם גם במקומות אחרים וזו גופא סיבה לאסור. וכן מפורש בשו"ת חת"ס (ח"י סימן ל"ז) אודות פיננו עצמות הגאון וקדוש ר' מרדכי בנעט זצ"ל שאם נתיר עלול להביא קלקולים במקומות אחרים ומדמה לביצה (ו' ע"א) האידנא דאיכא חברי חיישינן". עכ"ל. ועי' בשו"ת "ויען אברהם" סי' כ"ח איככה נוכל להמציא היתר לחטוט אפי' עצם אי של מת ישראל, כי יודע לעיני הכל בגוים לעינינו כי שקר בפינו ח"ו בטענה זו ופרצה קוראה להוציא מחשבתם לפנות מתים ממקום למקום לפועל בסיבתנו ח"ו. עיי"ש בדבריו

הנוקבים בזה. ובשו"ת חיים ביד (לר' חיים פלאגיי זצ"ל) יו"ד סי' צ"ח כתב בנוגע לפינוי דאין להורות בזה דבר התמוה לרבים גם אם יהיו טעמים רבים לפנותו. ובשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ג קנ"א) "ולבד כל אלה אסור מטעם איסור הנאה דאיכא על כל בית קברות, וגם יביא זה תקלה שיטלו במקומות הרבה הבתי עלמין ביד חזקה ולא יוכלו למחות בידם באמירה שאסור, שהרי היהודים עצמן מכרו בתי עלמין העתיקין שלהם והם לא יחלקו בין א"י לחו"ל. סוף דבר הוא דבר אסור וצריך למחות בכל הכח שאפשר". גם כת"ר כותב בתשובתו בהרבה מקומות שנמצאו עצמות וגולגולות כגון בעמ': (תעד, תעה, תעו, תעז, תעח, תפ, ועוד) ממילא לא מסתבר שהגוים והחפשים יבואו ללמוד שו"ת תשובות והנהגות ח"ו ולנסות להבין מסברא מה החילוק בין שו"ת תו"ה ח"ו לבין התשובות מחלק ד' ומה החילוק בינם לבין שו"ת אגרי"מ ועוד. אצלם מספיק שכבר התפרסם (לצערינו) בעיתונים שלהם שיהודים חרדים חופרים קברים בבייש ויותר לא ירצו לשמוע למנוע החפירות. ולצערנו בימים אלו הם כבר חופרים קברים בכמה מקומות בעולם (כגון בענגלאנד) ומי יודע אם זה לא בגלל החיטוטי שכבי בבייש.

מו. ש. לא שמענו שכדי למנוע חשש רחוק דתקלה חייבים להזיל ממון מכיסו?

ת. בודאי ששמענו. וכי לא נפסק בהל' שבת שמחללין שבת על חולי עכו"ם מפני חולי ישראל, מפני דרכי שלום. וכי לא נפסק בהל' צדקה שמפרנסין עניי עכו"ם עם עניי ישראל?

מז. ש. גם אתרא קדישא חופרים קברים בנשר ובעוד מקומות בארה"ק ומדוע שלא ילמדו מהם?

ת. אתרא קדישא מעולם לא חפרה קברים! תפקידה של אתרא קדישא הוא לשמור על הקברים ולמנוע את חילולם בלבד! אתרא קדישא הוא ארגון שנוסד ע"י מרן הגר"י מבריסק זצ"ל לפני יותר מיובל שנים בכדי למנוע חפירות קברים בכל העולם. עד היום אתרא קדישא הצילה מאות ואלפי קברים ובתי עלמין ברחבי העולם, מחילול. במקומות בהם הנקברים הם גוים בודאי אתרא קדישא גם מתנגדת לפינויים, גם מהסיבה שלא יביא לחילול קברי ישראל, וגם מהסיבה הטעכנית שקשה מאוד להקפיד ולקיים את כל הלכות פינוי (שנאמרו גם על גוים). דעת מרן הגר"י מבריסק זצ"ל ור' יחזקאל אברמסקי זצ"ל וכל גדולי הדור שבאותו דור היתה שאסור לפנות קברים אפי' בספק אם הם יהודים, ולפי עקרון זה אתרא קדישא פועלת בכל השנים. (מקור לכך אפשר למצוא בקול קורא שיצא על ידי גדולי הדור בעת חפירת ביה"ק העתיק בטבריא, ובשו"ת צ"ץ אליעזר ח"ה סימן כ' בתשובתו לרב וורנר זצ"ל רבה של טבריא שרצה להתיר החפירות שמה מאותם סברות של הגר"מ שליט"א ונדחו ע"י גדולי הדור כבר אז,

כמו שמובא במכתבים שנתקבלו מהם המובאים שם בהקדמתו) במקרה שהקברים הם קברי עכו"ם בוודאות מאה אחוז וללא כל פקפוק לפי הסימנים המובאים בחז"ל ובפוסקים, אתר"ק איננה מפנה את הקברים אלא היא פשוט לא מוחה! מאותה סיבה בדיוק ש"לב לאחים" לא טורחים לזכות 7 מיליארד גוים בשבע מצוות בני נח. אתר"ק איננה ביכולת למנוע מגוים לפנות את קברותיהם וגם לא מיהודים שאינם שותו"מ, שאיננו ערבים עליהם ואין חיוב למחות בהם!

במקרה שהקברים הם ספק יהודים הודרכה אתר"ק מפי גדולי ישראל זצ"ל ושיחיו לאוי"ט ומפי הרבנים שלה למחות בכל התוקף הן מצד שהדבר אסור ע"פ ההלכה והן בכדי שלא לתת פריצת גדר לחילול קברי הקדמונים וכמו שהבאנו לעיל את לשונות הפוסקים. מאותה סיבה כשפינו ברח' שמעון בן שטח בירושלים את הקברים של **ערבים** שקבורים שם, אתר"ק לא ראתה צורך למחות בפינוי בית הקברות של ערבים! אותו הדבר והעיקרון הוא גם בשאר המקומות בארץ! מתחם נשר ברמלה הוא סיפור בפני עצמו! הקברים שבמתחם נשר ברמלה הם בהר הסמוך למפעל מלט מהגדולים בארץ הנמצא בהר הסמוך לבית הקברות. לצורך ייצור המלט, המפעל משתמש בִּבְרוֹדִים והם בכדי לפוצץ את הסלעים שבאזור. מכח הפצצות שנעשים בהר הסמוך קורסים מדי פעם מערות קבורה במתחם, והעצמות הקדושות מתפזרות. העצמות מפונות לקבורה במקום אחר ע"י חברה קדישא מפתח - תקוה ופעם בשבוע מגיע לשם פֶּקֶח מטעם אתר"ק לוודא שאין חילול קברים ואם הפינוי מתבצע לפי ההלכה. לפני כשנתיים התקיים דיון בבד"ץ העדה"ח כשאנשי "האגודה לחילול קברים" בשיתוף עם בניו של הגר"מ שטרנבוך שליט"א תבעו את אתר"ק מדוע הם לא מונעים את פינוי הקברים בנשר, או מעבירים את הפיקוח ע"כ לידיהם. לאחר דיון ממושך שארך כשעתיים הכריעו חברי הבד"ץ העדה"ח בהשתתפות הגר"מ שטרנבוך שליט"א שאין מקום למחות ולמנוע מהמפעל את הפינוי, ומכיוון שהמפעל הוא רק גרמא. המפעל לא חופר קברים אלא שכתוצאה מהפיצוצים שהוא עושה בהר הסמוך קורסים קברים בבית הקברות ולפי ההלכה אי אפשר למנוע את זה מהם, וכל שנותר הוא לדאוג שהקברים שנפתחו וקרסו יועברו לקבורה במקום אחר הבד"ץ החליט להשאיר את הפיקוח על כך בידי אתרא קדישא. מאז עברו כשנתיים ימים וכל הזמן אנחנו שומעים את התקליט חוזר על עצמו אתר"ק חופרים קברים בנשר! נו! אם אתר"ק חופרים קברים בנשר תעשו עצרות מחאה, תביאו לשם רבנים וציבור אדיר בראשות הגר"מ שליט"א, תשכבו מתחת הטרקטורים ואל תתנו להם לחפור את הקברים, תרעישו תבל ומלואה במודעות ועצרות תפילה! לא!! וכל זה איננו שווה לי בכל עת אשר אני רואה... כל אלו

המנפנפים בחפירת קברים בנשר מעולם לא באו למחות גם במקומות שהיו קברי יהודים ודאי לכל הדיעות! מעולם לא מסרו נפש, ממון, או טרחה בעבור כבודם של ישיני עפר! השופר שלהם הוא תמיד הרדיו, קווי הניעס, אתרי האינטרנט ("החרדיים"), העיתונים האסורים! החברים שלהם והמפקחים שלהם הם אינם אברכים יר"ש ות"ח מופלגים אלא כמה פרחחים ושבבניקים מהרחוב! גם בשאר מערכות ישראל הם קרים כקרח! אין להם שום "ברען" וחיות דקדושה!

לא ראינו אותם בוכים בנשמת או צועקים בקתה!

לא ראינו אותם מתפלפלים על סברא ברמב"ם או מנדדים שינה מעיניהם כמה לילות בשביל איזה ר"ן מוקשה!

לא ראינו שהגר"ח קנייבסקי שליט"א מזכיר אותם בספריו לשבח שהגיהו ועזרו לו לערוך את הספר כמו שהוא מזכיר את הגר"ד שמידל שליט"א!

לא ראינו שהמנחת יצחק זצ"ל יביא סברות ודברי הלכה בשמם בספריו כמו שהוא מביא את הגר"ד שמידל שליט"א!

לא ראינו מצדם מסירות נפש או את "האהבי ה' שנאו רע" כלפי המדינה וראשיה וכל מה שנודף ממנה, כמו שראינו אצל הגר"ד שמידל שליט"א!

הם אינם אנשים שחוזרים הביתה משבת לשבת וכל השבוע שקועים בלימוד כמו הגר"ד שליט"א!

אצל אתר"ק כן ראינו את כל הדברים האלה! אצל הגר"ד שמידל שליט"א וחבריו, כן ראינו זאת!

אז מה אם הגר"ד שמידל שליט"א לא העמיד תלמידים בצבא ובשירות לאומי כמו זלמן קורן, אז הוא כבר לא מומחה בענייני קברים?

אז מה אם הגר"ד שמידל שליט"א לא עבד אף פעם ברדיו ולא היה כתבן בעיתון כמו יענקי פלאי אז הוא כבר לא "משגיח ירא ה'?" (אין ספק שהגר"ד אפי' לא מקשיב לרדיו)

אז מה אם הגר"ד שמידל שליט"א שימש בעניינים אלו את רוב גדולי ישראל ב-50 שנים האחרונות ולא "זכה" לעבוד במשרד הדתות כמו שלו' פריד אז הוא כבר לא "מבין"?

מח. ש. יש סברא שאם לא היינו מוחים פה ועושים רעש מזה אז לא היו יודעים מזה בעולם, וגם הגוים לא היו לומדים מזה לחלל קברים?

ת. מה נעשה שכבר ביום הראשון או השני שהתחילו לחפור קברים בבי"ש, זה התפרסם בכל העולם ע"י העיתון "ניו יורק טיימס" שקוראים אותו מיליוני אנשים בעולם, וממילא סברא זו בטלה. וכבר כתבו בעיתוניהם "שהנה החרדים

חופרים קברים".

- מט. ש. והרי הגוים לא יודעים להבחין בין בניה ע"ג כיפין לחפירת קברים?**
- ת.** המציאות מוכיחה שבהרבה מקומות בעולם הצליחה אתר"ק לקבל מהשלטונות הסכמה מלאה לבניה ע"ג כיפין, עמ"י שלא לפגוע ביהודים. ובהרבה מקומות הכיפין אף נבנו במימון השלטונות, (כמו למשל "הגשר" המפורסם בקהיר שהצליחו אתר"ק לפעול אצל השלטונות במצרים לבנותו ולא לחלל את ביה"ק העתיק דשם אע"פ שהיה להם "היתר" מהרב הראשי)
- נ. ש. וגם הטענה שיכול לצאת מזה חילול השם גדול שהחרדים חופרים קברים לצורך ריווח ממון היא לא נכונה, שגם הגויים והחפשים יבינו שיש חילוק שפה הרי מותר לפנות ע"פ דין, ואצלם גם לא אסורו אלא מתי שאסור ע"פ דין?**
- ת.** וז"ל הרמב"ם (הל' יסודי התורה פ"ה הי"א): "ויש דברים אחרים שהן בכלל חילול השם והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות, דברים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, ואע"פ שאינן עבירות הרי זה חילול את השם וכו' וכיוצא בדברים האלו הכל לפי גדלו של חכם צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפני משורת הדין". ע"כ. הרי לנו שחילול ה' אינו נמדד לפי המושגים שלנו מה מותר ומה אסור, אלא לפי המושגים של אומות העולם שיבואו לחלל קברים בשאט נפש, ולצערינו הדבר כבר נתפרסם בעולם ע"י כלי התקשורת והעיתונים שלהם.
- נא. ש. אין לנו רשות להחמיר שאנו פוגעים בחיותן של שמונה מאות משפחות וגורמים להם שיצטרכו לחזור על הפתחים?**
- ת.** כידוע כל מי שקנה דירה מהיזמים ב"גולובנציץ" היה צריך לשלם 300,000 ₪ במזומן תוך חצי שנה. והרי זו הלכה פסוקה בשו"ע (יו"ד רנ"ג א') "מי שיש לו מאתים זוז לא יטול צדקה". ועיי"ש בכל פרטי הדינים השייכים ואכמלה"ב. עכ"פ העניינים והאביונים האמיתיים שבדורינו ודאי שאין להם כסף לקנות דירה ועאכ"כ שלא לשלם שלוש מאות אלף שקל במזומן! וממילא פשוט וברור שהם לא נקראים עניים לגבי זה. ואפי' את"ל שגם כסף זה הם השיגו ע"י חיזור על הפתחים, א"כ מה גרעון יש בזה שנצטרך לדאוג עליז? אמנם, כבר הבאנו לעיל שהאדמו"ר מסאטמאר שליט"א הבטיח לכסות כל הוצאות הבניה של ה"כיפין" וממילא אין בזה שום נפק"מ לדינא אלא מניעת ריווח של היזמים ועליהם בודאי לא צריך לדאוג שיחסר להם "אויף שבת צו מאכן" ודי לחכימא!
- נב. ש. והלא מתוך כשישים מערות שיש בשטח נבדקו ונמצאו עצמות רק בשש מערות וזה מראה שהמקום לא שימש מעולם לביה"ק וגם אם שימש כבר פינז משם את כל המתים שהרי אין חזקה שזה ביה"ק ומשם מערות שנמצאו זה**

עדיין לא מוכיח שיש פה ביה"ק?

ת. עיי' להלן בסוף התשובה, שלפי החשבון בדבריו יוצא שיש תשע מערות קבורה. ועכ"פ גם אם יש שש מערות, כבר נפסק בשו"ת משכנות יעקב (יו"ד י"ז) ובדעת תורה להמהרש"ם (יו"ד ל"ט ג') שאחד מעשרה זה בגדר מיעוט המצוי. וממילא כאן שיש גם לפי דעת כת"ר יותר מעשר אחוז מהמערות שנמצאו בהם עצמות בטלה כל ההנחה שאין זה מערות קבורה וממילא יש לחוש לכך שזה מערות קבורה שכך ההלכה במיעוט המצוי.

ג. ש. והלא בבריאת העולם מקום זה היה נקי מקברים "והעמד דבר על חזקתו" ולמה לנו לחוש שעשו פה ביה"ק?

ת. יפה הביא כת"ר מהפמ"ג (יו"ד ק"ה משב"ז סק"ג) שבמקום שיש ריעותא בטלה כל החזקה. וממילא פה שיש ריעותא של לפחות מיעוט המצוי גם לפי שיטת כת"ר ממילא בטלה חזקה זו שזה לא היה ביה"ק. בנוסף מצינו במש' (מס' פרה פ"ג מ"ב) שחששו לקבר התהום ולא אומרים שמעמידים המקום על חזקתו שבבריאת העולם לא היה שם קברים.

נד. ש. והרי נמצאו שם פגיון וכדי חרס, וממילא זה מוכיח שזה קברי עכו"ם?

ת. עיי' ברמב"ם (הל' סנהדרין פט"ו ה"ט) "הרוגי בי"ד הסייף שנהרג בו נקבר בצדו" ממילא אין זה ראיה שזה לא קברי ישראל, וכן בספר חסידים (חלק הצוואה סי' ע"א) וז"ל: "סכין או חרב שנהרג בו יהודי, אסור ליהנות ממנו כי סכנה גדולה היא וכו' אלא יקברוהו עם המת". וכן בספר חסידים (סי' תתשי"ט) "אין ליקח סכין שנמצא על קבר של הרוגים וצריך להחזירו למקומו שאסור בהנאה". ולגבי כלים מפורש בשו"ע שמותר לקבור כלים עם המת עיי' בשו"ע (יו"ד שמ"ט ג') "אם היו אביו ואמו מזרקם עליו כלים מצוה לאחרים להציל אם לא נגעו במטה הנקברת עמו, אבל אם נגעו בה אסורים אם הם של אותו שזרקן עליו והוא שיזרקם על דעת שיקברם עמו" הרי לנו שקוברים עם המת גם כלים, אם רוצים. ובספר "בית שערים" מהארכיאולוג נחמן אביגד כתב: בבית שערים ליד קברו של ר' יהודא הנשיא – נמצאו באתר הממצאים שכללו תכשיטים, כלי חרס, כלי זכוכית ומטבעות.

נה. ש. העיד לי המשגיח הרב נחמני שליט"א שמתוך המערות שנמצאו בהם עצמות על קרקעית המערה הם תמיד סמוך לכותל ולא באמצע המערה, וממילא זה ודאי ממת שנקבר ראשו בין ברכיו שהרי המתים היהודים המושכבים כדרכם עצמותיהם צריכות להימצא באמצע המערה ולא בצדדים?

ת. כבר הבאנו לעיל את דברי הטור (יו"ד שס"ג) וז"ל: "נשאל לרבינו האי גאון וכו' וכן בית הקברות שנתמלא ואין להם מקום וחופרים בקברים הישנים

ומניחין העצמות לצד אי שרי או לא והשיב דשלא כדין עבדי ע"כ. ושם בב"י מ"תורת האדם" מבואר שכך היו נוהגים בארץ ישראל. רואים שזה היה מנהג ישן בארץ ישראל עוד לפני רבינו האי גאון לפנות העצמות הישנות לצד ולקבור באותו מערה מתים חדשים, ומה פה הראיה שזה ראשו בין ברכיו?

נו. ש. **מזה שפתחו המערות ולא מצאו עצמות רק בכמה מערות בודדות, רואים שמעולם לא היה פה ביה"ק או שהיה ופינו כבר העצמות, ולא יתכן שהיו פה עצמות ונימוחו לגמרי?**

ת. ע"י בשו"ע (יו"ד ת"ג ח') "וסוף עצמות להתעכל". הרי לנו שיכול להיות שהיו פה עצמות ונימוחו לגמרי. (ע"י בטור שיש גרסאות שונות בנוסח הברייתא, עכ"פ זאת גירסת השו"ע)

נז. ש. **והרי לא שמענו אף פעם שעושים מערות קטנות לקבורה, ומזה שהמערות כ"כ קטנות, רואים שאין זה ביה"ק?**

ת. אי' בגמ' (ב"ב ק"א ע"ב וק"ב ע"ב) "הכא נמי בניפלי" ושם ברשב"ם וכן בד"ה ברשב"ם "רב שישא בריה דרב אידי אמר", ששם משמע שהיו עושים קבר בגודל אמה או חצי אמה לנפלים, וממילא מצינו מחז"ל שהיו עושים קברים קטנים מאוד. ובספר מועדים וזמנים (חלק ג' עמ' קנג) כתב שאין להביא כלל ראייה מממצאים שמוצאים בזמנינו שהרי א"י נתכווצה כמבואר בגמ' (גיטין נ"ז ע"א). וממילא גם מערות הקבורה נתקטנו ונתכווצו והן קטנות ממה שהיו פעם. ואפי' שאפשר לומר שגודל המערה של מת לפי החשבון צריך להיות 1.44 ס"מ שהרי גובהו של אדם ג' אמות אין להביא כלל ראייה מגודל המערות של זמנינו שנתכווצו. בנוסף, בשבוע העל"ט (פ' פקודי) נכנסו שמונה רבנים ת"ח מופלגים ומזקני ההוראה ומדדו למעלה ממאה מערות וביררו הדבר לאמיתתו וגם הם עצמם נשכבו בתוך המערות ומצאו שיש ברוב ככל המערות מקום בשפע להכניס שם מת מושכב כדרכו וגם אלו המערות היחידות שהם הכי קטנות בערך בגודל 1.20 - 1.30 מעטר, חלקם שבורות והרוסות וחלקם שלא נפתחו עד הסוף מהעפר שבהם, וממילא א"א לדעת את גודלם. ואלה שמות הרבנים שהשתתפו בבדיקה: הגרמ"ז זארגער שליט"א, הגר"א אטיק שליט"א, הגר"מ הלר שליט"א, כ"ק האדמו"ר מקהל חסידי ירושלים שליט"א, הגר"ס ערלאנגער שליט"א, ועוד שלושה דיינים מבית דינו של הגר"נ קרליץ שליט"א, הגר"ש רוזנברג שליט"א, הגרמ"מ לובין שליט"א, הגר"י מרמרוש שליט"א, הרבנים נכנסו לתוך המערות, מדדו אותם עם ס"מ, ועשו את כל הבדיקות הדרושות, מסקנת הרבנים היתה ברורה ללא שום ספק כלל, שאלו הם מערות קבורה וניתן לקבור שם מתים מושכבים כדרכם, הדברים גם נתפרסמו ע"י בכתב. אמנם, פלא על הגר"מ

שליט"א שאינו מעוניין להטות אוזן ולשמוע את העדויות ולראות את התמונות מעדים בלתי נגועים ומנציגי הרוכשים, ומבכר את עדותם של עדים הנוגעים בדבר ושלוחי היזמים, שנשכרו לשם כך על ידיהם.

וכבר נפסק בשו"ע (חו"מ י"ז א') בצדק תשפוט עמיתך, איזהו צדק המשפט זו השווית שני הבעלי דינים בכל דבר לא יהא אחד מדבר כל צרכו ואחד אומר לו קצר דברך, ולא יסביר פנים לאחד וידבר לו רכות וירע פניו לאחר וידבר לו קשות".

ושם סעיף ה': "אסור לדיין לשמוע דברי בעל דין האחד שלא בפני בעל דין חברו"

ושם ברמ"א: "ולא יכתוב שום חכם פסק לאחד מבעלי הדין בדרך אם כן או שיכתוב לו דעתו בלא פסק כל זמן שלא שמע דברי שניהם שמא מתוך דבריו ילמדו לשקר, גם משום שאח"כ יטעון השני בדרך אחר ויצטרך לכתוב להיפך ואיכא זילותא לחכם".

ושם בסעיף ח' (ומקורו מרש"י שבועות ל'): "דיין שדן דין ולבו נוקפו (פי' מכהו ונחבט בקרבו) לומר שהוא טועה לא יחזיק דבריו להביא ראיות להעמידם שהוא בוש לחזור אלא לכל הצדדים יחזור להוציא הדין לאמתו. ולא יעשה הדיין מליץ לדבריו של בעל דין אלא יאמר מה שנראה לו וישתוק, ולא ילמד לאחד מבעלי הדין כלל".

ושם סעיף י': "אין לדיין לרחם בדין על דל שלא יאמר עני הוא זה ובעל דינו עשיר וחייב לפרנסו".

ושם סעיף י"ב: "כשאחד מבעלי דינים מגזם לחבירו בפני הדיין ואומר לו כך וכך תתחייב לי בדין, אם אין הדין כך צריך הדיין לומר לו שקר אתה דובר".

ובשו"ע (יו"ד רמ"ב י') "יש מי שכתב שאסור לחכם להתיר דבר התמוה שנראה לרבים שהתיר את האסור".

ושם בסעיף ל"א ברמ"א: "חכם שאסר אין חבירו רשאי להתיר משיקול הדעת".

מכל הנ"ל נראה במחכ"ת ובקידה מול פני הקודש, שהיה ראוי שכת"ר ישמע גם את העדים מצד הרוכשים שראו מערות קבורה גדולות, וראו עצמות למכביר, וראו כל העובדות בשטח ואינם נגועים, ובפרט אחר שבי"ד אחד הורה לאיסור, אין היתר להקל בזה.

נח. ש. והרי המומחים קבעו שמקום זה דומה לקברים אחרים במקומות אחרים בארץ ששם ודאי נקברו גוים, וממילא יש פה דין של מסל"ת שאומר שזה קברי גוים?

ת. הן אמת שאחד היסודות שכתב הגאון ר' דוד אופנהיים זי"ע בתשובתו להקל בפניו (המובא בפת"ש יו"ד סק"ד) זה משום שהיה שם גוי מסל"ת שזה קברי עכו"ם. אמנם אינו עניין לכאן כלל מכמה טעמי: **א.** היחיד שטוען לדמות קברים אלו לקברי עכו"ם זה זלמן קורן ולא שמענו אף פעם שהוא מומחה לעניינים אלו, וכבר הבאנו לעיל מדברי השו"ע (או"ח תרי"ח) שצריך ללכת בכל עניין אחר המומחה באותו דבר, ומי שאינו מומחה הרי הוא כשאר כל אדם. וזה לשונו של הארכיאולוג מאיר בן דוב שלצערנו הוא מומחה גדול בחיטוטי שכבי במכתבו מיום כ' אד"א תשע"ד: "דיברתי עם ארכיאולוגים הבקיאים בנושא קבורה וכן נסיוני בן ארבעים שנה. בית הקברות בב"ש הוא ייחודי ואינו דומה ליריחו, אזור, ראשל"צ, ירושלים - הולילנד, ויהוד. אני ביקרתי בזמן החפירות בבתי הקברות האלו (פרט ליריחו) בזמן החפירות שם. פרט כאמור יריחו, אבל ראיתי את שחזור הקברים במוזיאון רוקפלר ובמוזיאון הבריטי וכן אני מכיר את הדו"ח של גב' קניון חופרת המקום, גם פגשתי אותה בירושלים, אחר מלחמת ששת הימים. בראשל"צ היו הקברים קטנים מאד ולא במערות כמו בב"ש, אלא חור באדמה. גם באזור וביהוד אותו הדבר. במקומות אלו מדובר בכמה קברים בודדים ולא בבית קברות שלם כמו בבית שמש. בהולילנד בירושלים היו מערות, אבל לא בדומה לאלו של בית שמש, שכן בהולילנד לא היו פירים כמו אלו של בב"ש". ע"כ. הרי לנו עדות של מומחה מכלי ראשון שאין דמיון כלל בין הקברים בב"ש לשאר מקומות. **ב.** הדין של מסל"ת כבר נפסק בשו"ע (יו"ד ס"ט י' ובאבהע"ז י"ז ד') שהידוע דיני ישראל איננו מסל"ת וממילא אין "זלמן קורן" שום נאמנות לדמות הקברים לקברי עכו"ם מדין מסל"ת.

נט.

ש. מעולם לא שמענו שעשו מערות מיוחדות לליקוט עצמות אלא לאחר ליקוט העצמות היו קוברים אותם באותו קבר בתוך ארון ולכן אין לתלות שהמערות האלו נועדים לקבורה של עצמות שנלקטו בקבורה שניה?

ת. ע"י מגילה (ו' ע"א) ושם ברש"י: "וכי מסקי ארון של מת מבבל לקוברו בטבריא". ולא מסתבר שבאותם ימים טלטלו המת בעודו שלם במשך כמה שבועות עד להביאו לאר"י ובודאי היה מסריח ומרקוב, אלא בודאי שהביאו עצמות המתים לאחר שהתעכל הבשר, וטלטלו לאר"י לקוברם. וכן בגמ' מו"ק (כ"ה ע"א) בסוגיא "ארון העובר ממקום למקום" ושם: "כאן בששלו קיימת, כאן בשאין שלדו קיימת" רואים שם שהיו מביאים עצמות המתים מחו"ל לקוברם באר"י, ויש מהם שעצמותיהם כבר נימוחו בחלקם. ובמס' שקלים (פ"ח מ"ב) "המגרפה והמרצה המיוחדין לקברות" ושם ברע"ב ובפי' הרמב"ם: "מגרפה כלי שגורפים וכונסים בו עצמות המתים כשהם מפוזרים. מריצה כלי שרוצצים ומשברים בו עצמות המת כשרוצים להכניסם בסל להוליכן ממקום

למקום". ובמס' מו"ק (ח' ע"א) "מלקט אדם עצמות אביו ואמו" פרש"י: "וימליכן למקום אחר לקוברן בקברות אבותם". ובאגרת האלשיך הק' "מלבד עצמות אדם המובאים תמיד עד אין מספר לצדיקים אשר בקרבה כי אין קץ לגויה, ומי בכל ערי הגולה שאין לו בה אב או אח או אחות או מכל שאר בשר הם או עצמותיהם" וז"ל הגרמ"ז זארגער שליט"א: "והדבר מוסכם גם מקוראי הדורות שתמיד הביאו מתים לאלפים לקברם בארץ הקודש". ע"כ. הרי לנו שנהגו בכל הדורות לקבור בארץ ישראל קבורה שניה של ליקוט עצמות וממילא אפי' לו יצויר שהיו המערות קטנות אי"ז ראייה שאינם קברים, שאפשר שהם של ליקוט עצמות. ולענין זה שהעצמות אינם בתוך ארון יעוי' בפת"ש (יו"ד ת"ג סק"א) וז"ל: "ובענין קבורת העצמות וכו' הפרישה הוכיח דליכא קפידא בקבורתם בגומא א', דדוקא בעירוב עצמות קפיד ר' עקיבא אבל אם לא יתערבו ויהיו מונחים עצמות מב' מתים בגומא אחת ליכא קפידא ומה שאמר ר"ע להניחם בארון ארזים היינו להניח בארון אחד עצמות כמה מתים כל גל בפני עצמו וכו' לדינא נ"ל כי דברי הפרישה נכונים. ע"כ. חזינן שזהו מנהג ישן לקבור מתים רבים בתוך גומא א' אפי' בלי ארון בליקוט עצמות. (ובענין ליקוט עצמות עיי' עוד בזה במס' פסחים צ"ב ע"א ובמס' שמחות פ"ב ובמס' סנהדרין מ"ו ע"א ובטושו"ע סי' ת"ג)

ס. ש. והנה כשגילו שלד המת, היו נוכחים שם כמה מומחים וכולם הסכימו שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו?

ת. בעמ' תעט במכתב לגאב"ד שליט"א כותב: "המומחה המפורסם הרב זלמן קורן בא ומצא מיד שזה ראשו בין ברכיו". ובהמשך: "ולמעלה מעשרה משגיחים יר"ש ראו ומאשרים המצב הנ"ל".

לסיכום: מי ראה בבירור שהיה כאן ראשו בין ברכיו? שלש תשובות בדבר:

1. המומחה המפורסם הרב זלמן קורן.

2. למעלה מעשרה משגיחים יר"ש.

3. כמה מומחים.

מריבוי הגרסאות אתה למד, ומראיית הווידאו והתמונות אתה רואה, ומשמיעת ההסברים שלהם אתה שומע, שלא היה פה מעולם ראשו בין ברכיו, וגם בוידאו אפשר לשמוע איך שזלמן קורן מסביר לגר"מ שאם ימצאו עוד כמה עצמות אז אולי יהיה אפשר להניח שזה ראשו בין ברכיו. וכך גם כותב הארכיאולוג המפורסם דן בהט (במכתבו א' שבט תשע"ד): "קשה להבחין את צורת הקבורה, אך נראה לי שלא מדובר כאן בקבורה בצורה עוברית". וכן הארכיאולוג מאיר בן דב כותב (במכתבו ג' אד"א תשע"ד) "ראיתי את הווידאו וכן את הצילומים

(שניים) שצילמו באתר בית שמש. אין אפשרות ע"פ צורת הקבורה הזו לקבוע שהיא עוברית. מה שנראה כעצם של ירך יכול להיות עצם של יד, מצב הגולגולת אינו ברור, לפיכך אפשר לומר בוודאות שמה שמופיע בצילום זה אינו קבורה עוברית. זו גם דעתם של ארכיאולוגים שהצגתי בפניהם תמונה זו. גם ארכיאולוג מרחב י-ס ד"ר יובל ברוך המכיר את הנושא אמר לי שאין להוציא פרטים משלד זה שמצבו בכי רע. מי שקבע שמדובר בקבורה עוברית, כנראה שאינו מומחה שראה ועסק בכגון דא". הרי לנו שלושה ארכיאולוגים מומחים שעוסקים בזה לצערנו יום יום וכולם אומרים בפה מלה ש"זלמן קורן" (וגם כל הבחורים הפרחים ה"מומחים" ו"היראי שמים" הנראים בוידאו שמעידים על הראשו בין ברכיו) אינם מבינים בין ימינם לשמאלם, ואין זה בכלל "ראשו בין ברכיו". (מה שקוראים בשפתם "קבורה עוברית"). ועי' בשו"ע (יו"ד ת"ג ז'): "ליקוט עצמות אינו אלא משיכלה הבשר, כלה הבשר אין הצורה ניכרת בעצמות, לפיכך יכול ללקט בידו עצמות אביו ואמו". (ומקורו ממס' שמחות פ"ב) וגם כת"ר כותב (בעמ' תפ) בשם "יהודי חרדי מומחה" (קורן?) בנוגע לעצמות הרגליים שנמצאו באחת המערות שאי אפשר לדעת בבירור שזה עצמות הרגלים. אז אם שם אין הוכחה שזה עצמות הרגלים, מפני שאין הצורה ניכרת בעצמות וגם הארכיאולוגים לא יודעים לקבוע שזה "ראשו בין ברכיו" אז איך אתם יודעים לקבוע בכזו וודאות שזה "ראשו בין ברכיו"?

סא. ש. והרי כתב החזו"א (יו"ד ר"ט סק"ז) שאם יש אפי' מת אחד שראשו בין ברכיו זה מוכיח על כל הביה"ק שזה גוים?

ת. עי' ב"קורן אורה" (נזיר ס"ה) וב"חסדי דוד" על התוספתא (אהלות ט"ז ג') שיש לדייק בזה מלשונות הראשונים לכאן ולכאן ועיי"ש שגם בדעת הרמב"ם בפשטות יש סתירה, שבפיהמ"ש (שם) משמע שאפי' אם מצא ראשו בין ברכיו בסוף הבדיקה זה לא מפקיע משכונת קברות של יהודים. ו"במשנה תורה" (הל' טו"מ פ"ט ה"ג) משמע שאם מצא אחד "שראשו בין ברכיו" זה מפקיע את כל השכונת קברות, וממילא מי הוא שיכול להכריע בזה בשיטות הראשונים. עכ"פ אם אנחנו לא באים לדון בזה מדין שכונת קברות שצריכים שלושה קברים ובדיקה, אלא מדין "קבר הידוע" שמספיק גם אחד - בזה החזו"א לא הכריע.

סב. ש. יסכר פי דוברי שקר שהעינו לשקר רבים בארץ ובחו"ל שלוקחים העצמות וטוחנים אותם במגרסה שיהפכו לאבק ומשתמשים באבק לבניה, וזהו שקר גמור ולא היה ולא נברא?

ת. במחילת כת"ר"ה מהיכן לכם כ"כ הבטחון והעוז לומר בבירור שזה לא נכון? האם הייתם שם בשעת העבודות? האם נכנסתם לתוך המערות? האם סיננתם

את העפר? או שאתם מסתמכים על עדויות שקריות של אותם נוגעים בדבר הפסולים להעיד, ומעדי ראייה ושמיעה אמיתיים אינכם מעוניינים לשמוע, ולברר הדין לאמיתותו! כבדרך אגב, המשגיח שלכם הרב נחמני בשעה שהוצאתם את המכתב לגאב"ד שליט"א שכח לתאם את הגירסא אתכם ובמכתבו לרוכשים היה כתוב שנמצא מערה אחת עם שלד שראשו בין ברכיו וכלי מנחות, וחוף מזה לא נמצאו קברים, כוכים, או עצמות! ובד בבד באותה שעה אתם שלחתם מכתב לגאב"ד שנמצאו "רק" ארבע מערות עם עצמות! וכבר נפסק בשו"ע (ח"ו"מ ל"א א') "שני כיתי עדים המכחישות זו את זו וכו' אין כאן עדות שהרי בודאי אחד מהן שקר".

סג. ש. מזה שיש אבן גולל עדיין אין ראייה שזה קברים שאפשר שזה אוצרות יין וכדו' וסגרו אותם עם אבן גולל, ובכל מקרה חוף ממערה אחת לא נמצאו אבני גולל בכל המערות שבמתחם, כי כל האבנים שנמצאו בפתח המערות או שלא סתמו כל חלל הפתח או שעמדו בצד הפתח?

ת. היכן מצינו בפוסקים שאבן גולל שלא סוגרת הרמטית את פתח המערה, זה כבר לא מערת קבורה? בזמנם לא היו שכלולים ומכונות כמו היום וסגרו את המערות עם איזה אבן שנזדמן, וזה שקר גמור לומר שלא היו אבני גולל כי הם לא סגרו הרמטית, בו בשעה שיש תמונות של עשרות מערות סגורות באבני גולל? ובקשר לטענה שזה אבנים שסתמו את אוצרות היין וכדו', כמה אפשר לשטות בציבור! בעמ' תעז לכתוב שזה אוצרות יין, בעמ' תסג לכתוב שיש הוכחות חותכות שזה קברי עכו"ם, בעמ' תעד לכתוב שנמצאו עצמות של אדם מבוגר ושלד שראשו בין ברכיו, ובעמ' תעט לחזור ולכתוב שבעצם עדיין לא גמרתם לבדוק ועד אז אי אפשר להתיר מה שלא נבדק? הציבור הוא לא שוטה! הציבור יודע היטב מי כתב תשובה זו, אמנם נכדי הגר"מ שליט"א טרחו מאד לסדר את כל הגרסאות והשקרים, (כמו שכתוב מפורש בהקדמת השו"ת תו"ה ח"ו) אך הם פשוט שכחו לתאם ביניהם את הלוקשים שהם מנסים למכור! אם זה באמת אוצרות יין סגורים עם אבנים אז איפה היין שהיה צריך להשמר בתוכו? כידוע יין מוציאים מלמעלה לא מהצד שהרי הוא יגלוש החוצה? למה טרחו לחצוב בהר ארבע מאות מערות לאוצרות בו בשעה שיכלו לעשות בור אחד גדול? למה לא מצאנו שום כלים או משהו שיעיד שהיה פה פעם יין? ממתי מכניסים עפר ועצמות לאוצרות יין? תבואה לא שומרים מתחת לקרקע אלא מעל הקרקע? (עי' ב"ק ס' ע"ב וסוכה ט"ו ע"א) מאיפה היה להם כל כך הרבה יין? האם אפשר לשמור על מאות מערות של אוצר, או שהשכל הישר נותן שהיה עדיף להם לעשות אוצר אחד גדול שאפשר לשמור עליו בקלות? כל מי שמוח בקדקדו מבין שזה אבני גולל של מערות קבורה! אלא שהנגיעה היא כ"כ גדולה שאפשר להמציא גם

כאלו תירוצים מוזרים! ועי' בחזו"א (אמונה ובטחון) שבענייני ממונות שיש נגיעה גם אדם גדול יש לחוש שיבוא לטעות!

סד. ש. וכן העידו לי שפרופ' מארה"ב שהוא יהודי שותו"מ ומומחה גדול לרפואת העצמות ראה התמונה ואמר שאין יכול להיות שזה עצמות אדם אא"כ זהו אדם שהיתה לו מחלה נדירה ביותר?

ת. א"כ יש לאסור לפנות ולחפור הקברים גם מדין "ונשמרתם מאד לנפשתיכם" שלא יבואו להדבק מהמחלה הנדירה! ומי יודע אם הווירוסים הנשמעים כעת אינם כתוצאה מאותם עצמות המדביקות במחלה נדירה! כבדרך אגב ראינו גם את האימייל שנשלח על ידכם לאנתרופולוג יוסי נגר ותשובתו היתה שהתמונה שהעברתם דרך הפלאפון איננה ברורה דיה.

סה. ש. מהיכן ההיתר להגיד תפילת ר"ח פאלאגי בהמון עם, והרי המחטטי שכבי יש להם היתר ואיך אפשר לקללם "אותה היד תקצץ"?

ת. הרי בתפילת ר"ח פאלאגי זי"ע אומרים חוס ורחם על צדיקים וצדקניות חסידים וחסידות שטמונים פה ובכל מקום. ולפי שיטתכם שזה ודאי קברי עכו"ם (כמובא לעיל מעמ' תסג בתשובתכם) הרי לנו שכלל לא מתכוונים עליכם ומה לכם כי נזעקתם? והאמת שר"ח פאלאגי זי"ע היקל בתפילתו לומר "אותה יד תקצץ" אולם "הפלא יועץ" החמיר בזה יותר וכך מסופר בספה"ק "פלא יועץ" (ערך התעוררות) וז"ל "וכבר ספרו מעשה (וכמדומה לי דאיתא במדרש) שפ"א היה רשע אחד שלא הניח עבירה שלא עבר והלך אצל חכם כמתלוצץ, אמר לו: יש לי תקנה? היה לפני החכם אוד מצל מאש, אמר לו כשיוציא פירות זה האוד אז יהיה לך תקנה. ואחר עבור איזה ימים ראה החכם את האוד ויוציא פרח ויצץ ציץ, ושלח לקרוא לאותו האיש. אמר לו מה עשית כי חפץ בך ה', ראה האוד אשר אמרתי לך. וספר לו שבא מעשה לידו באחד שהיה מחטט אחר קבר של נערה אחת שמתה להוציאה מקברה כדי לבעלה וקנא קנאת ה' צבקות ושלף חרבו והרגו. אמר לו היינו דאהני לך וחזר בו ונעשה בעל תשובה גמור. וכבר כתבו בעלי המוסר שבבוא לאדם התעוררות לאיזה דבר תכף יחזיק בו ויאחזנו ולא ירפנו וימהר לעשותו טרם יתקרה חומו ומצוה גוררת מצוה".

סו. ש. וכשבאו לביתי עם התמונה שבידם להוכיח שזהו מת מושכב כדרכו, הראו להם התמונה המושלמת של השלד שתחת ידי שמוכיח בבירור שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, ונאלמו דום?

ת. גם אנו היינו מאד שמחים להאלם דום ולראות התמונה, מדוע אינכם מפרסמים אותה, ויסורו מעליכם תלונות בני ישראל?

סז. ש. והרי כתוב בירושלמי שראשו בין ברכיו זה לאו דווקא, אלא אפי' ברכיו

כפופות או שהמתים מקומטים ומעוותים זה ראייה שהם קברי עכו"ם?

ת. לקמן נבאר שלא כתוב דבר כזה בירושלמי, אבל עכ"פ בבבלי כתוב (ב"ב ע"ד ע"א) שמתו מדבר ראו אותם מונחים אפרקדן ורגליהם כפופות עד כדי שעבר מתחת רגליהם גמל ורכבו ומשם לומדים בטור ובשו"ע (יו"ד שס"ב) את כל צורת הקבורה היהודית וממילא ודאי שזה לא נקרא ראשו בין ברכיו, שהגמ' (בנזיר ס"ה) אומרת שזה ספק עכו"ם. עכ"פ יוצא מזה, שאותה הגמ' שממנה נלמד כל צורת הקבורה (ב"ב הנ"ל) שם כתוב מפורש שרגלים מקופלות זה מדרך הקבורה היהודית. ואפי' את"ל שבירושלמי לא משמע כן עי' "ביד מלאכ"י" (כללי שני התלמודים) שהביא כדבר פשוט מכל הפוסקים שכשיש מחלוקת בין הבבלי לירושלמי הולכים אחרי הבבלי, וכן נפסק בכל הפוסקים, עיי"ש. ממילא פה שגם בירושלמי זה לא כתוב מפורש ורק הגהמ"ח רוצה לדייק כך, כיוון שבבבלי הדבר מפורש להדיא שכך קוברים ואין בזה שום ריעותא, איך אפשר לפסוק לפי הירושלמי. מה עוד שהגמ' הזה שהיו ברכיו כפופות מובא בבי" (יו"ד שס"ב ב') ובכל הפוסקים ולא מצאו לנכון להזכיר שזה סימן לקבורה גויית.

סח. ש. והלא עכ"פ היה ראוי לחזר אחר צדדים להקל ולא לחפש להחמיר, בכדי להציל את ממון ישראל?

ת. עי' בפת"ש (יו"ד שס"ח סק"ד) שההיפך הוא הנכון שבפינוי קברים ראוי לנו להוציא ממון רב כדי שלא יתבזו. וכך גם פסק בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ד רס"ו ז') וכך גם פסק בשו"ת אבני צדק (יו"ד קמ"ו) ועי' חכמ"א (הלכות אבילות כלל קנ"ח סעיף ח') שכתב: "אין מלקטין עצמות לא מתוך הארון ולא מתוך הקבר לצד זה לקבור שם מת אחר או לצורך המקום".

סט. ש. והרי זה לא מציאותי ולא שמענו אף פעם שקוברים ראשו "בין" ברכיו אצל גויים, שהרי מי שיכניס ראשו בין ברכיו ישבור לעצמו את השדרה, אלא חייבים לומר שראשו "בין" ברכיו הכוונה רגלים כפופות, וגם בחז"ל ובפוסקים אנו מוצאים בכמה מקומות (הל' תפילין סוכה ועוד) שמוזכר המציאות של "ראשו בין ברכיו" ובדאי שמה אין הכוונה ראשו "בין" ברכיו ממש?

ת. יפה מאוד כתב הארכיאולוג מאיר בן דב שר"י: "מי שקבע שמדובר בקבורה עוברית, כנראה שאינו מומחה שראה ועסק בכגון זה". ממילא אין זה פלא כלל שלא ראיתם ולא שמעתם אף פעם שקוברים ראשו בין ברכיו ממש, שהרי אין לכם נסיון בזה, אמנם מי שכן עסק בזה ראה גם ראה! והגר"ד שמידל שליט"א העיד שראה בכמה מקומות בארץ ראשו בין ברכיו ולמשל ב"רמת מטרד" שבדרום ראה ביה"ק שלם שקוברים "ראשו בין ברכיו" ממש. ומי שאינו מאמין יכול לירד למוזיאון "רוקפלר" (ליד שער שכס בירושלים העתיקה) ושם יראה

כמה מתים גוים שמושכבים "ראשו בין ברכיו" ממש. ומה שטוענים שמי שישים ראשו בין ברכיו יישבר לו חוט השדרה, מה הראיה מאדם חי לאדם מת? וממתי מעניין את הגוים אם למת שלהם יישבר חוט השדרה?

חוץ מזה, יעוי' ברמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"ד ה"ב) "ולא ישב הרב על הכסא ותלמידיו על הקרקע אלא או הכל על הארץ או הכל על הכסאות". רואים מהרמב"ם שפעם היו יושבים ללמוד על הארץ (מה שקוראים כיום "ישיבה מזרחית") וזה יודע כל מי שיושב על הארץ שזה לא בעיה כלל להכניס במצב כזה ראשו בין ברכיו. ומה שקשה לכם איך זה אפשרי זה רק בגלל שאתם רגילים לשבת עם שולחן וכסא ואז בודאי זה לא מציאותי להכניס "ראשו בין ברכיו". אמנם בדורות הקודמים שהיו יושבים על הארץ זה כלל לא היה קשה להם לשים ראשו בין ברכיו. ונביא כמה ראיות: בגמ' ברכות (ל"ד ע"ב) "יושב מעשה ברי' חנינא בן דוסא שהלך ללמוד תורה אצל ר' יוחנן בן זכאי וחלה בנו של ריב"ז אמר לו חנינא בני בקש עליו רחמים ויחיה הניח ראשו בין ברכיו ובקש עליו רחמים ויחיה. אמר ריב"ז אלמלי הטיח בן זכאי את ראשו בין ברכיו כל היום כולו לא היו משגיחים עליו". וזה כפתור ופרח עם דברי הרמב"ם דלעיל שכותב בהמשך דבריו: "ומקודם חורבן בית שני נהגו הכל ללמד לתלמידים והם יושבים". וממילא מובן שאם הרב יושב וגם התלמיד יושב וגם יושבים על הארץ - כדלעיל זה כלל לא קשה להכניס ראשו בין ברכיו - כפשוטו.

עוד, יעויין בט"ז (הל' תפילין או"ח מ"ד סק"א) שנחלקו הרא"ש והטור עם הרמב"ם, שלדעת הרא"ש והטור שינת עראי שמותר עם תפילין זה לישון על אצילי ידיו - כמו שנוהגים העולם. אמנם לדעת הרמב"ם זה עדיין לא נקרא שינת עראי עד שיישן "ראשו בין ברכיו" ממש (ועיי"ש בפרמ"ג שהאריך בזה) רואים מזה, שלישון איך שרגילים כיום ליד השולחן - זה עדיין לא ראשו בין ברכיו - שהרי כל מי שיושב על הכסא ליד שולחן רגליו מקופלות, אלא צריך ראשו בין ברכיו ממש וכמו שהבאנו לעיל מהרמב"ם, וכך גם הבין הט"ז. וכך גם לשון השו"ע שם: "כיצד הוא עושה, מניח ראשו בין ברכיו והוא יושב וישן". עיי' גם במג"א (שם סק"ג) שכתב שהשינה באופן של "ראשו בין ברכיו" - דווקא זה מותר בתפילין (לדעת הרמב"ם והשו"ע) משום שבאופן זה אי אפשר לישון אפי' דקה אחת (חלק ס"ז משעה - כלשוננו) ואם רגלים מקופלות - זה כבר נקרא ראשו בין ברכיו - מה הבעיה לישון כך דקה שלימה, אפשר לישון כך גם כמה שעות?

וגם מהעובדא של ר' אלעזר בן דורדיא (מס' ע"ז י"ז ע"א) מוכח להיפך שהלך בין שתי הרים (ובודאי לא לקח איתו כסא) והניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה ויצאה נשמתו, ויצאה בת קול יש קונה עולמו בשעה אחת. רואים שכשיושבים על הקרקע אפשר בקלות להכניס ראשו בין ברכיו.

ע.

ש. והרי בירושלמי כתוב (נזיר מ"ה ע"א) "אי זהו מושכב כדרכו רגליו מפושטות וידיו על לבו", רואים מהירושלמי שאם הרגלים כפופות זה לא נקרא מושכב כדרכו אלא זהו גוי ומותר לפנותו, וגם כאן מצאו שלד שרגליו מקופלות, וממילא זה ראייה שזה קברי עכו"ם?

ת. א. כבר כתב הארכיאולוג מאיר בן דב במכתבו: "מה שנראה כעצם של ירך יכול להיות עצם של יד, מצב הגולגולת אינו ברור. לפיכך אפשר לומר בוודאות שמה שמופיע בצילום זה אינו קבורה עוברית. זו גם דעתם של ארכיאולוגים שהצגתי בפניהם תמונה זו". (שנתקבלה מנכדי הגר"מ שליט"א) ב. לפי דעתכם, אז גם כל הנקברים ונפטרים בזמננו מושכבים שלא כדרכם. שהרי נפסק בחכמ"א (הל' אבילות כלל קנ"ח סעי' י"א ובמצבת משה הנהגות חברה קדישא אות ט') בשם הרוקח וספר חסידים שצריך להניח ידיו של המת פשוטות על מתניו דרך גדילתן ואם לאו זה סכנה לכל העיר ומותר אפי' לפתוח הקבר בשביל זה. והרי בירושלמי מבואר ידיו על לבו - וא"כ איך שקוברים כיום זה לא מושכב כדרכו. אלא מאי שלא נהגו כירושלמי בזה ומניחים המת ידיו פשוטות, ממילא אין להביא ראייה מזה שכתוב בירושלמי "רגליו מפושטות" - שג"כ לאו דווקא ובבבלי (ב"ב ע"ד) משמע שרגליו מקופלות - אפי' הרבה זה נקרא מושכב כדרכו, ממילא אין לחוש לדברי הירושלמי בזה, שלא נהגו כמותו. (וכבר הבאנו לעיל שהלכה כבבלי תמיד) ג. גם בירושלמי מהיכי תיתי לפרש ש"רגליו מפושטות" בא לאפוקי מרגליו מקופלות, אולי בא לאפוקי "מראשו בין ברכיו", אבל רגליו מקופלות שפיר דמי.

עא.

ש. והרי בירושלמי (נזיר מ"ה) מבואר שראשיהם בצד מרגלותיהם זה "ראשו בין ברכיו" וזה "קמצוץ" וכמו שראשו בצד מרגלותיו הכוונה סמוך למרגלותיו ולא "בתוך" מרגלותיו הכי נמי "ראשו בין ברכיו" הכוונה סמוך לברכיו ולא "בתוך" ברכיו?

ת. יפה כתב כת"ר שאותו "חכם" שהביא ראיות אלו הביא "ראיות חותכות" שבאמת חתך את הירושלמי, והביא רק את ההו"א של הגמ' ולא את המסקנא שלא "הסתדר" מסקנת הגמ' עם הפירוש שלו. שכל המעיין שם בירושלמי רואה שמסקנת הגמ' (ע"פ "פני משה" ו"קרבן העדה") היא כך: הגמ' שאלה בהו"א האם קמצוץ (דהיינו מי שנפל עליו גל אבנים והרגו ולכן אפי' נמצאו כמה כאלה הם לא קונים את מקומם שלא נקברו שם לשם קבורה, אלא נהרגו שם) זהו ראשו בין ברכיו (שמבואר בברייתא שאם מצא שנים שראשם בצד מרגלותיהם מותר לפנותם ומשמע ששלוש כאלה כבר אסור לפנות) ואם זה אותו דבר אז קשה איך במקום אחד כתוב ש-3 הרוגים ש"ראשם בין ברכיהם" (דהיינו קמצוץ לפי ההו"א של הגמ') לא קונים את מקומם. ובמקום אחר כתוב שהם כן קונים

את מקומם ואסור לפנותם. (דהיינו ראשו של זה בצד מרגלותיו של זה). ועונה הגמ' (במסקנא) שזה שני עניינים, קמצוע זה "ראשו בין ברכיו" והוא לא קונה את מקומו מכיון שהוא לא נקבר שם אלא נהרג בעודו יושב, ואפי' כמה כאלו לא קונים את מקומם. אבל ראשיהם לצד מרגלותיהם הכוונה כמו מחרוזת של דגים שמשכבים אחד אחרי השני וראשו של זה בצד מרגלותיו של חברו, וזה נקרא מושכב כדרכו ששלוש כאלה עושים שכונת קברות וקונים את מקומם. וממילא מה שכתוב כאן בגמ' ראשו בצד מרגלותיו זה באמת לא "ראשו בין ברכיו" אבל זה גם לא "רגליו מקופלות" כפירושכם, אלא פירושו ראשו לצד מרגלותיו של חברו, וזה נקרא מושכב כדרכו, ואינו ענין כלל ל"ראשו בין ברכיו" לפי מסקנת הירושלמי. (וגם החזו"א (יו"ד ר"ט סק"ז) הבין כך הפירוש באותה ברייתא המובאת בבבלי).

עב. ש. והרי ב"חסדי דוד" על התוספתא (אהלות ט"ז ב') כתב ד"ראשו לצד מרגלותיו" הכונה היא "ראשו בין ברכיו" וכיון שכתבו בתוספתא "ראשו בצד מרגלותיו" משמע הכוונה לאו דוקא "בין ברכיו" ממש?

ת. מזה שכתוב "בצד" עדין לא משמע שזה לא ממש "ראשו בין ברכיו" כמו שכותב ה"חסדי דוד". ומאין לנו לבדות מעצמינו פירוש שלא כתוב, ואם כדבריכם היה ה"חסדי דוד" צריך לבאר זאת ש"ראשו בין ברכיו" לאו דוקא. אמנם תמהני עליכם שלא הבאתם את שאר דבריו של ה"חסדי דוד" שאומר שם, שאפי' אם יש "ראשו בין ברכיו" יכול להיות שבאותה מערה עצמה יהיה מושכב מת כדרכו והוא יהיה ישראל.

עג. ש. מהיכן ההיתר ללכת לערכאות לתבוע שיפסיקו את העבודות?

ת. בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ג קנ"א) וז"ל: "בענין מכירת בית העלמין וכו' ולבד כל אלה אסור מטעם איסור הנאה דאיכא על כל בית הקברות, סוף דבר הוא דבר אסור וצריך למחות בכל הכח שאפשר וגם לילך **בערכאות** וכו'". עכ"ל. וחוף מזה שבנדון דידן לאחר שכבר פסקו הבד"ץ שאסור לחפור או לחרוש במקום זה, דינם כמסרבים לדין תורה, שמותר ללכת לערכאות. גם בבית המשפט הציוני, נענו נציגי היזמים ואמרו לשופט שאינם מעוניינים ללכת לדין תורה לבוררות, אלא מעוניינים דוקא בבית המשפט. וכדי בזיון וקצף.

עד. ש. והרי נמצא השלד מושכב על צידו וזה הוא קבורת עכו"ם?

ת. עי' בב"י שהביא מהרמב"ן שמדייק מהירושלמי שלקבור על הצד זה הוא קבורת ישראל גמורה, ולא קבורת עכו"ם. (יו"ד שס"ב ס"ב) ובי"תורת האדם" מהרמב"ן (עמ' קטו).

עה. ש. לא נהגו הח"ק בזמנינו לפנות תפוסת המת, לכן לא הורינו לפנות תפוסת

המת שזה שיעור שלושה אצבעות מתחת המת, אע"פ שלזה אין דין ביטול שמתבטל בשאר העפר ואוסר בהנאה (עמ' תסו)?

ת. איך אפשר לעקור הלכה מגמ' מפורשת (נזיר ס"ה) ורמב"ם (הלכות טו"מ פ"ט ה"ג) שצריך לפנות תפוסת המת אפי' של גוי ואוסר בהנאה את כל העפר של בית הקברות ואין לו ביטול - כדבריהם. ועי' בחכמ"א (הלכות אבילות, שו"ת מצבת משה, אות י') שלדעת רב האי גאון והרשב"ם צריך לפנות שלושה טפחים תחת המת, וזה ודאי לא נעשה פה. וכך גם פסק בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ד עמ' רצ) וכמבואר שם זה מדאורייתא, שצריך לפנות שיעור ג' אצבעות שנבלע בהם ממוהל המת וכך גם פסק למעשה בשו"ת מנחת יצחק (חלק ט' עמ' קפד) ואיך אפשר לעקור כך הלכה פשוטה, ואדרבה לפי דבריהם כל המקום נאסר בהנאה, שלא פיניתם את תפוסת המת ונתערב בשאר העפר ואין לו ביטול.

ויפה כתב כת"ר שההיתר בזה מסתמך על שו"ת "שרידי אש" שהיה רבם של ה"משכילים" בברלין, וההיתר נכתב לצורכם או לצורך אנשים כערכם.

עו. ש. איך אפשר למחות בחופרי הקברים ולעשות מחאות ועצרות והרי יש להם על מי שיסמכו, וצריך לברר הדבר רק ע"פ תורה?

ת. יש לבאר ע"פ דברי התשובות והנהגות (חלק ו' סימן רל) שכתב "וברמב"ם (אבל פ"ו ה"ה) כתב שישאל המטמא כהן והיה הכהן שוגג וזה שטמאו מזיד, הרי זה שטמאו עובר בלאו וכו' ונראה דכהן שנטמא בשוגג מפני שסמך על הוראת חכם שהורה בטעות היתר לכהנים לילך שם, יש לחשוש דהמורה נחשב כמטמא לכהן בידים, ועובר המורה בל"ת לטמאות כהן". ע"כ. וממילא פה שיש שאלה של טומאת כהנים דאורייתא ודאי חל על המוחים חובת תוכחה לאפרושי רבים מאיסורא. ויובן הדבר ע"פ מה שכתוב בכללי הפסק (בסוף הש"ך, יו"ד סי' רמב) שבי"ד שנחלקו באיסור תורה ולא הגיעו לידי הכרעה, אפי' הסוברים להיתר חייבים להחמיר וכן כל בני העיר חייבים לנהוג כדעת המחמירים באיסור תורה. ולכן הורו גדולי הדור שליט"א כאן במתחם גולובנציץ שיש כמה וכמה שאלות של דאורייתא וגם איסור טומאת כהנים, לצאת ולמחות והשתתפו בעצמם במחאות. ויש להוסיף שגם הגר"מ שטרנבוך שליט"א מעולם לא התיר וכמו שכתוב בתשובתו (עמ' תעט) "ודע דכל דברינו להתיר לכתחילה לפנות ולחפור הוא רק בשטחים שנבדקו על ידינו, אבל באותם שטחים שלא נבדקו עדיין לא התרתי!

סתירות כלליות מניה וביה

עז. ש. והרי לא מצאנו שום עצמות בכל הבדיקות שעשינו, ומן הסתם לא היה כאן ביה"ק מעולם?

ת. בס"ד נביא כאן כמה וכמה סתירות במציאות בעניין הקברים בדברי הגהמ"ח מתוך דבריו בתשובה זו (מילה במילה) ויראה הקורא וישפוט, האם המציאות נבדקה לאמיתתה ולפי זה יצא ההיתר או שקודם החליטו שמותר לבנות ואחרי כן התחילו לברר למה! ואלמלי דמסתפינא הייתי אומר שלא מבעל "תשובות והנהגות" יצא התשובה הזאת אלא מר בר רב אשי הוא דחתים עלה וד"ל.

בכדי שלא להלאות את הקורא נביא כאן רק כמה דוגמאות ויהיה זה פרט הבא ללמד על הכלל, ומי שירצה יכול להמשיך להשוות את הלשונות והגרסאות וימצא עוד כהנה וכהנה!

א. (בעמ' תסא כותב) "והנה דברינו כאן הם מה ההוכחות שזהו קברי עכו"ם שהיה ידוע לנו עוד קודם שבדקו המערות שעל סמך זה התרנו לבדוק המערות". (ובעמ' תעח כותב) "ויותר נראה לי שמערות אלו מעולם לא שימשו לקבורה". "כשלעצמי אני סבור שמעולם לא היה כאן ביה"ק". "ואין כלל ראייה שקברו במקום זה". והנה, אם מעולם לא היה כאן ביה"ק, איך ידעתם לקבוע בוודאות שזה קברי עכו"ם עוד לפני שפתחו המערות ובדקום?

ב. (בעמ' תפ כותב) "שבכל שלושת המערות שנבדקו ע"י הבד"ץ נמצאו עצמות", (בעמ' תעט במכתב למרן הגאב"ד שליט"א כותב) "בארבע מערות נמצאו עצמות", (בעמ' תעו כותב) "ומשם ואילך עד סיום בדיקת כל המערות בשטח הנ"ל נמצאו עוד שתי מערות קטנות עם עצמות". (ובעמ' תעז כותב) "מתוך כל המערות שבשטח זה לא נמצאו עצמות אלא בשש מערות". ולפי החשבון הפשוט $9=3+2+4$, והנה איך יצא החשבון שלא מצאו בכל השטח אלא שש מערות עם עצמות? (ולפי גודל העצמות שהזכיר שמצאו בכל מערה זה לא אותם מערות שנזכרו קודם!).

ג. (בעמ' תעז כותב): "ומה שטען לי אחד מהאוסרים דיש לחשוש דרוב רובם המערות שימשו לקבורת ילדים שקטנים בקומה ואפשר לקוברים באופן שמושכב כדרכו גם במערות כאלו, הנה כל בר דעת מבין שלחשוש כן אי"ז אלא דברי הבל וליצנות". (ובעמ' תסז תחת הכותרת "אמר המלביה"ד") "ולרווחא דמילתא נוסף עוד שאם המקום הוא בית הקברות גדול, ודאי שנקברו שם גם קטנים ותינוקות שאין בהם קנאה". א"כ אמרו לנו מיהו שכותב אותם דברי הבל וליצנות שנקברו כאן קטנים ותינוקות?

ד. (בעמ' תעז כותב): "אותם שני מערות שהוכח בירור שהעצם שנמצא שם בא ע"י סחף פינו לקבורה רק את העצם ושאר עפר המערה השליכו לחוץ!" ושתי שורות אח"כ כותב: "ובכל המערות שלא נמצאו בהם עצמות וכו' עפר המערה משליכים אותו באיזה מקום שומם!" אנו רוצים להבין: א. היכן הוא אותו

מקום שומם טמיר ונעלם מעיני כל בשר בו משליכים את העפר! ב. האם במערות בהם נמצאו עצמות יותר מקילים ומשליכים את העפר לחוץ ובמערות בהם לא נמצא כלום טורחים להוביל את העפר לאיזה מקום שומם? וצריך עיון!

ה. בעמ' תעד כתב: "לגבי המערה השלישית וכשבא המומחה ("אנתרופולוג") אמר שניכר שהם עצמות של אדם מבוגר". ובעמ' תפ כתב: "כפי שהעידו לי הרי כששלחו צילום מהעצמות לאחד מגדולי האנתרופולוגים אמר שודאי שזהו עצמות בהמה". וכמה שורות קודם: "הארכיאולוג שהשתתף בבדיקת המערות הסתפק על כל העצמות שנמצאו אם הם עצמות אדם או עצמות בהמה". איך אפשר לומר שפה זה ודאי עצמות בהמה ומצד שני לומר שפה זה ודאי עצמות של אדם מבוגר? ומצד שלישי להסתפק אם זה עצמות אדם או בהמה?

ו. בעמ' תע כתב: "באופן שפינו משם אפילו רקב המת וכבנדון דידן, אבל אם לא יפנו ויבנו ע"ג כיפין וכו' ובעמ' תסה כתב וכיון שאין יסוד להחזיק שנשאר שם רקב, ובצירוף שאף אם נימא שלא כדברינו אלא שנשאר שם רקב, מ"מ כבר ביארנו לעיל דלעיקר דינא די בהוכחות שבידינו להחזיק שהם עכו"ם, לכן יש להקל בפשטות להתיר לכתחילה להשליך עפר המערות שאין בהם עצמות ולא לחשוש כלל. "מ"מ לרווחא דמילתא נוסיף עוד וכו' דמעיקר דינא אין איסור להשליך רקב". ובעמ' תעד כתב: "דכשלא מצאנו שום עצם, אין שום יסוד להחזיק שקבור כאן מת שעצמותיו נתפוררו ונימוחו ונעשו לאבק, אלא יש לתלות דאז שמעולם לא נקבר כאן או שנקבר ופונה כבר". ובעמ' תסד - תסה כתב: "שבמערות אלו נקברו לפני אלפי שנה ובדורות שלאחריהם פינו המערות וכו' ויש לשער דכשפינו המערה להשתמש בה פינוהו לגמרי אפי' מרקב שהיה בה". ובעמ' תעח כתב: "ואפי' המערות שנמצאו שם עצמות ספורות יש לצדד דאין זה משום שכל שאר העצמות נרקבו ונהפכו לאבק, אלא שפינו השלד מהמערה, אבל לא פינוה לגמרי ונשארו שם איזה עצמות ספורות". ובעמ' תפ כתב: "וא"כ שפיר יכול להיות שיחד עם כל העפר שנסחף לשם נסחפו עמו גם כמה שברי עצמות קטנים, ופשוט. ואין זה מוכיח כלל שמערות אלו שימשו לקבורה". ובמכתבו (ערב סוכות תשע"ג) "גם החיות כמו חולדה גוררין מעיר לעיר וכמבואר בפ"ק דפסחים".

לסיכום הדברים מהסתירות הנ"ל:

- א. פינו משם כעת אפי' רקב, שלא כדעת הרוצים לבנות כיפין. (עמ' תע)
- ב. מעולם לא היה שם רקב. (עמ' תסה)
- ג. כיוון שהם עכו"ם מותר להשליך הרקב. (עמ' תסה)
- ד. מותר מעיקר הדין להשליך גם רקב דיהודים. (עמ' תסה)

- ה. מעולם לא קברו פה. (עמ' תעד)
- ו. קברו פה אמנם פינו מפה אפי' הרקב בדורות הקדומים. (עמ' תסד - תסה)
- ז. בדורות הקדומים פינו מפה המתים שנקברו אבל לא פינום לגמרי ונשארו כמה עצמות. (עמ' תעח)
- ח. מערות אלו מעולם לא שימשו לקבורה והעצמות שנמצאו שם הגיעו מסחף גשמים או רעידת אדמה. (עמ' תפ)
- ט. יתכן שזה עצמות בהמה. (עמ' תפ)
- י. אפי' בעצמות אדם יכול להיות שחולדה גררתן ממקום אחר. (תשובה ערב סוכות תשע"ג)

ז. (בעמ' תסט בסוף העמוד) כותב: "וכן חזינן שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמיועד לבנית בניינים או במקום שבנו כבר פסקו שאסור לבנות או שצריך להרוס הבנין אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ או לפנות". (ובעמ' תע) כותב: "והרי פשוט וברור דעל ביה"ק דישאל אסור לבנות ע"ג כיפין, דזהו גופא קלות ראש". איך יתכן שבניית כיפין זה גם קלות ראש, גם אסור, וגם מנהג שלא שמענו אף פעם שאסור לעשותו?

ח. (בעמ' תעב) כותב: "שבנידון דידן אין זה מקום שהוחזק כבית הקברות ואין שם קברים עליהם, וכשפותחים המערות אין רואים כלל עצמות" (ובעמ' תעז) כותב: "וכן העיד לי המשגיח הרב נחמני שליט"א שהבחין שבכל המערות שנמצאו בהם עצמות על קרקעית המערה (הן במערות שבשטח של בנין שלם ובין במערות בשטח של גבעת ירושלים) תמיד נמצאו העצמות סמוך לכתלי המערה".

לסיכום: א"כ זה שטח שלא הוחזק לבית קברות, ואין שם קברים עליהם, ותמיד נמצאו העצמות סמוך לכותלי המערה, וגם אין רואים כלל עצמות! הפלא ופלא!

תם ולא נשלם. שבח לבורא עולם

בענין הקברים בגלובנציץ

בס"ד

יום ג' כ"ה אד"א תשע"ד¹

ע"ד השאלה הבווערת בענין פינוי² קברים במתחם גלובנציץ בבית שמש, הנני בזה לדון על צד ההלכה שבדבר האם יש מקום או צד להקל בזה והשי"ת יעזרנו לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא.

- א -

במשנה (אהלות פט"ז מ"ג) המוצא מת בתחלה מושכב כדרכו נוטלו ואת תבוסתו, מצא שנים נוטלן ואת תבוסתן, מצא שלשה אם יש בין זה לזה מארבע אמות ועד שמונה (כמלא מטה וקובריה) הרי זה שכונת קברות ע"כ.

ועי"ש ברע"ב וז"ל הרי זה שכונת קברות וניכר שלשם קבורה נתנום שם ואסור לפנותם דקנו מקומם ואפילו מת אחד אם ניכר שלשם קבורה נתנוהו שם אסור לפנותו עי"ש, והוא מהמבואר בר"ש שם, ובתוס' וברא"ש (בנזיר דף ס"ה) דעיקר ההיתר כשנמצא אחד דאמרינן לאקראי נקבר שם עי"ש.

ובתוספתא (אהלות פט"ז ה"ב) אחד המוצא שלשה מתים ואחד המוצא שלשה כוכין ואחד המוצא כוך בקיע ומערה וכו' והובא ברמב"ם (הלכות טומאת מת פ"ט ה"ו).

ויש לדון בדברי הרמב"ם אם הכוונה שצריך כוך במקום אחד ובקיע במקום אחר ומערה במקום אחר כמו בג' כוכין שבודאי שלשתן במקומות אחרים, או דסגי במערה שבו יש כוך ובקיע דתלינן מדיש כוך ובקיע מסתמא היה שם ג'.

---

¹ קיבלנו הרבה הערות על התשובה, והוספנו אותם הן בפנים התשובה והן בהערות למטה, ובזה אביע תודתי לכל המעירים הערות חשובות יבואו על שכרם מלמעלה.

² יש שהעירו לי על לשון זה כי אינם עושים שם כלל פינוי כראוי, שהרי הארכיאולוגים עובדים שם כדרכם, ובאמת המתירים פירסמו דעתם שאף פינוי אינו צריך מעיקר הדין, ואפשר לחפור שם בכל השטח בלא שום בדיקה ופינוי, וכל ענין הפינוי הוא רק חומרא בעלמא, ודברינו אמורים בכאן שאפי' פינוי אסור לכל הפסוקים ללא יוצא מן הכלל, ק"ו לחפור שם עי"י הארכיאולוגים, ועכ"פ איך נוכל לסמוך על ההשגחה שיש שם על הפינוי כאשר הם עצמם סוברים שאין צורך לכך מעיקר הדין, ועי"ע בסוף דברינו שלא כתבנו כאן רק בחלק ההלכה [ובענין פינוי], ולא במציאות הדברים שהוא מילתא שחייב כל אחד שרוצה לסמוך על המתירים לבררו.

כוכין.

ובחזו"א (אהלות סי' כ"ב אות ט"ו) למד דשלשתן במקומות אחרים ותמה דכך בלא מערה אי אפשר, אמנם יש לומר דהמערה נחרבה ונשאר רק הכוך.

עוד תמה דהאי בקיע אי איירי שפתחו מלמעלה ואינו כוך צ"ע למה מצרפין אותו עם הכוך, הלא במערה של כוכין אין עושין נקעים ואפשר דאיירי באפשר לתלות שהוא כוך שנפל, עכ"ל.

ומבואר מזה דכמו דיש ראייה מג' מתים, כן יש גם ראייה מג' כוכין בלא מתים כלל, וכן כשיש כוך אחד ובקיע ומערה שזה ראייה לג' כוכין ג"כ הוה ראייה לשכונת קברות, בלא מתים כלל וכ"כ בפירוש החסדי דוד על התוספתא.

והנה אף דג' מערות ריקות אין צריך להחזיק דזהו בית הקברות, אמנם פשוט דזה רק כשלא נמצא שם עצמות וכיו"ב, דשייך לומר שלא מערות קבורה הם, אבל באם נמצא שם עצמות או שאר סימנים שהוא בית הקברות, אף שאין כוכין הוא ראייה לשכונת קברות בלא כוכין, ובזה לא בעינן ג' מושכבין כדרכן, דזה הראיה לא גרע מג' כוכין, או כוך בקיע ומערה.

והוא פשוט כמו למשל בזמנינו דאין אנו קוברים בכוכין, וימצא במקום אחד קברות כמו שיש לנו ולא ימצא שם מתים, האם יעלה על הדעת שעל זה לא כיון הרמב"ם כיון שאין כוכין, פשוט שלא, והטעם משום דכוכין הוא צורת הקבורה דאז וכשיש ג' כוכין הוא ראייה לשכונת קברות בזמניהם, וכמו כן פשוט אם נמצא צורת קבורה אחרת אשר יש לדונו לקבורה ישראלית דאסור לפנותו, אפילו כשלא נמצא שום מתים, ק"ו אם נמצא שם עצמות.

וכן מבואר להדיא בתשו' ר"ד אופנהיים (הנדפס בסוף ספר חו"י והו"ד בפת"ת יו"ד סי' שס"ד סק"ד), דהשיעור שנתנו חז"ל לקבוע על שכונת קברות הוא לפי דרך הקבורה בזמנם שהיו קוברים במערות משא"כ בזמנו עי"ש.

עוד מבואר בתשו' הגר"ד אופנהיים הנ"ל, דבאופן שיש חשש לשכונת קברות דוקא אם יש שינוי בקבורה שיש "ידיים מוכיחות" שהוא עובד כוכבים מספיקא לא מחזיקנן לשכונת קברות, והביא שם בנידון ידידיה ג' הוכחות שהם של גוים ודאי, (והחזו"א ביו"ד סי' ר"ט סק"ז תמה עליו בזה, ומצדד דרך בחו"ל יש להקל כדבריו עי"ש) ובנוסף ע"ז שיש גוי זקן מסל"ת שזוכר שגוים נקברו שמה בעת מלחמת השוידיון, וע"כ התיר שם הפינוי.

ועכ"פ מבואר מאותו תשובה להדיא דאין להתיר בסברות בעלמא אלא כשיש ידיים מוכיחות שהם של עכו"ם, "מצורת הקבורה", וצירף לזה גוי מסל"ת (וכן מצאתי בתשו' מנחת שלמה תנינא סי' צ"ח).³

והנה בנידון דידן היות שכל המומחים אומרים שהוא בית הקברות לכל דבר [ואף המתירים מודים בזה], ושהקברים ניכרים שהם מזמן קדום, ואף קודם לזמן המשנה, א"כ קשה לשער צורת הקבורה דאז, ועכ"פ ידיים מוכיחות ודאי אין לנו בזה, ולא שייך בזה לומר מהיכי תיתי לאסור, אדרבה מהיכי תיתי להתיר שהרי צריך ידיים מוכיחות כדי להתיר, וכל אופני ההיתר בזה שפירסמו המתירים בנוים על סברות בעלמא, ולא מצאנו שהתירו הפוסקים בסברות כאלו ענין חמור של פינוי קברות שכל הפוסקים בכל הדורות חרדו מזה, וק"ו שעצם הסברות יש להם פירכא מעיקרא כמו שאבאר.

- ב -

הנה מה שרצו להתיר מכח שלא מצאנו שישראלים קברו במערות מסוג זה, ומאידך מצאנו שגוים קברו במערות כאלו, מסברא יש לנו לתלות בעכו"ם משום הלך אחר הרוב כמו דלא מחזקינן אשה לאיילונית דהלך אחר הרוב.

דבר זה אינו מובן כלל שהרי פשוט דהקבורה שקוברים אנו היום גם עכו"ם קוברים כן, וא"כ האם יעלה על הדעת שכעבור שנים רבות וישתנה צורת הקבורה אצלנו, נימא שאם מצאנו ג' בתי קברות כאלו של גוים א"כ כל קברות כאלו הם של גוים, הרי פשוט שלא, דכמו שהגוים קברו בקרקע כמו כן הישראלים, ואין ראייה מזה שישראלים לא קברו כן.

---

³ [ועיי' בב"ח (יו"ד סוס"י שס"ח) דאפילו בספק קברים החמירו לענין ביזוי אפילו היכי דאיסורו רק מדרבנן ולא אמרינן בזה ספיקא דרבנן לקולא, ועיי' באבנ"ז (סי' תע"ה סק"ג) גי' טעמים בדבר וז"ל ומה שאסר הב"ח בספק קבר אף דלכאורה הוה ספיקא דרבנן דלקולא, ס"ל להב"ח דשאני הכא דחמיר איסורא דאסור אפילו לרפואה, (כמבואר בתה"ד סי' רפ"ד בשם המרדכי) ושאר איסורי דרבנן שרי לחולה שאב"ס, ע"כ חמיר משאר איסורי דרבנן ואולינן לחומרא, ועוד י"ל וכו' צ"ל דהחמירו בו כמו באיסור תורה דחמיר איסורא כבוד מתים כדברי המרדכי וא"כ ספיקו לחומרא, או י"ל וכו' משום דהרואים יחשבו שתולשים מקברים וכו', ועיי' בספק קבר ג"כ יש בו משום כבוד המת, סוף דבר אינני רואה מקום להקל בספק קבר עכ"ל האבנ"ז ועיי' עוד טעם בתשו' מנחת שלמה הני"ל].

ולא שייך בזה ענין הלך אחר הרוב, דאין לנו ספק לתלותו ברוב, שהרי לא נמצא כאן סיבה לומר שישראלים לא יקברו ככה, ואין לנו שום ידיעה איך היה צורת הקבורה בזמנים קדומים האלו, וא"כ פשוט שאין כאן ראיה מרוב קברות של עכו"ם שנמצא באופן זה, שישראלים לא קברו כן.

ומה שאנו מוצאים מערות של ישראל בצורה אחרת, הוא מערות מזמנים אחרים ואין ראיה מזה לזה, והרי גם אצל הגוים אין קוברים היום וגם בזמנים אחרים כקבורה ההוא והוא דבר שנשתנה אצל כולם, וא"כ מהיכי תיתי לומר דרך עכו"ם קברו כן.

ולא הבנתי כלל מה הדמיון זאת לאיילונית שהוא שינוי בעצם האדם ויש לומר על כל אחת שאינו כן אלא כהרוב.

והרי כבר כתבנו מהחו"י דבנידון דידן צריך ידיים מוכיחות שהם של עכו"ם, וא"כ צריך להביא ראיה מהש"ס ופוסקים שסמכו על רוב בשאלה כזאת אשר המיעוט אין לו סיבה להיות שונה מהרוב.

- ג -

עוד כתבו שיש לסמוך על הארכיאולוגים שאמרו שצורת המערות מורה שהוא מלפני 3500 שנה, ואז לא היו ישראל באר"י, ויש לסמוך עליהם מאחר שר' זלמן קורן בדק ובירר שיש להם סימנים והוכחות לכך, וגם אתרא קדישא סמכו עליהם שהוא בית הקברות, וכתבו שזה ההוכחה בעצמה דיה להתיר כל ענין הפינולי.⁴

כל זה כולו תימה גדולה והוא תמוה לרבים, היכן מצינו בתורה בש"ס ובפוסקים שיש כח ביד אדם למדוד דבר מכמה אלפי שנים הוא, אם מאלפיים או משלוש אלף, והרי מבואר להדיא בחו"י שצריך ידיים מוכיחות כדי להתיר פינולי קברות והאם לזאת יקרא ידיים מוכיחות לסמוך על דברי נביאות כאלו, ואם

---

⁴ האמת אגיד כי בדברים אלו לחוד כואב הלב לכל יהודי המאמין, שהרי ידוע שלפי חכמתם זאת קבעו על דברים שהם לפני מליוני שנים עפ"ל, וזה נגד כל עיקר האמונה במעשה בראשית, וכבר צווח הגאון הגדול ר' משה זאב זורגר שליט"א על דברים אלו במכתבו להמתירים, ומה שענו הם כי אותם הארכיאולוגים אשר הם סמכו עליהם הם אחרים אשר לפי דעתם יש רק 6000 שנה, מ"מ הרי רואים שלפי חכמה זאת אפשר לטעות ולקלקע כל עיקר האמונה איך נוכל לסמוך ואפילו לצרף לסניף דברים של אלו, הדברים כואבים מאד, ואין לי מילים לתאר הכאב הגדול הזה.

יש לר' זלמן קורן סימנים והוכחות לכך למה אינו מברר לנו מה הם הסימנים וההוכחות, שנבדוק בש"ס ופוסקים האם יש להוכחות אלו מקום, הרי תורה היא וללמוד אנו צריכים.

ומה שטענו שאתרא קדישא סמכו על הארכיאולוגים, באמת לא ידוע לנו שסמכו על הארכיאולוגים, ובנידון דידן הרי כל המומחים אומרים שהוא בית הקברות, וגם הם עצמם כתבו שלא רצו לצרף צד שאינו בית הקברות אפילו לסניף להיתרא.

אבל אפילו אם כן סמכו על הארכיאולוגים, מה הדמיון בכלל הרי הם סמכו על מה שהם רואים עכשיו שיש כאן צורת בית הקברות וזה יכול כל אדם המומחה בקברים לראות עכשיו⁵ ולא סמכו על דברי נביאות של כמה אלפים שנה, ועוד שהרי הם סמכו לחומרא שיש כאן בית הקברות ולא לקולא להתיר פינאי בית הקברות שהוא דבר חמור בכל הדורות.

- ד -

גם מה שטענו דהאוסרים אומרים שהוא מזמן השופטים ואז לא היה רוב ישראל.

אין זה טענה א' שאין אומרים שודאי הוא מזמן השופטים, ב', איך נוכל לדעת כמה יהודים היו באר"י בזמן השופטים וכמה גוים היו בזמנים שונים, הא מצינו בחז"ל שבזמן החורבן היה כמה מליוני יהודים באר"י, ואיך נידע כמה היה בזמנים שונים, של מאות שנה.

ואם נאמר שמודדים זאת לפי שנים הרי ישוב ישראל באר"י הוא מיעוט נגד ישוב הגוים מעת בריאת העולם ולעולם לא נמצא רוב ישראל, וכבר נתקבל ההוראה מכל גדולי ישראל שיש לדון אר"י לרוב ישראל, כיון שבזמנים קדומים גרו באר"י מליוני יהודים, ואפילו אם ספק לנו מי הרוב אין להתיר רק בידים מוכיחות כמבואר בחו"י הנ"ל.

---

⁵ וזה דומה למה שאנו סומכים על הרופאים, כיון שקובעים המצב של עכשיו, ובצירוף שלא מרע אומנתו, אבל הם שקובעים דברים של נביאות אשר א"א לחלוק עליהם ולהוכיחם על פניהם אין נאמר שבזה שייך לא מרע אומנתו, והיכן מצאנו שיש חכמה כזאת לקבוע על דבר של כמה אלפי שנים הוא.

- ה -

ולפי כל זה תמיהני על מש"כ שיש לסמוך על ר"ד אופנהיימר נגד החזו"א משום שעת הדחק, ושאף החזו"א היה מתיר בנידון דידן, והרי כבר נתבאר שאדרבה דברי ר"ד אופנהיימר הוא המקור להאיסור בנ"ד, שהרי מדבריו מבואר שאף שהיה לו ג' הוכחות שרואים בעין ולא מסברות בעלמא שהם של גוים, לא התיר רק בצירוף שהיה גוי מסל"ת, וגם ע"ז תמה החזו"א, ובדוחק רצה לחלק בין אר"י לחזו"ל עי"ש, ואיך נימא שני"ד דומה לזה שאין לעינינו שום הוכחה רק מסברות והסתמכות על דברי נביאות של הארכיאולוגים, איך נאמר שזה מה שהתיר ר"ד אופנהיימר.

- ו -

עוד כתבו סניף להתיר ע"פ דברי הנו"ב יו"ד סי' פ"ט דבעצמות ליכא איסור פינוי, ואמיתי דדי לנו להעתיק דברי הנו"ב שנראה בעליל שמבואר בדבריו להיפך שאין לפנות עצמות.

וז"ל: שאלה קהל שקנה קרקע לפני ס' שנה לקברות, ולפי שהמקום ההוא לא נמכר לצמיתות עלמין קנוהו למאה וחמשים שנה, ואח"כ תחזור הקרקע לבעלים לחרישה או לבנין כמו אדם העושה בשלו, ואותן שלקחו הלכו לעולמם ונקברו שם, ועתה קמו בניהם ורוצים לקנות קרקע אחרת שתהיה לקנין עולם אם מותר להן לפנות הנקברים שם ולקברם בקרקע זו שיהיה להם מנוחה לעולם וכו'.

תשובה - מה שכתב מר דברקב לא שייך בלבול יפה דן ויפה הורה ולא עוד אלא נלע"ד שאפילו בעצמות אם לא נשאר רק עצם בלי בשר לא שייך בלבול וכו'.

ומעתה לדעתי אם יהיה בטוחים שגם אחר כלות הזמן יהיה להם רשיון לפנות העצמות משם למקום אחר קודם שישוב הקרקע לבעלי נכרי לחרוש ולזרוע א"כ כל הפלפול בחנם "שמהיכי תיתי להתיר לפנות עתה" ופן ואולי בריבוי הזמן אולי יחיו המתים או יוכלו לקנות הקרקע לחלוטין, וגם אם לא יכולו לקנות קודם הזמן יעשהו זה בסוף הזמן ויפה הורה רום מעלתו, אבל אם יש חשש שאח"כ לא יתנו רשות לפנותם וא"כ ישארו בקרקע נכרי לחרוש ולזרוע עליהם אם הדבר כן היה דעתי "נוטה" להתיר ולפנותם כמו שמותר לפנות מקברי נכרים לקברי ישראל או כדי להניחו למקום שלו וכו' עכ"ל.

הרי לנו להדיא דברי הנו"ב שאף שסובר שאין בעצמות משום חרדת הדין כמו שמבאר שם בתשובה מ"מ לא התיר לפנות רק משום כבוד המתים.

וכן הכתב סופר סי' קפ"ג לא סמך על זה רק בנידון ידיה שרצו להעביר מת לקברי אבותיו שיש בזה היתר כמבואר בשו"ע סי' שס"ג ס"ב, אבל לפנות בית קברות בשביל בניית דירות מעולם לא התירו, ואדרבה הרי הנו"ב כתב להדיא שאם יש אפשרות לפנותם בסוף המאה וחמישים שנה יעשו זאת אז, ולא עכשיו דיש לתלות שעד אז יבוא משיח ויחיו המתים, ואיך מצינו לומר שיש היתר לפנות בית הקברות לבניית דירות.

וכן בתשו' תפארת צבי סי' נ"ט לא התיר אחר י"ב חודש רק משום כבוד המת שהיה שם בית קברות בקרקע של גוים והיו נוהגין בו בבזיון, וגם זה לא רצה להתיר בשופי רק אם יצטרף עמו עוד רב גדול להתיר עי"ש.

וגם הרי פשוט שהנו"ב והכתב סופר והתפארת צבי לא יחלקו על הלכה מפורשת בשו"ע יו"ד סי' שס"ד ס"ב, דמת שנקבר ברשות אסור לפנותו ואם פינהו מקומו אסור בהנאה, ולא הוזכר שם בשום פוסק דדוקא עם בשר הדין כן, וגם הם בעצמם לא כתבו לחלק בכך, וע"כ שהחילוק הוא פשוט דאם הוא לצורך המת יש מקום להתיר, כמו לקברי אבותיו או כשהתנה כן וכמבואר בשו"ע שם סי' שס"ג ס"ב, או כשיש בזיון למתים (וגם בזה נמנעו להתיר עי' בתשו' מהר"ם שיק יו"ד סי' שנ"ד), אבל בסי' שס"ד ס"ב מיירי כשרוצה לפנות לצורך עצמו, וזה לא התיר שום פוסק (וכע"ז כתב גם המנח"ש שם).

- ז -

עוד הביאו דברי רעק"א בתשו' (מהדו"ק סי' מ"ה) שהתיר לפנות קברים לצורך רבים, והוא לפי המבואר בשו"ע סי' שס"ד ס"ה דקבר המזיק את הרבים שרי לפנות (ועי"ש אם מקומו מותר בהנאה), ורעק"א התיר שם אפילו בית הקברות דרבים ושנעשה מדעת רבים ע"פ דברי ר"ד אפנהיים בשו"ת חו"י שהתיר בזה (והוכיח כן מדברי הב"י שם בסי' שס"ד עי"ש).

אמנם המעיין בפנים התשובה רואה בעליל שלא התיר רק משום שהיה היזק לרבים דהיינו לתקן בית הכנסת שמצאו שם עצמות באמצע התיקון, עי"ש שכתב להדיא דלאסור מקום של בית הכנסת מקרי היזק לרבים, וכן רעק"א כתב בנידון ידיה שהיה היזק לרבים, אבל היכן מצאנו דכדי לבנות דירות לרבים

מקרי היזק לרבים, דא"כ נתיר כל בתי קברות דעלמא לבנות דירות שיהיה שם יותר בזול שלא יוזקו רבים לשלם ביוקר עבור דירותיהם.

וכ"כ החזו"א (יו"ד סי' ר"ט סק"ז) להדיא דההיתר של ר"ד אופנהיים הוא משום שמזיק את הרבים, ולא משום דחק הרבים שיצטרכו לבקש מקום אחר.

- ח -

עוד כתבו שיש היתר לפנות במתחם זה מערות ריקניות שאין בהם עצמות, וזה דבר תמוה שהרי מפורש בתוספתא וברמב"ם שיש דין שכונת קברות גם לפירים ומערות ללא מתים, וכן כתב בפי' החסדי דוד על התוספתא להדיא, ומש"כ לפרש דבריו דקאי רק על בדיקת כ' אמה הוא דבר תמוה, וגם מה שדייקן כן מלשונו שכתב "והר"ז עושה שכונת קברות וצריך לבדוק כדין המפורש במשנה", ולמדו הם מדבריו דהכוונה שהוא שכונת קברות רק לענין הבדיקה, אבל כד דייקנן שפיר חזינן שהוא ראייה ממש להיפך, דכוונתו לשני הדברים השנויים בהמשנה ותוספתא, שהרי זה שכונת קברות לענין איסור הפינוי וכן לענין הבדיקה ודוק.

ועיקר הויכוח אם אחר אלפי שנים נשאר עצמות אינו נוגע לענינינו כי זה תלוי בהרבה דברים ולא כל המתים שוים וא"א לנו לדעת דינם של אותם מתים, ומתי וממה מתו ולכן אין שום ראייה ממה שליכא קטנים כי שמא קבעו זאת לבית הקברות במקום מלחמה וכיו"ב, ועיקר דברי התוספתא מוכיח כן דאיכא כוכין בלא מתים ויש איסור לפנותם כנ"ל.

כ"ז כתבתי בחלק ההלכה שבדבר איסור פינוי קברים, המבואר בכל הפוסקים ללא יוצא מן הכלל, ולא נכנסתי בויכוחים שנתפרסמו באופן מציאת הדברים שהם דברים הנמצאים לעיני השמש וכל אחד ביכולתו לראות, ואין כאן אפילו דין של תרי ותרי כיון שכל אחד יכול לברר המציאות, וכל הרוצה לסמוך להתיר יברר זאת קודם.

גם עדיין נשאר לנו לדון לבאר דין מקומו אם נאסר בהנאה אחר הפינוי, וכן האם מותר למוכרו עכשיו ובדין לפני עור, והם דברים ארוכים ואקוה שבעזרת השי"ת נבאר זאת בקרוב.

לתגובות אפשר לפנות לפקס 15329920135

בס"ד

עזרו ישנים

ניסן תשע"ד לפ"ק

להערות והארות:

פקס: 02-582-6516

uruyeshainim82@gmail.com

הקדמה

הידעת?

הידעת שהגרעק"א זצ"ל מתיר לפנות בית הקברות של יהודים במקום הפסד ממון לרבים?

הידעת שמרן החזו"א זצ"ל מחדש דשאני מערות מכוכין, ושטח של מאות מערות א"צ להחזיק שהוא בית הקברות אם לא נמצאו ג' מתים מושכבים כדרך ויש בין זל"ז מד' אומות ועד שמונה?

הידעת שמרן החזו"א זצ"ל ס"ל להלכה דמערות קבורה שיש להן פתח של ד' טפחים מותר לפנותן אפי' בא"י כיון דודאי מערות אלו לא קברו בהן יהודים?

כל אלו ועוד הרבה גילויים נפלאים תמצא בס' שו"ת תשובות והנהגות ח"ו סי' רכ"ז שכעת יצא לאור, בתשובה ארוכה להתיר פינוי וחפירת מאות המערות במתחם גולובנציק בבית שמש.

אבל מה נעשה אם לאחר עיון במקורות נמצא שכל הנ"ל שקר וזיוף, ויש מקומות שאין שום שייכות בין מה שמובא בשמם למה שכתוב שם באמת, ויש מקומות שאדרבא מבו' להיפך, ואין הכונה לדברים עמוקים שניתן לפלפל בהם, אלא לדברים פשוטים וגלויים לכל מי שמעיין בגוף הדברים, וכאשר הבאנו כמה דוגמאות בקונטרס זו.

והננו מוכרחים להקדים כמה נקודות.

(א) אין מטרת הקונטרס לשכנע את הרב המתיר לחזור בו מדבריו, וכ"ש שאין המטרה שהיזמים והבונים יפסיקו את עקירת וחילול ביה"ק מחמת הדברים הכתובים כאן, וכמובן לכל מי שמכיר את הנושא מקרוב. על זה עינינו נשואות לשמים שיערה ד' רוח ממרום להחזירם בתשובה שלימה במהרה.

הקונטרס מיועד לאנשים תמימים וישרים שעדיין ניצוץ יהודי בוער בקרבם ורצונם לדעת את האמת, אלא שמרוב הבלבול והטשטוש במשך התקופה האחרונה מתקשים להבין הענין לאשורו.

ובאמת גם אנחנו בתחלת העיון בחלק ההלכה שבענין לא האמנו שרוב מפורסם גדול בתורה ירחיק לכת כ"כ **לשקר ולזייף** דעת גדולי הפוסקים במילתא דעבידא דגלווי, אמנם לאחר שנתברר לנו הענינים לאמיתתם אמרנו לא עת לחשות וחובה מוטלת עלינו לעשות מה שביכולתינו למחות על בזיון וזילוף התוה"ק, ולהציג עכ"פ חלק מהדברים בפני כל מי שרצונו לברר האמת, והרוצה להטמין ראשו בחול ולעצום עיניו מראות הבחירה בידו לעשות כן, ואנו את נפשנו הצלנו, ובמקום חילול ד' וחילול התוה"ק אין חולקין כבוד לרב.

(ב) כדי שלא להכביד על הקורא הבאנו רק כמה דוגמאות של סלוף וזיוף הנמצאים מיד בתחילת התשובה הנ"ל, אמנם מהמעט נוכל ללמוד על הכל שאין כאן נסיון לברר הלכה לאמיתתה אלא רצון להתיר גרידא, וכל הפלפולים והסברות הם רק תוצאה מהרצון להתיר ותו לא, ויש להמליץ ע"ז לשון הרב המתיר בתחילת תשובתו, שלא ידוע לנו שנמצאו דברים אמיתיים בכל תשובתו, ואף אם נימא שנמצאו, אינו אלא במקומות נדירות ביותר, ודי בזה.

ג) באמת הי' מן הראוי להאריך בחלקים השייכים להמציאות בשטח ועובדות שונות שהוזכרו בהתשובה, אבל לע"ע זה לא התאפשר מכמה סיבות, וחלק גדול מעניינים אלו כבר נתפרסמו בכתב ובע"פ, וכל הרוצה לדעת העובדות והמציאות לאמיתתן בנקל יכול לעשות כן, אמנם השקט לא נוכל מלהעיר עכ"פ על דבר א', והוא על מה שמובא בתוך התשובה בענין התמונות של המת "שראשו בין ברכיו" שיש ב' תמונות, א' של האוסרים שבאו בלילה ועשו צילום חלקי של השלד, "וטעו לחשוב שעפ"י התמונה שבידם מוכח שזהו מת שמושכב כדרכו, אבל תחת ידי התמונה שזהו צילום מושלם של כל חלקי גוף המת שעדיין נשאר קיים ולא נרקב, ותמונה זו מוכיח בבירור כמאה עדים וא"א לטעות כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, וכשבאו לביתי עם התמונה שבידם להוכיח שזהו מת שמושכב כדרכו, הראו (?) להם התמונה המושלמת של השלד שתחת ידי שמוכיח בבירור שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, ונאלמו דום". עכ"ל הרב המתיר.

ואנו תמהים, הרי אנחנו בעצמנו עלינו לבית הרב המתיר עם "התמונה המושלמת והאמיתית", של הארכיאולוגים וכשהתחלנו להציע לפניו ד' המומחים במה שיש לפקפק בקביעות הנ"ל דזהו ראשו בין ברכיו אמר לנו שאין טעם לדבר עמו ע"ז שהוא בעצמו אינו מבין בזה אלא שסומך על חו"ד ומומחיותו של ר' זלמן קורן שאמר לו כן, וכיון שכך שמענו באזנינו אנו תמהים מאוד על סיפור הדברים הכתוב בספר, ואיך החי יכחיש את החי? ודבר היצא מן הכלל ללמד וכו'.

ד) גם הי' מן הראוי להאריך בכמה מהסברות שהוזכרו בתשובה הנ"ל, [ולדוגמא מה שכתוב בתחילת התשובה דכמו דלגבי יבמה איכא רובא דליתא קמן דנבראה כדרך הרגילות עם יכולת להוליד, כמו כן אם רוב

מערות מסוג מסויים ברור לנו ע"י סימנים מסויימים שהם של עכו"ם, א"כ כשנמצא מערה כזו בלי סימנים אלו, ואנו מסופקים אם נקברו בה ישראל או עכו"ם, אמר"י דאיכא רובא דליתא קמן דמערה זו נעשית לקבורת עכו"ם, והרבה ראו כן תמהו ע"ז], אמנם לע"ע הסתפקנו בזיופים מפורשים וגלויים שלא שייך לפלפל בסברות, ואי"ה עוד חזון למועד.

ה) באמת מן הראוי ה"י שלא לפרסם הדברים המובאים כאן בעלום שם, וב"ה איננו מתביישים ממעשינו, אמנם לאחר שראינו בעינינו מה שהתרחש ב"אסיפת הרוכשים החוקית והדמוקרטית" האם לציית לפסק ב"ד שלא לחפור במקום זה או לא, שכל מי שרק התחיל לשאול שאילה שלא ה"י לרוחם של היזמים ושלוחיהם, (למשל כשא' שאל למה אין מראים להרוכשים התמונה של המת ש"ראשו בין ברכיו"), מיד הוכה מכות נוראות ואכזריות ע"י השכירי חרב שהיו במקום עד שהוזקקו לטיפול רפואי, ויש ע"ז מאות עדים, וניתן לראות את זה בווידיאו], ע"כ לע"ע

אנו מוזהרים עפ"י דין תוה"ק להוציא הדברים בצורה הנוכחית, והרוצה להעיר על דברינו יכול לשלוח הערותיו לכתובת דוא"ל uruyeshainim82@gmail.com.

ונסיים בתפלה ותחינה קמ"י רבון כל העולמים שיהיו נא אמרנו לרצון לפניו ית', ושנזכה שיתקדש ש"ש על ידינו תמיד, ושנזכה בקרוב ליום בא ד' הגדול והנורא, והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, אמן.

פרק א'

(א) הנה לאחרונה נשמע מהרבה אנשים טענה כזו, שבכ"מ שיש חשש לקברים או לבית הקברות א"צ לחשוש אם אין התנאים שנאמרו גבי דין שכונת קברות במשנה פ"ט דנזיר ופט"ז דאהלות, המוצא מת בתחלה מושכב כדרכו נוטלו ואת תבוסתו, מצא שנים נוטלן ואת תבוסתו, מצא שלשה אם יש בין זה לזה מד' אמות ועד שמונה כמלא מטה וקוברי' הרי זו שכונת קברות, בודק ממנו ולהלן עשרים אמה, וכן פתח הרב המתיר את תשובתו הנ"ל וז"ל והנה בש"ס לא מצאנו להחזיק מקום שזהו בית הקברות אלא כאשר מצאו ג' מתים מושכבים כדרכן ויש בין זל"ז מד' אמות ועד שמונה, וכן בהמשך תשובתו הוא כותב ודע שבשטח זה גופא לא נמצאה שום הוכחה אפי' שעכ"פ חלק ממקום זה שימש לביה"ק וכו' והדין הוא שאין מחזיקין מקום לביה"ק רק כשמוצאים לכה"פ ג' מערות הסמוכין זל"ז שקבורין שם מתים (שאז הדין הוא שמחזיקין שזהו ביה"ק וצריך לבדוק כ' אמה סביב המערות אם אין קבורים שם מתים) עכ"ל, וטענה זו שמענו הן לגבי שאילה של פינוי קברים כבנידון דידן והן לגבי שאילה של איסור טומאת כהנים במקומות שנתעוררו בהם שאלות.

(ב) אמנם באמת לא שייך כלל דין שכונת קברות לא בנידון של זיהוי בית קברות ולא בנידון של מיעוט המצוי, ר"ל האם יש מיעוט המצוי של קברים שנצטרך לחשוש על שטח מסוים לאיסור טומאת כהנים. ודין שכונת קברות נאמר בקבר הנמצא כמש"כ תוס' נזיר סד: ד"ה נוטלו על

הך מתני, ועיי"ש שביאר דכיון דבנמצא איירי "מותר ליטלו [במת א' או שנים] מאחר שלא נודע הקבר לבני אדם נכון לומר כי לאקראי נקבר שם" עכ"ל תוס', וכ"כ הרע"ב באהלות שם וז"ל מצא שלשה וכו' הר"ז שכונת קברות וניכר שלשם קבורה נתנום שם, ואסור לפנותם דקנו מקומם, ואפי' מת א' אם ניכר שלשם קבורה נתנוהו שם אסור לפנותו, אלא שבא' או בשנים אנו תולים שלא נקברו שם אלא לפי שעה והי' דעתם לפנותם, אבל בשלשה מוכח שזה מקום מיוחד לקברות עכ"ל הרע"ב, וכן מפו' ברמב"ם פ"ח מטו"מ ה"ה [לפי' הכס"מ שם עיי"ש] דדין שכונת קברות מיירי בקבר הנמצא, דהיינו כשחופר בשדה [וכל' הרמב"ם שם פ"ט] ומוצא שם מת או מתים, ואז הנידון הוא האם נקברו במערה והאם לחוש שמא נעשו כאן שתי מערות אחת מכאן ואחת מכאן וחצר באמצע [ל' רש"י נזיר שם], וכדמבואר באריכות בסוגיא דסוף פ' המוכר פירות, ואז הדין הוא שאם לא מצא ג' מתים מושכבין כדרך או שאין בין זל"ז מד' עד ח' אמות א"צ לחשוש יותר, שהרי מדובר בשדה ולא בבית הקברות, ואפי' כשמוצא ג' מתים מושכבין כדרך ובין זל"ז מד' ועד ח' אמות א"צ לבדוק אלא כ' אמה, אבל אינו חושש שמא כל השדה הוא בית הקברות שהרי מדובר בשדה ולא בבית הקברות ודאי ולא בבית הקברות ספק, ומש"ה סגי בכ' אמות שזהו שיעור שני מערות והחצר שביניהם כמבוי' בסוגיא שם, אמנם כשמדובר בשטח גדול שאנו דנין מעיקרא האם הוא שדה או בית הבד או בית הקברות מה שייך כלל לדיני וגדרי שכונת קברות, והרי הנידון הוא האם זה בית הקברות או לא, ואין הדבר תלוי אלא בהאם יש לו סימני בית הקברות או לא, והבקיאים בדבר מה הם סימני בית הקברות הם המכריעים בזה כמו בשאלה של תולעים או טריפות או רפואה או מראות דמים וכדו'. ובעזה"י להלן נרחיב עוד בענין זה.

ג) **וכן** בנידון כמו במקומות שידוע על מספר מסויים של קברים ודאים ויש חששות על מקומות אחרים, ומחמת זה יש שאילה על שטח גדול א"כ הרי זה שאילה האם חשיבא שיש מיעוט המצוי של קברים שכהן ההולך בשטח זה צריך לחשוש לטומאה או לא, ופשיטא דהוי ככל שאילה של מיעוט המצוי בהל' תולעים וכדו' עי' יו"ד סי' פ"ד ס"ח ובהגר"א שם וסי' א' ס"א ובהגר"א סק"ד וסי' ל"ט ס"א ובהגר"א שם סק"ב, ואינו ענין כלל לדיני וגדרי שכונת קברות, ועי'.

ד) **ועדיין** יש לבאר עוד כמה ענינים בדיני שכונת קברות שיש נבוכים בהם. יש שטענו שא"א להחזיק מקום שנמצאו בו מערות כשכונת קברות או כבית הקברות אא"כ המערות אינם קרובים זל"ז יותר מד' אמות ואינם רחוקים זמ"ז יותר מח' אמות כדאי' במשנה. והנה בנידון דידן ראינו בעינינו שבאמת הרבה מן המערות נמצאים סמוכין זל"ז כשיעור הנ"ל, אבל אפי' בלא"ה טענה זו היא טעות, דהרי שיעור זה נאמר כשנמצאו מתים מונחים באדמה ויש אפשרות לתלות שהמתים נקברו בכוכין, ומש"ה כשנמצאו במרחק שמתאים עם צורת הכוכין שנהגו לעשות, צריכין לחשוש אפי' בקבר הנמצא להמשך המערה או לעוד מערה כיון שמרחק זה מראה על קבורה רגילה של בית הקברות, וכדמבואר באריכות בפרק המוכר פירות החשבון של מרחק הכוכין, ואפי' כשאין רואין כוכין ומערה אלא מתים מונחים באדמה אמרי' שמא היו שם כוכין ונפלו וכדמבוי' בראשונים שם, אבל כ"ז כשנמצאו במקום שאפשר לתלות שהיו שם כוכין, אבל הרי קיים עוד הרבה אופנים של קבורה כגון בנקעים או מערות גרידא כדאי' בתורת האדם להרמב"ן, ול' הטור יו"ד סי' שס"ב "ובכל מקום ומקום לפי מנהגו, יש קוברין בכוכין ויש בחפירות, יש בארון ויש בלא ארון" עכ"ל. ובמקומות אלו שאין שייך

בהם כלל שיעור זה של ד' ועד ח' פשיטא דדין שכונת קברות דידהו תלוי כפי ראות עיני הרואים הבקיאים, ואם נמצא ג' מתים במרחק כזה שמתאים לצורת קבורה בבית הקברות הוי שכונת קברות ואם לא לא, (ואם ספק ספק), ומה דלא מצינו בהם שיעור מסויים היינו משום דבנזקיעים ומעירות אין שיעור מסויים להמרחק בין א' לחבירו ולכן לא שייך לקבוע בקבר הנמצא שיעור מסויים, משא"כ בכוכין דנהגו לעשות כוכין באופן מסויים. וכ"כ הגר"ד אופנהיים בתשובתו שנדפסה בסוף שו"ת חוות יאיר (שהרב המתיר הביא ממנו לקמן בתשובתו) וז"ל: ועי' פירש"י במס' נזיר וכו' הרי הטעם דמדות ד' וח' הוא בזמנם דהיו קוברים במעירות שרחבו ד' וארכו ח' אבל לע"ע שאין קוברים במעירות א"כ אף שקרובין פחות מד' או רחוקין יותר מח' הוי שכונת קברות עכ"ל.

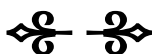
(ה) ויש שטענו שמבוי בחזו"א אהללות סי' כ"ב סקט"ו דרק בג' כוכין או עכ"פ בכוכ' א' כגון בכוכ' נקיע ומערה אמרי' דעושה שכונת קברות אפי' בלא ג' מתים מושכבין כדרכו, וכ"כ הרב המתיר בהערה א' וז"ל "וכ' החזו"א דבדוקא נקיט התוספתא כוכ' נקיע ומערה אבל אילו הי' מוציא ג' מערות לחוד א"צ להחזיק דזהו בית הקברות דאפשר דאינם מערות קבורה, ורק כשמצאנו כוכ' א' אז חיישינן שגם המערות היא מערות קבורה עכ"ל הרב המתיר. והנה הקורא התמים מקבל רושם כאילו החזו"א בא לחדש דיש רק ב' אפשרות: אם מדובר בכוכים או עכ"פ כוכ' א' הוי שכונת קברות אפי' בלי ג' מתים מושכבין כדרכו, אבל אם מדובר במערות בעינן מתים מושכבין כדרכו, ושוי"ד שכ"כ ר"ז קורן במכתבו מא' דר"ח אדר תשע"ב, אלא דהוא הוסיף דאפי' ג' נקיעין לא סגי ודוקא כוכין, ואינו מובן, אטו גזיה"כ הוא מה דמוזכר בתוספתא ג' כוכין, והרי גם באופן שהעתיק הרב המתיר את ד' החזו"א מבואר דכתב כן רק

במקום שאפשר דאינם מערות קבורה, ור"ל כשאינן סימנים שהם מערות קבורה, אבל כשנמצאו בהם סימנים כגון עצמות או אבן גולל או ריבוי מערות במקום א' או כל סימן אחר שע"י ניכר להמומחים שמדובר במערות קבורה פשיטא דלא גרע מכוכין, וכל זה אפי' כשהנידון הוא לגבי דין שכונת קברות, וכש"כ כאן כשהנידון הוא בית הקברות גדול וכנ"ל. ועי' להלן פרק ב' מש"כ בביאור ד' החזו"א.

(ו) ויש שטענו דאפי' במקום שנמצאו סימנים כגון עצמות בכמה מערות מ"מ א"צ להחזיק ולחשוש ששאר המערות הם מערות קבורה, דשמא רק הכינום לקבורה ולא השתמשו בהם, ואחזוקי ריעותא לא מחזקינן. והנה מלבד דלא שייך זה בנידון דידן דהלא מיירי במערות עם אבן גולל ואף לדברי לפי דברי הארכיאולוגים נמצאו עצמות ב-16 מתוך 63 מערות שנבדקו כמו שכתוב בתצהיר הארכיאולוגי שניתן לבית המשפט (דהיינו 25 אחוז), ומה שכתב הרב המתיר שנמצאו עצמות רק בשש מתוך שישים מערות הוא שקר, ומלבד דמסברא אינו מובן איך ניתן לומר דלחשוש שמערות שנתייחדו לקבורה באמת קברו בהם הוי בגדר אחזוקי ריעותא, אמנם הרי מבוי' להדיא דלא אמרי' כן, דפסק הרמב"ם פ"ט ה"ו והוא מהתוספתא אהליות פט"ז אחד המוצא שלשה מתים כדרכן בתחלה או שמצא שלשה כוכין או כוך ונקיע ומערה הרי זו שכונת קברות, וכ' החסדי דוד על התוספתא שם אעפ"י שאין שם גופי המתים אמרינן דנימוחו המתים ונרקבו דסתם כוכין נקברו שם מתים, ולא עוד אלא אפי' כוך א' ונקיע א' ומערה א' אפי' ריקנין חיישינן שמא נימוחו המתים והר"ז עושה שכונת קברות עכ"ל החסדי דוד, וכ"כ החזו"א סי' כ"ב סק"ד דמיירי אפי' בלא מתים, אלמא דפשיטא דבאופן שעשוי לקבורה אמרי' דמסתמא נקברו שם.

ז) ויש שטענו דהרי דין שכונת קברות נאמר רק במצאו מתים מושכבין כדרך כדתנן במתני', וא"כ א"צ לחשוש אפי' כשנמצאו עצמות בג' מערות כיון שלא נמצאו שלדים שלמים. אמנם זה טעות, דהנה בגמ' נזיר סה. קא' מושכב פרט ליושב, כדרכו פרט לשראשו מונח בין ירכותיו וכו', וכל הני מ"ט לא, אמרינן דילמא עכו"ם הוא. [והנה ל' הגמ' מ' דאפי' ביושב וראשו בין ירכותיו אי"ז אלא ספק עכו"ם ולא ודאי עכו"ם, וכ"מ ל' הרשב"ם ב"ב קא: ד"ה מת שכ' וכן אם לא מושכב כדרכו איכא לספוקי בעכו"ם, וכ"מ ל' הרמב"ם פיה"מ באהללות שכ' לפי שאנו אומרים אולי הם גוים ואין להם שכונת קברות, אמנם הרמב"ם בפ"ט מטו"מ ה"ג כ' שחזקתן גוים, ול' הר"ש באהללות שם "דאמרי' גוי הוא דישראל לא קברי הכי", אבל עכ"פ לכו"ע מיירי כשניכר שקבור באופן שישראל אין קוברין כן], ומבוי' דמיירי במצא מת שניתן להכיר בו צורת הקבורה, ואז אם נמצא מושכב כדרך שקוברין המתים [כל' הרמב"ם שם] הרי לפנינו קבורת ישראל ותלינן בישראל והוא ודאי שכונת קברות, [אע"ג דעדיין אפשר דעכו"ם הוא ואתרמי שקברו אותו כן], ואם נמצא יושב או ראשו בין ירכותיו הרי לפנינו קבורת עכו"ם ותלינן בעכו"ם והוא ודאי אינו שכונת קברות, וא"כ בקבר ישן שנשאר בו רק עצמות פשיטא דהוי ספק, והוי ספק שכונת קברות ככל ספיקות שבתורה, ועכ"פ מה שנאמר במשנה מושכב כדרכו אינו למעט עצמות אלא דוקא ראשו בין ירכותיו וכדו' שהוא סימן מובהק שהוא עכו"ם, ופשוט.

פרק ב'

(א) וראיתי שהיו שנתחבטו בד' החזו"א סי' כ"ב סקט"ז הג"ל, וע"כ ראיתי לנכון לבאר דבריו שנכתבו בקצרה כדרכו בקודש. ז"ל החזו"א: "אהלות פט"ז מ"ג ר"ש [ר"ל הר"ש שם העתיק ל' התוספתא] ואחד המוצא כוך בקיע ומערה מצא כו' כצ"ל, ומצא כוך בקיע ומערה ר"ל כולן יחד וכמבואר ברמב"ם פ"ט ה"ו עכ"ל החזו"א. וכונתו דלשון התוספתא הוא ואחד המוצא שלשה כוכין וא' המוציא כוך בקיע ומערה, והי' אפ"ל דר"ל מין כוך ומין בקיע ומין מערה, ולעולם צריכין שיהיו כולם ממין א' כגון ג' כוכין או ג' בקיעין או ג' מערות, אבל מל' הרמב"ם שכ' "אחד המוציא ג' מתים כדרכן בתחלה או שמצא ג' כוכין או כוך ונקיע ומערה", [ולא כ' וא' המוצא כוך ונקיע ומערה כל' התוספתא], מבוי דר"ל דמצא יחד כוך א' ונקיע א' ומערה א'.

וממשיך החזו"א "ובמערה לחוד לא סגי דאפשר שאינה של קברות" עכ"ל. ור"ל דקשיא ל"י הרי הא דחייבין לבדוק כ' אמה כשמוצא ג' כוכין היינו משום דמזה מוכח שהי' שם מערת קבורה וצריכין לחשוש לשיעור ב' מערות וחצר שביניהן כמבוי בסוגיא דהמוכר פירות, וא"כ גם כשמצא מערה א' בלבד אמאי לא סגי בזה גרידא לחשוש ולבדוק כ' אמה, וע"ז תי' דאפשר לתלות שאינה של קברות, משא"כ אם יש סימן ע"י שנמצאו יחד כוך ובקיע ומערה בכה"ג חיישינן למערת קבורה, וע"י.

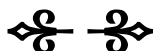
וממשיך החזו"א "מיהו צ"ע דהא כוך א"א בלא מערה" עכ"ל. ור"ל דקשיא ל"י דמ"מ עכ"פ בכוך אמאי לא סגי בכוך א' לחודי' להצריך בדיקת כ' אמה, דהרי בשלמא בגוונא דמתני' דמצא מתים מונחין באדמה

ולא נמצאו כוכין א"כ בא' או ב' תלינן דהי' קבורת עראי ולא היו מערה וכוכין, משא"כ במצא ג' שמונחין מד' אמות ועד ח' חיישינן שהי' מערה עם כוכין שנפלה, אמנם כ"ז במצא מתים מונחין באדמה, אבל במצא כוך הרי כוך ע"כ הי' בתוך מערה, ומה שאיננו רואין מערה ע"כ היינו משום שנפלה, ואם הטעם דלא סגי במערה לחוד הוא משום דאפשר שאינה של קברות א"כ בכה"ג דע"כ הי' כאן מערה של קברות אמאי א"צ לבדוק כדין שכונת קברות שהוא שתי מערות וחצר שביניהן, [ור"ל אפי' כשלא נמצא אפי' מת א', דהרי בכוכין וכדו' חיישינן אפי' בלא מתים כמש"כ החזו"א שם לעיל סק"ד, וכנ"ל באות ו' מהחסדי דוד דאמר' שנימוחו], וקו' זו לא תי' החזו"א, ועי' היטב.

(ב) ומזה מבוי' דאין הנידון של החזו"א כלל לחלק בין מערות לכוכין, ואין כאן שום ד' החזו"א לחדש דבמערות יש דין שונה מכוכין דתולין שאינן של קברים, והחזו"א לא מיירי כלל בג' מערות אלא במערה א' וכמבוי' בלשוננו, ואין כונתו אלא להקשות אמאי בעינן ג' סימנים ממש ולא סגי בסימן א' כשמוכח ממנו באותה מדה של ג' סימנים, וע"ז קא' דלגבי מערה הי' אפשר לתרץ דלא סגי במערה א' כיון דאפשר דאינה של קברות, ושוב כ' דתי' זה לא יספיק לפרש אמאי לא סגי בכוך א' כיון דכוך א' הוי של קברות, ולא תי' הקושיא, ועכ"פ נשאר הדין דבעינן ג' סימנים וכדמפוי' בתוספתא וברמב"ם. והנה גם למש"כ החזו"א מעיקרא דאפשר דאינה של קברות לכאוי' אפ"ל דכ"ז דוקא במערה א' אבל בג' מערות י"ל דאפי' בלי שום סימנים אחרים תלינן או מספקינן מחמת ריבוי מערות קבורה, ואפי' אם לא נחלק בין א' לג' מ"מ לאחר קו' החזו"א מכוך שפיר יתכן דהדר בו ממש"כ לפני כן דבסתם מערה אפשר

לתלות שאינה של קברות, כיון דלא סגי בהך תי' לגבי כוך וע"כ צ"ל דלעולם בעינן ג' סימנים, ועי'.

ג) אמנם כ"ז מיירי בסתם מערות שאין סימנים שהם מערות קבורה, אבל החזו"א לא מיירי כלל במערה שיש לה סימנין שהיא מערת קבורה, ופשוט דבכה"ג הוי ככוך, וג' מערות שיש להן סימנין שהם מערות קבורה, וכן ג' נקיעין כה"ג, פשיטא דהוי כג' כוכין ועושין שכונת קברות, וכ"ז פשוט וברור, והמנסה להוציא מד' החזו"א לחלק בין ג' מערות לג' כוכין מראה שלא הבין כלל אפי' פי' המלים של החזו"א, ועי'.

פרק ג'

(א) ויש שטענו שהרי מפורש בחזו"א דמערות קבורה שצריכין להוריד המת למערה דרך בור צר כד' טפחים וכדו' ודאי אינם קברי ישראל, דיהודים ודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך בור צר כזה, דזהו בזיון למת לשלשלו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך המערה.

(ב) וכ"כ הרב המתיר וז"ל: ועוד שמצורת המערה גופא מוכח שלא שימש לקבורת ישראל דהנה צורת המערות שבנד"ד שיש בור צר ("פיר") שבתחתיתו יש פתח למערה, וא"כ כשמכניסים מת למערה צריך להורידו מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה, וזהו בזיון למת, ולכן ודאי מסתבר שמערות אלו אינן קברי ישראל. ומה שאחד מהאוסרים טען שמערות אלו זהו ממש אותם המערות דמיירי הגמ' בסוטה מד., דאיתא התם חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה וכו' בית הלל אומרים ד' טפחים וכו' במה דברים אמורים שפתחה למעלה וכו', ופי' שם רש"י "שאין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשיורדין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה". הרי מבוי' שם להדיא בסוגיין שישראל עשו כמין בורות צרות מאוד (ד' טפחים) ששימשו כחצר למערת קבורה והיו צריכין לקפוץ לבור וממנה נכנסו למערה. ורצה לומר שכוונת הגמ' למערות שבנד"ד ממש שיש "פיר" לפני המערה וצריך לקפוץ לפיר כדי ליכנס למערה, וא"כ מוכח שמערות מסוג זה שימשו לקברי ישראל עכת"ד. הנה במחכ"ת נעלם ממנו דברי החזו"א (אהלות כ"ב ח') שפירש דודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך הבור וממנו למערה, רק היה פתח אחר למערה מצידה שדרכו היו מכניסים המת, וא"כ בנד"ד שאין כאן פתח אחר למערה, והכניסה למערה הוא אך

ורק דרך הבור בודאי מסתבר שישראל לא קברו במערות אלו, דהו בזיון למת לשלשו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה וכנ"ל עכ"ל הרב המתיר.

ג) זהנה באמת המציאות היא כמו שראינו בעינינו שהפירים ופתחי המערות הם רחבים הרבה יותר מד' טפחים, וזה כבר נתפרסם בתמונות ובווידיאו, אבל לא על זה באנו כעת אלא על סילוף דברי החזו"א, שדברי החזו"א מועתקים באופן שהקורא יחשוב שכוונת החזו"א הוא דבחצר של ד' טפחים איכא בזיון המת, ומש"ה אם נמצא מערה כזו ע"כ אינה מערת קבורה ישראלית, וכל זה שקר וזיוף שלא זו בלבד שלא כ' כלל ח"ו דבר זה אלא אדרבא מבו' מדבריו להיפך מסברא הנ"ל. וכיון שדברי מרן זללה"ה הם קצרים ועמוקים נאריך קצת בזה כדי להקל על כל מבקש אמת להבין הענין לאשורו.

ד) גרסי' במס' סוטה מד. חצר הקבר העומד בתוכה טהור והוא שיהו בה ארבע אמות דברי ב"ש, ב"ה אומרים ארבעה טפחים. במה דברים אמורים שפתחה מלמעלה אבל פתחה מן הצד דברי הכל ארבע אמות, כלפי לייא, אדרבה מן הצד מידריר ונפיק, מלמעלה א"א דלא מאהיל, אלא במה דברים אמורים שפתחה מן הצד אבל פתחה מלמעלה ארבע אמות. ופרש"י חצר הקבר. שלפני המערה כדאמר סדר בנין הקברות בבבא בתרא (דף ק:); שעושין מערות גדולות של שש על שש וחופר בכותליה סביב כוכין ארוכות כמדת המת ותוחבו לתוכן והמערה מקורה בתקרה וכיסוי ועושה גומא רחבה בצד המערה ופותח פי המערה לתוך הגומא בכותל המערה כמין פתח ואותה גומא היא חצר הקבר עכ"ל רש"י. ובר"ה כשפתחה כ' רש"י שאין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד אלא כשיורדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה. ולקמן פריך איפכא מיסתברא. כלפי לייא. כנגד איפוא הפכת דברך וכו' איפכא

מסתברא מן הצד כשעשוי לחצר מדרון לצאת דרך צדדים איכא למימר כיון דלא גזור רבנן ארבע אמות במחיצות ניכרות סגי להאי חצר בארבעה טפחים והעומד בה הרי זה טהור שאין לנו במה לטמאו דאינו צריך לטפס ולעלות שיפשוט זרועותיו ויאהיל כנפיו על חלל הפתח דכי נפיק מידדי ונפיק נשמת ונמשך לו מן הפתח של מערה לצד פתח של חצר ויוצא לו. מלמעלה אי אפשר דלא מאהיל. כיון דאינו אלא ארבעה טפחים אי אפשר לו לפרוש כנפיו ולטפס ולעלות אלא אם כן מאהיל על חלל הפתח עכ"ל רש"י הנצרך לענייננו.

(ה) והנה תנן בב"ב ק: המוכר מקום לחבירו לעשות לו קברות עושה תוכה של מערה ד' אמות על שש ופותח לתוכה שמונה כוכין שלש מכאן ושלש מכאן ושנים מכנגדן, וכוכין ארכן ארבע אמות ורומן שבעה ורחבן ששה, [ופי' רשב"ם והכוכין ארבע אמות ארכן, שהמת ארכו שלש אמות ובשביל ארון שהוא מונח בו צריך אמה רביעית. ורומן שבעה להכניס הארון בריוח וכו' עכ"ל הרשב"ם], ר"ש אומר עושה תוכה של מערה שש אמות על שמונה ופותח לתוכה שלשה עשר כוך ארבעה מכאן וארבעה מכאן ושלשה מכנגדן וא' מימין הפתח וא' מן השמאל, ועושה חצר על פי המערה שש על שש כמלא המטה וקוברי' וכו', ועיי"ש ברשב"ם.

(ו) ובגמ' שם קא. פריך הני תרי [ר"ל א' מימין וא' משמאל לר"ש] להיכא שדי להו, אי לבראי [פירשב"ם אם בכותל המערה שתחת החצר חופרין אותו אחד מימין הפתח וא' משמאל], הא קמיתדשי להו, ותו הא תנן חצר הקבר העומד בתוכו טהור [פי' רשב"ם ואם איתא הרי נטמא באהל שמאהיל על גבי הכוכין שתחת החצר], ועיי"ש בהמשך הסוגיא דתי' הגמ' דעביד להו כמין נגר, והגמ' דחה הך תירוצא ומסיק דעביד להו בקרן זוית ועיי"ש ברשב"ם.

ז) **והנה** על מה דתנן ועושה חצר על פתח המערה כ' שם תוס' וז"ל: כאן משמע שהחצר גבוה מן המערה דהא בעי למימר בגמרא שאחד מימין הפתח ואחד משמאל נכנסין לתוך החצר דקאמר בגמרא אי לבראי הא קא מיתדשי וקשה דבפרק משוח מלחמה (סוטה דף מו.) משמע שאין החצר שוה עם קרקע עולם אלא עמוק וצריך לעלות כשיוצא ממנו דמפליג בין פתחה למעלה לפתחה מן הצד וכן פ"ה שם וי"ל דאע"פ שהחצר עמוקה המערה עמוקה הימנה עכ"ל תוס'.

ח) **ועכשיו** נבוא לבאר ד' החזו"א הנ"ל באהלות סי' כ"ב סק"ח, וז"ל החזו"א: וחצר הקבר דפליגי בה ב"ש וב"ה סוטה שם לא איירי בחצר הבנוי' כמשפט המערה דמשנתנו, שהרי נחלקו בחצר ד"ט וזה א"א שיכנסו למערה דרך ד"ט עם הארון, אלא איירי שקברו במערה כבר כל המתים והיתה הכניסה למערה מצד אחר אלא שיש למערה בצד מן הצדדים פתח לחצר קטנה מד"ט עד ד"א עכ"ל החזו"א. ור"ל דהרי מבוי' מתוס' כאן ד"ה ועושה הנ"ל דחצר הקבר דנחלקו בו ב"ש וב"ה במס' סוטה מיירי באותו גוונא דחצר הקבר של המשנה בב"ב, ומש"ה הקשו תוס' סתירת ב' הסוגיות אהדדי, [ובאמת כן מבוי' מרש"י סוטה שם שהעתקנו דבריו לעיל עיי"ש, וכ"כ המאירי סוטה שם], וע"כ הק' החזו"א הרי כאן בב"ב מיירי בקבורה בארון, ורומז של ארון הוא שש ורחבו שש כמבוי' במתני' עיי"ש ברשב"ם, [ועי' תוס' ד"ה ורחבן שכ' דמת שאינו לבוש כל כך אף עם הארון לא הוי כי אם אמה], וארון שרחבו ו' ורומז ו' א"א שיכנס בחצר של ד' טפחים, ומש"ה פי' החזו"א פי' מחודש דחצר הקבר דמס' סוטה מיירי בענין אחר וכנ"ל, וזהו שהמשיך החזו"א וכ' "ולפ"ז אין הכרח לכאן דלעולם החצר עמוקה" עכ"ל, ור"ל דלפירושו אין סתירה בין סוגיא דב"ב לסוגיא דסוטה, ומיושב קו' תוס' שנקטו דסוגיא דסוטה מיירי ג"כ בחצר הקבר הרגיל

דמס' ב"ב, ומש"ה הקשו הסוגיות אהרדי. [ועיי"ש בהמשך ד' החזו"א דנר' כונתו דרוצה לפרש באופן מחודש דגם תוס' י"ל דס"ל כפירושו ומ"מ הקשו מה שהקשו עיי"ש, ואכמ"ל].

(ט) והנה מבוי' מכ"ז דרש"י והמאירי בסוטה, וכן פשטות דעת התוס' כאן, כולוהו ס"ל דחצר הקבר של ד' טפחים דמס' סוטה הוא כפשוטו, ופי' החזו"א הוא פי' מחודשת, וגם החזו"א לא כ"כ בתורת פסק הלכה כמובן אלא באופן של מו"מ בסוגיא כידוע לכל מי שמכיר קצת דרכו בקודש, אבל אי"ז עיקר השגתינו על הרב המתיר אלא עיקר הכונה באריכות הנ"ל הוא להראות דאפי' החזו"א גופי' מבוי' דכל הכרחו הוא מוחמת המציאות דכיון דבארון מיירי א"א במציאות להכניס ארון עם המדות של המשנה לחצר של ד' טפחים, אבל לא היה ק' לו הרי איכא בזיון המת בכה"ג, ולא מיירי כלל בענין זה, וא"כ אדרבא נוכיח מזה להיפך דע"כ דעת החזו"א דליכא למיחש לבזיון המת בכה"ג, [ואכמ"ל בטעם הדבר ואחרים כבר האריכו בזה], ועכ"פ מבוי' דלומר דס"ל להחזו"א "דיהודים לא היו מכניסים מת דרך בור צר משום דזהו בזיון המת", ולהוציא מזה דכשנמצאו מערות כאלו יסבור החזו"א דיש להחזיקם שאינם קברי ישראל, **הוא שקר וזיוף**, ואדרבא מוכח ומבואר להיפך וכמש"כ.

(י) [וליישב קו' החזו"א על שיטת הראשונים שפירשו להך חצר הקבר דב"ש וב"ה כפשטי' לכאן' י"ל דס"ל להראשונים דגוונא דחצר של ד' טפחים שייך כשלא קברו בארון, או במקום קבורת ילדים וכדו'] שהארגנות היו יותר קטנים, ויל"ע אמאי לא הי' ניח"ל להחזו"א לפ' כן ואכמ"ל, אבל אין נ"מ בזה לנידון שלנו וכנ"ל].

פרק ד'

(א) ויש שטענו שהרי בשו"ת רעק"א כ' להדיא דמותר לפנות בית הקברות אפי' של יהודים כדי שלא לגרום הפסד ממון לרבים, ולא מצינו שום חולק ע"ז, וא"כ בנידון שלנו פשיטא דמותר לפנות דאין לך הפסד ממון לרבים גדול מזה דלא נבנה דירות או שנצטרך לעשות כיפין שאולי יעלו הון תועפות, וכ"כ הרב המתיר וז"ל: ודע דמה דלא דנתי כאן להתיר מטעם דבשו"ת הגרעק"א (קמא מ"ה) פסק כמש"כ הגר"ד אפנהימער דמותר לפנות בית הקברות לצורך רבים, (ואפי' לא הביא הגרעק"א שיש איזה חולק ע"ז), ואיזה חכם בדורינו יפה כחו לחלוק על הגרעק"א, משום דדברינו כאן הוא להתיר לכתחילה לפנות ואפי' אילו בבנית הכיפין לא הי' נגרם הפסד ממון לרבים, ולזה ל"ש לצרף מש"כ הגרעק"א שכל יסוד היתרו משום שיש היזק לרבים אם לא יפנום עכ"ל הרב המתיר.

(ב) והנה כ"ז שקר וזיוף, דלא חידש רעק"א כלום בהלכות קבר המזיק את הרבים, ולא כ' כלל בתשובה באיזה אופן מדובר, ודין קבר המזיק את הרבים מפוי' בגמ' סנהדרין מז: ובשו"ע סי' שס"ד ס"ה, וז"ל השו"ע קבר המזיק את הרבים כגון שהוא סמוך לדרך אפי' נקבר שם מדעת בעל השדה מותר לפנותו עכ"ל השו"ע, ועי' פירש"י סנהדרין שם שפי' שקבור במקום הילוך רבים ומטמאין באהל, וכל מה שכו' רעק"א הוא דבמקום שמותר עפ"י הלכה לפנות אי"ז דוקא בקבר בודד אלא אפי' בבית הקברות, ונעתיק ד' רעק"א שם כלשונם: ע"ד פינני הקברות, הדבר פשוט כמ"ש מעכ"ת נ"י דאין לך מזיק רבים יותר מזה, ואף שהי' מתחילה

בה"ק דרבים ומדעת רבים, מ"מ לצורך רבים שרי לפנותו, וכמ"ש הגאון ר' דוד אפענהיים זצ"ל בתשובתו, הובא בתשו' חות יאיר עיי"ש עכ"ל רעק"א.

ג) וכדי שלא יאמר מאן דהו אולי כד נעיין בתשובת הגרד"א הנ"ל יתבאר שמתיר לפנות בית הקברות של יהודים כדי לבנות דירות, הנה הנידון שם הוא בבית הכנסת שנבנה מלפני כ"ב שנה "ונרבה לבם לבנות מקדש במקום שעמד ב"ה הישנה וחפרו העומק כמו קומת איש לבנות היסודות" ונמצא שם עצמות וקברים, וע"ז כ' הגרד"א בא"ד וז"ל מכל הל"ן מילי בני"ד שאין לך קבר המזיק גדול מזה אשר ביקש למנעם מלהסתפח בנחלת ה' ולגרשם מעל אדמת קודש מקדש מעט פשיטא שמפנין וכו' וא"כ בני"ד שאף שהמה שלשה קברים מ"מ מותרים לפנותם משום שמזקי רבים עכ"ל הגרד"א. הרי שהגרד"א מיירי באותו אופן דמיירי ב"ה הגמ' והשו"ע דהיינו בדיעבד כשכבר התפללו שם רבים ואח"כ נתגלו קברים ועכשיו יש מכשול לפנינו של איסור הנאה וטומאת כהנים, ולא הוסיף הגרד"א אלא דאפי' בנמצאו קברים רבים ג"כ דינא הכי ולא רק בקבר א', ובזה באמת אין שום חולק כמו שהביא הגרד"א שכן מפו' בב"י סי' שס"ד. והנה אם ה"י בא א' ואומר דמסברא נראה לו לדמות בניית דירות לכתחילה, (ובפרט שעתידין לבנות שם גם הרבה בתי כנסת...), לנידון הגרד"א, הנידון יהי' האם הסברא נכונה או שמא קצת יש לחלק, (או יותר מקצת), אבל לשים דבר זה בפי הגרד"א ורעק"א שהתירו לפנות ביה"ק ולבנות עליו דירות כיון דס"ל דכאשר "נגרם הפסד ממון לרבים" (כל' הרב המתיר) חשיב קבר המזיק את הרבים, ושאין ע"ז שום חולק, אינו אלא שקר וזיוף.

הערה בשיטת רש"י בד"ן קבר הנמצא

(א) אי' בסנהדרין מ"ז: קבר הנמצא מותר לפנותו פינהו מקומו טהור ומותר בהנאה קבר הידוע אסור לפנותו פינהו מקומו טמא ואסור בהנאה. ופירש"י קבר הנמצא כגון שהוא חדש ויודע בעל השדה שלא צוה מעולם לקוברו שם ובגזילה נקבר שם. ודייק הב"י בסי' שס"ד דמ' דדוקא בכה"ג דהיינו קבר חדש שיודע בעל השדה שמעולם לא צוה לקוברו, אבל בסתמא באמת אסור לפנותו. אמנם הטור שם כ' המוצא קבר בתוך שדהו ואינו יודע אם נקבר שם מדעת בעל השדה מותר לפנותו ומקומו טהור ואם מדעת בעל השדה נקבר שם אסור לפנותו ואם פינהו מקומו טמא ואסור בהנאה, ומבוי דפי' ג"כ כרש"י דטעם שמותר לפנות קבר הנמצא הוא משום גזילה, אבל ס"ל דאפי' בסתמא תלינן כן ורק בידוע שמדעת בעל השדה נקבר שם אסור לפנותו.

(ב) והנה במה דא' במתני' סוף נזיר ופס"ז דאהלות מצא ג' הר"ז שכונת קברות פי' הראשונים [הר"ש והרא"ש באהלות ורש"י ותוס' והרא"ש בנזיר] דר"ל דאסור לפנותן דקנו מקומן, ונמצא דאיכא ב' חילוקים בין אם מצא א' או ב' לבין אם מצא ג', דאם לא מצא ג' א"צ לבדוק וגם מותר לפנות ואם מצא ג' צריך לבדוק וגם אסור לפנות, וראיתי מקשים לשיטת רש"י הנ"ל דמותר לפנות רק אם ידוע שנקבר בגזילה שלא מדעת בעל השדה א"כ מתני' ע"כ מיירי בכה"ג כיון דברישא מותר לפנות וא"כ במצא ג' אמאי אסור לפנות כיון דמיירי בידוע שנקבר שלא מדעת, וצ"ע. [שו"ר שכבר הק' כן הגרד"א ז"ל בתשובתו שבסוף ס' חוות יאיר].

ג) **אמנם** הרמב"ם כ' בפ"ח טומאת מת ה"ה קבר הנמצא מותר לפנותו ואם פנהו מקומו טמא ואסור בהניה עד שיבדק כמו שיתבאר. וקבר הידוע אסור לפנותו ואם פנהו מקומו טהור ומותר בהנאה. וע' בכס"מ שכך גרס הרמב"ם בירושלמי סוף נזיר. ופי' הכס"מ דלהרמב"ם קבר הנמצא איירי במצא ג' שצריך לבדוק כ' אמה וזהו מש"כ הרמב"ם ואם פינהו מקומו טמא ואסור בהנאה ר"ל השדה שסביבותיו דחיישינן לבית הקברות עד שיובדק, וזהו שכ' הרמב"ם כמו שיתבאר ר"ל בפ"ט לקמן בדין שכונת קברות. וכ' הכ"מ דהא דמותר לפנותן אע"ג דחיישינן לבית הקברות היינו משום שפינוי המת אינו אלא מדרבנן, ואמר' דכיון שלא היו יודעים בו מסתמא נקבר שם שלא מדעת בעל השדה ולא קנה מקום קברו. וכ"כ הב"י סי' שס"ד והש"ך שם סק"ח. אלא דצ"ע דא"כ דבג' מיירי ויש לו דין שכונת קברות א"כ אמאי מותר לפנות, וביאר החזו"א סי' כ"ב סק"כ דמבואר דעת הרמב"ם דהא דתנן מצא שלשה ה"ז שכונת קברות אינו לענין איסור פינוי אלא לענין חיוב בדיקה בלבד, ועיי"ש בחזו"א די"ל שהרמב"ם מפרש כך הל"ב דנזיר ס"ה: עילא מצאו וטיהרו ארץ ישראל, כיון שאפי' שלשה אין זה ודאי שנקברו שם מדעת. [והחזו"א הוקשה לו ל' הרמב"ם לקמן פ"ט ה"ג בבדק ולא אשכח ה"ז שכונת קברות והעשרים אמה שבדק טהורים, ומ' שהם שכונת קברות לענין שאין מפנין אותן, אמנם כבר פי' הכס"מ שם דכונת הרמב"ם הוא אע"פ שעשרים אמות אלו שכנים לקברות מ"מ הן טהורות עיי"ש]. ועי' במרכה"מ שהק' על פי' הכס"מ דמיירי במצא ג' קברים דהרי לשון "קבר הנמצא" לא מ' כן, ומש"ה פי' שיטת הרמב"ם בע"א, ולפירושו מודה הרמב"ם לש"ר דבג' איכא איסור פינוי וכאן מיירי רק בקבר א' עיי"ש ואכמ"ל, אמנם כבר כ' החזו"א דברייתא דקבר הנמצא קאי אמתני' דאהלות דמצא ג' ה"ז שכונת קברות ובודק, וחיוב בדיקה הוא רק בקבר

הנמצא בידועות א"צ בדיקה כמש"כ הרמב"ם פ"ט ה"ו, והלכך קיצר התנא ונקט קבר ור"ל דמין קבר של נמצא ומין קבר ידוע, עכ"ד החזו"א.

(ד) והנה המשנה אחרונה אהלות פט"ז מ"ג הק' על פי' הכ"מ דהרי כ' הרמב"ם פ"ט ה"ה ומקורו מהתוספתא דהנקבר שלא ברשות אין לו שכונת קברות, וא"כ אי נימא דאפי' במצא ג' מותר לפנות דמסתמא שלא מדעת בעלים נקבר שם א"כ אמאי יש לו שכונת קברות. אמנם פשוט דלק"מ, דהרמב"ם בפ"ט ה"ה מיירי רק בגוונא בידוע בודאי שנקבר שלא ברשות משא"כ בפ"ח מיירי בקבר הנמצא ולא ידוע ורק לגבי פינוי דרבנן מקילין מספק, אבל למיחש שמא יש כאן בית הקברות ולהצריך בדיקה מצרכינן, וא"ש שיטת הכס"מ בדעת הרמב"ם.

(ה) ולפ"ז מיושב שפיר שיטת רש"י לפי' הב"י דרק קבר הידוע בודאי שנקבר שלא ברשות מותר לפנות, והא דהקשו א"כ אמאי במצא ג' הוי שכונת קברות י"ל דרש"י ס"ל בזה כהרמב"ם דדין שכונת קברות במצא ג' אינו אלא לגבי בדיקה ובאמת לענין פינוי אין נ"מ בין א' לג' ומותר לפנות אפי' במצא ג', ורק בזה פליגי רש"י והרמב"ם דלרש"י מותר לפנות רק בידוע שהוא שלא ברשות אבל בסתמא אסור, ולהרמב"ם אפי' סתמא מותר לפנות, ולפ"ז יוצא עוד דלרש"י יש דין שכונת קברות לענין בדיקה אפי' בידוע, דע"כ מתני' מיירי בכה"ג, ודלא כהתוספתא, ולהרמב"ם מיירי מתני' רק בסתמא אבל בידוע שהוא שלא ברשות א"צ בדיקה כדאי' בתוספתא, אבל מודים רש"י והרמב"ם בעצם פי' המשנה דמיירי רק לענין בדיקה, ואין נ"מ בין מצא א' למצא ג' לענין פינוי דלעולם מותר לפנות אפי' ג', וא"ש הב"י לשיטתו.

זעקה גדולה ומרה ממרן ראש הישיבה

הגאון האדיר רבי אברהם אטיק שליט"א

דברי אמת ואמונה שביקש מרן שליט"א למסור לאלפי תלמידיו די בכל אתר ואתר בארה"ק
ובתפוצות להקהל ולעמוד על נפשינו

בס"ד

אדר ראשון תשע"ד

דעו נא תלמידי וידידי היקרים שבצרה גדולה ונוראה אנחנו ובמקום חילול ה' אין חולקין כבוד, והחלש יאמר גבור אני, אשר לדאבונינו חופרים בתי קברות בארץ הקודש בשנים האחרונות, ובפרט בחודשים האחרונים אשר חופרים בית קברות גדול בעיר בית שמש, בכל מיני שקרים שטותים וליצנות,

א. והנה בכל הדורות היה ידוע ופשוט אצל כולם כי עוון חטוטי שכבי הוא מן החמורות שבחמורות, ועי' בגמרא ברכות (נו:) בצדוקי שעבר על כל עבירות החמורות והמגונות, ואע"פ שלא התבייש להודות עליהם, אמנם בדבר זה לא רצה להודות שפגע בכבוד המתים, ע"ש, והדברים מבהילים ונוראים למתבונן כי כל כך חמור ומגונה היו מעשים נוראים כאלו אפי' אצל רשעים גמורים.

ובאמת חטוטי שכבי, הנה חוץ ממה שהוא עון ושפלות גדולה עד מאד, הוא גזירה ועונש על החיים, כמו שאמרו רבותינו ז"ל ביבמות (סג:) על הפסוק "והיתה יד ה' בכם ובאבותיכם" זו חטוטי שכבי דאמר מר בעוון חיים מתים מתחטטים, (ועי' סנהדרין צו:), ודבר שפתיים אך למחסור לבאר לכל בעל נפש אשר לו לב מרגיש גודל עונש זה של ביזוי כבוד מתי ישראל והטרדת מנוחתם, אשר הוא כמדקרות חרב וכמחטין בבשרינו, ואוי להם לאלו שכהו רגשות אנוש בנפשם וטפש כחלב ליבם מבלי להרגיש כי בנפשינו הדבר.

ורבותינו נ"ע שבכל הדורות חרדו על גזירה זו חרדה גדולה ונוראה, וכל בית ישראל היה מזדעזע מכך והרעישו עולמות בתפילות ותחנונים בתעניותם והתעוררות תשובה לבטל הגזירה, ועי' בשו"ת דברי חיים (יו"ד סי' קל"ז) שכתב דברים נוראים כשאירע ר"ל מקרה שנתבזו קברי תינוקות והשיב ז"ל שם, הנה בזה אין מקור בש"ס, אך מה שהעולם נוהגין בנפל ספר תורה לארץ מתענים כל שהיה בעת נפילה, מכל שכן במת, שאמרינן בגמ' מו"ק (כה.) ושבת (קה:) (שהעומד בשעת יציאת נשמה מחויב לקרוע דומיא דספר תורה שנשרף, א"כ ה"נ בזה כי בזיון אחר מיתה דומה לספר תורה שנתבזה ובספר תורה נוהגין לגזור תענית מכ"ש מבזיון המת שיש לגזור תענית וכו', והכא כל בני העיר גורמים, דאיתא בש"ס יבמות (סג:) דבעון חיי חטאי שכבי,

א"כ כל בני העיר גורמים לבזיון המתים ולכן חייבין להתענות. ולכן לפענ"ד ראוי לגזור להתענות בה"ב ובתענית ב' הראשון יחמירו כמו בט' באב ובשני תעניות האחרים יכולים להקל קצת וגם ינדרו צדקה עבור נשמתם וילכו על בית הקברות ראשי וטובי העיר ותלמידי חכמים לבקש מהם מחילה וירחמו מן השמים ויהפוך למדת הרחמים, ואודות הקברנים בודאי ראוי להעבירם מאומנתם ולהענישם לפי ראות עיני הבד"צ בעירכם. וה' הטוב יסלח ויתן לכם רחמים וכו', עכ"ל ק.

וכן בשו"ת שבות יעקב (ח"ב סי' ק"ג) כתב בזה"ל, כיון דאמרינן בש"ס דיבמות (סג): בעון החיים המתים מתחטטין לפי ששמחין כו', על כן ראוי להם לשוב בתשובה שלימה על עבירה כזו, אף אם ידעו שלא נכשלו בעבירה זו ממש, מ"מ אין הקדוש ב"ה עביר דינא בלא דינא, וראוי לפשפש במעשיהם, וער"ח ראשון יתענו כולן מכן י"ח עד ששים חוץ מעוברות ומניקות ומי שיש לו מיחש, גם ישלחו מכל ישוב השייכים לביה"ק לילך על הקברים אלו שנתחטטו ולבקש מהם מחילה אם נעשו בעדם, וגם יתן כל אחד כופר נפש צדקה בעד המתים, ולהזכיר נשמות אלו המתים בהזכרה ראשונה שיהיה, עיי"ש. ועי' בחת"ס יור"ד שו"ג שעצמות המתים דינם כאותיות מהם"ת ע"ש. ועתה אוי לנו שס"ת מתגוללים ומתחללים על הארץ ואנה אנו באים.

ובשו"ע יו"ד סי' ת"ג סעי' ט' המלקט עצמות והמשמר את המת פטור וק"ש ומתפילה ומהתפילין ומכל מצות האמורות בתורה בין בחול בין בשבת, לא שנה עצמות קרובים ולא שנה עצמות רחוקים בין אם הוא בספינה או בדרך ואפילו אם הם מלקטים רבים, ואם רצה להחמיר על עצמו לא יחמיר מפני כבוד עצמות, עכ"ל השו"ע. דוק בלישניה היטב עד היכן חומר הדברים מגיעים.

ובאמת שהרגש דבר זה היה נטוע ומושרש אצל כל בן אנוש יהיה מי שיהיה אפי' אצל פחותים וקלים שנתרחקו מדרך התורה, ואוי לנו עתה שבעוה"ר מעשה שטן הצליח לטפש ליבות בני ישראל כ"כ, לעשות מדבר חמור זה ליצנות וקלות שאין כמוהו בגיבובי שטות והבל בדברים שלא עלו הדעת עד הנה, ובכך לעקור שארית השלהבת של רגשות בני ישראל, אוי לנו שכך עלתה בימינו.

ב. והנה מלבד העוון הפלילי והגזירה הנוראה של פגיעה בקברות אשר הוא נורא ואיום, עוד זאת כי בזה מסכנים את כל הישוב כולו ח"ו, כפי שמקובלים אנו מרבותינו זצוק"ל, ומי יודע מה ילד יום בעטיו של דבר חמור זה, ובשנת תשט"ז כאשר רצו לחלל את הביה"ק בטבריה יצאו אז כל גאוני הזמן בראשות מרנן הגאב"ד דבריסק וגדולי זמנו זצוק"ל והרעישו עולמות על כך, ומרן זלה"ה בסערת אש קודש ערך אז בכתב"ק מכתב נורא אשר כתבו בדמעת תחת הכותרת 'נבלה נעשתה בישראל' ועליו באו על החתום כל גאוני הזמן, שדבר זה הוא איסור גמור וחמור ופנו אז

בחדרתם בקריאה נרגשת אל כל בית ישראל בזה"ל, "ולאחינו בית ישראל אנו פונים ומבקשים אל תהיו שאננים למעשים נוראים כאלו, ואחז"ל (יבמות סג:): עה"פ והיתה יד ה' בכם ובאבותיכם זו חיטוטי שכבי דאמר מר בעון חיים מתים מתחטטים, ומעשים כאלה הם סכנה ח"ו לישראל כידוע מספרים הקדושים, ובפרט בזמן הזה שאנו מוקפים אויבים ושונאים ואנו זקוקים לרחמי שמים ביותר וכו'" עכ"ל. ומה נענה אנן בימינו אנו שאין לך יום שאין קללתו מרובה משל חבירו בסכנות גדולות וגזירות קשות על הדת, ואנו זקוקים לרחמי שמים מרובים וזה עתה באה עלינו הצרה הזאת.

ושמעתי בשם הגאון הצדיק רבי מיכאל בער ווייסמאנדל זצ"ל, שאמר שכל צרות ישראל במלחמות העולם הגיע בשביל שחללו בשעתו הרבה קברים בפולין ואונגארין, ועל עון זה הגיעה עונש המלחמה האיומה ה"י. וכמו כן בארה"ק לפני כשבעים שנה היה חילולי קברים והגה"ק בעל שומר אמונים זיע"א התריע אז במכתב ובו הוא כותב בזה"ל, "ויש לפחד ח"ו באם ישתקו ואם יחרישו על נבלה ועולה כזאת שלא יגיע עונש ח"ו על כל כללות העיר הקודש ח"ו כנראה מכמה מקומות בש"ס ובמדרשים שהמתים נוקמים בנקמות על עלבונם ח"ו, בפרט הנעשה ע"י ישראל אשר בשביל בצע כסף יגרמו ויעשו ענין נורא ומרה כזה אשר מבהיל הרעיון" עכ"ל. ואכן כדבריו כן היה שבאה אז תקופה קשה מאד לישראל ה"י - ברציחות בסכנות ואסונות ומלחמות ונהרגו אלפים מבית ישראל מתושבי ארץ הקודש וניתנה אז הכח והעז להסמ"א להעמיד מרכבה של טומאה ביסוד שלטון הרשע כאן בארה"ק אשר המיטה אסון על כללות ישראל בגור"ר ה"י.

וכן לדאבונינו הוכיח הניסיון המר בעשרות שנים האחרונות שבכל עת שעמד על הפרק גזירה של חיטוטי שכבי רח"ל באה עלינו בד בבד סכנות ואסונות גדולים מבית ומבחוץ ה"י רח"ל, ואף עתה בעת הזאת כאשר לחרפתינו עוקרים בזדון ובשטאט נפש ביה"ק גדול בעיר בית שמש מתוך ליצנות וקלות דעת ע"י השחתת ליבות רבים מכשרי ישראל בעזה"ר, הנה לדאבונינו שרויים אנו בעיצומה של שנת בצורת ועצירת גשמים, ואיתא בפרקי דר' אליעזר (פרק י"ז) שבעוון עצמות קדושים המחוללים נעצר הגשמים עיי"ש, ומן השמים מעוררים אותנו על דבר זה ולדאבונינו הלבבות אטומים.

ולבי אומר לי כי כל גזירת הגיוס הנוראה הרובצת בימים אלו על צעירי עמינו דרי ארה"ק, וכל בית ישראל נמצאים בחרדה גדולה מזה ומייחלים לרחמי שמים מרובים, היא בעונש עלינו מן השמים על עוון חיטוטי שכבי שנתרבה בשנים האחרונות רח"ל, ולא עשינו די הצורך לגונן ולתבוע את כבוד מנוחת ישיני עפר, ועל כן באה עלינו הצרה הזאת. כי הלא כל קיומינו הוא בזכות הקדושים אשר בארץ המה שעליהם אנו נשענים ובזכותם אנו קיימים כידוע מזה"ל ומספד"ק, ובהעדר זכות זה כל קיומנו בסכנה רח"ל.

ועיין בחתם סופר (פרשת בשלח) עה"פ ויקח משה את עצמות יוסף שכ' וז"ל, "יש לפרש ידוע שזכות הצדיקים מגין ובפרט במקומות אשר המה שמה, ומקרא מלא הוא ונשאתי לכל המקום בעבורם, וגדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם, במקום שהם שוכבים על אדמת הקודש, מגינים מאוד על האנשים במקום שהם שמה, וזהו וחמושים עלו בני ישראל מארץ מצרים, ומה הי' זיונם, היינו במה שלקח משה עצמות יוסף עמם, לכן יוסף הצדיק מגין הי' עליהם, וכמו שהים נבקע ונס, מפני מה נס, מפני שראה ארונו של יוסף, זכותם יגן עלינו באריכות ימיהם לטוב, עכ"ל.

ועי' בגמ' (תענית כא:): שבסורא היה מגיפה ובשכונתו של רב לא שלטה המגיפה, ונתגלה מן השמים שמשום ההוא גברא שהי' משאיל מרא לקבורה, הציל שכונתו מהמגיפה. ועיי"ש ברש"י שהיה מדה כנגד מדה, ועיי"ש במהרש"א שזה הי' נס כיון שבכל העיר היה מגפה. ובשביל שסייע במצות הקבורה וכבוד המת זכה ההוא גברא להציל כל שכונתו ממגיפה. וק"ו בן בנו של ק"ו כאשר מבטלים מצות הקבורה ומוציאים המתים מקברם ומשליכים אותן כדומן על פני השדה, כמה רעה ודין קשה הוא מביא רח"ל על כל יושבי הארץ, ומי יודע במי נוגעים כאן, ואיזה קדושים מתחללים במזיד, אוי אוי!

ג. וכל זה הוא חוץ מהפשע הנורא אשר עוקרים בזה את האמונה הפשוטה בתחיית המתים שהיא אחת מי"ג עיקרי אמונתנו, והכופר בה אין לו חלק לעוה"ב כמפורש במשנה דסנהדרין פרק חלק, ועי' בכל בו (סי' קי"ד פ"ב) שעיקר הטעם שהחמירה תורה בכבוד המת הוא לקיים האמונה בתחיית המתים שאנו מחכים שבקרוב יקיצו וירננו שוכני עפר עיי"ש.

והנה בדבר הנוגע לעיקרי האמונה הלא צריכים למסור הנפש ולא להסתכל על שום דבר, ובפרט בזמננו שאנו נמצאים בשעת הסתר פנים גדול, והאמונה היא בהסתר בתוך הסתר, ונתקיים בנו הפסוק (פ' וילך) "ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא", וכפי שאמר ר' יוחנן ייתי ולא אחמיניה, ובמעשים נוראים כאלו עוד מוסיפין לקרר את האמונה ולעקרו מלבות ישראל ח"ו, אשר כל זה הוא משורש עמלק אשר קרך בדרך, וידוע מספה"ק כי 'עמלק' בגימטריא 'ספק' וכאשר ישראל שאלו "היש ה' בקרבנו אם אין" אז מיד "ויבא עמלק" וד"ל, וכל הספיקות והבלבולים זהו כוחו של עמלק ועי"כ מכנים מורך וקרירות בלבות ישראל, ועלינו להתחזק ולעמוד בכל תוקף לשרש אחר כוחו של עמלק המכנים ספיקות ובלבולים וקרירות ביסודי האמונה וביותר בימים אלו שהזמן גרמא לקיים מצות מחיית עמלק וד"ל.

והנה באמונה בה' תלוי כל התורה כולה וכדאיתא בגמ' מכות (כד.) בא חבקוק והעמידן על אחת וצדיק באמונתו יחיה, כי עיקר האמונה הוא כולל ותכלית כל התורה כולה, ומפורש בדבריו הק' של הרה"ק הרבי רבי אלימלך זיע"א בספרו נועם אלימלך (פרשת יתרו ד"ה או יאמר וידבר וכו') וז"ל דהנה על ידי התורה אדם בא לידי דבקות וזהו את כל הדברים וכו' לאמר אנכי ה' הוא

הדבקות ואמונה, עכ"ל. הרי דתכלית קיום כל התורה הוא לאמר אנכי ה' אלוסיך להגיע לאמונה שלמה ולקבל עול מלכות שמים בשלמות.

וע' באור החיים הק' (פרשת ויחי) שנסיון האחרון הוא מינות ואפיקורסות וזהו ענין נ' שערי טומאה, וזה עתה אנו מצויים בשעת בירור ומבחן ועת צרה גדולה שרוצים לעקור את האמונה הפשוטה והיסודית ע"י חילול בית הקברות ופשוט שמוטל עלינו להילחם בכל כוחנו וכמבואר לעיל כי בענין של אמונה הוא ביהרג ואל יעבור.

וידוע כי האלשיך הק' זיע"א נשאר לגור בארץ ישראל במסירות נפש אף שהיה שעת שמדות וסכנות נוראות והיה בדחקות ועניות נוראה, הכל כדי לשמור על קברי הקדמונים שבארץ ישראל.

ומרן הגרי"ז מבריסק זצוק"ל הורה להרה"צ ר' עמרם בלויא זצ"ל להפיל עצמו מתחת הטרקטור, משום שיש בזה עקירת האמונה, והלה מינות היא ביהרג ואל יעבור, ואכן כך נהגו כל יראי ה' כל הזמנים, ומה נאמר ומה נדבר כי עתה נעשה כל הענין לליצנות רח"ל, ובפרט אצל צעירי הצאן קדשים בבתי הת"ת ובתי חינוך לבנות.

ועי' בתורת משה להחת"ס (פר' בשלח), עה"פ ויקח משה את עצמות יוסף, שקרח אמר שכל העדה כולם קדושים, משום שהם עסקו במצוה של ואחרי כן יצאו ברכוש גדול, יותר ממשה שהיה עסוק בעצמות יוסף, ועיי"ש שמסיים שמשום שלא האמין קרח במעלת הקבורה, לקח מדה כנגד מדה שלא זכה לקבורה עיי"ש. ודבריו לכאורה צ"ב דהרי קרח לא האמין בכל התורה רח"ל והכחיש תורת משה כמבואר בחז"ל, ואמאי נענש דוקא על ענין הקבורה, ואולי אפשר לומר שזה היה השורש פורה ראש ולענה שמפני שלא האמין בזה, הגיע עד שכפר בכל התורה כולה, ודו"ק.

ועוד י"ל דהנה איתא בחז"ל שבעצם קרח היה בעל רוח הקודש, אלא שנתקנא באליצפן בן עוזיאל שזכה לנשיאות, ועי"ז יצא כל הענין, והנה מצינו בפסוק בפרשת שמיני שאליצפן בן עוזיאל מסר נפשו בקבורת נדב ואביהוא עיי"ש במדרשים, ועי' בפ' בהעלותך שכל ישראל הקריבו קרבן פסח והם לא הקריבו, וטענו למה נגרע, עי' גמ' סוכה (כה:): ר"ע אומר שזה קאי על אליצפן בן עוזיאל, ע"ש. ולפי דברי החת"ס הנ"ל, אפשר שזה היה טעותו של קורח, שכיון שלא האמין במעלת הקבורה, ע"כ לא הבין שלאליצפן בן עוזיאל מגיע הנשיאות דהוא מסר נפשו כמצות הקבורה.

ד. ועוד גרוע מכולם שמתחשבים בדעות הכוזבות של הארכיאולוגים הארורים, אשר אין בבריאה כולה בריות שפלים מהם, שחוץ ממה שעוברים וכופרים בשאט נפש על כל התורה, כל השנים הם מנוולים מתים רח"ל, ואין בהם שום זיק כל שהוא באמונה, ובשכר ועונש שהם עיקרי יסודי אמונתנו. ועי' בגמ' (ברכות נו:): הנ"ל, ועתה בעוה"ר מצרפים דעותיהם ומחקירהם

(המיוסדים על יסודות תוהו והבל ואפיקורסות גמורה). להתיר הריסת בית הקברות, וסומכים עליהם ועל חוות דעתם אשר כל כולם ומהותם ודבריהם והבליהם והשטותים שהם כותבים, הם כפירה ומינות בתורת משה, אשר ע"ז לבד צריך לקרוע קריעה.

ואוי לנו שכך עלתה בימינו אשר תינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא הגיעו לידי כך שמדברים דבריהם רח"ל דברי כפירה, בלי שימת לב ותמורת לשון עמהם את הי"ג עיקרים של אמונה תמה ופשוטה שיחדור במוחם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש והעולם קיים ה' אלפים תשע"ד שנה, ואין לנו אלא תורת משה וכל מה שכתוב בתורה הק' נביאים כתובים משניות גמרא מאמרי חז"ל וכו' זוהר הק' כתבי האר"י ז"ל ראשונים ואחרונים ספרי מוסר וחסידות, מבעלי רוח הקודש וצוק"ל אך ורק זה אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן ואהוב וחביב ונחמד ונעים ונורא ואדיר ומתוקן הדבר הזה לעולם ועד, וחוז' מזה הכל הבל הבלים שטותים והבלים הכל הבל אין בהם ממש ומוקצה מחמת מיאוס ממש, הם וסוגיהם ומיניהם וכיוצא בהם.

ה. והעולה על כולנה הוא הזלזול במסורת אבות, שאחד מעיקרי היהדות הוא לדעת שמה שקיבלנו מאבותינו ורבותינו הקדושים מהדור הקודם אין לזוז מהם זיו כל שהוא מהוראתם והנהגתם, והם פסקו פה אחד שבארץ ישראל כל הקברים בחזקת שראל הם, ובפרט שקבורים כמו כל הקדמונים הקדושים, שופטים ונביאים ואנשי כנסת הגדולה, תנאים ואמוראים וכו', והוא נורא ואיום. ומי יודע במי נוגעים, פחד פחדים! וכל המשנה ידו על התחתונה, ובזה יש לפרש מה דאיתא באבות (פ"ג מי"ג) מסורת סיג לתורה, שמה שקיבלנו במסורת מהדורות הקודמים הוא סיג וגדר לקיום כל התורה כולה.

וע' בשבת (קיב:) א"ר זירא וכו' אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים ולא כחמורים של ר' חנינא בן דוסא, וז"ל רב ניסים גאון שם, משכחת עיקר הלה באבות דר' נתן (פ"ח), וזהו המעשה מעשה בחמורו של ר' חנינא בן דוסא שגנבו ליסטים וחבשוהו בחצר והניחו לה שעורים תבן ומים ולא היתה אוכלת ולא היתה שותה אמרו מה אנו מניחין זו עד שתמות ותבאש החצר עלינו פתחו לה דלת והוציאוה לחוץ הלכה עד שהגיעה אצל פתחו של ר' חנינא בן דוסא שמע בנו קולה והכירה אמר דומה קולה לקול בהמתנו אמר לו בני עמוד לפניך ופתח לה דלת והנח לה שעורים תבן ומים עמד והניח לפניו שעורים תבן ומים והיתה אוכלת ושותה לפיכך אמרו כשם שהצדיקים הראשונים חסידים כך בהמתן חסידין, ומעשה חמורו של פנחס בן יאיר מפרש בפרק א' מן שחיטת חולין (דף ז') ר' פנחס בן יאיר הוא אויל לפדיון שבוים כו' איקלע להווא אושפיזא רמו שעריה לחמריה ולא אכלה נקרונהו ולא אכל

המושיגה לא אכל אמר להו דילמא לא עשרן עשרונה ואכל אמר להו עני זה הולך לעשות רצון קונו ואתם מאכילין אותו טבלין, עכ"ל.

ו. וידוע שהציונים לחמו כל השנים על ענין כבוד מתי ישראל ניוולם והחרדת מנוחתם שהוא ענין תחית המתים, וגם על שמיטה שבזה תלוי כל האמונה בבריאת העולם ומעשה בראשית, כמבואר בחז"ל שבזה תלוי גאולתנו, ועיין בשו"ת דברי יואל (יו"ד סי' צ"ה וצ"ז) באריכות, ועיין ברמב"ן (ריש פרשת בהר) שכתב וז"ל, והנה הימים רמז לאשר ברא במעשה בראשית, והשנים ירמזו לאשר יהיה בבריאת כל ימי עולם, וע"כ החמיר הכתוב בשמיטה יותר מכל חייבי לאוין וחייבי גלות עליה, כמו שהחמיר בעריות שנאמר אז תרצה הארץ את שבתותיה, והחזיר הענין פעמים רבות כל ימי השמה תשבות, ונאמר והארץ תעזב מהם ותירץ את שבתותיה, וכן שנינו גלות באה על עינוי הדין ועל עיוות הדין ועל שמיטת הארץ, מפני שכל הכופר בה אינו מודה במעשה בראשית ובעולם הבא. וכן החמיר וגזר גלות על שילוח עבדים בשנה השביעית שנאמר אנכי כרתי ברית את אבותיכם מקץ שבע שנים וגו' כי גם בעבור שביעית ויובל יודע עוד מבראשית עד ויכולו כי ישובו ביובל הכל איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו כי הוא מוסד המאמין יחריש, וזהו שנאמר ושביתה הארץ שבת וקראתם דרור בארץ כי היא ארץ החיים הנאמרת בפסוק הראשון שבה נאמר והארץ אזכור וכבר זכרתי זה פעמים ושמה לזה רמזו רבותינו באמרם חמישים שערי בינה נבראו בעולם וכולם נמסרו למשה חוץ מאחד כי כל שמיטה שער ב' אחד והנה הודיעוהו כל ההויה מתחילה ועד סוף חוץ מן היובל קדש, עכ"ל. ואלו הב' ענינים, ענין הפגיעה במתי ישראל, וענין השמיטה הם אלו עיקרי ויסודי אמונתנו ומשום כן הקדישו מלחמה מיוחדת לעקור זאת.

ז. ועל כולם העוון הנורא של חילול ה', אשר הוא פחד פחדים, אשר החפשים אומרים וכותבים, שהשומרי תורה ומצות כשמוגיע נסיון הנוגע להם ולממונם אזי הכל מותר וכשר וישר וכבר מוצאים הדרך להסתדר עם ההלכה הצרופה רח"ל מחילול השם, ואדם ניכר בכיסו בכוסו וכו', ח"ו ח"ו.

וצריך להתפלל שהרחמן הוא יצילנו מנסיונות, ויקים בנו יתמו חטאים מן הארץ, וילמדו תועים בינה.

והנה עיין באלשיך הק' (פ' תשא פרשת חטא העגל) שביאר כי בזמן שמתעורר הגאולה ותיקון השלם מתגבר הס"מ בכל כוחותיו וזה היה בחטא העגל, כי אילו היה משה מוריד הלוחות אשר קדושתם היה נורא שמשה נתעלה למדרגה שקיבל הלוחות בבחינת יד ליד וכלל ישראל היו אז אחר מתן תורה שפסקה זוהמתן היה תיקון השלם, ע"כ התגבר הס"מ בכל כוחותיו, וממש אנו רואים דבר זה בחוש שאנו עתה עומדים בערב שביעית שהובא בחז"ל הק' שהוא זמן התעוררות הגאולה, ובזכות האמונה נגאלו אבותינו ובזכותה עתידין להיגאל, ואנו רואים בחוש האיך הס"מ

מתגבר ע"ז בכל כוחותיו עד כאן תוכן דבריו, וע"ש באלשיך הק' שכל כח הס"מ היה שהתחברו לרשעים, ועיין באוה"ח הק' (פרשת ויחי) שבמצרים נכנסו רק למ"ט שערי טומאה, משא"כ בגלות האחרון יכנסו לנ" שערי טומאה רח"ל וזה מינות ואפיקורסות עיי"ש.

ח. ובאמת צריך להתבונן איזה עבירה גררה עבירה הנוראה הזאת. ואולי אפשר לומר שלדאבוננו בשנים האחרונות, הפכו את התורה רח"ל, אשר ידוע מספרים הק' וכך קבלנו מאבותינו ורבותינו הק' לברוח מצ"ט שערי היתר שלא נכשל ח"ו בקצה של איסור וצריך לחפש עצות ותחבולות בכל הכוחות כדי לצאת מכל השאלות וספקות וחששות, והיו שלא אכלו בשר שהורה בו חכם וכו', וכהיום בעוה"ר קמו בשיטה חדשה והפכו קערה על פיה לאמור שאין צריך להחמיר וצריך לחפש בכל הכוחות היתרים ולטהר את השרץ בק"ג טעמים, וידוע דברי החתם סופר בצוואתו יש לנו אב זקן לא נשתנה ולא ישתנה וידוע גם מליצתו של החתם סופר כי חדש אסור מן התורה, ואנו אין לנו לילך אחר החדשות קולות שונות ומשונות למיניהם.

וידוע מה שמסופר על מרן הגה"ק מסאטמאר זצוק"ל, שאחר שניצל מהמלחמה, הכניסו אותו במחנה בשווייץ, והממשלה לא הרשו להיכנס אצלם כי חששו ממחלות, והגה"ק זצוק"ל היה בחולשה נוראה אשר לא היה יכול לסחוב החפצים שלו, והוא ביחד עם שמשו גררו החפצים ע"י מקל... והיו שני בחורים בשווייץ ששמעו שהרבי נמצא במחנה, ומסרו נפשם וקפצו מחלון והביאו לו אורז מבושל ודגים מטוגנים, שחשבו שבמצב כזה הדברים האלו יהיה לו קל לעכל, ומה נשתוממו, כשהביאו לו את זה נמנע מלאכול, ואמר כי על האורז ידוע המחלוקת אם מברכים ברכת האדמה או מזונות, והמג"א כותב להשתדל לאוכלו דוקא בתוך הסעודה, ועל הדגים אמר שאינו יודע מהיכן מגיע השמן, וע"כ נשאר בלי לאכול זאת, נורא.

ואף אנו צריכים להידבק בדרכים אלו להימנע מצ"ט שערי היתר, ואפי' אם אחד יאמר שאינו במדרגתו, התשובה שב"ה אנו ג"כ אין נמצאים במצבו, שהיה אז ה' ישמרנו, וכל אחד לפום דרגא דיליה מחויב להישמר בזה בכל יכולתו. והי' בעזרינו לעולם, שנוכל לעשות הכל בלי פקפוקים ושאלות אפי' שאלות כל דהו, וב"ה כי בדורנו אנו שהטכנולוגי גדולה ועם קצת רצון אפשר להתגבר על כל המכשולות.

וכן ידוע סיפור מא' מהצדיקים זצוק"ל שהיה אחד שעבר מנר בשבת ברחוק ממנו, וכבה הנר בלא ראות, והגה"ק צעק בקולי קולות שבת, והאיש טען על עצמו שהוא היה מתעסק, השיב לו אנו כשאנו רואים נר למרחוק, מפחדים כל עצמותינו.

והיו ששאלו אותו מהו הפחד שהוא מתפחד כ"כ מנדנד עבירה, והשיב שמי שעומד על גג של בנין גבוה מאוד, אע"פ שיש גדר טוב, כשהוא מסתכל למטה פחד ורעדה אוזחתו, והוא רואה

העומק הנורא ואיום שיש בכל נדנוד איסור, ע"כ פשוט הוא הפחד, ומה נאמר ומה נדבר בדורינו שפורצים גדרות עולם.

וכן ידוע מכל גדולי וצדיקי הדורות אבותינו ורבותינו הק' זי"ע דברים נוראים אשר ברחו מצ"ט שערי היתר כדי שלא להיכשל ח"ו בצד אחד של איסור, ואין כאן המקום להאריך.

ובפרט בעניני כשרות אשר ידוע מאגרות הרמב"ם ובפרט מאגרת תימן, (עיין ספה"ק דגל מחנה אפרים פר' עקב ד"ה ומלתם) אשר היה להם ספיקות באמונה בענין תחיית המתים, והשיב להם שכל זה מגיע ממואכלות אסורות ע"ש, אשר ידוע שבעניני אכילה אפי' עובר בשוגג, מ"מ נהיה עי"ז טמטום הלב רח"ל.

ובפרט שאנו עומדים כעת ערב שנת השמיטה אשר חיל ורעדה יאחזון, אשר ידוע מאמרי חז"ל והובא ברמב"ן פ' בהר ועוד, אשר כל האנולה תלוי בזה, וצריך למסור הנפש למסס עצות ותחבולות בכל הכוחות ויותר מהכוחות, לצאת מכל הפקפוקים וספקות וחששות.

וכן בכל התורה כולה צריך לחזק ענין דקדוק ההלכה, וכמו שהורנו אבותינו ורבותינו הק'.

ט. והנה ידוע מה דאיתא בשו"ע ס' רמ"ז ס"ב וז"ל לעולם אין אדם מעני מן הצדקה ולא דבר רע ולא היזק מתגלגל על ידה שנאמר והיה מעשה הצדקה שלום, עכ"ל. ופשוט שבהל' צדקה צריך לדקדק כמו בשאר הלכות ועי' בשו"ע הל' צדקה שיש אופנים שלא די שאינו מקבל שכר על הצדקה, אלא ח"ו נענש עליו ע"ש.

ועיין בספה"ק מאור ושמש (פרשת בשלח) בפסוק וירא ישראל וז"ל והנה תכלית האמונה היא אמונת תחיית המתים מפני אשר בלתי אפשרי לאדם להשיגו ולראותו עתה בעולם הזה, כי אם מן הצורך להאמין בתורת אמונה וכו' עכ"ל.

ודברים נוראים מובא בתרגום (ישעיה סה, ד) על הפסוק הישבים בקברים ובנצורים ילינו האכלים בשר החזיר ומרק פגולים כליהם, וז"ל דִּיתְבִּין בְּבֵיתָא דְרַפְגִּין מַעֲפֵר קִבְרֵיָא ועם פגרי בני אנשא דירין דאכלין בשר חזירא ורטב פגול במניהון עכ"ל, ודברי נבואה אלו האמורים על זמנינו אמורים לעורר אותנו בענינים אלו האמורים.

ובודאי שכל הנ"ל הוא כטיפה מן הים מה שצריך לכתוב ולגדור גדר ולעמוד בפרץ בכל הענינים ובפרט בענין הנורא של חיטוטי שכבי שפשוט שצריך להזהיק שמים וארץ ולהרעיש עולמות שיופסקו חיטוטי שכבי תיכף ומיד, ומכאן אלהבא יפול פחד ורעדה לנגוע בבתי הקברות ח"ו.

ויש לצאת לדורון לתפלה ולמלחמה, לדורון להשפיע על נדיבי העם להציל וליתן הרבה צדקה, ובפרט לענייני הצלת בתי הקברות. ולתפלה לבורא עולם שיצילנו מנסיונות וגזירות רעות, וישלח לנו מהרה הגואל אחרון, ולמלחמה שצריך להרעיש עולמות בכל הכח (ועיין מש"כ הרמב"ם הלכות דעות פ"ו ה"ח) ללחום עם חופרי הקברים ומשלחיהם עד שיפסיקו לחלל את בתי הקברות. וע' במתני' ראש השנה סו"פ ג', וכי ידיו של משה עושות מלחמה אלא שכל זמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מנצרים.

י. וצריך לתפוס אומנות אבותינו בידנו ולהתבדל מרשעים וכמו שקבלנו מאבותינו ורבותינו ובפרט מרן החת"ס ותלמידיו וצוק"ל.

ואיתא בחתם סופר (פרשת ויחי) כי הקליפות והחיצונים חפצים להתדבק בעצמות המת וע"י הקבורה ניצולים מהם, וכתב שם בזה"ל "וכל העוסק בזה אין לך חסד גדול מזה", הרי שכל העושה ופועל להציל מגזירה נוראה זו עושה חסד עם המתים ועם החיים, שע"י החסד עמם ממליצים הם טוב בעדנו להינצל מכל גזירה רעה וכליון.

וצריך לחקור הענין מי הוא זה ומי זה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן, וכשיש דין למטה אין דין למעלה.

וכן פשוט דאין לקרות כתיבה וכו' שמפיצים בזה ליצנות וכפירה אפי' באקראי דשאני מינות דמשכי, וליצנות אחת דוחה מאה תוכחות.

ובודאי מי שיוזכה להציל יזכה לניסים וכנ"ל מהגמ' תענית (כא:).

הרחמן הוא יעשה לנו ניסים בזכות מרדכי ואסתר שנצל מנסיונות וגזירות רעות, ובזכות זקנינו הקדוש החיד"א שהרה"ק רבי אלימלך מליזענסק אמר שע"י לימוד ספריו מבטלים קליפת ההשכלה, והוא היה שד"ר באר"י, ובזכות זקנינו הגה"ק מהר"ם מרימנוב זצוק"ל שנלחם נגד כל המתחדשים, ובזכות אבי מורי זצ"ל זי"ע שהרה"ק הרב אלפנדרי העיד עליו שבילדותו למד תורה לשמה, וכל ימיו עמל בתורה לשמה מתוך הדחק ויסורים, בזכותם ירחם ה' עלינו שיתרבה כבוד שמים על ידינו, ונצל מיצה"ר ומכל גזירות קשות, בביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן.

המצפה בכליון עיניים לישועת ה' כהרף עין

אברהם אטיק

RABBI I. T. WEISS

**CHIEF RABBI
OF JERUSALEM
JERUSALEM, E. ISRAEL**

יצחק טובי' ווייס

**רב ואב"ד
לכל מקהלות האשכנזים
פעיה"ק ירושלם תוככ"א**

בס"ד עש"ק בראשית תשע"ד

כבוד ידידי הגאון הראב"ד שליט"א שוכט"ס

בנוגע להפרשה הכאובה בבית שמש לכאורה הדרך הטוב והנכון היה להמשיך בהשגחת הר' ישראל אייזנבאך שכת"ר מינה אותו בפני בית דין להשגיח על העבודה והאנשים שעסקו אתו יחד מעידים על מומחיותו בעבודה זו והוא הלא נתמנה לזה על ידי כת"ר יחד עם הב"ד.

בספרו הגדול תשובות והנהגות חלק ד' סימן רס"ז בעיקר בסוף התשובה מבואר בברירות דאם נתיר איזה שום דרך - סדק - להתיר וכו' - וז"ל ואם נפתח להם פתח כמחט עלול להתפתח לפתח של אולם וצריכים אנו ללחום בכל כוחינו שלא יהא שום סדק להתיר וכו' וחייבין למחות ולהוציא הוצאות כדי למנוע זלזול במתים וכו' עכ"ל, וכל מי שהיה לו עסק עם הצלת קברים יוכל להעיד על זה (וגם אני יכול להעיד על זה).

ובד"ה וכשמפנים בסוף הדיבור ז"ל ומה שיש טוענים לתלות שהעצמות הנמצאות הם מעכו"ם עיין בהקדמה לציץ אליעזר ח"ה שמביא מכתב מהגאון הרב אברמסקי זצ"ל שדוחה טענה זו לגמרי עכ"ל וגם זה נוגע לענינינו ולפי כל הנ"ל היה הדרך הנכונה היחידה למנות את ר' ישראל אייזנבאך להשגיח על העבודה כמו מקודם ושל' על ישראל.

והריני חותם בדרשת של' וכל טוב

מובן שזה יהיה בקישור עם הרב אליהו פוזען שליט"א

דעת תורה

מאת שר התורה מרן הגאון רבי חיים קניבסקי שליט"א

בענין החפירות בבית החיים העתיק במתחם גולבנציץ בעיר בית שמש

בס"ד

אור לז' אלול ה'תשע"ג

באנו לפני מרן הגר"ח קניבסקי שליט"א, והעלנו בפניו את הנידון שבבית שמש במקום המיועד לבנייה הנקרא 'מתחם גולבנציץ' נמצאו מערות קבורה רבים, שהעלו ספק האם מקומות אלו הם מקומות קבורה של ישראל או של נכרים, ולא נמצא הוכחה ברורה ומוחלטת שמקום זה הוא מקום קבורת נכרים. על אף שיש אומרים שיש בידם כמה סימוכין שמדובר בקברי נכרים, אלא שאין הדברים מוחלטים. וכן עלה הספק שאם ימשיכו לחפור יש השערה שימצאו שאינם קבורים כקברי ישראל, ויש שרצו לסמוך על פי זה לקולא ולפנותם, ובפרט שיש כאן הפסד מרובה לרבים.

והשיב מרן שליט"א שכל זמן שהדבר לא יצא מכלל ספק פשוט שיש לאסור, וצ"ע למה שהכריע מרן החזו"א ז"ע בהל' אבילות סי' ר"ט סק"ז שבארץ ישראל קשה להקל מספק בספיקות שדן שם. ולכן בנידון דידן הדבר פשוט לאיסור.

משה חיים בויאר

מנחם מנדל לובין

ישראל מרמרוש

בס"ד

ט' אלול ה'תשע"ג

לאור האמור לעיל, הטיל מרן הגר"ח שליט"א, על כתפי הגרמ"מ לובין שליט"א, להיכנס בעובי הקורה, להנחות את בעלי הקרקע ואת מנהלי עמותות הבניה, כיצד לבנות את הדירות בלא שיהא צד ספק על כשרותם, ובלא להזדקק להיתרים מפוקפקים, שזה דבר שניתן לעשותו.

על כן אנו בקריאה לבעלי הקרקע ומנהלי עמותות הבניה שלא יעשו שום עבודות כלל שלא ע"פ הוראות הגרמ"מ לובין שליט"א, וישמעו להוראותיו בלא תנאים, הן בדברים הנוגעים לעבודות והן בדברים הנוגעים לפיקוח והן בכל שאר דברים הנוגעים לבניית הדירות, ובלא כן אסור לעבוד במתחם זה.

[הנוסח הנ"ל היה למראה עיני מרן שליט"א]

משה חיים בויאר

ישראל מרמרוש

עדות הרבנים הגאונים שליט"א

שבקרו במתחם גולובנציץ בית שמש - בחודש מנ"א תשע"ג

הגאון הגדול רבי מאיר קסלר שליט"א

רב ואב"ד קרית ספר ומודיעין עילית

בס"ד

אלא שנשאלת השאלה האם מדובר

בקברי ישראל או שמא מדובר בקברי כנענים מתקופה זו או אחרת, כשבין השאר נסמכים על חו"ד של ארכיאולוגים אלו ואחרים, ומתפלפלים עד כמה ניתן לסמוך עליהם לכאן או לכאן, כשבסופו של דבר המסקנא שאפי' אנשי "אתרא קדישא" עצמם סומכים עליהם, כביכול.

ובאתי בשאלה, עד שבאים לדון בנאמנותו של אדם שאינו שומר תו"מ ומסיקים בדוחק שאף לשיטת "אתרא קדישא" אפשר לסמוך עליהם ק"ו שאנו נסמוך עליהם, אתמהא! למה לא נסמוך על אותם אנשים שעוסקים במלאכת הקודש זו למעלה משישים שנה במסירות עצומה וללא שום טובת הנאה, לפחות בתור "מומחים", האם נפלה בנו נגע ההשכלה שדוקא אותו גלוי ראש ופוקר ראוי שניקח את דבריו ברצינות, ואילו אדם שבלי ספק הינו המומחה הגדול בעולם בנושא זה, דעתו איננה נשמעת.

האם דעתו המקצועית של אותו ת"ח מופלג בתורה וביר"ש הידוע בגאונותו בהרבה תחומים נופלת מאותם בעלי

ביקרתי היום יום ג ט"ז מנ"א במתחם גולובנציץ בבית שמש לאחר שהשתתפתי בעבר בעת שהגאונים חברי הבד"ץ שע"י העדה החרדית שליט"א ביקרו במקום, ונוכחתי שלאחר עבודה מאומצת של חודשים רבים נחשפו מאות רבות של מערות קבורה, כשהם מצוינים וממוספרים וניכרים להדיא, שבחלקם רואים לעין כל את אבן הגולל כשהיא מונחת במקומה, דבר שכנראה קיים ברוב המערות שם, אלא שהרבה מהם לא נחשפו לעומקם, וישנם כמה מערות שנחשפו וכוסו לאחר מכן מחדש בעפר.

דבר זה מבטל לגמרי את הטענה שנשמעה בהתחלה שלא מדובר בקברים בכלל, אלא בסתם בורות לאגירת מים או תבואה, וגם אם התעקש מאן דהו שמערות אלו מכילות עצמות, נאמר לו שיתכן שהם עצמות כלבים וכדו'!, כשמנגד טענו אנשי אתרא קדישא מלכתחיל שמדובר בשדה קבורה המכיל מאות מערות, כמו שהוכח כיום בבירור שמדובר בבית הקברות ענק מהגדולים ביותר שנמצאו כאן בא"י.

השכלה אוניברסיטאית.

אותם אנשים שלא שינו מדרך פעולתם כלום אפי' כמלוא נימה.

והשינוי הוא בכך שכיום נותנים יד לאנשי דמים ומרמה לפעול בכל מקום ובכל זמן כפי שידוע לכולנו בשאר ענינים.

אינני יכול לפטור את עצמי כיהודי שנוכח בעובדות לאשורן מלהביע כאב נורא וחשש איום, מהחילול ה' שעלול לצאת מענין זה. איך שלעיני כל העמים בכל העולם כולו יתגלה קלוננו ח"ו, שאותם אנשים שלחמו בעוז בכל מקום שנתגלו בו קברים ויצאו במלחמה עד מסירות נפש, פועלים בכל כחם לתת יד לעקירת קברים ממקומם. כשהבריות יאמרו שכשהדבר נוגע לכיסנו הפרטי אז אמצנו לנו תורה אחרת ח"ו, וכדאי בזיון וקצף.

הכו"ח בצער ובבושה

מאיר בלאאמו"ר הגר"ש זצל"ה קסלר

האם "הנגיעה" של אנשי "אתרא קדישא" לשמירה קברי קדמונינו פסולה יותר מהנגיעות של כל אותם המתעסקים בדבר ומושקעים שם בהון רב.

האם כל אותם הבהולים על ממונם או טרודים ממניעת רווחים גבוהים, כשרים יותר לחוות דעתם בענין, יותר מהאנשים שמוציאים הוצאות מרובות על שמירת כבוד המתים בעולם.

כפי הנראה ישנה מגמה לעקור למפרע את הסמכות של אותם אנשים שהיו נאמנים ומקובלים על רוב מנין ובנין של גדולי ומאורי הדור זיע"א, וקודם שבאים לפעול בזה יש לעמוד מול האמת ולשאול בכנות האם "אתרא קדישא" שינתה את דרכה מבעבר, ברי לי שכל מבקש האמת באמת, יודע היטב את טבעם ואורחם של

הגאון הגדול רבי משה זאב זארגער שליט"א דומ"צ דקהל יט"ל דסאטמאר ירושלים

שם יווכח מעצמו שכן הוא, וכל מערה אבן גולל בראשה בצורות שוות כמעט, וביקרנו יותר מעשרה מקומות, וממראה עין מרחוק יש מאות מערות קבורה ונראה כבית קברות גדול. והוכח בבירור שמה שטענו לפני שנתים שהמדובר מבורות של חטין ושמן וכיו"ב או אותם שטענו שלא ראו מאומה, היה טעות דמוכח בשגגה, כיון

ב"ה טו"ב מנחם אב תשע"ג
לכבוד רבותינו הביד"צ שליט"א ועילאה על גביהון מרן הגאב"ד שליט"א.

הננו מעידים שלפי בקשת העסקנים ביקרנו ביום ה' העבר יחד עם סגל רבנים שונים. על אתר גלובנציץ בבית שמש, והוכח לעין כל שהמדובר ממערות קבורה שנראים לעין כל, ואדרבא כל אחד שיהיה

שלא נראה אז לעיני שאינם מומחים בזה. וכבר כתבנו בתשובה שלפני שנתים, שחוץ שבפשטות יש לדונם לקבורות ישראל, הרי אם יתירו דוקא בשטח החרדים בטענות אלו שהם של בהמות וגויים, ולסמוך על שקרי הארכילוגים - שהם אומרים כן בכל מקום - יתודע לעין החפשים וכל הגויים - שכל הפגנות החרדים כולל הפגנות נגד כל דבר שבקדושה, הם הבל ואין בהם ממש, כשנוגע לאינטרסים שלהם, ואין לך חילול השם גדול מזה. ומה שטוענים בשביל הקונים, הרי לפי דברי אתרא קדישא שרובם ככולם ניכרים ליראי ה' יש כמה פתרונות ליישב ההידורים ואולי יהיה הפסד קצת להדיירים עכ"ד, אבל לפי מה ששמענו רוב הדיירים ככולם אינם רוצים

להבנות על חשבון חילול המתים ר"ל, והשמועה רווחת בפי הציבור כולו שהוא סכנה לדור שם להתגרות עמהם.

וחוץ שיש לברר שלכאורה האמת בידם הרי מעולם לא נתיר דבר שמביא לחילול השם נורא בשביל הפסד מרובה עי' כה"ג או"ח סי' רמ"ד וח"ס או"ח סי' ס' ועוד בכמ"ק.

ולאו חכימאה אנא ולא חוזאה אנא ולאו יחידאה אנא אלא גמרנא וסדרנא אנא, ואקוה שכן מורין בבי מדרשא כותן, ואנן מאי דחזינן כתבינן.

והשי"ת יעמוד לימין רבותינו שליט"א עיני העדה ולא יצא מכשול מתחת ידם חו"ש.

הק' משה זאב זארגער

הגאון הגדול רבי סענדר ערלנגער שליט"א

בס"ד

הנני מצרף חתימתי שג"כ בקרתי במקום יחד עם הרבנים הגאונים שליט"א וראינו באיזה כובד ראש ובדיקות וחקירות בודקים היטב כל הענין ביסודיות שלא יהיה ח"ו הפסד ממון ישראל בגינם, ולעומת זה שלא יפגעו בכבוד המתים וכן שלא יכשלו כהנים בטומאה, ונקוה שיתקבלו הדברים בס"ד לעיני כל ישראל ויתקנו הענין בלי שום מכשול. וזכות ישיני עפר יגן עלינו ועכ"י.

חזקיהו אלכסנדר סענדר יצחק ערלנגער

הגאון הגדול רבי אליהו פוזן שליט"א

דיין בבית דינו של מרן הגר"נ קרליץ שליט"א

בס"ד, אור ל"ז מנ"א תשע"ג

לכ' הרבנים הגאונים שליט"א

באתי בשורות אלו למסור עדות על מה שראיתי בעיני בבית שמש במקום הנקרא מתחם גולובנציץ בחלק שנמכר לעמותת בנין שלם - דגל התורה ולעמותת גבעת ירושלים בהנהלת הרב אברהם סלונים שליט"א.

במקום נראים בבירור מאות פירים שנחצבו בסלע לעומק ואשר מתוך הפיר יש פתח למערת קבורה, היות וכל הפירים מלאים עתה עפר לא ניתן לראות פתח זה למערה בלא חפירת הפיר לעומקו, אך בחלק מהפירים (כגון אלו שנחפרו גם מסביבות הפיר וממילא נעשה פי הפיר קרוב יותר לפתח המערה) ניתן לראות בבירור בצד הפיר את אבן הגולל הסותמת את פי המערה, ראיתי עתה הרבה מאלו, ובשנה שעברה ראיתי מערה אחת שהיתה פתוחה ממש ואבן הגולל על פתחה.

(על פי השמועה נפתחו בשנה האחרונה לצורך בדיקת המקום עשרות פירים וברובם נחשף באופן ברור האבן גולל הנ"ל ושוב מלאו בעפר את הפיר ואחרי שראו שברוב הפירים יש אבן גולל בתוך הפיר כשהמשיכו בחשיפת הקרקע החליטו שאין צורך בחפירת הפיר לתוכו בידעם שעל

הרוב ימצא אבן בתוכו, דבר זה לא ראיתי רק מפי השמועה שמעתי ויש לברר האמת כי הרבה שמועות נתפזרו ברה"ר).

עכ"פ אין כאן מקום לדיון אם המקום הוא בית הקברות כי הדבר ניכר לכל. ולא כפי הגדרת הרב זלמן קורן שליט"א שהוא "משום שעשינו עצמנו ארכיאולוגים לחומרא", אלא הוא בגדר של מציאת כוך נקיע ומערה המבואר בתוספתא וברמב"ם, וכאן אינם שלשה בלבד אלא מאות מפוזרים בשטח. ובוודאי שהדבר מחייב בדיקה כדין אם הם קברי ישראל או קברי עכו"ם, ע"פ הוראות המבוארות בש"ס ופוסקים כגון ראשו בין ברכיו או יושב וכדו' או ע"פ ראיות אחרות שע"פ כללי ההלכה ניתן לסמוך עליהם. [וצע"ג האם וכמה ניתן לסמוך על הארכיאולוגים שאינם שומרי תו"מ ובפרט שמקצוע הארכיאולוגיה אינו יכול להחשב כמדע מדויק כמו חכמת הפיסיקה והרפואה, אלא הרבה מדבריהם הם השערות בעלמא].

מכיון שיש בהתמשכות הזמן נזק גדול מאד לרוכשי הדירות, חובה גדולה שיוכרע הדבר מהר ככל האפשר לאחר שמיעת כל הצדדים וצדי צדדים לכאן ולכאן הן מהגאון ר' דוד שמידל שליט"א שזה יותר מחמישים שנה מתעסק בענינים אלו ואין

שני לו בידיעותיו בתחום הקברים, והן משאר המומחים שהיו במקום כגון הרב זלמן קורן שליט"א הר"ר ישראל אייזנבך והר"ר חזקיהו קלמנוביץ, וגם חו"ד הארכיאולוגים וכו', ככל שיוכרע הדבר בדחיפות לכאן או לכאן, כן יקטן הנזק לרוכשי הדירות.

לענ"ד יש להביא בחשבון מנגד חשש חילול השם שעלול ח"ו להיגרר ע"י שמקילים בזה שיאמרו אחינו שונאינו מנדינו, הנה ראו כשזה נוגע לכיסם הקלו

החרדים ורק כשהוא נוגע לאחרים הריהם מפגינים, ועי"ז נאמר כל השם אורחותיו וגו'.

ובאעה"ח
אליהו פוזן

נ.ב. שוב שמעתי שדודי הגאון הגדול ר' משה שטרנבוך שליט"א כתב תשובה על נושא זה ולא הגיעה תשובה זו לידי, גם לא ברור לי אם הביאו לפניו את כל העובדות כפי שהם.

זחאת התורה

מאת הגאונים האדירים זקני תלמידי מרון החזו"א זיע"א

**בענין בית הקברות העתיק שנתגלה בעיר בית שמש
במקום הנקרא מתחם גולובנצ'ן.**

לאחר בירור אמיתות המצב במקום ע"י נאמנים, נתברר הדבר כי המקום מלא בעשרות רבות של מערות קבורה עתיקות, וע"פ דין אסור באיסור חמור לעשות עבודות מכל סוג שהוא בכל המתחם כולו, לבד מבניית אוהל חוצץ, באופן שישמרו הקברים ויחצצו מפני הטומאה.

והנה נתברר ע"פ נאמנים כי בימים האחרונים בעלי המקום הרימו ידם לחלל ולעקור המערות ממקומם.

זי לא ירא זאיוות הדין בדבר שחרדו עליו רבותינו זאורי הדורות כי הוא גזירה נוראה להפרת התורה והאמונה רח"ל.

**ע"כ אנו בקריאה לכל הנוגעים בדבר
לחדול מיידית מהרס בית הקברות, ולעסוק
בבניית הדירות רק באופן האמור לעיל**

ובלא לסמור על שום היתרים כלל.

חודש הרחמים והסליחות תשע"ג

מענדיל אטיק יחודה בויאר אריה אברהמ'ס

בירור דברים

ע"ד החפירות במתחם גולובנציץ בשטח "גבעת ירושלים" שאמרו שרוב רובם של המערות הם קטנות, שא"א להיות המת מושכב כדרכו וגם כי הפירים צרים שא"א להכניס המת בדרך כבוד, והגיענו שמועות מהימנות שאין הדברים כן, ורבתה מבוכה בזה.

לזאת אנו הח"מ, וביום שני כ"ד אד"א העעל"ט, ירדנו למקום יחד עם הגאונים הצדיקים רבי אברהם אטיק, רבי משה זאב זארגער, וכן הגאונים הצדיקים מבני ברק רבי סענדור ערלאנגער, רבי שריאל רוזנברג, רבי מנדל לובין, ורבי ישראל מרמורש שליט"א, ובדקנו את המערות אחד לאחד ובחלקם אף נכנסנו בעצמינו לתוך הפירים והמערות, וראינו כמו עינינו כי רובם המכריע של המערות הם גדולות שאפשר לקבור בהם מת מושכב כדרכו, וגם הפירים והפתחים רחבים דיים, שאפשר דרכם להכניס מת למערה בריווח ובדרך כבוד. וביקשו מאתנו שנבוא בשנית ביום שלמחרת, ולבדוק יחד עמהם את כל המערות, וניאותנו להם.

ואנו הח"מ ירדנו שנית גם ביום המחרת, ומדדו יחד ע"י ב' מודדים משני הצדדים את כל המערות שנותרו בשטח "גבעת ירושלים" (למעלה ממאה מערות) ורשמו במדויק ארכה ורחבה של כל מערה ומערה, ולאחר סיום המדידות ישבנו ביחד לסיכום תוצאות הבדיקות, ונמצאו שרוב רובם של המערות הם גדולות די והותר לקבור בהם כדין וכהלכה קבורת ישראל (יצויין, מאחר שהמערות אינן מרובעות, לכן אופן המדידה הנכונה היתה במקום הרחב ביותר במערה) באופן שמתאפשר להיות מת מושכב כדרכו, ואף מעט המערות הקטנות, חלק מהם עדיין לא הוציאו את כל העפר ולא ניתן לדעת את גודלם האמיתי של מערות אלו, וחלק מהם היו הרוסות לגמרי ללא גג וללא פיר צידם ולא ניתן לוודא באם אלו הם בכלל מערות.

חשוב לציין, שגם אם היו המערות קטנות, עדיין אינו מהווה שום הוכחה כי הם קברי עכו"ם, כי יתכן והם נועדו לקבורת ילדים, או עבור ליקוט עצמות שהיה נהוג בזמנים הקודמים.

לזאת פונים אנו כרגע האחרון לכל הנוגעים בדבר, נא ונא להפסיק את המשך הרס וחילול הקברים בבית החיים ובפרט שעדיין מצויים במקום מערות שלא נחפרו וכמו"כ יש עדיין שטח גדול שכלל לא נחשף וחלילה לפגוע בהם.

והקב"ה יערה רוח טהרה ממרום על כל בית ישראל, ומהרה יקויים בנו ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים, בביאת גוא"צ ובתחיית מתי עמך ישראל ברחמים אכ"ר.

וע"ז באנו עה"ח ז"ך אדר הראשון תשע"ד

מאיר הלר

אברהם שמחה א. חנון

מהאזנה במרצאה

מחשבתנו אנו עד רבדוכה של נפש, על חילול ה' הנורא והאיום מסוף העולם ועד סופו, ע"ד חילול בית הדינים העתיק בבית שמש והנעשה ע"י הדימוי "חרדים", אשר מלבד עצם העון הגדול מנשוא שיש בו, ומסכנים עי"ז את בני החיים בכל רחבי ארצה"ק והעולם כולו, שיאוצו החופשיים והגויים לעומתנו, מלו קורה מבין עינינו, ומה נשוי להם. וכבר פסקו רבוחתיו כ"ק מרד הגאב"ד והבד"צ שליט"א באיסור פשוט ובכור לחרוש או לחפור במקום זה.

ועל אלה הסיפוט חטא על פשע, לשפוך דם צדיקים ונקיי הדעת, אשר עשו דת של תורה למחות במס"נ נגד הפשע הנורא אשר לא היה דוגמתו מאז ומעולם ע"י "שומרי תורה", ובאכזריות נוראה פצעו קשות בקרדומות ברזל על ראשם, וחוזקו לחובלים לבתי חולים (ה' ירפאם מהרה בתשס"ח), ובנוסף השליכו עשרות אברכים טהורים לב ועדיני נפש לבתי הכלא, ודמים דמים נגזר וזועקים הם עד לב שמים.

ומה גדולה הבושה, שכל הזוועה הנוראה הזאת באה כחוצצאה ישירה מההסתמכות על החרדים אשר לא עלו על דעת רבוחתיו נ"ע.

אוי לנו שככה הגעתנו, אוי לאותה ברשה אוי לאותה כלמה, על אלה חשכו עינינו על זה היה דוח לבנו, ה' ירחם.

ובזה מוחים אנו נמרצות על כל הנ"ל

ומכריזים בזה כי לא ננוח ולא נשקוט עדי תוסיר החרפה מעל החיים והמתים.

החותמים בצער וכאב על צער השכינה הק' ועל חילול הקודש והמקדש - חודש הרחמים והסליחות תשע"ג לפ"ק

יעקב מאיר שכטער חיים רבינוביץ אברהם אטיק אברהם שמוחה תנו ח"י עקיבא רבינוביץ **תק"ח חיים צבי טייטלבוים משה ואב זארינער**

הנני מוסיף על הנ"ל: החרדים לדבר ה' כואבים ומוכים ולוקים ונעצרים עבדי הדין הנ"ל. אוי לנו שכן עלתה לנו שבקלות דעת בלי ראיות ג'א מצטרף להמחאה על העול הנורא ועל חילול הקודש והמקדש בישראל מודוני דורות.

יוחנן דוד מורצין

חזקי"א. סענדר יצחק ערנגער

גביית עדות

בס"ד

י' אדר א' תשע"ד

על דבר השערוריה והנבלה הנעשית בישראל, בהריסת בית קברות קדמון בבית שמש, וקמו מלעזין, להניד כי **המערות הם קטנים מאוד באופן שאי אפשר להיות שם מת מושכב כדרכו**. עוד זאת יצאו המחמטי שכבי בסיפור של **מציאת מת מושכב "ראשו בין ברכיו"** והוסיפו בכחש **שכמעט ואין בנמצא עצמות** והמעט שנמצאו עושים פינוי כרין. ובסיפורים אלו מנסים המה לחפות על מעשי השוד וההרס הנורא אשר לא נשמע כמוהו בישראל.

ע"כ הננו להודיע בזה כי במותב תלתא כחדא הוינא, ובאו בפנינו עדים נאמנים יראי ד' אשר אינם נוגעים בזה לשום דבר ולא בטובת הנאה משום צד שהוא, וזה אשר העידו בפנינו העדים:

א. כי בעש"ק תרומה נכנסו לשטח "גבעת ירושלים" ובדקו לערך כחמישים מערות וראו כי כל המערות שבדקו גדולים יותר מאורך אדם ברוות. כאשר בחלק מהם אף נכנסו עם כלי מדידה ומצאו כי אורכם הוא ממטר ושמונים עד כשתיים וחצי מטר.

ב. באחד המערות שפתחו היה נראה קטן במיוחד, גם אליה נכנסו ובדקו. ומצאו אורכו מטר ושמונים, ובפנים המערה ראו שהמערה מתארך לצדדים, וגם קיר הפנימי עדיין היה כולו עפר שעדיין לא רוקנו את המערה עד קיר המערה.

ג. בכמה מערות שכבר נתחללו ונתרוקנו ע"י הארכיאולוגים מצאו עצמות גדולות וקטנות מפוזרים רח"ל.

ד. כמו"כ העידו בפנינו העדים הנ"ל, כי לאחר פרסום הסיפור של מת מושכב ראשו בין ברכיו עלו הנ"ל עם תמונות והוכחות בענין זה אל הראב"ד הגר"מ שטרנבוך שליט"א לדון עמו על הדבר, ואחר שראה ושמע, אמר להם מפורשות כי אין לו ידיעה ומבינות בנושא זה, וכי הוא סומך בזה על עדותו ומומחיתו של "קורן" והוא אמר שזה נקרא "ראשו בין ברכיו".

גבינו העדות הנ"ל בחקירה ודרישה היטב, ונוכחנו לראות כי דברי אמת בפייהם, וכל הסימוכין והפרסומים אינם נכונים כלל.

והנה גם אם היה מציאות כזה שהמערות היו קטנים מאורך אדם, ג"כ לכאורה אין להתיר (פי' אבו ישראל ח"ו סי' ט"ז בקבריו הר הזיתים והבן).

ופשוט וברור שאסור לנגוע בבית הקברות וכמו שהודו לנו אבותינו ודבותינו הקדושים

ויעוין בשו"ת מנחת יצחק (ח"ו סי' קכ"א)

שאל אחר הכינוי נשאר בקדושתו ודינו כמבואר בשו"ע י"ד (סי' דס"ד) **ואסור לגור שם**

וכן מבואר בספרי גדולי הפוסקים [ויחכן שאסור למכור לאחר משום לפני עוור ע"פ המבואר בפוסקים], וידעו הרוכשים הנאמנים לדבר ד' ותורתו, את אשר לפנייהם.

ולאות אמת וצדק ח"ש

מאיר הלר

משה זאב זארגער

אברהם אטיק

מטעם רבותינו שרי התורה הביד"צ דקהל יטב לב ד'סאטמאר

אר נא אחי תרעו

בס"ד

ג' ל' השקיפה ממעון קדשך (כי תבא), תשע"ג לפ"ק

נזדעגנו לשמוע כי זה כשבוע ימים חופרים ומחטטים בתוככי בית הקברות העתיק בבית שמש שכבר נתגלו בו עד עתה כארבע מאות מערות קברים. וזאת אחרי שהגאון המפורסם הבד"צ דעיה"ק ירושלים ובראשם מרן הגאב"ד שליט"א שמעו דברי המומחים בזה והוציאו פסק בית דין שאסור לחפור בבית הקברות, יצאו הללו ביד רמה להמרות דבריהם לרמוס בריש גלי על הפס"ד החמור הנוגע לכלל.

החרש לא נוכל ע"ד הנבלה הנוראה הזאת אשר נעשה ע"י אנשים שומתומ"צ לחלל בודון ובמעל קברים קדמונים שמאז חרד כלל ישראל מכל פגיעה בכיו"ב, שמלבד האיסור החמור הוא סכנה לחיים.

ולא עוד אלא שאם החרש נחריש לעת קזאת יפוק מיניה חורבא לכל רחבי אה"ק שיאמרו התיירו פרושים להחריב בתי"ק לצרכי דירות וכיו"ב, וח"ו יתנו בזה חרב ביד האומות החפצים לבלע נחלת ד' ולהרוס בתי"ח מקום קברות אבותינו בארצותיהם, ויסתתמו טענותינו אשר על ידם השיגו אחנב"י להציל אלפי בתי"ח בארצות איירופא ומי יודע עד היכן הדברים מגיעים.

ומה נורא הכאב שמחפשים מעשיהם כאמתלא של חיתרים שלא שערם אבותינו.

והאחרון הכביד שכאשר יצאו יקירי ירושלים ובראשם גדולי ת"ח צדיקים ואנשי מעשה למקום החילול להביע כאבם ולזעוק ע"ד השערוריה הנוראה, ועל חילול השם הנורא מסוף העולם ועד סופו התנפלו עליהם שכירי חרב שלוחי בעלי השטח בעזרת קלגסי השלטון והכו רבים מהם מכות רצח והם מתייסרים ביסורים נוראים, ועשרות מיקירי ירושלים הושלכו לכלא ועודם במעצר. לא יאומן כי יסובר כי יהודים שומתומ"צ ומסוגלים לאכזריות כזו.

לזאת הננו מוחים נמרצות נגד עוון חטוטי שכני, ועל חילול ה' הגדול, ועל כבוד בי דינא רבה.

ואנו קוראים לכל הנוגעים בדבר הסירו ידיכם מביה"ק בבית שמש

וחלילה לסמוך על שום היתר בעולם בזה

כי הוא גזירה נוראה לעקירת הדת והאמונה.

שובו מדרכיכם ועשו כהוראת התוה"ק לבנות באופן הכשר בלי פגיעה בקברים, ולא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים וינוחו שוכני עפר בשלום על משכבם עד ביאת ינון.

ישראל חיים מנשה פריעדמאן ראב"ד

משה מנחם טירנויער	שלמה יהודה וויינבערגער	יקותיאל יהודה פילאפף	חיים דוד כ"ץ
דומ"ץ סאטמאר מאנטריאל	חבר הביד"ץ	חבר הביד"ץ	חבר הביד"ץ

לב מי לא יחרד לנוכח חילול הקדש וחילול ה' הגדול ע"י שומרי תומ"צ לחפור בבית הקברות הנ"ל ולהסתמך על היתרים שלא שערם אבותינו. ומזקנים אתבונן כאשר חיללו מערות עתיקות בירושלים וחלו עצמם בהיתרים מפוקפקים כיו"ב, ארץ רעשה, ויצאו גדולי הדור שלפנינו ובראשם כ"ק אמונ"ד הגה"ק זי"ע בקו"ק להכות על קדקדם, ועאכו"כ בנרון דין שנעשה ע"י שומרי תומ"צ, שתוצאותיו מי יסורנו. ומוחייב כא"א להשתדל בכל יכלתו למנוע עושי עול מזה. ולחזק ידי דאי"ד המוסרים נכשם למען כבוד שמו ית'.
הק' יקותיאל יהודה טייטלבוים

אבדק"ק סאטמאר

דבר ד' ברמה

מכ"ק מרן אדמו"ר מסאטמאר שליט"א

על סערת בית ישראל לפזורים בחילולי קברות הקדמונים בבית החיים העתיק בבית שמש

לבי עלי דיי ועצור במילין מי יוכל על השמועות הנוראות כי בא מהר"י ציון, בעוה"ד החושך יססה ארץ בניירות קשות וסודות המתחדשים לבקרים ומתגברים על העם היושב בציון, מבית ומבחוץ הרימו גרון על עם הקודש לעקור יסודי ועקרי האמונה השרושה, ולבטל קדושת ונצחיות ישראל באופן מבהיל, כשעמדה עלינו מלכות הרשעה להשכיח חזרת ה' בגזירותיהם על חינוך הצעירים במסורות החינוך, ובניירות גיוס בני ישיבות ושטור"ם להכריעם לעבוד בצבא המיוסד על כפירה ומרידה במלכות שמים, וכל כוונתם לעקירת התורה והמצוות ר"ל, מחוץ תשכל חרב ומחזירים אימה כאשר בני ציון היקרים אשר לא עמדו להתגייס נאסרים בכבלי ברזל, ומי יודע מה יולד יום.

ואיכנה נולד להחריש כאשר הצליח מעשי שופן וקמו אנשים שומרי תומ"ץ לחלל ביה"ק ולהרס מערות קבורה בעיר בית שמש לצורך ידיים לראי ה', אשר כמזה לא נהייתה מאז היתה ישראל לגוי ששומרי תורה יחסמו שכבי עליה השמש ובעד בצע כסף ינחשו באמונתם, וגם כהיום שכנו כלום הודו שאכן נמצאו שם מערות קבורה ועצמות בלי ספק, לא שתו לבם לשבוע מדרכם הרעה לעצור החפירות אבילו לזמן קצו.

וגם אחר שהצענו לכלכל כל ההוצאות הכרוכות בזה אף אם יעל להון תועפות פנו עורף ואטמו אוזן משמוע ולא עוד אלא שבני ציון היקרים חוכים ומרמים בלי רחם, שפכו דם כמים סביבות ירושלים, מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזים.

ולא די לנו הצרה הזאת אלא שלמגינת לב כל ראי ה' גבר האויב ותבקע העיר והציתו אש המחלוקת בציון להפריד הלכות בתוך מחנה היראים בירושלים החונים לדגל העדה החרדית, וראה ראינו שהתגבר השטן לשבר את כח היהדות החרדית הצרופה בעיר ה' בדרכים ואופנים שונים, כמו שפי' הרמ"ע מפאנו (הובא בספר"ק ויאל משת ס' קמ"ט) תכתוב (זכור ג ב) 'יגער ה' כך השטן הכוחר בירושלים, שה' יגער בשטן יען שכחר בירושלים להתגבר שמה ע"כ, אוי לנו שכן עלתה בימינו.

על כן נפשי בשואלתי אל העומדים בראש החפירות שמה והאחראים להשגוריהי הזאת

עשו למען כבוד השי"ת ותורתו הק', ולמען אמותינו הק' המזושרשת בנו, ולמען כבוד שוכני עבר אשר בזכותם אנו חיים, ולמען אלפי ישראל נקיי הדעת השרוים בצער, ועשו כל מצדקי שבועותם

להפסיק את החפירות תיכף ויחיד בלי שום אמתלא

התבוננו וראו גודל האחריות המוטל עליכם בעת הזאת חוסו על נפשותיכם ותנו כבוד לה' אלקיכם, ודעו כי כלפי שמיא גליא כל האשמים בדבר בין בגלוי ובין בסתר, וכל מי שידו במעל הזה

וכל אלו שבידם להציל ואינם עושים יחושו לנפשותיהם, ואוי להם מים הדין ומים התוכחה.

ועל עת הזאת אמר הכותב (סלאכ"ג סט) "אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו וגו'", והנני קורא אל אחיזי בני"ב בארץ הקודש לוחמי מלחמת הקודש, עם ה' חזקו ותתחזקו באמונה השתורה והמסורה לנו מדור דור, אל תראו ואל תעצרו מכל נסיונות וגזירות אשר עומדים עלינו, ובמזר נשכי אבקש אל גא אחי תרעו ולא תתנו למלאך המשחת להחריב קהלות הקודש השרידים אשר ה' קורא והתברים אשר לא כרעו לבעל, תתאחדו יחד תחת דגליו של האי גאון וצדיק שר צבא ה' ההולך לפני מחנה בני ישראל ב"ק הנאב"ד שליט"א ובית דיני הצדק הרבנים הגאונים שליט"א, איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק, ולא תתפרדו החבילה העדה הקדושה אשר יסודתו בהררי קודש רבותינו מאורי הגולה וכותם יגן עלינו.

ואל אחי ורעי אנשי קהלתנו בכל מקומות מושבותיהם אבקש לתפוס אומנות אבותינו לעמוד נחמתי שמיים ולהרבות בתפלה ובקשה לבטל מעלינו כל גזירות רעות, ובכל בית מדרשינו ובבתי חינוך של מוסדותינו ישתדלו וידיבו תחינה ובקשה לפני מלך קל רם ונשאל להעביר את דוע הגזירה, ולהוסיף בכל יום יום ג' מזמורי תהלים, (שם ע"ש ק"ל) עד שיתן ה' בלב תועים בינה לחדול מלהרע להסיר ידיהם מקבריו קדמונים ולהחזיר כבודן כבתחלה, ובזכות תפלת רבים גזירה עכידא דבטלי בעז"ה.

וחן קל כביר לא ינאס תפלת רבים, אנו ל"ה ועינינו ל"ה-י ישיקו ה' ממרום וירא בעני עמו לשמוע אנקת אסירי, עדי נוכח שיקבץ ה' נדחינו ויקיצו וירגו שוכני עפר, ויסופר בציון שם ה' ותתלה בירושלים, ובחודש הזה אשר נתפס לאדם מיגון לשמחה יראו עינינו וישמח לבנו בישועתו במאת המגלות כבוד שמים עלינו ב"ה.

החותם בצער מצפה לישועת ה' הקרובה ולרחמי שמים מרובים ג' לסדר מלאו ידיכם היום לה' י"א לחודש אדר ראשון תשע"ד לפ"ק

הק' יקותיאל יהודה טייטלבוים

מכתב קודש

מכ"ק מרן אדמו"ר הגה"ק מפשעווארסק שליט"א

בס"ד יום ד' פ' וארא כ"ב טבת תשע"ד

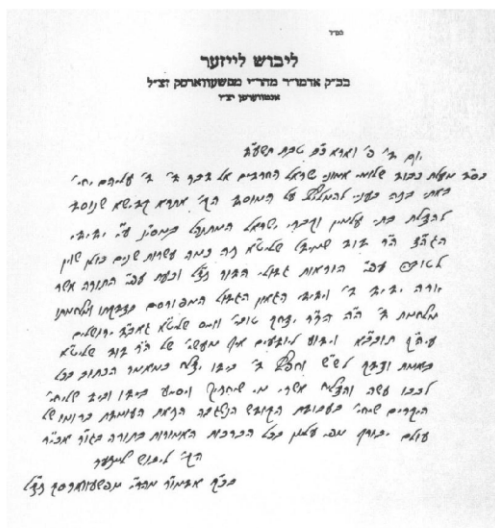
בס"ד מעלת כבוד שלומי אמוני ישראל החרדים אל דבר ד', ד' עליהם יחי'.

באתי בזה בעניי להמליץ על המוסד הק' אתרא קדישא שנוסד להצלת בתי
עלמין וקברי ישראל המתנהל במסי"נ ע"י ידידי הגה"צ ה"ר דוד שמידל
שליט"א זה כמה עשרות שנים כולן שוין לטובה עפ"י הוראות גדולי הדור זצ"ל
וכעת עפ"י התורה אשר יורה ידיד ד' וידידי הגאון הגדול המפורסם
בצדקתו ומלחמתו מלחמת ד' ה"ה הר"ר יצחק טובי' זוייס שליט"א
גאב"ד ירושלים עיה"ק תובב"א וידוע ליודעים איך מעשי של ה"ר דוד
שליט"א באמת וצדק לש"ש וחפץ
ד' בידו יצלח כמאמר הכתוב בכל
לבבו עשה והצליח.

אשרי מי שיחזיק ויסייע בידו
וביד שליחי' היקרים שיחי'
בעבודת הקודש הנשגבה הזאת
העומדת ברומו של עולם יבורך מפי
עליון בכל הברכות האמורות בתורה
בגו"ר אכ"ר

הק' ליבוש לייזער

בכ"ק אדמו"ר מוה"ר מפשעווארסק זצ"ל

נבילה נעשיתה בישראל

נודעזענו לשמוע את השמועה הנוראה והמחרידה כל לב יהודי, שבבית הקברות הישן שבטיה"ק טבריה על יד קברי רבי יוחנן בן זכאי ורב אמי ורב אסי והרמב"ם והשל"ה זצ"ל, מפנים קברים ישנים נושנים שלפי המסורת קבורים שם גדולי ישראל מדורות הראשונים

אוי לנו שכך עלתה בימינו! אוי לאוזניים שכך שומעות!

וכידוע בזמנים שעברו עלינו בגלויות המרים והקשים, כשעלו גזירות עלינו על הפרק ע"י צוררי ישראל היה מזדעזע כל עם ישראל ועמדו במסירות נפש ובתפילה ותחנונים לאבינו שבשמים על ביטול הגזירה, ובימינו עמדו בעוה"ר בעזות מצח וקלות דעת וחללו את הקברות הנ"ל.

אי לזאת אנו מודיעים דעת תורה שדבר זה הוא איסור גמור וחמור ובל יהיו שום איש להניח ידו על החלקה הנ"ל לשם חפירה והוצאת עצמות או לעשות בה שינוי כל דהוא, ואסור לכל בר ישראל לתת ידו ולסייע לעבירה חמורה זו בכל סיוע שהוא.

ועל העבר אנו מביעים חרדתנו ומחאתנו הנמרצת על הפשע הנורא והאיום הזה.

ולאחינו בית ישראל אנו פונים ומבקשים

אל תהיו שאננים למעשים נוראים כאלו!

ואמרו חז"ל ביבמות ס"ג על הפסוק "והיתה יד ה' כנגד ובאבותיכם" - זו חטוטי שכבי דאמר מר בעוון חיים מתים מתחטטים. ומעשים כאלה הם סכנה ח"ו לישראל כידוע מספרים הקדושים, ובפרט בזמן הזה, שאנו מוקפים אויבים ושונאים ואנו זקוקים לרחמי שמים ביותר - עלינו להתתנן ולבקש רחמים מלפני אבינו שבשמים על עמו ועל נחלתו: "ישוב ירחמנו ויכבוש עונותינו" וישלח לנו גואל צדק במהרה בימינו אמן.

הנאנחים ונאנקים ומצפים לרחמי שמים

יצחק זאב באאמו"ד תנאון החסיד רשנבה"ג
מרן חיים הלוי זצוקלה"ה **סאלאווייציק**

דוב בעריש וויידענפעלד **יחזקאל אברמסקי** **עקיבא סופר**
צבי פסח פראנק **אליעזר יהודה פינקל** **זלמן סורוצקין**